

Európska únia
Európsky sociálny fond

„Moderné vzdelávanie pre vedomostnú spoločnosť /
Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ“

ISBN 978-80-555-1416-1

9 788055 141611

GEOGRAFICKÉ MYSLENIE

PREŠOVSKÁ UNIVERZITA V PREŠOVE
FAKULTA HUMANITNÝCH A PRÍRODNÝCH VIED

René Matlovič
Kvetoslava Matlovičová

GEOGRAFICKÉ MYSLENIE

Prešov 2015

PREŠOVSKÁ UNIVERZITA V PREŠOVE

Fakulta humanitných a prírodných vied

René Matlovič – Kvetoslava Matlovičová

GEOGRAFICKÉ MYSLENIE

Matlovič R., Matlovičová K. (2015):

Geografické myslenie.

FHPV, PU v Prešove, GRAFOTLAČ Prešov, s. r. o., ISBN: 978-80-555-1416-1, 321 s.

„Moderné vzdelávanie pre vedomostnú spoločnosť/
Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ“

PREŠOV 2015

Geografické myslenie

Táto publikácia je jedným z výsledkov realizácie projektu: „*Akcelerácia rozvoja ľudských zdrojov vo vede a výskume, inovácia a zlepšenie kvality vzdelávacieho procesu*“, ITMS kód projektu: 26110230069, podporeného z operačného programu Vzdelávanie, spolufinancovaného zo zdrojov EÚ

Recenzenti: prof. RNDr. Vladimír Ira, PhD.
 prof. RNDr. Pavol Korec, PhD.

Za odbornú a jazykovú stránku tejto publikácie zodpovedajú autori.

© prof. RNDr. René Matlovič, PhD.
 RNDr. Kvetoslava Matlovičová, PhD.

© Prešovská univerzita v Prešove
 Fakulta humanitných a prírodných vied

ISBN 978-80-555-1416-1

OBSAH

0	ÚVOD	7
1	GEOGRAFICKÉ MYSLLENIE V KONTEXTE HISTORIOGRAFIE VEDECKÉHO MYSLLENIA	11
1.1	Premený historiografie vedeckého myslenia	11
1.2	Anachrónny a diachrónny prístup	14
1.3	Internalistický a externalistický prístup.....	15
1.4	Koncepcie rozvoja vedy Thomasa Kuhna a Michela Foucaulta .	16
1.5	Latour - Barnesov model zmeny vednej disciplíny	18
1.6	Klasifikačné modely a koncepty geografického myslenia.....	20
1.7	Geografia alebo geografie?	25
1.8	Klasika, kánon a fanon v geografickom myslení	26
1.9	Generalizačné úrovne klasifikácií geografického myslenia	28
1.10	Klasifikácie vývoja geografického myslenia.....	31
2	PREMODERNÁ EXPLORAČNÁ GEOGRAFIA	35
2.1	Počiatky geografického objavovania	35
2.2	Antické korene hlavných prúdov geografického myslenia	37
2.3	Stredoveká geografia.....	43
2.4	Renesančná prírodoveda a prírodná filozofia	46
3	MODERNÁ EXPLORAČNÁ GEOGRAFIA	51
3.1	Osvietenská geografia a Immanuel Kant	51
3.2	Etablovanie modernej geografie – Humboldt a Ritter	56
3.3	Súmrak exploračnej tradície a etatická inštitucionalizácia geografie	60
4	MODERNÁ POZITIVISTICKÁ GEOGRAFIA	65
4.1	Comtov pozitívizmus	65
4.2	Evolučná teória a sociálny darvinizmus v geografii	67
4.2.1	<i>Environmentálny determinizmus</i>	68
4.2.2	<i>Anarchistická geografia</i>	77
4.2.3	<i>Chicagská škola sociálnej ekológie</i>	80
4.3	Regionálne prístupy a chorologická koncepcia geografie.....	82
4.3.1	<i>Francúzska škola regionálnej geografie a geografický posibilizmus</i>	83
4.3.2	<i>Berkeleyovská škola kultúrnej geografie</i>	87
4.3.3	<i>Landšaftná škola</i>	88

4.3.4	<i>Hettnerovsko-hartshornovská chorologická koncepcia geografie</i>	92
4.3.5	<i>Britské regionálne štúdie</i>	94
4.3.6	<i>Kritika regionálnej geografie</i>	96
4.4	Geografia ako priestorová veda	100
4.4.1	<i>Logický pozitivizmus a geografia</i>	100
4.4.2	<i>Lokalizačné teórie a sociálna fyzika</i>	102
4.4.3	<i>Kvantitatívna revolúcia v geografii</i>	106
4.4.4	<i>Kánonické práce paradigmy geografie ako priestorovej vedy</i>	108
4.4.5	<i>Kritika paradigmy geografie ako priestorovej vedy</i>	116
4.4.6	<i>Hlavné smery priestorovej vedy</i>	119
4.5	Behaviorálna geografia	127
5	MODERNÁ POSTPOZITIVISTICKÁ GEOGRAFIA	136
5.1	Teória komplexity v geografii	136
5.1.1	<i>Kritický racionalizmus a jeho recepcia v geografii</i>	136
5.1.2	<i>Teória systémov a systémový prístup v geografii</i>	138
5.1.3	<i>Základné koncepty teórie komplexity a ich implikácia v geografii</i>	141
5.2	Humanistické prístupy v geografii	150
5.2.1	<i>Antipozitivistická filozofická báza humanistickej geografie</i>	152
5.2.2	<i>Kánonické práce a kľúčové koncepty humanistickej geografie</i>	157
5.2.3	<i>Kritika a kontinuita humanistickej geografie</i>	160
5.3	Štrukturalistické prístupy v geografii	162
5.3.1	<i>Dialektický a historický materializmus ako filozofická báza radikálnej geografie</i>	165
5.3.2	<i>Štrukturalizmus a semiotika</i>	168
5.3.3	<i>David Harvey a jeho koncepcia marxistickej geografie</i>	171
5.3.4	<i>Radikálna (marxistická) geografia a jej predstavitelia</i>	176
5.3.5	<i>Kritika a kontinuita radikálnej (marxistickej) geografie</i> .	187
6	OBRAT K POSTMODERNEJ GEOGRAFII	190
6.1	Sociálny konštruktivizmus	191
6.2	Teória štrukturácie a štrukturačná geografia	193
6.3	Kritický realizmus a realistické prístupy	198

6.4	Feminizmus a feministická geografia	205
6.4.1	<i>Feminizmus a situovanosť poznania</i>	205
6.4.2	<i>Kľúčové koncepty feminizmu a feministickej geografie</i> ...	209
6.4.3	<i>Hlavné smery feministickej geografie</i>	210
6.5	Nová regionálna geografia	215
6.6	Nová kultúrna geografia	220
7	POSTMODERNÁ A POSTŠTRUKTURALISTICKÁ GEOGRAFIA	224
7.1	Postmodernizmus a postštrukturalizmus	224
7.1.1	<i>Postmodernizmus ako umelecký štýl</i>	225
7.1.2	<i>Postmodernizmus ako epocha</i>	226
7.1.3	<i>Postštrukturalizmus</i>	230
7.1.4	<i>Filozofický postmodernizmus a jeho recepcia v geografii</i>	237
7.1.5	<i>Teória aktér-sieť</i>	243
7.2	Relačná geografia	247
7.3	Posthumanizmus, transhumanizmus a posthumanistická (viac ako humánna) geografia	255
7.4	Postkolonializmus a postkoloniálna geografia	263
8	BUDÚCNOSŤ GEOGRAFIE	269
8.1	Spoločenská relevancia geografie	269
8.1.1	<i>Heuristická relevancia</i>	271
8.1.2	<i>Aplikačná relevancia</i>	275
8.1.3	<i>Edukačná relevancia</i>	282
8.1.4	<i>Morálna relevancia</i>	284
8.2	Branding geografie	285
9	ZÁVER	291
10	ZOZNAM LITERATÚRY	293

O ÚVOD

Konkurenčný zápas jednotlivých vied o vzácne finančné a ľudské zdroje je typickou črtou súčasného obdobia. Úspešnosť vied v tomto zápole je do značnej miery závislá od ich spoločenskej relevancie. Spoločenský prínos danej vedy teda determinuje perspektívy jej ďalšieho rozvoja, či dokonca prežitia. Významnosť určitej vednej disciplíny v prvom rade súvisí s jej schopnosťou prinášať pridanú hodnotu k aktuálnemu intelektuálnemu diskurzu a existujúcemu stavu vedeckých poznatkov. V neposlednom rade hrá dôležitú úlohu aj schopnosť danej vedy prispievať k riešeniu závažných spoločenských, politických, ekonomických, kultúrnych, technických, environmentálnych a iných problémov. To však samo osebe nie je postačujúcou podmienkou úspešnosti. Ďalšou stránkou, ktorá súvisí s relevanciou vednej disciplíny, je jej schopnosť v dostatočnej miere o svojom prínose presvedčiť ostatných aktérov – najmä reprezentantov iných vedných disciplín, tvorcov vedných politík, decízne štruktúry pridelujúce financie na výskum a vzdelávanie, podnikateľské a mimovládne subjekty objednávajúce si odbornú expertízu, mladých ľudí rozhodujúcich sa o svojej budúcej kariére, médiá a širokú verejnosť. Reprezentanti danej vednej disciplíny môžu mať totiž rozličné zábery týkajúce sa relevantnosti svojich aktivít, avšak v konečnom dôsledku o tom, či ich úsilie je spoločensky relevantné rozhodujú odberatelia a užívatelia výsledkov. Do ich rozhodovacieho procesu tak vstupujú okrem pragmatických faktorov aj subjektívne činitele, založené na súbore individuálnych poznatkov, pocitov, postojov a očakávaní, ktoré od vednej disciplíny majú. Imidž disciplíny a jej značky sa tak stáva v neútočnej súťaži o limitované zdroje dôležitým faktorom prežitia. Aj keď sa takéto vyjadrenie môže na prvý pohľad javiť akademikom ako prehnané, faktom je, že v dnešnom období je imidž často dôležitejší ako samotná realita.

Éra informacionalizmu, pre ktorú je príznačná lavína informácií rozličnej kvality valiacich sa na nás z rozličných kanálov, si pre vzbudenie pozornosti príslušných aktérov vyžaduje využívanie adekvátnych komunikačných stratégií a taktík. Jednou z možností sú marketingové prístupy, medzi ktorými sa uplatňuje i branding ako stratégia zlepšovania imidžu vednej disciplíny. V tomto zmysle môžeme vedné disciplíny považovať za značky (angl. *brands*) (bližšie Woodhouse 2013), ktorých imidž je možné formovať želaným smerom. Základom úspešného manažmentu značky vednej disciplíny je stratégia pozicionovania (angl. *positioning*). Jej hlavným cieľom je značku diferencovať na základe čo najjednoduchšieho súboru atribútov. Týmto spôsobom sa vytvorí komunikačný základ, ktorého cieľom nie je vedecky presne

definovať objekt alebo predmet štúdia vedy (často pre vonkajšie prostredie nezrozumiteľný), ale skôr poskytnúť širokej verejnosti zrozumiteľné posolstvo jej významu, vyjadrené najčastejšie jedným alebo dvoma slovami. Napríklad geológia sú skaly, botanika sú rastliny, zoológia sú živočíchy, história je čas. Pre geografiu je veľmi zložitá nájsť takéto jednoduché a jednoslovné vyjadrenie značky, čo môžeme považovať za jednu z príčin toho, že vonkajšie prostredie má neraz problém akceptovať ju ako relevantnú vednú disciplínu. Niektorí by azda navrhli geografiu asociovať s mapou, čo však už nevystihuje komplikovaný vývoj geografického myslenia v ostatných decéniách.

Ako teda vyjadriť mimoriadnu komplexnosť bádateľských záujmov geografie, ktoré zahŕňajú kvalitatívne veľmi odlišné javy a procesy? Spomedzi viacerých možností sa ponúka jeden koncept, ktorý sa javí ako dostatočne výstižný a univerzálny. Je to koncept miesta (angl. *place*). Jeho chápanie prešlo veľmi komplikovaným vývojom. Genealógia konceptu miesta do značnej miery odráža celkovú genealógiu geografického myslenia (Agnew 1987, Cresswell 2006, Matlovič, Matlovičová 2007). Miesto (grécky *topos*) totiž patrí zásluhou Platóna a Aristotela medzi najstaršie koncepty geografického myslenia. Pre svoju integrujúcu povahu má význam aj z hľadiska odôvodnenia autonómie geografie ako vednej disciplíny. Trinitárna verzia chápania miesta (bližšie Matlovič 2007, Matlovič, Matlovičová 2007, Matlovič 2009) predstavuje miesto zároveň ako ontologickú kategóriu (objekt výskumu) ako aj epistemologickú kategóriu (z perspektívy miesta je možné uplatnenie rozličných bádateľských optík).

Miesto je teda kardinálnym konceptom geografie, avšak nie jediným. Ďalším z nich je priestor, o ktorom sa často uvažovalo a uvažuje v spojitosti s kategóriou miesta (Tuan 1977, Matlovič, Matlovičová 2007). Inými dôležitými konceptmi geografického myslenia sú príroda, krajina, región, mierka, hranica, prostredie, udržateľnosť, čas, priestorová interakcia, priestorová difúzia, priestorová autokorelácia a ďalšie (Holloway et al. 2003, Clifford et al. 2009). Geografi sa odjakživa zaoberali atribútmi miesta – jeho polohou, hierarchickým a heterarchickým postavením, mierkovým dosahom, dostupnosťou, ohraničením, vnútornou štruktúrou (geodiverzitou), významom, identitou, imidžom, značkou, vývojom, sociálnou konštrukciou/produkciou a pod. Zrod geografického myslenia je úzko spätý práve s miestom. Ostatné koncepty sa vyvíjali postupne počas vývoja geografického myslenia, ktorý vyústil do sformovania geografie ako modernej vednej disciplíny v 1. polovici 19. storočia.

Geografia sa vyprofilovala ako integrálna (analyticko-syntetická), v klasifikačnom systéme vied pozíčne prieniková (prírodno-technicko-spočenskoo-humanitná), ontologicky hybridná, epistemologicky pluralitná a metodologicky diverzifikovaná vedná disciplína, pre ktorú je charakteristická

aplikácia časopriestorovo-relačnej perspektívy na jednotky rozličnej taxonomickej úrovne pozdĺž globálno-lokálneho (planetárno-topického) kontinua, vymedzeného v rámci sféry (krajinná sféra Zeme) najintenzívnejšej interakcie medzi jednotlivými komponentmi neživej a živej prírody (fyziosféra a biosféra), človeka a ľudskej spoločnosti (sociosféra) a jej produktmi materiálnej a nemateriálnej povahy (technosféra, noosféra, kybersféra).

Geografia v rámci svojho skúmania aplikuje kompozičnú (štúdium a explanácia geodiverzity a koexistencie jej rozličných mixov v jednotlivých miestach, odhaľovanie všeobecne platných atribútov v rámci myriady špecifických miest rozličnej mierkovej úrovne a odkrývanie permanentných atribútov v rámci fluidného charakteru sveta), substanciálno – axiologickú (porozumenie významom a identitám), sociálno - konštruktivistickú a kontextuálnu (štúdium hierarchických a heterarchických pozícií miest rozličnej mierkovej úrovne pozdĺž globálno-lokálneho kontinua v sieťových väzbách a rozlične koncipovaných kontextoch, explanácia fyziopriestorových, sociopriestorových a kyberpriestorových procesov, ich mechanizmov, aktérov a efektov) bádateľskú optiku (Matlovič 2006, 2009).

Už z tejto stručnej charakteristiky je zjavné, že geografia študuje kvalitatívne mimoriadne rôznorodé veci, javy a procesy, ktoré sú predmetom záujmu iných vedných disciplín. A. Holt-Jensen (2006, s. 3) si v tejto súvislosti kladie rečnícku otázku: „*Are geographers, therefore, jacks of all trades and masters of none ?*“ (slov. „Sú preto geografi robotníci všetkých remesiel a majstri žiadneho z nich ?“). Súvisí to s tým, že široký záber geografie prináša so sebou riziko sklznutia do povrchného empirizmu a tvorby ateoretických deskriptívnych štúdií, čím sa stáva kritika vyjadrená v spomínanej rečníckej otázke oprávnenou. Týmto spôsobom si teda geografia nezíska uznanie vedeckej komunity ani širokej verejnosti.

Základnou prevenciou pred týmto nežiaducim scenárom je reflexia teoretického myslenia a precízne filozofické ukotvenie a teoreticko-metodologické zarámčovanie výskumu. Výstižne to charakterizovala E. Grahamová, podľa ktorej „*filozofia je pre výskum tým, čím je gramatika pre jazyk, ..čiže rovnako ako nemôžeme hovoriť jazykom bez určitej znalosti gramatických pravidiel, rovnako nemôžeme realizovať úspešný výskum bez vykonania určitých filozofických rozhodnutí*“ (Graham 1997, s. 8). Geograf musí vychádzať z dobrej orientácie v jednotlivých prúdoch geografického myslenia, ktorá je nutnou podmienkou pre zvládnutie výberu témy a cieľov výskumu, stanovenia epistemologickej stratégie, vytýčenie metodologického dizajnu výskumu a následnej selekcie adekvátnych výskumných metód a techník. V takomto prípade je možné očakávať získanie validných, reliabilných a relevantných bádateľských výsledkov. Cieľom tejto publikácie je poskytnúť kompas a teda základnú orientáciu v histórii a klasifikácii rozličných prúdov geografického myslenia.

V jej úvodnej časti poukážeme na možné prístupy ku klasifikácii jednotlivých prúdov geografického myslenia. Využijeme teoretický rámec Kuhbovej koncepcie s jej kľúčovým konceptom paradigmy. Poukážeme však aj na limity jej aplikácie na podmienky geografie. Upozorníme na úrovne generalizácie, ktoré sa využívajú pri skúmaní a klasifikácii geografického myslenia. Predstavíme niekoľko existujúcich klasifikácií. V ďalších kapitolách budeme charakterizovať jednotlivé prúdy geografického myslenia, pričom aplikujeme anachrónny prístup, čiže zohľadníme chronologické hľadisko (od najstarších k najnovším). Pri ich charakteristike budeme vychádzať z Peetovho modelu úrovni generalizácie (Peet 1998, s. 3). Každý prúd geografického myslenia je potom možné študovať prostredníctvom jeho metafilozofickej a filozofickej bázy, afinity k sociálnej teórii a hľadanie ich ekvivalentov v teoretickom uvažovaní a praktizovaní geografického výskumu. Veľký význam pri identifikácii vývojových trajektórií jednotlivých prúdov a orientácií geografického myslenia má podrobné štúdium geografických textov (klasických prác, kánonov), z ktorých je možné zistiť aké predstavy o jeho minulosti, prítomnosti a budúcnosti mali ich autori – zakladatelia, ktorých myšlienky následne rozvíjali ich nástupcovia (Keighren et. al. 2012, s. 298). Poukážeme na kľúčové myšlienky, koncepty, ich hlavných reprezentantov a najvýznamnejšie (kánonické) práce. Súčasne upozorníme na vzájomné vzťahy k iným paralelným ako aj subsekventným prúdom geografického myslenia.

1 GEOGRAFICKÉ MYSLLENIE V KONTEXTE HISTORIOGRAFIE VEDECKÉHO MYSLLENIA

1.1 PREMENY HISTORIOGRAFIE VEDECKÉHO MYSLLENIA

Historiografia vedeckého skúmania, do ktorej je možné zaradiť i historiografiu geografického myslenia, prešla pomerne komplikovaným vývinom. Počiatky záujmu o dejiny vedy siahajú do prelomu 16. a 17. storočia, hoci niektorí autori ich kladú do antiky a spájajú s gréckou doxografiou¹. Išlo najmä o práce snažiace sa rekonštruovať astronomické poznatky a hľadať ich pozostatky v starých dielach, traktáty o významných vedcoch a dejiny vedeckých inštitúcií a spoločností (Špelda 2009, s. 27-28). V 18. stor. začali byť opisy dejín vedy výraznejšie ovplyvnené osvietenstvom, pričom išlo o prehľady vedeckého pokroku (boja rozumu s poverami a nevedomosťou) a začali vznikať aj podrobnejšie diela o jednotlivých vedných odboroch (Špelda 2009, s. 29-30).

V 19. stor. sa zásluhou Augusta Comta (1798-1857) presadila *pozitivistická historiografia vedy*, ktorá sa sústredila na systematickú klasifikáciu vedeckých disciplín, zhromažďovanie faktov a hľadania vzťahov medzi nimi. Comte prepojil klasifikáciu vied so štádiálnym zákonom (teologické, metafyzické a pozitívne štádium) a vytvoril hierarchický systém. V ňom rozlišoval poradie, v akom vstúpili vedy do pozitívneho štádia a to na základe všeobecnosti ich predmetu a jednoduchosti zákonov, ktoré formulujú (Špelda 2009, s. 38). Toto štádiálne uvažovanie viedlo k presvedčeniu, že v dejinách vedy dochádza k nepretržitému zlepšovaniu teórií a pribúdaniu (kumulácii) poznatkov, ktoré sa odohráva v určitých etapách (štádiách). Celý proces mal podľa týchto predstáv kumulatívny a kontinuálny charakter (Špelda 2009, s. 46). Jednotlivé vedy v jednom historickom okamihu pritom môžu byť v rozličných štádiách svojho vývoja, teda pokrok v nich prebieha rozličným tempom (*princíp súčasnosti nesúčasného*). Pokrok pritom prebieha od individuálnych faktov k univerzálnym zákonom, čiže je súslednosťou zovšeobecňujúcich krokov, ktoré vedú od jednotlivých pravd k ďalším pravdám so širším rozsahom, v ktorých sú tie predchádzajúce zahrnuté. Obdobia, v ktorých tento induktívny proces prebieha najintenzívnejšie nazval W. Whewell *induktívnymi epochami* a pomenovával ich podľa najvýznamnejších vedcov. Každá takáto pokroková fáza má charakter triády: prelúdium (predohra),

1 Doxografia je filozofická práca, ktorej autor sumarizuje a komentuje tvrdenia a názory iných filozofov.

hlavná fáza, postlúdium (dohra). Tieto triády pokrokových fáz sú v čase oddelené obdobiami stagnácie, počas ktorých dominuje sterilná scholastická filozofia (napr. obdobie helenistického Grécka, stredovek) (Špelda 2009, s. 50-51). Teológia, mytológia a metafyzické špekulácie boli pozitivistami považované za nepriateľov vedeckého pokroku (Špelda 2009, s. 56).

V 40. a 50. rokoch 20. stor. došlo v metodológii historiografie vedy k významným zmenám. Pod vplyvom recepcie podnetov z viacerých intelektuálnych prúdov (napr. novokantovstva, fenomenológie, Lévy-Bruhlovho štúdia mentalít, koncepcie totálnej histórie) došlo k odmietnutiu pozitivistického prístupu. Prejavilo sa to spochybnením platnosti štadiálneho zákona a pripustením nesamozrejmosti udalostí v dejinách vedy. Nové fakty a teórie sa podľa tohto prístupu neobjavujú automaticky s pribúdajúcim časom, ale majú zistiteľný pôvod a príčinu. Výskum vedeckého myslenia sa potom orientuje na skúmanie pôvodu a vzájomných vzťahov ideí, z ktorých sa skladajú vedecké teórie. Realizoval sa veľmi starostlivým štúdiom prameňov. V rámci tohto skúmania sa zohľadňoval kontext dobového filozofického a teologického myslenia (Špelda 2009, s. 71-74). Tento prístup viedol k odmietnutiu lineárno-kumulatívneho modelu dejín vedy a pripustil existenciu diskontinuit vo vývoji vedeckého myslenia (napr. práce Alexandra Koyrého). Inou črtou tohto povojnového obdobia bol *internalizmus*, podľa ktorého sú dejiny vedy dejinami ideí, teórií a racionálneho uvažovania. Vyplynulo to z uprednostňovania teórie pred empirickými postupmi (Špelda 2009, s. 77-78). Zdôrazňovanie vplyvu sociálnych a kultúrnych faktorov na dejiny vedeckého myslenia bolo marginalizované a kritizované ako ideologické blúznenie marxistického dogmatizmu (Špelda 2009, s. 84-85).

V 60. rokoch 20. storočia došlo k zásadnému zlomu v historiografii vedeckého myslenia. V európskom myslení sa prehodnotilo celé spektrum dovedy samozrejme prijímaných kultúrnych hodnôt, epistemologických ideálov a filozoficko-dejinných vízií. Nešlo len o nedôveru k projektu moderny a jej ideálom neobmedzeného rastu a vedecko-technického pokroku. Dôležitú úlohu zohrali metodologické výhrady voči, pre modernu konštitutívnych, predstavám o poznaní a vedení. Historiografiu vedy ovplyvnili aj návrhy alternatívnych metodológií pre skúmanie poznania a vedenia (Špelda 2009, s. 87). Tieto metodologické premeny prebehli v dvoch fázach. Prvá fáza trvala od prvej polovice 60. rokov do začiatku 80. rokov 20. storočia. Charakterizoval ju diachrónny (kontextuálny) prístup, ktorý sa sústredil na zisťovanie a vysvetľovanie vplyvu dobového intelektuálneho a kultúrneho prostredia na vznik a recepciu vedeckých prác, teórií a objavov. V tejto etape sa prejavil sklon k historizácii kategórií a pojmov vedeckého bádania, ktoré boli pôvodne považované za univerzálne, ahistorické, všeobecne platné a zrozumiteľné (veda, pokrok, metóda, racionalita, pravda, objektivita, dôkaz, prí-

rodný zákon atď.). Od konca 70. rokov sa hlavný záujem historiografie vedy prestáva týkať teórií a ideí a začína sa zameriavať na skúmanie sociálneho kontextu a vedeckej praxe. Veda začala byť interpretovaná ako kultúrny fenomén, ktorý je porovnateľný s inými ľudskými aktivitami a ktorý je situovaný v sieti socio-kultúrnych vzťahov daného obdobia (Špelda 2009, s. 89).

V ostatných decéniách sa objavujú nové prístupy k štúdiu vývoja myslenia, z ktorých sa postupne vyvinuli osobitné interdisciplinárne až transdisciplinárne oblasti. Ide o memetiku a kognitívnu vedu (rámček 1). Na pôde geografie sa tieto prístupy rozvíjajú od 60. rokov 20. stor. v rámci *kognitívnej geografie*. Ide o štúdium procesu ľudského poznávania (kognície) priestoru, jednotlivých miest a geografického prostredia (Montello 2009, s. 160).

RÁMČEK 1 – Memetika a kognitívna veda

Memetika je disciplína, ktorá sa zaoberá vysvetľovaním kultúrneho vývoja evolučnou teóriou. Jej korene siahajú do r. 1976, keď sociobiológ **Richard Dawkins** (*1941) vo svojej knihe „*Sebecký gén*“ predstavil kultúrnu evolúciu ako analógiu biologickej evolúcie. Tieto myšlienky boli ďalej rozpracované ďalšími autormi (napr. S. Blackmore, R. Brodie, D. Dennett, D. Hofstadter). Kľúčovým konceptom je mém, pod ktorým sa rozumie replikátor podobný génu v evolučnej biológii. Mémy sa podobne ako gény rozmnožujú v ideosfére (noosfére) a ich celkovým súborom je memofond. Mémy prechádzajú z mozgu do mozgu prostredníctvom procesu imitácie (napodobňovania) a kopírovania. Dawkins tu využil virologickú metaforu a prirovnáva úspešný prenos mému z jednej osoby na druhú osobu infikáciou. Memofond sa takto udržiava v mozgoch (memofond jednotlivca), knihách a iných pamäťových médiách (memofond kultúry). Memetika sa snaží vysvetliť mechanizmy konkurencie, rivalizácie, reprodukcie a šírenia mémov a ich komplexov (memplexov, ko-mémov). Mémy sa totiž vyvíjajú v nikách (angl. *belief space*), teda v životnom priestore limitovanom obmedzenou kapacitou ľudského mozgu. Memplexy sú koadaptujúce sa komplexy mémov (napr. stereotypy, religiózne systémy) (Bahna 2010, Blackmore 2002). Aplikujúc to na geografické myslenie, môžeme si pod nimi predstaviť teórie alebo i celé paradigmy. Memetika sa stala predmetom kritiky, najmä pre vágnu definíciu mému a neplnenie podmienok evolučného algoritmu (dedičnosť-variabilita-selekcia). Kultúrna evolúcia (teda aj evolúcia geografického myslenia) sa síce nedá obmedziť na darvinovský model prirodzeného výberu a podlieha mnohým, často protichodným procesom. To však nebráni produktívne využiť evolučnú perspektívu pri jeho štúdiu. Ako príklad môžeme uviesť, že kultúra môže vykázať podmienku dedičnosti aj bez replikátora a umožniť vznik kumulatívnych adaptácií. Deje sa tak na báze sklonu ku konformizmu (osvojenie si mémov zastávaných väčšinou) alebo na báze psychologických dispozícií uprednostňovať osvojenie si ideí a správania (mémov) prestížnych a úspešných jednotlivcov (Bahna 2010). Memetika sa rozvíja ďalej, pričom z hľadiska skúmania geografického myslenia sa relevantná ukazuje kognitívna memetika a jej výskumy na styku s neurove-

dami, psychológiou a kognitívnou vedou. Prispel k tomu napríklad objav zrkadlových neurónov, ktoré by mohli byť neuronálnou bázou procesu imitácie. Inou relevantnou oblasťou je štúdium emergentných (vynorených) a imergentných (zanorených) informácií. Z pohľadu skúmania histórie myslenia sú podľa Z. Neubauera práve imergentné informácie dôležité, keďže obsahujú históriu funkčných informačných vstupov predchádzajúcich tvorcov, čiže akumulovanú skúsenosť všetkých zúčastnených bádateľov (Lorenz 2005, s. 87).

1.2 ANACHRÓNNY A DIACHRÓNNY PRÍSTUP

V rámci štúdia dejín vedeckého myslenia sa používajú dva prístupy: anachrónny a diachrónny. *Anachrónny prístup* študuje a interpretuje dejiny vedeckého myslenia s ohľadom na poznatky súčasnej vedy. Snaží sa postihnúť dejinný (chronologický) sled udalostí, vedeckých objavov, ideí, teórií. Výstupom je obyčajne popis pokroku nejakého súboru poznatkov od skorších cez neskoršie až po najnovšie poznatky, ktoré sú považované za predbežné završenie tohto pokroku. Dôraz sa kladie na identifikáciu zlomových udalostí, v ktorých vedecké poznanie učinilo krok k súčasnému stavu poznatkov. Súčasťou týchto snáh je identifikácia prvenstva vo vzťahu k autorstvu daného poznatku. Kultúrny a intelektuálny kontext sa pri aplikácii anachrónneho prístupu spomína len rámcovo ako neutrálne pozadie slúžiace na zaradenie predmetnej problematiky do všeobecných historických súvislostí. Anachrónny prístup je hojne využívaný na didaktické účely a v rámci popularizácie vedy. Preferujú ho vedci, ktorí sa snažia priblížiť históriu svojho vlastného vedného odboru (Špelda 2009, s. 92-93).

Diachrónny prístup preferujú profesionálni historici vedy a vedeckého myslenia. Tento prístup chápe vedecké poznanie minulosti predovšetkým ako historický fenomén a pri jeho štúdiu zväčša neprihliada na dnešné vedecké poznanie. Snaží sa popísať povahu vedeckého bádania vo vymedzenom časovom období a uchopiť jeho pozíciu v dobovom intelektuálnom a kultúrnom kontexte (Špelda 2009, s. 91). Diachrónny prístup sa presadil v rámci procesu profesionalizácie histórie vedy, v rámci ktorého boli podrobené kritike metodické postupy a filozofické východiská staršej historiografie vedy (tzv. whigizmu). *Whigizmus* považoval minulosť za prípravu súčasnosti. Takýto výklad dejín hľadá v minulosti prvky, či zárodky súčasného sveta. Tento metodický prístup sa nazýva *prezentizmus* a charakterizuje ho vysvetľovanie minulosti prostredníctvom súčasných kategórií, definícií a pojmov, ktoré v minulosti neexistovali. Prezentizmus podľa jeho kritikov vedie k mnohým skresleniam, chybám a nedorozumeniam, ktoré sa súhrnne nazývajú *anachronizmy* (Špelda 2009, s. 99-100). Rozlišujú sa pojmové a relačné anachronizmy. V prípade

prvých ide o nevhodné používanie súčasných termínov, ktoré v minulosti neboli známe, resp. mali v minulosti iný význam. V prípade druhých ide o vnášanie vzťahov, významov, demarkácií a súvislostí, ktoré sú bežné v súčasnej vede, ale historickým osobnostiam vedy neboli známe (Špelda 2009, s. 114).

1.3 INTERNALISTICKÝ A EXTERNALISTICKÝ PRÍSTUP

Vývoj historiografie vedy sa do určitej miery odrazil aj v diferencovaných prístupoch ku klasifikácii vývinu vedeckého myslenia. A. Maddrell (2009, s. 415) v tejto súvislosti spomína internalistický prístup a externalistický prístup. Tieto prístupy sa líšia vo svojom postoji k problému súvislosti vedeckého poznania a sociálneho kontextu. Podľa **internalistického prístupu** je veda abstraktné intelektuálne bádanie, ktoré je izolované (teda nezávislé) od sociálnych, politických a ekonomických podmienok. Internalisti uznávajú existenciu sociálnej dimenzie vedy v podobe vedeckých inštitúcií, ale odmietajú predstavu, že vedecký výskum by mohol byť ovplyvnený alebo podmienený sociálnymi okolnosťami. Tento prístup sa teda sústreďuje na vnútorné aspekty vedeckého výskumu – na idey, teórie, termíny, pravidlá overovania výsledkov a metodologické procedúry (Špelda 2009, s. 187-188). Podľa **externalistického prístupu** je vedecký výskum ovplyvnený kultúrnymi, sociálnymi, politickými a ekonomickými podmienkami. Vedecký výskum je podľa tohto chápania súčasťou spoločenského a kultúrneho života. Tento prístup sa sústreďuje na skúmanie sociokultúrnych pomerov, v ktorých vznikalo vedecké poznanie (Špelda 2009, s. 188).

Spory medzi internalizmom a externalizmom vyústili v 60. rokoch 20. stor. do úsilia o prekonanie tejto dichotómie. Formulované bolo kompromisné (eklektické) stanovisko, podľa ktorého sa pripúšťa ovplyvňovanie vedy sociálnymi pomermi, avšak popiera sa určujúci charakter tohto vplyvu na smerovanie a obsah vedeckého pokroku (Špelda 2009, s. 218).

V neskoršom období, na prelome 70. a 80. rokov 20. stor. na tento vývoj nadviazala **sociológia vedeckého poznania** (angl. *SSK = sociology of scientific knowledge*), ktorá na báze recepcie diela nemeckého filozofa Jürgena Habermasa (*1929) formulovala teóriu záujmov. Podľa nej sociálne záujmy kauzálné spoluurčujú vznik, recepciu a uznanie vedeckých teórií. Tento prístup sa stal analytickým nástrojom aplikovaným pri rozboroch rozličných vedeckých polemík (Špelda 2009, s. 236). V polovici 80. rokov 20. stor. sa presadil v historiografii vedy **sociálny konštruktivizmus**. Ide o metodický program, ktorý vychádza z premisy, že naše poznanie, vedenie a iné reprezentácie fyzickej, biologickej a kultúrnej skutočnosti sú sociálne skonštruované. Znamená to teda, že nemajú pôvod v samotnej realite, ale vznikli

v konkrétnych, lokálnych podmienkach ako výsledok rozličných foriem sociálnej interakcie (Špelda 2009, s. 245). Konštruktivismom inšpirovaná história využíva diachrónny prístup a sústreďuje sa na výskum vedeckej praxe realizovanej konkrétnymi ľuďmi. Namiesto makrosociálnych javov (vojenské, politické a ekonomické záujmy) venuje pozornosť mikrosociálnym podmienkam vedeckého výskumu. Využívajú sa pritom metódy sociologického, antropologického a etnografického výskumu (detailné štúdium miest produkcie poznatkov, výskumných postupov, organizačného a administratívneho zázemia výskumu, spôsobov formulovania výsledných poznatkov, praktickej aplikácie získaných poznatkov a ich popularizácie, popisy života a diela významných vedcov, skúmanie pôvodu kategórií vedeckého výskumu) (Špelda 2009, s. 253-255).

1.4 KONCEPCIE ROZVOJA VEDY THOMASA KUHN A MICHELA FOUCAULTA

Po rozchode s pozitivistickou historiografiou sa začalo vedecké poznanie chápať ako kontingentný proces. Nespochybňuje sa to, že o prírode vieme stále viac a že vo vede dochádza k teoretickému pokroku. Dôraz sa však kladie na to, že pokrok bol podmienený v určitých momentoch lokálnymi a situačnými faktormi, ktorých premenlivosť, diverzifikáciu a mieru vplyvu nemôže obsiahnuť žiadna univerzálna schéma vedeckého pokroku (Špelda 2009, s. 141). Podobne bol odmietnutý lineárno-kumulatívny model vedy a nahradený predstavou o diskontinuitnom vývoji vedeckého myslenia. Kľúčovým autorom, ktorý konceptualizoval túto predstavu je americký filozof a historik vedy **Thomas Samuel Kuhn** (1922-1996), ktorý v r. 1962 uverejnil knihu „*The Structure of Scientific Revolution*“ (slov. Štruktúra vedeckých revolúcií).²

Kľúčovým konceptom v Kuhnovej koncepcii sa stala vedecká paradigma³. Ide o „všeobecne uznávané vedecké výsledky, ktoré v danom období predstavujú pre spoločenstvo odborníkov model problémov a model ich riešenia“ (Kuhn 1997, s. 10). K určitej paradigme patria teórie, zákony, terminológia, metódy vytvárania teórií a spôsoby ich overovania, určovanie a formulácia problémov, ktoré sa považujú za relevantné, záväzné a legitímne pre konkrétny vedecký výskum (Kuhn 1997, s. 23). Vývoj vedy podľa Kuhna pre-

2 V r. 1969 Kuhn doplnil knihu o dodatok. Český preklad vydaný v r. 1997 obsahuje aj tento dodatok.

3 V literatúre je možné nájsť podobné koncepty ako paradigma – napr. štrukturálna antropológia (Lévi Strauss), epistémé a diskurz (Foucault), mentalita (francúzska historiografická škola Annales), výskumný program (Lakatos) (Špelda 2009, s. 157, Johnston, Sidaway 2004, s. 392).

bieha podľa schémy: obdobie normálnej vedy (dominancia určitej paradigmy) – obdobie krízy vedy – obdobie vedeckej revolúcie – obdobie novej normálnej vedy (dominancia novej paradigmy). Kuhn ešte vyčlenil aj obdobie protovedy, v ktorom ešte daná vedná disciplína nedosahuje patričnú mieru vyspelosti (pre-paradigmatické obdobie rozvoja vedy). Z obdobia protovedy sa profesionalizáciou prepracuje do prvého paradigmatického štádia. Obdobie normálnej vedy sa vyznačuje stabilitou výskumu s vysokou mierou profesionalizácie a špecializácie. Výskum má kumulatívny charakter a je úspešný pri skúmaní uznávanej problematiky, nevyhľadáva však nové javy. Postupne je táto stabilita narušovaná empirickými anomáliami, ktoré prinášajú neočakávané výsledky alebo sú z pohľadu dominujúcej paradigmy neriešiteľné. To vedie k určitej modifikácii teórií, avšak paradigma ešte nie je ohrozená. Ak tieto anomálie presiahnu kritickú úroveň, modifikácie teórií už nepostačujú a nastáva vedecká revolúcia. Na jej začiatku prichádza kríza, ktorá vedie k strate záväznosti pravidiel normálnej vedy. Vedci sú otvorení novým ideám a vytvárajú alternatívne teórie. Kríza vedy sa končí výberom jednej z alternatív, čím je stará paradigma nahradená novou a začína sa nové obdobie normálnej vedy. Kuhn predpokladal, že stará a nová paradigma sú nezlučiteľné. Prechod od starej k novej paradigme nie je možné podľa Kuhna vysvetliť výlučne vnútornými faktormi. Dôležitú úlohu zohráva sociálna interakcia medzi vedcami a ďalšie vonkajšie činitele (Kuhn 1997, s. 114). Vedecký pokrok podľa jeho koncepcie nemá teda inkrementálny charakter (pridávanie nových poznatkov k starým), ale skôr disruptívny charakter. Paradigmatický prechod je podľa Kuhna nespojitý, čiže dochádza k opusteniu celého komplexu starých teórií, metód, tém a problémov (Špelda 2009, s. 143). Pôvodným predpokladom Kuhna bol monoparadigmatický charakter obdobia normálnej vedy. Neskôr tento svoj postoj zjemnil a pripustil aj možnosť koexistencie viacerých paradigiem v rámci jedného obdobia normálnej vedy (Viceník 1999, s. 313). Kuhn tiež predpokladal, že jeho model je použiteľný pre vyspelé, najmä prírodné vedy. Spoločenské a humanitné vedy považoval za pre-paradigmatické (Mair 1986, s. 349). Kuhnova koncepcia bola podrobená kritike viacerými autormi (napr. K. Popper, I. Lakatos, J.W. Watkins, P.K. Feyerabend). Na túto kritiku Kuhn reagoval v dodatkoch z r. 1969. Zaviedol pojem disciplinárnej matice, pričom za jej štruktúrne zložky považoval symbolické zovšeobecnenia, metafyzické tvrdenia, hodnoty a vzory riešenia konkrétnych problémov (Kuhn 1997 in Viceník 1999, s. 316).

Iný prístup k interpretácii histórie vedy prezentoval francúzsky sociálny teoretik a filozof postmodernizmu **Michel Foucault** (1926-1984). Pri štúdiu vývoja poznania a myslenia využíval dve základné metódy. V prvom období sa opieral o *archeologickú metódu*. Metóda spočívala v odkrývaní „podložia“ implicitného poznania v danej spoločnosti v určitom období pros-

tredníctvom hľadania spoločných črt v množstve dobových prameňov (rozličných textoch, mapách, výtvarných dielach a pod.). Foucault vytvoril teóriu diskurzu. Sústredil sa na pravidelnosti vo výpovediach o určitom fenoméne, ktoré nazval *diskurzívne formácie*. Foucault tiež zaviedol koncept *epistémé*, ktorý je do istej miery obdobou Kuhnovej paradigmy. Epistémé vymedzuje priestor a organizuje spôsob (osnovu) poznávania, rozmýšľania a hovorenia o veciach a javoch. To čo sa epistémé vymyká, označí naše myslenie za odchýlku od normálu a snaží sa to normalizovať. Každá spoločnosť má svoj režim pravdy, „všeobecnú politiku“ pravdy. Súvisí to aj s mocenským dohľadom, ktorého uvedomovanie stimuluje k internalizácii noriem (Foucault 2000). V neskoršom období Foucault začal uplatňovať *genealogickú metódu*. Jeho záujem sa sústredil na preskúmanie politického statusu vedy a jej ideologických funkcií. Jeho ústredným argumentom sa stalo prepojenie medzi poznáním, pravdou a mocou. Pravda je teda relatívnym konceptom, závislým od mocenských vzťahov v spoločnosti, ktorá ich produkuje (Holt-Jensen 1999, s. 62). Kým archeologická metóda nedokázala odhaliť príčiny prechodu od jedného systému myslenia k inému, genealogická metóda tento nedostatok napravila. Ukázala, že prechod medzi diskurzívnymi formáciami alebo epistémé nespočíva v nutnej nadväznosti založenej na kauzálnych princípoch alebo inom type vzájomnej závislosti, ale je to výsledok historickej náhody alebo triumfu jedného typu myslenia nad iným ako produktu mocenského zápasu (Ježková 2013, s. 114). Dominantné diskurzívne formácie a pravdy (diskurzy) sú teda nestabilné a neustále ohrozované rozvraciacimi aktivitami ich kritikov (Huxley 2009, s. 257). Diskurzy pritom nie sú len interpretáciami reality, ale ju aj vytvárajú. Je to zásluhou *performativity*, čiže schopnosti diskurzov vytvárať predmety materiálneho sveta a nové významy (ľudskú subjektivitu) (Cresswell 2013, s. 211).

Spoločnou črtou Kuhnovej a Foucaultovej koncepcie je predpoklad diverzity a diskontinuitného vývoja systémov myslenia, poznávania a vedenia v ich dejinách. V ďalšej časti sa budeme venovať konkrétnej recepcii týchto prístupov v štúdiu dejín geografického myslenia.

1.5 LATOUR - BARNESOV MODEL ZMENY VEDNEJ DISCIPLÍNY

Model zmeny vednej disciplíny načrtol francúzsky sociológ a filozof vedy **Bruno Latour** (*1947) v práci *„Pandora's Hope“* z r. 1999. Neskôr bol tento model adoptovaný T. Barnesom (2004) pri jeho analýze nástupu a ústupu regionálnej vedy (Johnston 2006, s. 286). Latour predpokladal, že zmeny v rámci vednej disciplíny zahŕňajú štyri oddelené a zároveň vzájomne prepojené procesy, ktoré zodpovedajú určitým štádiám. Ich sekvencia je teda

nevyhnutným predpokladom, aby bol proces zmeny (napr. zmeny dominantných praktík, objavenie sa novej subdisciplíny a pod.) úspešný. Ide o mobilizáciu, autonomizáciu, budovanie aliancií a verejnú reprezentáciu.

Mobilizácia ako prvé štádium zahŕňa vystúpenie iniciačnej skupiny, resp. jednotlivca, ktorí upozornia na novú agendu, pričom zdôraznia jej inovatívnosť a potrebnosť. S cieľom upútať väčšiu pozornosť musia konštatovať jej prevahu nad dovtedy zaužívanými prístupmi. Sprvu presviedčajú kolegov na mnohých neformálnych stretnutiach, neskôr už využívajú i formálne médiá (vedecké články v časopisoch, monografie). Kontext, v ktorom sú práce čítané môže silne ovplyvniť ich interpretáciu, čo môže viesť k veľmi diferencovanému vplyvu na rozličné publiká. To môže viesť k relatívne širokej difúzii a cirkulácii nových myšlienok, avšak publikácie sami osebe nie sú postačujúce k tomu, aby sa nová agenda presadila.

Autonomizácia – v druhom štádiu iniciátori a propagátori novej agendy pozývajú ostatných kolegov k jej prijatiu, osvojeniu si a ďalšiemu rozpracovávaniu. Cieľom je získať pre novú agendu čo najvyšší počet reprezentantov vednej disciplíny, pričom veľký potenciál predstavujú študenti, najmä ak sa podarí získať podporu čo najvyššieho počtu akademických inštitúcií. Na tento účel slúžia konferencie, semináre, kolokviá a vyučovanie študentov.

Budovanie aliancií je tretím štádiom, ktoré sa nepochybne prekrýva s druhým. Jeho cieľom je získanie väčšieho priestoru pre novú agendu v rámci širšieho disciplinárneho kontextu. Zahŕňa získanie priestoru v kurikulárnej štruktúre študijných programov v podobe nových predmetov, resp. modulov slúžiacich na propagáciu novej agendy a vyčlenenie zdrojov pre tvorbu pracovných pozícií, budovaniu výskumnej a informačnej infraštruktúry. Toto štádium teda zahŕňa politickú aktivitu, vyžadujúcu si podporu a rozhodnutia decíznych, evaluačných či akreditačných orgánov a výkonných manažmentov akademických inštitúcií.

Verejná reprezentácia je štvrtým štádiom procesu zmeny. Kým v tretej fáze bola politická aktivita nasmerovaná do vnútorného prostredia vednej disciplíny, v tejto fáze je orientovaná navonok. Ide o úsilie získať podporu širšej komunity mimo disciplíny a to ako vnútri akademického prostredia, tak aj mimo (vedecké spoločnosti, vydavatelia, editori, verejná správa, podnikateľský sektor, mimovládne organizácie, občianske iniciatívy a pod.) (Johnston 2006).

V ideálnom prípade by mala mať súťaž o to, či sa presadí nová agenda (prístup, paradigma) v rámci vednej disciplíny, racionálne vyústenie opierajúce sa o dôkladné zváženie argumentov. V realite sa to však nemusí stať z dvoch dôvodov. Prvým z nich je, že zisk podpory, priestoru a zdrojov pre novú agendu môže znamenať ich úbytok pre iné agendy, čo vedie ich reprezentantov k obrane svojich pozícií. Iným dôvodom môže byť fakt, že pre-

sadenie sa novej agendy prinesie zánik inej (neaktuálnej) agendy, ktorá má však výrazný počet prívržencov a podporovateľov, čo napokon vedie k odmietnutiu novej alternatívy a to aj napriek tomu, že je zjavne lepšia. Tieto situácie vytvárajú akúsi arénu rivalizácie, v rámci ktorej sa praktizujú rozličné prístupy politiky zmeny vednej disciplíny. Rozlišuje sa šesť politických stratégií: *politika osočovania*, *politika kritiky*, *politika odmietnutia*, *politika mlčania*, *politika prispôsobenia* a *politika zjednotenia*. Prvé štyri stratégie sa používajú najmä v štádiách mobilizácie a autonomizácie. Politika osočovania je veľmi asertívna a postavená na vzájomnom odmietnutí agendy konkurenčných táborov tvrdiac, že konkurenčný/alternatívny projekt je nevhodný a znižuje status vednej disciplíny. Politika kritiky je menej asertívna ako prvá stratégia a je postavená na hľadaní silných a slabých stránok projektov s cieľom dokázať prevahu svojho projektu nad konkurenčným. Politika odmietnutia je postavená na rýchlom odmietnutí určitých elementov zaužívaných praktík vo vednej disciplíne, ktoré sú označené za neživotaschopné. Tým sa vytvorí voľný priestor pre novú agendu. Politika mlčania sa používa v prípade, že sa predpokladá odmietnutie nového projektu. Ignorancia bráni širšej difúzii nových ideí, čo v dôsledku vedie k tomu, že nová agenda sa nestane predmetom diskusie ako iná/alternatívna možnosť. Ďalšie dve stratégie sa používajú najmä v štádiu budovania aliancií a verejnej reprezentácie. Súvisia s tým, že každá disciplína vedie konkurenčný zápas o zdroje s inými vednými disciplínami a jej konkurencieschopnosť je ohrozená prípadnými vnútornými spormi medzi alternatívnymi projektmi (prístupmi). Politika prispôsobenia reaguje na túto výzvu tým, že pragmaticky akceptuje novú agendu a zahrnie ju do portfólia vednej disciplíny. Politika zjednotenia je rozšírenou verziou predchádzajúcej stratégie, pričom spočíva v zdôrazňovaní spoločných čŕt konkurenčných projektov a hľadaní konsenzu s cieľom čeliť hrozbám z vonkajšieho prostredia vednej disciplíny (Johnston 2006).

1.6 KLASIFIKAČNÉ MODELÝ A KONCEPTY GEOGRAFICKÉHO MYSLANIA

Uvedené všeobecne platné koncepcie historiografie vedy našli odraz aj v prístupoch ku klasifikácii geografického myslenia. A. Maddrell (2009, s. 416) predstavil generalizovaný pohľad na úsilie bádateľov o uchopenie vývinu geografického myslenia. Identifikoval tri základné modely:

- a) *internalistický model*: jeho aplikácia považovala zmeny v myslení ako výsledok výlučného pôsobenia síl vnútri geografie, resp. geografickej akademickej komunity a k ich prejavom zaradila výmenu ideí a metód

prostredníctvom publikácií, terénneho výskumu, konferencií a iných intelektuálnych sietí,

- b) *Kuhnov model*: jeho aplikácia vniesla do posudzovania vývinu geografického myslenia sociologickú perspektívu a zmeny v myslení boli prisudzované súťaži ideí vnútri geografickej komunity v snahe získať vedecký status,
- c) *externalistický/kontextuálny model*: jeho aplikácia zohľadnila širší sociálny, ekonomický a kultúrny kontext pri vysvetľovaní zmien v geografickom myslení. Neskôr sa v rámci tohto prístupu presadilo úsilie o prekonanie dichotómie medzi internalizmom a externalizmom a niektoré skupiny bádateľov sa priklonili k sociálno-konstruktivistickým postojom k vývinu geografického myslenia.

Vzhľadom na to, že od internalistického prístupu sa začalo upúšťať už v 60. rokoch 20. stor. nebudeme mu venovať významnejšiu pozornosť. Zhrnieme, že tento prístup predpokladal lineárno-kumulatívny charakter geografického poznania, čiže jeho aktuálny stav bol považovaný za vrchol. Taktiež predpokladal existenciu akéhosi „skrytého zmyslu“ vo vývine geografického myslenia. Taktiež je pre tento model príznačný prezentizmus (whigizmus), čiže hľadanie prvkov súčasného geografického myslenia v minulosti. Ako príklad aplikácie tohto prístupu uvádza D. Livingstone (1992, s. 8-9, 304-316) monografiu R. Hartshorna (1939). Neskôr bol tento Hartshornov postup kritizovaný F. Schaeferom (1953), ktorý mu vyčítal účelovo selektívne a nekorektné interpretácie prác starších autorov, najmä I. Kanta a A. Hettnera (Spedding 2008, s. 155).

Kuhnova práca vyvolala v geografickej komunite dvojaký ohlas (Mair 1986, s. 345). Prvá skupina autorov využila jeho myšlienky na obranu určitých epistemologických pozícií a na propagáciu vedeckého statusu, imidžu a reputácie geografie (napr. Abler, Berry, Haggett, Chorley v 2. pol. 60. a v 70. rokoch 20. st.). O niečo neskôr sa objavila druhá skupina prác, ktorú považujeme z nášho pohľadu za relevantnú. Títo autori zhodnotili potenciál Kuhbovej koncepcie pre pochopenie a vysvetlenie vývoja geografického myslenia – napr. Johnston (1978), Graves (1981), Harvey a Holly (1981), Stoddart (1981) a iní (Mair 1986, s. 345). Johnston (1978) identifikoval šesť paradigiem v geografii (exploračnú, environmentálno-deterministickú, regionálnu, priestorovo-analytickú, behaviorálnu, radikálnu/štrukturalistickú). Kuhnov model však označil za neadekvátny, najmä v súvislosti s behaviorálnou revolúciou, ktorá bola podľa neho v skutočnosti evolúciou. Tiež poukázal, že radikálne postoje sa nestali v geografii všeobecne akceptované. Harvey a Holly (1981) vychádzali z identifikácie paradigmatických prác, za ktoré označili päť: „*Antropogeographie*“ od F. Ratzela, „*Tableau de la Géographie de la France*“ od P. Vidala de la Blachea, „*The Morphology of Landscape*“ od C. Sauera,

„*The Nature of Geography*.“ od R. Hartshorna a „*Exceptionalism in geography*“ od F. Schaefera. Harvey a Holly (1981) teda geografiu zafixovali do priestorovo-analytickej paradigmy (Malik 2014, s. 42). Väčšina spomínaných autorov v zhode s Johnstonom nepovažovali Kuhnov model za relevantný pri interpretácii vývoja geografického myslenia. Mair (1986, s. 345) to považuje za nesprávne pochopenie Kuhnovho modelu, ktoré vyústilo do neadekvátneho nedocenenia jeho potenciálu pre geografiu. Johnston v neskorších vydaniach svojej práce (napr. Johnston, Sidaway 2004) zľavil z niektorých skorších kritických postojov. Reflektujúc ďalší vývoj geografického myslenia zahrnul do svojich úvah niektoré ďalšie paradigmy (postmodernistická, feministická geografia, aplikovaná a relevantná geografia) a uznal všeobecnú relevanciu Kuhnovho konceptu na všetkých troch definičných úrovniach (metaparadigmy, sociologickej paradigmy a konštrukčnej paradigmy). Nepovažuje však za nevyhnutné akceptovať monoparadigmatickú dominanciu, režim normálnej vedy ani revolučný charakter zmien paradigiem za účasti podstatnej časti geografov. Upozorňuje však na potrebu širšieho uplatnenia kontextuálneho prístupu pri porozumení diferencovanej miery popularity rozličných paradigiem v rozličných epochách (Johnston, Sidaway 2004, s. 392). Johnston (1996) tiež poukázal na to, že paradigmatická zmena býva výsledkom generačnej výmeny. Novým spôsobom myslenia sa sprvu venujú mladí akademici a postupne ako sa ich generácia etabluje, teda ujíma editorstva vedeckých časopisov a písania učebníc, sa ich spôsob myslenia dostáva do popredia (Aitken, Valentine 2006, s. 2). V slovenskej literatúre koncept paradigmy využil J. Paulov (2012), ktorý si uvedomoval limity a problémy jeho aplikácie v geografii. Jeho príspevok je príkladom využitia anachrónneho prístupu a veľmi voľného chápania konceptu paradigmy. Ilustrovať to možno na tom, že už iniciálne snahy o geografickú interpretáciu sveta v antickom období zaraďuje do paradigmatického štádia vedy.

Aplikáciu externalistického/kontextuálneho modelu pri analýze vývoja geografického myslenia môžeme nájsť v práci britského geografa D. Livingstonea (1992). Livingstone kritizoval prezentizmus a internalizmus v štandardných príručkách a učebniciach dejín geografického myslenia – napr. u R. Hartshorna (1939) (Spedding 2008). Livingstone si neosvojil ani relativizmus sociálneho konštruktivismu. Zaujal umiernený postoj, v ktorom upozornil na nevyhnutnosť zohľadnenia sociálnych faktorov v rámci štúdia geografického myslenia. Sumarizoval, že neexistuje jediná správna cesta „robenia“ geografie. Geografické myslenie je na jednej strane ovplyvňované stavom študovanej reality a na strane druhej používanými filozofickými východiskami. Spoločenský kontext sa tiež podľa neho podieľa na formovaní geografického myslenia, pričom zdôrazňuje situovanosť geografie v dobovom a priestorovom kontexte. Povaha geografie je teda podľa Livingstonea vždy predmetom

negociácie, pretože znamená odlišné veci pre odlišných ľudí v odlišných miestach (Spedding 2008, s. 156). Livingstone v záverečnej kapitole ponúka prehľad hlavných „konverzácií“ resp. diskurzov, ktoré sa počas vývoja geografickej tradície objavili. Pojem geografickej tradície má u neho skôr subjektívny, flexibilný a od kontextu závislý charakter a ponúka stimulujúcu alternatívu k seba ospravedlňujúcim históriám prezentovaným príliš zjednodušujúcim konceptom paradigmy (Spedding 2008, s. 157). Ani Livingstone sa nevyhol následnej kritike, ktorá bola vedená jednak z feministických pozícií za ignorovanie žien ako aj z postkoloniálnych pozícií za prílišné sústredenie sa na európsku a severoamerickú tradíciu geografického myslenia (Spedding 2008, s. 158). Livingstonova kniha teda reprezentuje aplikáciu kontextuálneho modelu a zohľadnenia subjektívnych faktorov pri hodnotení dejín geografického myslenia. Za zmienku však stojí, že nešlo o prvý pokus v geografickej literatúre. Už skôr tento prístup využil Taylor (1976) v rámci diskusie o kvantitatívnej revolúcii, v ktorej bola matematika použitá ako zbraň revolucionárov proti etablovanému režimu. Iným príkladom je Peetova (1985) štúdia o environmentálnom determinizme ako ideologickom nástroji imperiálneho kapitalizmu. Prvou monografiou písanou v tomto duchu bola Stoddartova kniha „*On Geography and its History*“ z r. 1986. (Spedding 2008, s. 159).

Kontextuálny prístup k interpretácii vývoja geografického myslenia presadzuje aj A. Buttimer (1993). Už v skorších prácach upozornila, že konvenčné geografické teórie, modely a praktiky nevykazujú dostatočnú citlivosť na diferencovaný hodnotový kontext prostredí, v ktorých sú geografické znalosti produkované (Buttimer 1974). Veľmi produktívna v tomto smere bola jej spolupráca so švédskym geografom T. Hägerstrandom v rámci *Dialogue Project* v r. 1977-1988 na Lundskej univerzite. Jeho výstupom sú videozáznamy z diskusií a rozhovorov o vývine a konceptoch geografického myslenia s poprednými geografmi z celého sveta. Videá boli v r. 2014 sprístupnené širokej verejnosti na webovom portáli Medzinárodnej geografickej únie (IGU Youtube Chanel). Buttimer (1993) sa historickým, praktickým a spoločenským kontextom geografického myslenia zaoberá v monografii „*Geography of the Human Spirit*“. Ako východisko použila klasickú schému štyroch sfér akademickej praxe – *Poesis* (objavovanie, kritická reflexia a filozofické zamýšľanie sa nad svetom), *Paideia* (edukácia, učenie sa), *Logos* (systematické analytické štúdium, formulácia teórií), *Ergon* (aplikácia poznatkov v praxi). Aplikujúc túto schému na podmienky geografie a vychádzajúc z Lovelockovej hypotézy Gaia, Buttimer do centra uvedených štyroch sfér geografickej praxe kladie *Gaiu* – čiže ideu Zeme videnej z ľudskej perspektívy, Zeme, ktorá je jediným „domom“ ľudstva. Gaia je teda považovaná za jadro objektu geografie (Buttimer 1993). Buttimer sa venuje aj epistemologickým a metodologickým otázkam geografie, najmä jej schopnosti integro-

vať poznatky odvetvových vied. Na tento účel aplikovala štyri metaforické koncepcie sveta podľa S. C. Peppera z r. 1942 - formizmus, mechanizmus, organicizmus a kontextualizmus (Buttimer 1993, s. 79-85). Každá z nich ponúka odlišnú interpretáciu komplikovanej reality a každá z nich poskytuje bázu pre tvorbu teórií, paradigiem a výskumných modelov. Formizmus opisuje svet ako mozaiku (rôznorodosť) foriem, teda ako mapu. Jeho geografickou podobou je inventarizácia, mapovanie, kartografická interpretácia rozmiestnenia javov a foriem usporiadania (angl. *pattern*). Formizmus má teda analytické ciele a dobre ho reprezentuje kvantitatívna geografia (priestorová analýza). Mechanizmus zdôrazňuje väzby, najmä funkčné vzťahy. Svet si predstavuje ako kauzálne prepojené systémy, ktoré vstupujú do vzájomných interakcií. Mechanizmus má podobne ako formizmus analytické ciele, avšak kladúc dôraz na väzby sa od formizmu líši spojitým chápaním reality. Reprezentuje ho systémový prístup v geografii. Organicizmus chápe svet ako vnútorne spojený organizmus a na rozdiel od formizmu a mechanizmu sa snaží o holistickú víziu sveta, pričom celostná povaha sveta je apriórne predpokladaná. Tento predpoklad sa môže opierať o vnútorné presvedčenie bádateľa resp. o jeho metafyzickú vieru. Organicizmus je orientovaný na syntézu. Kontextualizmus vníma svet ako arénu spontánnych a neopakovateľných udalostí a javov. Javy sú chápané v ich kontextoch so súčasným zohľadnením všetkých možných podmieňujúcich faktorov. Tento princíp skúmania všetkého súčasne v kontexte so všetkým vyhovuje predstave geografie ako vedy s neohraničeným objektom skúmania a so zameraním na spájanie javov patriacich do značne odľahlých kategórií. Buttimer (1993) sa podujala vyjadriť trendy vývoja vedeckého myslenia pomocou cyklu troch metafor, prevzatých z mytológie - Fénixa, Fausta a Narcisa. Fénix je symbolom znovuzrodenia, označuje prvú fázu existencie znovuzrodeného spoločenstva, vzniknutého na ruinách starého poriadku, je to čas vedeckej revolúcie v zmysle Kuhna, čas nástupu novej vedeckej paradigmy. Po čase Fénixa prichádza čas Fausta. Pokiaľ nová paradigma získa v spoločenstve patričnú pozíciu, snaží si zabezpečiť svoje fungovanie. Buduje svoje inštitucionálne a právne štruktúry, ktoré jej majú garantovať existenciu. Výsledkom je postupná zmena toho, čo bolo kedysi progresívne na skostnatenú ortodoxiu, čo postupne vedie k degradácii. Vtedy sa na scéne objavuje Narcis, ktorý symbolizuje sklon k sebareflexii. Jednotliví bádatelia, či ich skupiny, sa začínajú zamýšľať nad napätiami a protirečeniami, objavujúcimi sa medzi oficiálnou doktrínou a ich „stavom ducha“, medzi túžbami a každodennou realitou sveta. Vtedy sa ľudia snažia lepšie pochopiť históriu a dramaturgiu každodenných udalostí. Táto reflexia pripravuje pôdu pre opätovné objavenie sa Fénixa, pre zrod novej paradigmy vedy. Práve transformáciou modernizmu na postmodernizmus pootvára Narcis dvere Fénixovi (Buttimer 1993, s. 41-5).

1.7 GEOGRAFIA ALEBO GEOGRAFIE?

Sumarizujúc uvedené poznatky je možné konštatovať, že v súčasnosti sa presadil kontextuálny prístup k štúdiu vývinu geografického myslenia. V kontexte Kuhnovej koncepcie je potrebné potvrdiť koexistenciu viacerých modelov (paradigiem) myslenia v súčasnej geografii, čiže **geografia je multiparadigmatická disciplína**. Dôsledkom tohto stavu je pestrá paleta spôsobov, ktorými je geografia praktizovaná. Vyplýva to aj z faktu, že skúmanie realizuje v rozličných mierkach pozdĺž globálno-lokálneho kontinua. Pre geografiu sú preto príznačné viaceré členenia (bližšie Johnston, Sidaway 2004, s. 389, Matlovič 2006):

- a) ontologické členenie – vyplýva z hybridného charakteru objektu skúmania (napr. členenie na fyzickú a humánnu geografiu, členenie na odvetvové disciplíny),
- b) epistemologické členenie – vyplýva z plurality používaných spôsobov poznávania a geografického skúmania (napr. členenie na nomotetickú a idiografickú geografiu, scientistickú a antiscientistickú geografiu, naturalistický a humanistický metodologický model myslenia, členenie na paradigmy alebo výskumné modely).
- c) členenie podľa záujmov – vyplýva zo spektra riešených problémov a účelu výskumných aktivít (napr. členenie v zmysle teórie záujmov na empirickú, hermeneutickú a kritickú geografiu).
- d) inštitucionálne členenie – vyplýva z diferenciácie geografie do rozličných lingvistických oblastí (makroúroveň – napr. anglofónna, frankofónna, germanofónna, hispanofónna, rusofónna etc.), do rozličných národných škôl (mezoúroveň – napr. nemecká geografická škola, poľská geografická škola, švédka geografická škola a pod.), intelektuálnych škôl (lokálne komunity na mikroúrovni – napr. berkeleyovská škola kultúrnej geografie, lundská škola geografie času, chicagská škola sociálnej ekológie, albertovská škola sociálnej geografie, bratislavská škola krajinných syntéz a pod.).

Teoretická a metodologická pluralita geografie našla odraz v odbornej literatúre prostredníctvom čoraz častejšieho výskytu plurálu „geografie“ namiesto singuláru „geografia“. Táto tendencia sa začala prejavovať koncom 80. rokov 20. stor., čo súviselo s kultúrnym obratom a príklonom k postmodernistickej a postštrukturalistickej geografii. Pre tento príklon je príznačný skepticizmus k možnosti existencie univerzálnej teórie, ktorá by úplne vystihla komplexnosť spoločnosti. Zachytenie multidimenzionálnej povahy nášho sveta si preto vyžaduje mnoho geografíí (Hubbard et al. 2002, s. 236). Tieto postoje sa objavili aj u autorov stredoeurópskej proveniencie.

Napríklad A. Hynek a N. Hynek (2004) upozorňujúc na príklady použitia plurálu v anglosaskej geografii tvrdia, že používanie singuláru „geografia“ sa už pomaly stáva nepatričné. V slovenskej literatúre tento postoj obhajujú M. Blažek a A. Rochovská (2006, s. 10), ktorí ho pripisujú postmodernistickej citlivosti k odlišnostiam a argumentujú, že jedinečnosť geografie nemusí nutne automaticky viesť k jej jednote. Tieto prístupy považujeme za veľké riziko pre prežitie geografie ako vedného odboru. Ich legitimizácia vedie k ďalšej stimulácii tvorby módnych geografii v snahe bádateľov zaujať a prejaviť originalitu za každú cenu. Prehlbovanie inkoherenzie geografie v režime tvrdej konkurencie vied je kontraproduktívne. Týmto však nespochybňujeme zachovanie potrebnej diverzity teoretických prístupov a koexistenciu viacerých metodologických modelov a výskumných tradícií, ktorá vyplýva z hybridného charakteru objektu skúmania geografie. Túto pluralitu však považujeme za imanentnú a súčasť identity jednotnej geografie (Matlovič 2007). Toto stanovisko opierame aj o zistenie, že rastúci trend výskytu plurálu „geografie“ kulminoval v r. 2004 a odvtedy podľa Google Books Ngram Viewer stále klesá (obr. 1).

Obr. č. 1. *Frekvencia výskytu plurálu „geografie“ v anglickom korpuse podľa Google Books Ngram Viewer v r. 1800-2012*

Zdroj: <https://books.google.com/ngrams/>

1.8 KLASIKA, KÁNON A FANON V GEOGRAFICKOM MYSLENÍ

V ostatných rokoch sa obohacuje diskusia o štúdiu histórie geografického myslenia o nové prvky. Keighren et al. (2012a) kritizujú doterajšie prístupy a vyčítajú im hagiografické, prezentistické a internalistické zameranie. Zdôrazňujú potrebu zahrnutia feministického, postkoloniálneho a sociálno-konstruktivistického perspektívy. V rámci skúmania histórie geografického myslenia pripisujú dôležitú úlohu skúmaniu geografických textov, prostred-

níctvom ktorých sa dozvedáme o predstavách geografov o minulosti, prítomnosti a budúcnosti nimi pestovanej vednej disciplíny. Taktiež poukazujú na proces selektívneho zabúdania na niektoré staršie práce a idey, ktoré sú v nich obsiahnuté. V tejto súvislosti rozlišujú klasické a kánonické práce (Keighren et al. 2012a, s. 299). Za klasické texty považujú tie, ktoré:

- a) zohrali výnimočnú úlohu pri formovaní geografického myslenia a zostali dodnes intelektuálne i pedagogicky relevantné,
- b) vystihujú stav disciplíny v danom dobovom kontexte a zároveň obsahujú výhľad jej budúceho vývoja,
- c) prinášajú posolstvo, ktoré presahuje módné intelektuálne trendy.

Na rozdiel od klasických prác, *kánonické práce* sú tie, ktoré v minulosti zohrali ústrednú úlohu pri formovaní geografického myslenia, avšak v súčasnosti už v tejto úlohe nepokračujú. Stratili dialogickú funkciu a potenciál⁴. Klasické texty nesú teda auru nesmrteľnosti, kým kánonické texty sa považujú za memento na minulé obdobia, ku ktorým sa nám nemusí žiadať vracieť (Keighren et al. 2012a, s. 299). V tejto súvislosti upozorňujú na význam zvýšenia dostupnosti kánonických textov prostredníctvom prekonávania jazykových bariér prostredníctvom prekladov, časových bariér prostredníctvom reedícií s kritickými komentármi a priestorových bariér prostredníctvom digitalizácie (Keighren et al. 2012a, s. 308).

Agnew (2012) formuloval skeptické stanovisko vo vzťahu ku kánonom. Prínos ich konceptualizácie nepovažuje za významný vo vzťahu k porozumeniu súčasného vývoja geografického myslenia. Podľa jeho názoru kánon v geografii neexistuje a ani nemôže existovať, hoci by bol potrebný. Pre geografiu sú skôr príznačné „fanony“. Vystihujú tendenciu preskakovania od jednej intelektuálnej módnjej tradície k inej a to bez zamýšľania sa nad tým, čo bolo predtým. Táto tendencia je čiastočne stimulovaná aj súčasnou akademickou politikou, ktorá je posadnutá preferovaním inovácií, takže so „starým“ sa už nepočíta (Agnew 2012 s. 322-323). V reakcii na tento Agnewov komentár Keighren et al. (2012b) uznávajú, že v geografii kánon nikdy nebol, dokonca ani vo fáze jej prvotnej akademickej inštitucionalizácie, hoci niektoré texty takmer dosiahli tento status⁵. Hlavným dôvodom je fakt, že geogra-

4 O dialogickej funkcii kánonických textov sa zmieňuje Fishelov (2010) pri svojich úvahách o kultúrnom kapitáli textu. Ide o potenciál textov generovať interakciu, čiže diskusiu medzi vedcami (prívržencami a odporcami jednotlivých koncepcií) (Keighren et al. 2012a, s. 298).

5 Ako príklad je možné uviesť knihu „*Geographia Generalis*“ z r. 1650 od Bernharda Varenia ako prvý kánonický text pri etablovaní geografie v rámci univerzitného kurikula alebo E. Sempleovej „*Influences of Geographic Environment*“ z r. 1911 ako kánonický text geografického determinizmu.

fia bola príliš robustná a diverzifikovaná, aby mohla byť vyčerpávajúco vymedzená jedným textovým produktom (Keigren 2012b, s. 342).

1.9 GENERALIZAČNÉ ÚROVNE KLASIFIKÁCIÍ GEOGRAFICKÉHO MYSLANIA

Bádateľské uchopenie tak zložitej problematiky ako je klasifikácia geografického myslenia si vyžaduje značnú mieru generalizácie mnohých poznatkov. R. Johnston (2006, s. 286) konštatujúc rastúcu diverzitu perspektív geografických prístupov uvažuje o troch hierarchických úrovniach – *úroveň svetonázoru* (zahŕňa epistemologické a ontologické otázky, čiže povahy poznania a spôsobu ako má byť poznanie dosahované), *úroveň disciplinárnej matice* (ide o vedeckou komunitou akceptované generalizácie a metodológie aplikované pri vytváraní nových poznatkov) a *úroveň vzorov* (ide o vedeckou komunitou akceptované najlepšie praxe formulovania a riešenia špecifických problémov). R. Peet (1998, s. 3) navrhuje uvažovať o piatich úrovniach abstrakcie, resp. generalizácie v rámci štúdia geografického myslenia – metafilozofia, filozofia, sociálna teória, teória a prax.

Metafilozofia predstavuje najvšeobecnejšie perspektívy, ktorými sa riadi naše myslenie. Premosťuje svetonázor, kultúru a teoretické myslenie. Tvorí informačný kanál, ktorým sa prenášajú kultúrne hodnoty do teórie a naopak teoretické a filozofické názory do kultúry. Jednotlivé filozofie sú metafilozoficky zgrupované do malého počtu hlavných tém, ktoré zahŕňajú myslenie o fundamentálnych otázkach: Boh, zmysel života, pravda, emancipácia ľudstva, či absencia pevných základov myslenia a viery. Historicky sú usporiadané do troch období: premoderného, moderného a postmoderného. V premodernej ére sa filozofická kontemplácia pokúšala rozpoznať Boží úmysel v pozadí jednotlivých udalostí a v poriadku sveta. V modernej ére filozofie hľadali pravdu, význam a emancipáciu. Postmoderná filozofia opustila tieto esencionalistické základy a pokúša sa myslieť bez nich a nedožaduje sa metadiskurzov. Ciele metafilozofie sa časom menili z bazálneho mystického objavovania až po postmoderný skepticizmus. Pre túto metadynamiku je príznačné rozčarovanie, ktoré sprevádza ľudské podrobenie si prírody a jej síl. Metafilozofie však nemiznú ani keď sú nahradené ako intelektuálne dominanty. V každej ére môžu koexistovať viaceré metafilozofie pod hegemoniou jednej z nich. Táto hegemonia sa môže meniť v závislosti od miesta, spoločenského kontextu alebo politických názorov. Filozofie tiež môžu vyjadrovať viaceré metafilozofie súčasne (napr. marxizmus je hľadáním pravdy a zmyslu pod hegemoniou požiadavky na ľudskú emancipáciu) (Peet 1998, s. 3-4).

Filozofia je spätá s abstrakciou, ktorá využíva logiku pri organizovaní predstáv, presvedčení, pojmov a názorov do formálnych systémov porozumenia. Filozofia organizuje myšlienky do koherentných schém a využíva ich pri úsilí o porozumenie sveta. V tradícii západného myslenia sa predpokladá, že mysle majú vrodené racionálne štruktúry odvodené od podobnosti skúseností vo svete, ktoré sú už charakterizované určitým poriadkom – napr. evolúcia, transhistorické podobnosti v životnom cykle a pod. Vnútoraná logika kopíruje tento vonkajší poriadok do mentálnych foriem, ktoré môžu byť symbolicky vyjadrované. Idea vrodenných logických štruktúr je však spochybňovaná predstavami rozličných sociálnych, politických a kultúrnych interpretácií. Spôsoby myslenia sú kultúrne a sociálne podmienené. Z tejto perspektívy teda nemôže existovať jediná, univerzálna filozofia, ale len historicky alebo regionálne podmienené systémy (Peet 1998, s. 5). Peet (1998, s. 4) v tejto súvislosti uvádza relióiu, teleológiu, pozitivizmus, existencializmus, feminizmus, fenomenológiu, historický materializmus, realizmus, štrukturalizmus, postmodernizmus a postštrukturalizmus.

Sociálna teória predstavuje strednú pozíciu medzi filozofiou a teóriou. Sociálna teória je výraznejšie ohraničená vo svojom zábere, menej abstraktná ako filozofia a teda viac konkrétne zameraná na sociálne, politické a kultúrne tendencie a charakteristiky reálnych spoločností. Sociálna teória je osobitne dôležitá ako nástroj na akumuláciu a premostovanie získaných výsledkov v podobe ideí v jednej oblasti, ktoré môžu byť transferované prostredníctvom teoretických mostov do iných oblastí. Vedci sú čím ďalej tým viac sociálnymi teoretikmi so špecializáciou v určitom odbore a čím ďalej tým menej špecialistami v odbore inklinujúcimi k určitej sociálnej teórii. Špecializácie stále viac presahujú a prekračujú hranice vedných odborov. Príkladom tu môže byť tzv. priestorový obrat, čiže zvýšený záujem postmodernistických sociálnych teoretikov o priestor. Rozvoj generalizovanej sociálnej teórie namiesto súboru separátnych disciplín je príznačný najmä pre vývoj v ostatných dekádach. Sociálna teória sa odvíja od kritiky myšlienky, že myseľ má vrodenu logickú štruktúru. Sociálni teoretici chápu pôvod logiky za sociálne a kultúrne podmienený a jej účel považujú za politický. Logika je ovplyvňovaná nelogickými názormi, kultúrnymi významami, telom a emóciami rovnako ako mysl'ou. Z tohto vyplýva kritika, že filozofia je vyjadrovaná príliš abstraktne. Táto kritika je nasmerovaná najmä na tradíciu analytickej filozofie, ktorá sa spolieha na matematický aparát a replikuje logické komponenty procesov myslenia. Filozofiu je teda lepšie formulovať ako sociálnu teóriu a ideí je lepšie začleniť do kultúrneho kontextu ako ich priradovať k univerzálnym zovšeobecneniam. Vznik sociálnej teórie je tiež výsledkom frustrácie z neutrálnej a redukcionistickej teórie, formovanej empiricko-pozitivistickými predstavami. Tá je postavená na zdĺhavom

agregovaní fragmentov, získaných induktívne prostredníctvom pozorovania a merania diskretných faktov. Nespokojnosť sa odvíja nielen z toho, že neutrálne fakty sú často v skutočnosti názormi, ale aj z pomalého tempa formulácie a exaktného testovania hypotéz, čo bráni flexibilne reagovať na riešenie problémov a kríz vo svete. Sociálna teória je intenzívne politická v kritickom zmysle, čiže zameraná na menenie sveta s cieľom urobiť ho lepším. Je orientovaná takmer vždy ľavicovo a zameraná na chudobných a utláčaných ľudí a sleduje ich emancipáciu a zlepšenie podmienok ich existencie. Sociálna teória sa líši od iných typov teórií nielen v kategóriách politiky a miery zovšeobecnenia, ale aj špecifikami teoretizovania o ľudských bytostiach v sociálnych zoskupeniach. Teórie o ľuďoch sú iné ako teórie o atómoch. Ľudia reagujú na okolnosti prostredníctvom významov, emócií, vedomia a voľby. Ľudia interpretujú sily, ktoré ich ovplyvňujú a teoretici interpretujú tieto interpretácie v dvojitej hermeneutike (Peet 1998, s. 6-7).

Teória má priamejší kontakt na udalosti, javy a praktiky každodennej reality. Teória sa teda zaoberá špecifickejšími sférami pochopenia a bytia vo svete. V podstate má induktívny charakter a je konštruovaná na základe empirických zdrojov. Teória sa pokúša replikovať prostredníctvom generalizácie v predstavách o určitej konkrétnej postupnosti udalostí alebo reálne sa vyskytujúcich kategórií. Obyčajne sa zameriava na hľadanie zhody alebo podobnosti alebo práve naopak hľadanie odlišností alebo rozdielov. Keďže teória je evidentne súčasťou filozofie, má obmedzený rámec, priamy kontakt na určitú sféru života a ešte stále obsahuje prvky špekulácie a teda je tiež deduktívna. Mysel' môže dedukovať prostredníctvom logiky pravdepodobné charakteristiky iných aspektov alebo dokonca celú postupnosť udalostí alebo štruktúr (Peet 1998, s. 5-6).

Prax predstavuje zapojenie sociálnych teoretikov rozličným spôsobom do aktivít v akademickom prostredí aj mimo neho. Intelektuáli participujú na produkcii, neustálej diskusii a rozširovaní ideí, ktoré sú reprezentáciami reálnych udalostí a praktík. Výskum objavuje skutočnú, empirickú bázu týchto reprezentácií. Teoretické uvažovanie spracúva ideí z faktov a kladie ich do systémov. Písomné dokumenty ukazujú tieto ideí v diskurzívnych formátoch. Kritika spochybňuje tieto ideové štruktúry a snaží sa ich nahradiť. Vyučovanie a publikovanie nielen rozširuje ideí, ale tiež ich podáva v zjednodušenej podobe. V zmysle sociálnej teórie tieto procesy (učenie, výskum, myslenie, písanie, publikovanie) nemajú neutrálny charakter, ale sú to politické procesy ponorené do mocenských vzťahov. Ideí nie sú neutrálnymi faktami, ale sú nástrojom presvedčovania (Peet 1998, s. 7).

Peet (1998, s. 7) výskum geografického myslenia chápe ako štúdium metafilozofie, filozofie a sociálnej teórie a ich ekvivalentov v teoretickom štúdiu a praktizovaní geografie.

1.10 KLASIFIKÁCIE VÝVOJA GEOGRAFICKÉHO MYSLENIA

Už od počiatku vývoja geografického myslenia je možné postrehnúť pluralitný charakter vednej disciplíny, ktorý si v ďalšom období nielen zachovávala, ale aj ďalej zveľadila. Jednotliví autori prezentovali mnohé klasifikácie vývoja geografického myslenia. Využili pritom rozličné klasifikačné kategórie – napr. (tradície – Pattison 1964, hlavné etapy a myšlienkové koncepcie – Pavlínek 1993, školy – Peet 1998, ideí – Nayak a Jeffrey 2011, paradigmy a subparadigmy – Paulov 2012, kľúčové ideí – Cresswell 2013, priestory – Matoušek a Osman 2014, filozofie a teórie – Couper 2015). Tieto práce sa líšia aj podľa toho, či bolo ich ambíciou vyčerpávajúcim spôsobom obsiahnuť celé geografické myslenie alebo sa koncentrovali na jeho určitý časový alebo vecný segment.

R. Peet (1998, s. 10) rozlíšil nasledovné školy moderného geografického myslenia: environmentálny determinizmus, kultúrna geografia (berkeleyovská škola), humanistická geografia, regionálna geografia, regionálna veda, kvantitatívno-priestorová geografia, radikálno-marxistická geografia, štrukturalizmus, realizmus-štruktúrácia-lokalitné štúdie, feministická geografia a postmoderná geografia. Nayak a Jeffrey (2011) členia geografické myslenie do nasledovných kapitol: imperiálna tradícia geografie, kvantitatívna revolúcia, humanistické geografie, marxistické radikálne geografie, humánna geografia a kultúrny obrat, feministické geografie, geografie sexuality, geografia, etnicita a rasová diskriminácia, postmoderné geografie, kritická geopolitika, postkoloniálne geografie, emócie, vtelenie (zakotvenosť) a živé geografie. T. Cresswell (2013) rozčlenil svoj výklad o geografickom myslení do nasledovných kapitol: rané geografie, vznik modernej geografie, regionálny prístup, priestorová veda a kvantitatívna revolúcia, humanistické geografie, marxistické geografie, feministické geografie, postmodernizmus a jeho pokračovanie, postštrukturalistické geografie, relačné geografie, premostujúce koncepty (hybridné geografie), geografické exklúzie. P. Couperová (2015) v rámci výkladu filozofických a teoreticko-metodologických prúdov geografie charakterizuje: pozitivizmus a pozitivistickú geografiu; kritický racionalizmus; marxizmus a kritický realizmus; fenomenológiu a post-fenomenológiu (vrátane humanistickej geografie, teórie aktér-sieť a nereprezentatívnych teórií); sociálny konštruktivizmus a feminizmus; štrukturalizmus, postštrukturalizmus a postmodernizmus; teóriu komplexity; morálnu filozofiu a etiku. V Taliansku sa vývojom geografického myslenia zaoberá F. Farinelli (2003), ktorý aplikoval koncept „kartografického rozumu“, aby upozornil na vzťahy medzi západným geografickým myslením a redukciou reality do dvojrozmernej roviny máp, čo odsudzuje ako „kartografické väzenie“, ktorého korene podľa neho siahajú k Anaximandrovi.

Argumentuje v prospech globálnej geografie v zmysle zohľadňovaných hľadísk, hodnôt, perspektív a modelov sveta. V Česku sa vývojom geografického myslenia so zameraním na humánnu geografiu zaoberal P. Daněk (2013). Je zaujímavé, že sa odklonil od hlavného prúdu českej tradície, ktorá preferuje termín sociálna geografia na označenie humánnej geografie. Výklad problematiky rozčlenil nasledovne: počiatky modernej geografie; evolučná teória v geografii (prírodný determinizmus a anarchistická alternatíva); regionálny prístup a chorológia; priestorová veda; humanistické geografie; radikálna geografia; feministické geografie; postmoderná geografia; postštrukturalistické geografie. V literatúre českej proveniencie nájdeme aj dve generačné výpovede o teoreticko-metodologických otázkach geografie. Prvou z nich je publikácia, zostavená L. Sýkorom (1993), prinášajúca súbor statí od vtedajšej nastupujúcej generácie geografov, ktorých cieľom bolo priblížiť moderné západné geografické myslenie českému (československému) publiku, ktoré stratilo počas obdobia reálneho socializmu kontakt s vývojom v západných krajinách. Ďalším zámerom bola reflexia dobového trendu otvárania sa geografie smerom k ostatným spoločenským vedám (tzv. sociálny obrat v geografii, resp. postpozitivistický obrat). Jednotlivé smery geografického myslenia v tejto publikácii inventarizuje Pavlínek (1993, s. 9-21), pričom zohľadnil nasledovné hlavné etapy a myšlienkové koncepcie: geografický determinizmus; kultúrnu geografiu C. Sauera; regionálnu geografiu; kvantitatívnu revolúciu; behaviorálnu geografiu; humanistickú geografiu; školu spoločenskej relevancie; radikálnu geografiu; teóriu štruktúracie; realizmus a postmodernú geografiu. Iní prístup použili českí autori v práci (Matoušek a Osman 2014). Je to výpoveď nastupujúcej generácie geografov, inšpirovaná počinom ich generačných predchodcov (Sýkora 1993). Títo autori akcentujú reflexiu kultúrneho obratu v geografii a priestorového obratu v sociálnych vedách. Vychádzajú zo sociálno-konstruktivistickej pozície vo vzťahu ku kategórii priestoru. Priestor geografie ako jej objekt a predmet považujú za neustále produkovaný geografmi a v tomto zmysle chápu geografiu ako vedu o priestoroch (Matoušek, Osman 2014, s. 18). Do výkladu zahrnuli nasledovné priestory geografie: virtuálny; sociálny; alternatívne priestory; priestorovú spravodlivosť; feministické priestory; queer priestory; semiverejné priestory; priestory domova; priestory vidieka; jedlo a priestor a fenomenológiu priestoru. V prácach slovenskej proveniencie sa vývojom geografického myslenia zaoberali napr. Matlovič (2006), Lauko a Kasala (2009) a Paulov (2012). Lauko a Kasala (2009) a Paulov (2012) sa inšpirovali Kuhnovou koncepciou. Paulov si je vedomý určitých obmedzení pri identifikácii paradigiem v geografii, ktoré dáva do súvislosti s jej nižším stupňom vývoja oproti vysoko rozvinutým vedám, ku ktorým zaraďuje matematiku, fyziku a chémiu. Pripúšťa aj koexistenciu, resp. konkurenciu via-

cerých paradigiem (Paulov 2012, s. 111). Vyčlenil 8 paradigiem a 8 subparadigiem (tab. č. 1).

Tabuľka č. 1: *Prehľad paradigiem a subparadigiem geografie*

Paradigma	Subparadigma	Reprezentanti
geosumatívna	geotelúrická	Erathostenés, Ptolemaios
	geochorografická	Herodotos, Strabón
geoholistická	geolandšaftná	Humboldt
	humánno-ekologická	Ritter
geodeterminická		Ratzel
georegionálna		Hettner, Vidal de la Blache, Hartshorne
kvantitatívno-priestorová		Schaefer, Garrison, Berry, Bunge, Haggett, Tobler, Hägerstrand
	behaviorálno-geografická	Wolpert, Simon, Gould, Hägerstrand, Gollidge
	nová ekonomická geografia	Krugman
geoekologická		Troll
sociálno-ekonomická	radikálno-geografická	Harvey, Peet
	postmodernogeografická	Thrift, Cooke
geokomplexitná		Allen, Sanglier

Sumarizujúc tieto prístupy je možné konštatovať, že odrážajú zložitý vývoj geografického myslenia, v ktorom je možné identifikovať päť základných etáp, ktoré vychádzajú z Peetovho konceptu metafilozofie: etapa premodernej exploračnej geografie, etapa modernej exploračnej geografie, etapa modernej pozitivistickej geografie, etapa modernej post-pozitivistickej geografie, obrat k postmodernej geografii a etapa postmodernej postštrukturalistickej geografie. V rámci týchto etáp je možné rozlíšiť rozličné prúdy a orientácie geografického myslenia (tab. č. 2).

Tabuľka č. 2: *Etapy, prúdy a orientácie geografického myslenia*

Etapa	Obdobie/prúd/škola geografického myslenia		Predstavitelia
premoderná exploračná geografia (do 2. pol. 18 stor.)	antická geografia	geochorografická	Herodotos, Strabón
		geotelúricko-geopriestorová	Aristoteles, Erathostenés, Ptolemaios
		geosyntetická	Hippokrates
	stredoveká európska geografia		Izidor zo Sevilly, Albert Veľký
	stredoveká arabská geografia		Idrisi, Ibn Battuta, Ibn Chaldun
	renesančná prírodoveda a prírodná filozofia		Mercator, Ortelius, Varenius

moderná exploračná geografia (kon. 18. stor. – 1. pol. 19. stor.)	osvietenská geografia a zrod modernej geografie	Kant, Humboldt, Ritter
moderná pozitivistická geografia (2. pol. 19. stor. – 60. roky 20. stor.)	environmentálny determinizmus	Ratzel, Semple, Huntington, Haushofer, Mackinder
	anarchistická geografia	Reclus, Kropotkin
	chicagská škola sociálnej ekológie	Park, McKenzie, Burgess
	francúzska škola regionálnej geografie	Vidal de la Blache
	berkeleyovská škola kultúrnej geografie	Sauer
	landšaftná škola	Passarge, Berg
	chorologická koncepcia	Hettner, Hartshorne
	britské regionálne štúdie	Geddes, Fleure, Stamp
	priestorová veda	Schaefer, Bunge, Garrison, Hag- gett, raný Harvey, Hägerstrand, Berry, Tobler
	behaviorálna geografia	Wolpert, Gould, Gollidge
moderná postpozitivistická geografia (koniec 60. rokov 20. stor. – koniec 70. rokov 20. stor.)	teória komplexity	Allen
	humanistická geografia	Tuan, Buttimer, Seamon, Relph
	štrukturalistická geografia	Harvey, Smith, Peet, Massey
obrat k postmodernej geografii (80. roky 20. stor.)	teória štruktúracie a štruktú- račná geografia	Giddens, Gregory, Werlen
	kritický realizmus	Sayer
	feministická geografia	McDowell, Rose, Harding
	nová regionálna geografia	Thrift, Hudson, Paasi
	nová kultúrna geografia	Cosgrove, Jackson
postmoderná postštrukturalistická geografia (od 80. rokov 20. stor.)	relačná geografia	Murdoch, Soja, Doel, Thrift
	posthumanistická geografia	Haraway, Whatmore, Philo
	postkoloniálna geografia	Spivak, Gregory, Clayton

2 PREMODERNÁ EXPLORAČNÁ GEOGRAFIA

2.1 POČIATKY GEOGRAFICKÉHO OBJAVOVANIA

Geografické poznávanie a objavovanie (*explorácia*) je úzko späté so začiatkom vlastného pôsobenia človeka na Zemi. Bez prehánania je teda možné označiť geografiu za najstaršiu oblasť ľudského poznávania. Geografické poznatky mali pre prvotných obyvateľov našej planéty - nomádov živiacich sa lovom a zberom - kľúčový význam. Znalosti o mieste svojho pôsobenia a jeho bezprostrednom okolí, schopnosť orientovať sa vo svojom prostredí boli nevyhnutným predpokladom prežitia. Prvotní ľudia sa s miestom identifikovali ako so svojim životným priestorom. Ľudská zvedavosť bola stimulovaná potrebou explorácie nových území z hľadiska ich potenciálu pre zabezpečenie obživy. Exploračná migrácia viedla k spoznávaniu nových území a ľudí v nich žijúcich. Taktiež umožnila identifikáciu rozdielov medzi jednotlivými miestami a ich porovnávanie, najmä z hľadiska podmienok pre zaobstaranie obživy. To často viedlo k prvým teritoriálnym konfliktom, v ktorých bola lepšia znalosť krajiny nepochybnou komparatívnou výhodou. Ľudské osídlenie sa postupne rozšírilo migráciami z Afriky na ostatné svetadiely. Postupom času začal človek prispôbovať svoje okolie tak, aby lepšie slúžilo saturovaniu jeho potrieb. Počnúc neolitom začal rozvíjať produktívne poľnohospodárstvo a zakladať trvalejšie sídla. Podľa R. D Sacka (1997, s. 1) „*my ľudia sme geografické bytosti, ktoré transformujú planétu Zem na svoj domov (ekuménu) a recipročne tento transformovaný svet ovplyvňuje to, kým sme*“. To stimulovalo záujem o sledovanie vzťahov medzi prírodou a človekom. V uvedených snahách je teda možné vidieť zárodoky *raison d'être* geografie v hľadaní riešení v rámci troch domén: *navігаčná doména* (orientácia), *priestorová doména* (priestorová diferenciácia, rozmanitosť a komparácia), *syntetická doména* (vzťahy prírody a ľudskej spoločnosti).

Získané prvotné geografické poznatky sa spočiatku odovzdávali z generácie na generáciu ústnym podaním, zväčša v podobe mýtov. Vznik ikonického jazyka a neskôr písma umožnil zhromažďovanie poznatkov a ich mnohonásobné využívanie. Najstaršími dôkazmi o existencii geografických poznatkov sú prehistorické rytiny, jaskynné nástenné kresby a iné výtvory, ktoré je možné považovať za prvé diela ľudovej geografie, či kartografie. Geografické myslenie je teda omnoho staršie ako vlastný termín geografia (Holt-Jensen 1999, s. 17).

RÁMČEK 2 – Najstaršie pamiatky ľudovej kartografie

Za najstaršiu kartografickú pamiatku na svete je považovaný nález tzv. Pavlovskej mapy z obdobia pred 27-25 tis. rokmi, ktorý bol nájdený na táborisku lovcov mamutov z oblasti gravettiénu v oblasti Pálavy v Pavlove na južnej Morave v r. 1962. Rytinu na kľe mamuta po jeho objavení ako možné kartografické dielo interpretoval archeológ prof. Bohuslav Klíma. Dvojitou krivkou znázorňuje meandrujúcu rieku Dyje s prítokmi Svratkou a Klentnickým potokom, šrafovaním znázorňuje prilahlé svahy Pavlovských vrchov a dvojitým krúžkom vyjadruje polohu loveckého tábora. Originál artefaktu je uložený v Archeologickom ústave AV ČR v Brne (Semotanová 2006).

K iným známym nálezom a artefaktom prvotnej ľudovej kartografie patria napr. paleolitická mapa z jaskyne Abauntz v Navarre v severnom Španielsku z obdobia pred 14 tis. rokmi (Utrilla et. al. 2009). Veľmi starou pamiatkou je tiež Mežiríčska mapa z Čerkaskej oblasti Ukrajiny z obdobia pred 14 tis. rokmi. Iným príkladom je Bedolinská mapa (Mappa di Bedolina) z Bedoliny v údolí rieky Oglio v severnom Taliansku z doby bronzovej, ktorá znázorňuje vodné toky, zavlažovacie kanály, cesty a obydlia. Zaujímavou pamiatkou je aj mapa jedného z najstarších miest sveta Čatal Höyük v Turecku pochádzajúca z obdobia pred 8 tis. rokmi. Podobné objavy boli uskutočnené v Rusku v údolí rieky Jenisej, v nálezisku Majkop v Adygejskej republike v juhozápadnom Rusku ako aj pri Ladožskom jazere na severozápade tejto krajiny (Drápela et. al. 2014).

Najstaršie zachované písomné pamiatky z obdobia starovekého Egypta, Babylonskej ríše, antického Grécka, či starovekej Indie a Číny obsahujú zmienky o cestách a plavbách a prinášajú jednoduché postrehy týkajúce sa geografických informácií, zvláštností a diferenciácie sveta. Z územia Mezopotámie (lokalita Gasur) pochádza mapa na hlinenej doštičke z obdobia cca 2300 p.n.l., ktorá znázorňuje ústie Eufratu. Z obdobia 2000 r. p. n. l. sú známe geografické deskripcie Číny a jej vodohospodárskych stavieb (Riedlová et al. 1980, s. 31). V sumerskom Epose o Gilgamešovi (cca 18. stor. p.n.l.) je zmienka o tom ako sa Enkidu vydáva na cestu do Uruku, aby sa stretol s Gilgamešom, pričom počas cesty stretáva ľudí, ktorých životný štýl sa od toho jeho výrazne odlišuje. Iným príkladom je starogrécky epos *Odyseia* (prípisovaný Homérovi, cca 9. – 8. stor. p.n.l.), v ktorom itacký kráľ Odysseus počas plavby a blúdenia svetom prichádza do styku s rozličnými kultúrami (napr. Lotofágov, Laistrygonov) a prírodnými bariérami (nebezpečná plavba Messinskou úžinou medzi Charybdou a Skyllou). V starozákonnej knihe Genesis je zmienka o putovaní Kaina z Edenu do východnejšie položeného Nodu (Gn, 4, 15-16, Roller 2010, s.x-1). Hesiodos je autorom spisov „*Teogonia*“ (slov. Zrodenie bohov) a „*Erga kai Hemeraí*“ (slov. Práca a dni)“ (8. stor. p.n.l.), v ktorom sú podané aj niektoré geografické poznatky (napr. opis vzni-

ku Zeme/Gaie z chaosu, odporúčania pre plavbu na mori a využitie sily vetra, opis ročného sezónneho cyklu pre pastierov a roľníkov) (Kish 1978, s. 1). V Číne sa k prvým geografickým textom radí „*Yi Jing*“, zameraný na pozorovanie a pochopenie zemského povrchu z hľadiska ľudských aktivít. Iným známym čínskym geografickým dokumentom je prehľadný opis deviatich čínskych provincií (pôdy, poľnohospodárskych produktov a veľkých riek), datovaný najnovšie do 5. stor. p.n.l. Je obsiahnutý v kapitole „*Yu gong*“ knihy Šu-ťing (slov. Kniha dokumentov), ktorá vzdáva hold panovníkovi Jü Veľkému z dynastie Sia, ktorý zaviedol protipovodňovú ochranu. Zo staroindickej literatúry je možné spomenúť eposy „*Mahábhárata*“ (slov. Veľké rozprávanie o Bharatovcoch) (4. stor. p.n.l. – 4. stor. n.l.) a „*Rámájana*“ (slov. Putovanie Rámu) (4. – 2. stor. p.n.l.), ktoré obsahujú celý rad geografických informácií (Rana 2013, s. 5). Tieto nediferencované názory a postrehy však ešte nie je možné považovať za vedeckú reflexiu geografickej problematiky.

2.2 ANTICKÉ KORENE HLAVNÝCH PRÚDOV GEOGRAFICKÉHO MYSLENIA

Grécka antická geografia sa vyvíjala v rámci antickej filozofie a vyznačovala sa existenciou viacerých myšlienkových prúdov. Išlo o obdobie, v ktorom ešte filozofia nebola oddelená od toho, čo sa neskôr označuje ako exaktné vedy. Filozofi sa teda zaoberali metafyzikou, kozmogóniou, ontológiou, javmi i prírodou (Staszak 1995, s. 58). Najjednoduchšie členenie týchto snáh antickej geografie je členenie do podoby duality medzi teoretickou a empirickou orientáciou, resp. medzi všeobecnou geografiou (celostné štúdium planéty Zem) a regionálnou geografiou (štúdium jednotlivých častí sveta). Toto členenie vymedzil už Ptolemaios, ktorý prvú orientáciu nazval geografiou a druhú chorografiou (Anučin 1960, s. 24). J. Paulov (2012) túto dualitu vyčleňuje v podobe dvoch subparadigiem geosumatívnej paradigmy - geotelúrickej a geochorologickej. Podrobnejšie členenie orientácií podáva **William D. Pattison** (1921-1997), ktorý vo svojom článku „*Four Traditions of Geography*“ z r. 1964 identifikoval štyri odlišné a zároveň príbuzné tradície geografie, ktorých počiatky siahajú do antického obdobia:

1. tradícia syntetickej vedy (angl. *man-land tradition*) - štúdium vzájomných vzťahov medzi prírodným prostredím a ľudskou spoločnosťou, ktorej korene siahajú k Hippokratovi;
2. tradícia vedy o Zemi (angl. *earth science tradition*) - celostné štúdium planéty Zem, ktorého korene siahajú k Aristotelovi;
3. tradícia areálovej vedy (angl. *area studies tradition*) - chorologický, resp. regionálny prístup, ktorej korene siahajú k Strabónovi;

4. tradícia priestorovej vedy (angl. *spatial tradition*), ktorej korene siahajú k Ptolemaiovi.

Podľa nášho názoru je možné integrovať tradíciu vedy o Zemi s tradíciou priestorovej vedy do jednej orientácie (všeobecná geografia) a týmto vyčleniť tri orientácie gréckej antickej geografie: geochorografická orientácia, geotelúricko-geopriestorová orientácia a geosyntetická orientácia. Prvá orientácia bola dominantne empirická, druhá orientácia teoretická a tretia orientácia mala zmiešaný empiricko-teoretický charakter.

Geochorografickú orientáciu môžeme stotožniť s tradíciou areálovej vedy podľa Pattisona (1964) a geochorologickou subparadigmou v zmysle Paulova (2012). Prvotnú produkciu v jej rámci reprezentovali opisy rozličných miest v tom čase známeho sveta, ktoré boli dielami logografov – dobových gréckych kronikárov, ktorých môžeme považovať za protohistorikov a protogeografov. Tieto opisy pevniny (*periegézy*) a pobrežných oblastí (*periply*) boli ešte nesystematické a teda podávali len útržkovité informácie o jednotlivých trasách a miestach. Najznámejším logografom bol **Hekataios** z Milétu (cca 550-476 p.n.l.), ktorý vo svojom diele *Periodos ges* (slov. Cesta okolo sveta) zhrnul existujúce poznatky a skoncipoval opis v tom čase známeho sveta, ku ktorému pripojil aj mapu (Paulov 1998, s. 11-12, Bašovský, Lauko 1990, s. 27). Z mapy je evidentné, že v tomto období pretrvávala ešte predstava sveta ako plochého disku obklopeného oceánom.

V ďalšom období empirickú orientáciu zameranú na tvorbu opisov jednotlivých miest rozvinul **Herodotos** z Halikarnasu (cca 484-425 p.n.l.), ktorý bol významným cestovateľom, historikom a geografom. Vo svojom deväťzväzkovom diele „*Historias Apodeixis*“⁶ podal opisy prírodného prostredia a osobitostí kultúry a spôsobu života jednotlivých území známeho sveta, ktorý zahŕňal Ponílie, Stredomorie a územia na východ a severovýchod od neho až po povodia Donu a Dnestra. V neskoršom období túto orientáciu antickej geografie reprezentuje **Strabón** z Amaseie (64 p.n.l. – 23 n.l.) – autor 17-zväzkového diela „*Geografika*“. Išlo o encyklopedický opis známeho sveta a pokus o objasnenie kultúrnych osobitostí, typov vládnutia, spôsobu života a zvykov v jednotlivých miestach (Holt-Jensen 1999, s. 19). Súčasťou boli presné informácie o astronomických a geometrických aspektoch miest, ich rozlohe, vzdialenostiach, polohe v rámci geografických súradníc a klimatických pomeroch. Strabón sa pokúšal pochopiť vzťah medzi súčasnosťou a minulosťou v jednotlivých miestach ako aj vzťahy medzi špecifickými

6 Herodotos nepoužíval termín geografia, ale história. Vysvetlil to americký geograf Peter Gould, podľa ktorého v danej dobe sa v starogréčtine pod pojmom história rozumelo bádanie, resp. objavovanie (Paulov 2014, s. 4).

miestami a širším priestorovým kontextom, čiže objasniť ako globálne interaguje s lokálnym (Cresswell 2013, s. 21-22). Strabón nepoužíval pri opise regiónov jednotnú schému, ale snažil sa pri každom z nich zdôrazniť aspekty, ktoré boli dôležité z hľadiska miestneho obyvateľstva. Opieral sa pritom aj o poznatky bežných ľudí a študoval aj náboženské a mytologické pramene (Wilczyński 2011, s. 50).

Geotelúricko-geopriestorovú orientáciu môžeme stotožniť s dvomi tradíciami v zmysle Pattisona (1964) – tradíciou priestorovej vedy a tradíciou vedy o Zemi. V klasifikácii Paulova (2012) je to geotelúrická subparadigma. Priniesla systematickejšie teoretické diskusie o otázkach celostného chápania planéty Zem, ktoré sa sústredili na pôde milétskej (iónskej) školy. Bolo to zásluhou jej predstaviteľov - Tálesa z Milétu (cca 624-545 p.n.l.), Anaximandra z Milétu (cca 610-546 p.n.l.) a Anaxiména (cca 585-525 p.n.l.) a ich pokračovateľov Pytagora zo Samosu (cca 570-495 p.n.l.), Parmenida z Eley (540-470 p.n.l.) a čiastočne i **Aristotela** zo Stagiry (384-322 p.n.l.), ktorí inklinovali k abstrakcii a racionalite a prejavovali nechť k empirickému bádaniu. Z množstva jeho prác je z hľadiska geografia relevantná „*Meteorologika*“. Aristoteles neuvažoval o horizontálnej priestorovej diferenciácii. Jadrom jeho predstáv bola organizácia sveta podľa vertikálnej dimenzie na supralunárnu sféru a sublunárnu sféru. Kým pre supralunárnu sféru bol príznačný poriadok (*kozmos*) a platnosť univerzálnych zákonitostí (napr. pohyby nebeských telies po kruhových dráhach), v sublunárnej sfére panuje neporiadok (*chaos*), nepredvídateľnosť a efemérne (pominuteľné) javy, ktoré konceptualizuje prostredníctvom kategórie *meteoru* (napr. vietor, zemetrasenie a pod.). V tejto práci je implicitne načrtnutá klimatická zonácia Zeme (Staszak 1995, s. 62). Aristoteles priniesol dôkaz o sférickom tvare Zeme, čím sa vytvorili predpoklady pre výpočty zemepisnej šírky a dĺžky a veľkostných parametrov našej planéty, ktorým sa neskôr venovali bádatelia v alexandrijskom múzeu. Práve v tomto prostredí sa prvýkrát v histórii geografického myslenia explicitne objavuje termín geografia. Zaslúžil sa o to **Eratosthenés** z Kyrény (276-194 p.n.l.), ktorý je autorom trojzväzkovej práce „*Geografika hypomnēmata*“ (slov. Geografické záznamy). Vypočítal obvod Zeme a vyvinul geografický súradnicový systém. Ten sa používal na určovanie polohy a vzdialeností jednotlivých miest a umožňoval tvorbu máp a navigáciu (Holt-Jensen 1999, s. 18). V jeho úsilí neskôr pokračoval **Klaudios Ptolemaios** (90-168), ktorého najvýznamnejšími dielami sú „*Megale syntaxis*“ (slov. Veľká sústava) a 8-zväzková práca „*Geografike hyfegesis*“ (slov. Návod ku geografii). Ptolemaios identifikoval dualitu antickej geografie. Zhrnul princípy výpočtov rozmerov Zeme, spôsoby určovania geografickej polohy a kartografického zobrazovania. Podal tabuľkové vyjadrenie geografických súradníc pre viac ako 4 000 miest, avšak jeho výpočty geografickej dĺžky vykazovali

značné chyby (podcenil rozmery Zeme a odklonil sa od podstatne presnejšieho Eratosthenovho odhadu) (Holt-Jensen 1999, s. 19). V rámci kartografie zaviedol tri kartografické zobrazenia, z ktorých je najznámejšie ekvidistančné kuželové zobrazenie. Zaviedol kopčkové zobrazovanie reliéfu a určil nultý (ferrský⁷) poludník ako západnú hranicu vtedy známeho sveta (Drápeľ et. al. 2014).

Geosyntetickú orientáciu môžeme stotožniť s tradíciou syntetickej vedy v zmysle Pattisona (1964), ktorej záujem sa sústredil na štúdium vzťahov medzi prírodným prostredím a človekom. Začiatky tejto orientácie sú spájané s prácami lekára **Hippokrata** z Kosu (cca 460-375 p.n.l.), ktorého najdôležitejšou prácou z hľadiska geografie je „*Peri aeron, hydaton, topon*“ (slov. O vzduchu, vodách a miestach). Zaoberal sa vzájomnými vzťahmi prostredia (*milieu*) a človeka, pričom jeho ústredným záujmom ako lekára bol vplyv prostredia na zdravie človeka. Vzhľadom na to, že Hippokrates rovnocenne zohľadňoval vplyv prírodného (*physis*) ako i ľudského prostredia (chápateľného v zmysle zvykov a tradícií, čiže *nomos*), nemôže byť podľa Staszaka (1995, s. 64) považovaný za predstaviteľa environmentálneho determinizmu. Príkladom môže byť jeho vysvetlenie environmentálnej determinácie nízkej plodnosti Skýtov, ktorá súvisí napr. s nepriaznivou chladnou a vlhkou klímou na strane prírodných vplyvov a jazdením na koni a nosením nohavíc na strane ľudských zvykov u skýtskych mužov. Hippokrates objasňoval, že človek môže uniknúť z tlaku prostredia buď transformáciou jeho vlastností (napr. zúrodňovaním pôdy a poľnohospodárskou činnosťou) alebo môže jeho vplyv vyvažovať prostredníctvom spôsobu života (napr. výživou, medicínskymi zásahmi) (Staszak 1995, s. 64). Hippokrates využil priestorovú perspektívu a podal opis ochorení v rozličných miestach diferencovaného prostredia. Geografické prostredie chápal ako organizované podľa dvoch osí. Prvou je severo-južná os, polarizujúca teplotu (vyčlenil studené, mierne a teplé pásma). Druhá os bola východo-západná, kde boli miesta usporiadané na regióny vychádzajúceho slnka (čisté, svetlé, a harmonické) a regióny zapadajúceho slnka (skazené, temné a nevyvážené) (Staszak 1995, s. 65).

Vklad gréckej antickej geografie do geografického myslenia je možné charakterizovať vo viacerých rovinách. Antickí myslitelia priniesli konceptualizáciu prírody, pod ktorou rozumeli vesmír bez ľudí a ich kultúry. Pravdepodobne to učinili v súvislosti s tým, keď si uvedomili rozdiel medzi vonkajším a objektívnym na jednej strane a vnútorným a subjektívnym na druhej strane. Objektizmus sa vyvinul zo subjektizmu – uvedomením si toho, že v dvoch rozličných mysliach môžu existovať dve odlišné predstavy

7 Pomenovaný podľa ostrova Ferro (špan. El Hierro, resp. Isla del Meridiano), ktorý je najzápadnejším ostrovom Kanárskych ostrovov v Atlantickom oceáne.

sveta a svet je entitou, ktorá je nezávislá od týchto dvoch predstáv. V dôsledku konceptualizácie prírody sa mohla vyvinúť veda (Nisbett 2003, s. 20-21). Analytické sústredenie sa Grékov na objekty a ich atribúty spôsobilo, že neboli schopní porozumieť príčinným vzťahom. Prírodné prostredie sa pre milétskych filozofov stalo len predmetom kontemplácie a abstraktného teoretického poznávania (Wilczyński 1996, s. 65). Považovali ho za nezávislé od človeka a riadiace sa vlastnými zákonitostami. Cieľom bolo spoznať podstatu prírodných zákonitostí a nie zistiť dôsledky ich pôsobenia (Nisbett 2003, s. 21). Pre iónskych filozofov pojem *kozmos* (opakom bol chaos) znamená také usporiadanie všetkých vecí, v ktorom každá prírodná sila má pridelenú svoju funkciu i limity. Ako v každom dobrom usporiadaní tento termín implikuje systematickú jednotu, v ktorej sú diverzifikované elementy kombinované a skladané (Glacken 1967, s. 16-17). Od 5. stor. p.n.l. tento termín neznamenal len univerzálny poriadok, ale používal sa aj na označenie štruktúry, foriem a fungovania ľudského tela. Jednota mikrosveta, ľudského tela s ich diverzitou sa stala inšpiráciou pre myšlienku všetko zahŕňajúcej jednoty makrosveta. Idea jednoty a harmónie v prírode je pravdepodobne najdôležitejšou myšlienkou, ktorú nám vo vývoji geografického myslenia zanechali Gréci (Glacken 1967, s. 17). Neskôr, v neskorom stredoveku, sa tento prúd myslenia stal inšpiráciou pre konštituovanie logicko-matematickej bázy exaktných vied (Wilczyński 2011, s. 49).

Dôležitým konceptom, ktorý zaviedli grécki antickí filozofi je pojem ekumény (gr. *oikoumené*). Je to komplexný a obsahovo veľmi bohatý koncept. Zjednodušene sa chápal ako obývaná časť sveta. Jeho širšie chápanie zahŕňalo civilizáciu a civilizovaných ľudí, spôsoby organizácie života a využívania zdrojov, technické, ekonomické a kultúrne podmienky. Tento pojem bol spočiatku rezervovaný pre časť sveta obývanú Grékmi a inými civilizáciami, ktoré na rozdiel od barbarov pretvárali a kultivovali krajinu. Starovekí geografi si kládli za cieľ nájsť v živote skúmaných regiónov určité pravidelnosti a poriadok. Snažili sa zistiť ako je prírodná krajina transformovaná do podoby kultúrnej krajiny a ako ľudia pretvárajú svet na svoj domov (Wilczyński 2011, s. 51, Cresswell, 2013, s. 33). Tieto otázky sa neskôr stali kľúčové pre kultúrnu geografiu na začiatku 20. stor. a humanistickú geografiu v 70. rokoch 20. storočia (Cresswell 2013, s. 33).

Potreba hľadania jednoty a poriadku a celostný charakter geografických poznatkov vyplýva aj z prác ďalších starovekých geografov. Príkladom je rímsky geograf **Pomponius Mela** (1. stor. n.l.), autor trojzväzkovej práce „*De situ orbis*“. Tvrdil, že „všetko čo chápeme pod pojmom sveta a neba tvorí jednotu“. Ptolemaios na rozdiel od neho túto jednotu nepovažuje za imanentnú črtu pozorovanej reality, ale za špecifikum geografického prístupu. Z toho vyplýva, že už v antickej geografii sa objavil spor, či nespochybniteľ-

ná jednota sveta je jeho ontologickou alebo epistemologickou črtou. Wilczyński (2011, s. 52).

Grécki filozofi prišli aj s ďalšími pojmami, ktoré sa neskôr stali kľúčovými konceptmi v geografickom myslení: kenon, chora a topos. Pojem *kenon* (substantívum odvodené od adjektíva *kenos*=prázdny) sa používal vo viacerých významoch⁸ (prázdny priestor, prázdna časť veci, priestor). Aristoteles ho používal v zmysle priestoru, ktorý je homogénny a nediferencovaný (Algra 1994, s. 47, Cresswell 2013, s. 19). Táto predstava večnej prázdnoty sa neskôr stala základom vedeckého, abstraktného ponímania absolútneho priestoru, ktoré rozvíjali René Descartes a Isaac Newton (Cresswell 2013, s. 19). Pojem *chora* zaviedol **Platón** (428-348 p.n.l.) vo svojich dialógoch *Timaios* a *Kritias*, keď sa zaoberal procesom „stávania“, čiže spôsobu akým sa formuje bytie z prázdnoty kenonu. Tento proces si vyžaduje tri elementy – to, čo sa stáva, model (ideu) toho, čo sa stáva a miesto alebo umiestnenie toho, čo sa stáva. Práve tento tretí finálny element nazval Platón chorou. Chora znamená teda jednak rozsah v priestore a súčasne aj vec v priestore, ktorá sa stáva (formuje). Chora sa líši od prázdnoty kenonu tým, že obsahuje vec (teda nie je prázdna). Pojem *topos* sa síce často používal ako synonymum chory, ale je potrebné upozorniť na jeho špecifický charakter. Kým chora sa viac vzťahovala na miesto v procese stávania sa, topos sa považoval za dosiahnuté miesto. Aristoteles neskôr používal pojem chora na označenie štátu, kým topos na opísanie určitého regiónu alebo miesta v ňom. Obidva termíny sa stali súčasťou geografického odborného jazyka prostredníctvom pojmov chorológia (štúdium regiónov) a topografia (štúdium tvarov a rozmiestnenia zemského povrchu). Sumarizujúc tieto poznatky je teda možné koncept kenonu chápať ako nekonečný a prázdny priestor. Koncepty chora a topos majú bližšie k miestu – sú konečné a teda ohraničené a obsahujú veci, teda nie sú prázdne. Aristoteles považoval pojem miesta za kľúčové východisko pre pochopenie priestoru, pohybu a zmeny. Miesto má pre neho prioritu pred všetkými ostatnými vecami. Pre Aristotela všetko, čo existuje musí mať svoje miesto, teda musí byť niekde umiestnené, či situované. Za základný druh zmeny považoval zmenu vo vzťahu k miestu, teda pohyb (Cresswell 2013, s. 19-20). V neskoršom období sa filozofi viac venovali konceptu priestoru a koncept miesta sa opätovne stáva dôležitým filozofickým konceptom až v 20. storočí, najmä zásluhou Martina Heideggera a humanistickej geografie (pozri kapitolu 5.2.) (Cresswell 2009, s. 170).

8 Detailný rozbor týkajúci sa chápania konceptu kenon, chora a topos v antickej filozofii podáva K. Algra (1994).

2.3 STREDOVEKÁ GEOGRAFIA

V období stredoveku (5. stor. – 15. stor.) došlo k úpadku antickej vzdelanosti, ktorý bol zapríčinený rozpadom Rímskeho impéria a nestabilitou súvisiacou s nájazdmi barbarov a sťahovaním národov. Posilnila sa pozícia kresťanstva a myslenie bolo pod vplyvom *fyzikálno-teologickej (teleologickej) koncepcie*, ktorá na zemskom povrchu videla Bohom vytvorený poriadok pre prospech všetkého živého. Stredoveká geografická tradícia mala podľa Wrighta (1925, s. 2) podstatne väčší záber ako moderná geografia, pretože pracovala so súborom kozmologických, astronomických, astrologických a teologických poznatkov. Stredoveké geografické myslenie bolo ovplyvnené klasickým antickým, judeo-kresťanským a islamským učením. Klasické antické učenie sa zachovalo len vďaka arabským prekladom⁹. Ptolemaiovo dielo bolo vďaka tomu známe aj v prostredí arabskej geografie i Byzancie. Stredoveká geografia mala empirické i konceptuálne prepojenie s antickou geografiou. Pojem geografia sa v dobových textoch písaných v latinčine vyskytoval len zriedkavo, čo zrejme súviselo s jeho gréckym pôvodom. V niektorých textoch bol nahradený latinským ekvivalentom „*orbis descriptio*“. Na označenie chorografie, v zmysle Ptolemaiovho členenia, sa v stredoveku ujalo označenie *topografia*, ktorá sa zaoberala špecifickými miestami a regiónmi (Lilley 2009).

Pokračoval rozvoj praktickej exploračnej geografie, ktorá bola zameraná predovšetkým na objavovanie nových území a zdokonaľovanie kartografickej interpretácie a navigácie. Vznikla rozsiahla literatúra mapujúca jednotlivé objaviteľské a misionárske výpravy a púte (napr. krížové výpravy) po súši i moriach, vďaka ktorým sa získalo veľké množstvo geografických poznatkov. Tieto snahy podrobne zdokumentovali **Charles Raymond Beazley** (1868-1955) v troj-zväzkovej monografii „*The Dawn of Modern Geography*“, vydané v r. 1897, 1901 a 1906 a **George H. T. Kimble** v monografii „*Geography in the Middle Ages*“ z r. 1938. Títo autori zaujali prezentistický postoj a ranostredovekú éru považujú za dobu temna geografie (Lozovsky 2011, s. 179). V západo-kresťanskej oblasti sa geografia venovala jednak mapovaniu priestorovej expanzie a dominancie kresťanstva a tiež sa pokúšala identifikovať a lokalizovať udalosti, miesta a názvy uvedené v Biblii (*pat-*

9 Klasické práce z antického obdobia boli v ranom stredoveku pre západnú kresťanskú civilizáciu nedostupné. Zachovali sa vďaka arabským prekladom, uskutočneným v tzv. zlatej ére islamu (8. – 13. stor.). Prekladateľské centrum vytvoril kalif Hárún ar-Rašíd v 8. stor. v Bagdade. V 12. a 13. stor. ich prekladali z klasickej gréčtiny a arabčiny do latinčiny a kastílskej španielčiny prekladatelia v Tolede, Cordobe, Ravenne a na Sicílii. Týmto spôsobom sa zachovalo aj Ptolemaiovo dielo „*Megale syntaxis*“, ktoré bolo v 9. stor. preložené do arabčiny ako „*Almagest*“ (Długosz 2001).

ristická, ekleziologická a biblická geografia). Príkladom môžu byť pokusy o lokalizáciu Raja. Stredoveká kresťanská tradícia bola známa predstavou geometricky dokonalého sveta so stredom v Jeruzaleme. Geografia bola súčasťou *latinskej encyklopedickej tradície*, pre ktorú boli príznačné monumentálne diela snažiace sa obsiahnuť všetky dobové poznatky. Príkladom môže byť 20-zväzkové dielo „*Etymologiae*“, ktorého autorom bol **Izidor zo Sevilly** (560-636). Výklad geografických poznatkov a faktov usporiadal podľa ich priestorovej mierky (od najväčších po najmenšie) a hierarchie (od najvyšších po najnižšie). Izidor zostavil kruhovú mapu sveta (O-T mapa), ktorá znázorňuje tri kontinenty (Európa, Ázia, Afrika), chápané ako panstvá troch Noemových synov a usporiadané do kruhu obklopeného oceánom. Jeho zásluhou boli do stredovekého kresťanského myslenia prenesené klasické koncepty o environmentálnych vplyvoch na človeka (Glacken 1967, s. 258). Izidorova práca ovplyvnila írskych a anglických kláštorných encyklopedistov v 8. – 9. storočí, jej odraz však nachádzame aj v prácach z 11. – 13. storočia (Lilley 2009). Environmentálne vplyvy študoval aj švábsky filozof a teológ **Albert Veľký** (ok. 1200-1280), autor práce „*De Natura Locorum*“. Hľadal unikátne kombinácie univerzálneho (kozmozemského) a špecifického (environmentálneho) pôsobenia na život ľudí v jednotlivých miestach. Veril, že ľudia sú intímne spojený s miestom svojho narodenia, v čom možno vidieť prvky geografického determinizmu. Albert Veľký však nezaujal jednoznačne deterministické stanovisko, pretože veril v možnosti ľudí svoje prostredie transformovať (napr. schvaľoval odlesňovanie) s cieľom zlepšiť jeho obývateľnosť (Cresswell 2013, s. 25).

Oblasťou prosperity stredovekej geografie sa stal arabský svet. Arabskí a berberskí obchodníci a pútnici, najmä v období od 9. do 14. stor. prevýšili svojimi cestovateľskými aktivitami európskych objaviteľov. Arabský geograf **Muhammad al Idrisi** (1099-1166) pôsobil na sicílskom dvore v Palerme a spracoval knihu „*Al-Kitáb al-Rudžari*“ (slov. Kniha Rogerova), v ktorej podal regionálne členenie a opis troch svetadielov. Vyhotovil mapu sveta na 70 listoch, ktorá je považovaná za najvýznamnejšie dielo arabskej kartografie. Najznámejším cestovateľom (prezývaný ako moslimský Marco Polo) bol **Ibn Battúta** (1304-1368), ktorý sa vybral na púť do Mekky a následne pokračoval v cestovaní tri desaťročia. Svoje poznatky zhrnul v knihe *ar-Rihla* (slov. Cesta)¹⁰. Najvplyvnejším arabským geografickým mysliteľom bol **Ibn Chaldún** (1332-1406). Je považovaný za zakladateľa so-

10 Cestami Ibn Battútu bolo inšpirované nákupno-zábavné centrum Ibn Battuta Mall, ktoré bolo otvorené v r. 2005 v Dubaji v Spojených arabských emirátoch. Je členené do tematických pavilónov podľa navštívených krajín – Egypt, India, Andalúzia, Perzia, Tunisko a Čína.

ciálnych vied. Skúmal skupinovú súdržnosť, rozkvet a zánik civilizácií. Je autorom 7-zväzkovej práce „*Muqaddimah*“ (slov. História sveta). Pracoval s konceptom sociálneho konfliktu, ktorý mal dôležitú úlohu v odvíjajúcich sa dejinách ľudstva. Sociálna súdržnosť (arab. *asabiyah*) vznikla podľa neho v príbuzenských sieťach (klanoch, kmeňoch) a bola podporovaná náboženskou vierou. Táto kohézia je ohrozená konfliktami, ktoré sa nevyhnutne objavujú v spoločenskej a hospodárskej sfére. Tie môžu vyústiť k sformovaniu nových a ešte súdržnejších skupín, ktoré získajú dominanciu. Tento sled udalostí sa potom neustále v dejinách opakuje. Ibn Chaldún uvažoval o dichotómii medzi usadeným (mesto) a nomádskeho spôsobom života (nomádske barbarské priestor kmeňov), ktoré považoval za dva najdôležitejšie elementy spoločenskej a politickej organizácie v arabskom svete. Kmeňe a mestá sú dvomi štádiami evolúcie spoločenskej organizácie v púštnych podmienkach. Jeho teória vychádza z idej, že púštne nomádske skupiny predstavujú skoršie (primitívne) štádium vývoja spoločenskej organizácie. Po prechode na usadený spôsob života tieto skupiny zakladajú mestá a vytvárajú veľkú civilizáciu. Obyvatelia miest reprezentujú teda pokročilé štádium sociálneho života (umenie, literatúra, filozofia). Kultiváciou sa však stanú väčšími a poddajnejšími, čo môže spustiť rozkladné procesy. Zvonku civilizáciu ohrozuje tlak konkurenčných nomádskeho skupín. Tie potom vytvoria svoju vlastnú civilizáciu. Tento životný cyklus (štátov, civilizácií) sa opakuje. Ibn Chaldúnova geografická teória teda počíta s existenciou dichotómie faktorov ovplyvňujúcich históriu sveta – prírodného prostredia na jednej strane (barbarské priestor púšte) a sociálneho prostredia (civilizovaný priestor mesta) na strane druhej. Týmto sa Ibn Chaldún zaradil medzi mysliteľov, ktorý venovali priamu pozornosť vzťahom človeka a prírody. (Cresswell 2013, s. 27, Dikshit 1997, s. 24).

Prínos arabskej geografie nespočíval len v tom, že nadviazala na dedičstvo antickej gréckej filozofie a zaslúžila sa o reprodukciu jeho ideí. Arabské práce z neskoršieho obdobia nielen verifikovali, ale aj aktualizovali prevzaté poznatky od antických autorov. Ich ďalší prínos spočíval v inšpirácii pre objaviteľské výpravy v európskych krajinách, najmä v Portugalsku a Španielsku, keďže Iberský polostrov bol dlho pod vplyvom arabskej kultúry¹¹. Tieto dve krajiny sa v ďalších storočiach postavili na čelo objaviteľských výprav, ktoré priniesli veľké oživenie záujmu o geografický výskum (Dikshit 1997, s. 25).

11 Reconquista, teda znovudobytie Iberského polostrova Španielmi, bola ukončená dobytím Granady v r. 1492.

2.4 RENESANČNÁ PRÍRODOVEDA A PRÍRODNÁ FILOZOFIA

Postupný prechod k modernej geografii bol determinovaný viacerými faktormi. Prvým z nich znovuobjavenie klasických prác antických filozofov v 15. a 16. stor. v Európe, ktoré bolo výsledkom ich prekladov z arabčiny. Druhým faktorom bola akumulácia množstva nových geografických poznatkov, ktoré boli získané počas exploračných výprav v ére veľkých geografických objavov. Tieto poznatky mali kľúčový význam pre upevnenie imperiálnej moci európskych koloniálnych mocností. Tretím faktorom boli významné zmeny v ekonomike, predovšetkým nástup merkantilistického kapitalizmu a tomu zodpovedajúcich sociálnych vzťahov, najmä v obchodných mestách severného Talianska a Flámska (Benátky, Janov, Antverpy, Amsterdam). Tieto prístavy mali čulé styky s destináciami vo svete, najmä v južnej a východnej Ázii. Obchodníci získali veľký kapitál a stali sa viac nezávislými od dovtedy dominujúcej cirkevnej a aristokratickej moci. Ich záujem o rozvoj geografického poznania bol stimulovaný hľadaním nových trhov, pri ktorom boli potrebné poznatky o navigácii, špecifikách jednotlivých miest a o spôsoboch kontroly miestneho obyvateľstva (Cresswell 2013, s. 28-29). Poznatky z objavných ciest sa sústreďovali predovšetkým v Portugalsku a Španielsku. Na tieto účely slúžil napríklad „Indický dom“ (port. *A Casa da India*) založený v r. 1434 v Lisabone. Iným strediskom informácií bol „Dom obchodu“ (špan. *La Casa de Contratación*), založený v r. 1503 v Seville. Okrem budovania databáz sa v Seville realizovali aj školenia navigátorov (Burke 2007, s. 54).

Poznatky o navigácii viedli k postupnému zdokonaľovaniu umenia navigácie (napr. polynézska navigácia) a formovaniu navigačnej vedy (Livingstone 1992, s. 348), ktorá sa zaoberá exaktnými metódami určovania geografickej polohy a metódami plánovania a určovania vhodnej trasy plavby, letu alebo cesty po súši. Sprvu sa využívali najmä astronavigačné metódy, pri ktorých sa postupne zdokonaľovali prístroje na meranie uhlov (Jakubova tyč, astroláb, sextant) a času (chronometre). Okrem toho sa používali aj inerčné navigačné metódy (navigačné počítavanie). Z hľadiska rozvoja kartografických metód bol prínosom flámsky kartograf **Gerhard Mercator** (1512-1594), ktorý vynášiel nový druh zobrazenia (Mercatorovo zobrazenie). Išlo o konformné valcové zobrazenie, ktoré našlo využitie v námornej i leteckej navigácii (loxodroma sa v ňom javí ako priamka, čo umožňovalo jednoducho držať smer plavby alebo letu). Mercator sa zaslúžil aj o novú metódu výroby glóbusov. Jeho celkový prínos pre kartografiu v podstate priniesol ukončenie Ptolemaiovskej tradície v kartografii, k čomu prispel aj jeho súčasník **Abraham Ortelius** (1527-1598), ktorý vydal prvý moderný geografický atlas s 53 mapami spracovanými podľa jednotnej koncepcie pod názvom „The-

atrum Orbis Terrarum“ (Drápela et al. 2014). Ortélius ovplyvnil fyzickogeografické myslenie tým, že ako prvý upozornil na koncepciu kontinentálneho driftu, ktorú neskôr (r. 1912) rozpracoval Alfred Wegener. Rozvoj navigačnej vedy pokračoval aj v modernej ére, pričom dominanciu postupne získali elektronické navigačné systémy (rádiové, radarové, satelitné). Vďaka navigačnej vede sa rozvíjala i moderná kartografia (Daněk 2013, s. 22).

Pod vplyvom nových poznatkov sa v 15. – 17. stor. začali prehodnocovať teleologické interpretácie stredovekého myslenia. Renesančná veda, nadväzujúc na teórie poznania antických filozofov Platóna a Aristotela, sa rozvíjala ako integrálna súčasť filozofie a nebola jednoznačne oddelená ani od ďalších foriem kultúry, teda náboženstva a umenia. Išlo teda o určitý mix empirického bádania a filozofického uvažovania/špekulácií. Zdrojom tohto uvažovania bol určitý filozofický systém, ktorý daný autor vyznával. Malo to ten dôsledok, že vedecké elementy (empirické, pozorované) v štruktúre celku boli podriadené filozofickému systému, ktorý určoval kritériá výberu a interpretácie podstatných faktov (Heller 2006, s. 19). Toto premoderné skúmanie teda ešte nie je správne označovať ako vedu, príliehavejšie označenie je **prírodná filozofia** (lat. *philosophia naturalis*, angl. *natural philosophy*) alebo prírodoveda (lat. *naturalis historia*, angl. *natural history*). Pojem veda mal teda v premodernej ére iný význam ako v súčasnosti (Špelda 2009, s. 105-106).

Postavenie geografie v tomto období ilustruje klasifikácia vied uvedená v monumentálnej práci Conrada Gesnera „*Bibliotheca Universalis*“ z r. 1545. Gesner rozčlenil vedy na podstatné (angl. *substantial*) a prípravné (angl. *preparatory*). Medzi podstatné vedy zaradil prírodnú filozofiu, morálnu filozofiu, ekonomickú filozofiu, medicínu, politickú vedu, kresťanskú teológiu a právnu vedu. Prípravné vedy rozčlenil na nevyhnutné (angl. *essential*) a ozdobné (angl. *ornamental*). Medzi nevyhnutné zaradil lingvistické (gramatika, rétorika, poetika, dialektika) a matematické (aritmetika, geometria, astronómia, astrológia) disciplíny. Geografia bola spolu s históriou a veštecťvom zaradená medzi ozdobné vedy. Geografia teda nepatrila medzi povinné kurzy v univerzitnom kurikulu, ale bola zaradená len k doplnkovým predmetom (Lisowski 2011, s. 14)¹². Geografická problematika sa často prednášala v rámci kozmografie. Ako príklad možno uviesť prednášky Sebastiana Münstera v 20. rokoch 16. stor. v Heidelbergu, prednášky Richarda Hakluyta v 70. rokoch 16. stor. v Oxforde alebo ustanovenie Philippa Cluveriusa za plateného výskumníka - geografa v Leidene (Burke 2007, s. 118-119).

12 Na univerzitách sa v tomto období vyučovalo sedem slobodných umení. Na nižšom stupni to bolo trivium (gramatika, logika, rétorika) a na vyššom stupni kvadrivium (geometria, astronómia, aritmetika a hudba). Na tieto stupne nadväzovalo štúdium práva, medicíny, teológie a filozofie (Schwanitz 2013, s. 94).

V ďalšom vývoji myslenia sa odrazilo rozlišovanie prvotných a druhotných znakov objektov. K prvotným znakom (faktom) sa zaraďovali merateľné veličiny (napr. veľkosť, hmotnosť, počet, rýchlosť). K druhotným znakom (hodnoty) patrili všetky ostatné vlastnosti, ktoré sa nedali vyjadriť numericke (kvantitatívne). Prvotné znaky boli považované za výlučný predmet vedeckého záujmu, ktorý bol zameraný na zvyšovanie objektivity svojich tvrdení. Druhové znaky, ako menej prioritné vo vzťahu k snahám o metodickú presnosť, boli odsunuté zo zorného poľa vedy. Viedlo to v 16. stor. k postupnému formovaniu matematického prúdu prírodovedy (angl. *science*), ktorý sa odpútal od aristotelovskej prírodnej filozofie a sústredil sa na prvotné znaky objektov. Popri tom sa naďalej rozvíjal i humanistický prúd prírodovedy (angl. *natural history, arts*), ktorý nadviazal na stredovekú kozmografiu a venoval sa aj druhotným kvalitám, čiže nekvantifikovateľným vlastnostiam objektov. Moderná geografia sa vyčlenila práve z humanistického prúdu renesančnej prírodovedy, ktorý sa súčasne zaoberal primárnymi i sekundárnymi kvalitami objektov (Wilczyński 2011, s. 56-57). Humanistický prúd renesančnej prírodovedy sa odlišoval od súčasných prírodných vied ako ontologicky, tak aj epistemologicky a metodologicky. Predmetom jeho záujmu bola príroda v chápaní typickom pre renesanciu. Príroda neznamenalala nič, čo existuje nezávisle od človeka, teda mimo neho a mimo jeho výtvorov. Príroda nebola koncipovaná ako protiklad človeka a kultúry, ale ako protiklad nadprirodzeného. Človek so svojimi výtvormi teda tiež patril do prírody. Až po epoche osvietenstva, keď už nadprirodzené javy boli vylúčené zo sféry vedeckých záujmov, sa začali v rámci prírody striktne odlišovať rýdze prírodné elementy od antropogénnych elementov (Wilczyński 2011, s. 57-58).

Emergenciu modernej geografie z humanistického prúdu prírodovedy je možné potvrdiť na základe analýzy obsahu dobových geografických prác (Wilczyński 2011, s. 58). V tejto súvislosti je relevantná práca *Geographia Generalis* z r. 1650, ktorej autorom je holandský geograf nemeckého pôvodu **Bernhard Varenius** (1622-1650). Jej význam spočíval najmä v tom, že sa stala prvou široko používanou učebnicou geografie, teda kánonickým textom, ktorý podstatným spôsobom ovplyvnil etablovanie geografie ako univerzitnej disciplíny. Niektorí autori (napr. F. Lukermann) v jej vydaní videli dokonca intelektuálny medzník, ktorý oddeľuje premodernú a modernú geografiu (Mayhew 2007, s. 240). Práca mala byť prvou časťou väčšieho projektu pod názvom *Geographia Universalis*, ktorý však Varenius pre svoju predčasnú smrť nestihol dokončiť. V úvode do *Geographia Generalis* však charakterizoval celú svoju koncepciu geografie. Vychádzal z predstavy o dvoch spôsoboch produkcie geografických poznatkov. Prvým z nich je všeobecná geografia, ktorá sa zaoberá systematickým skúmaním jednotlivých kompo-

nentov krajiny a pravidelnosťami ich usporiadania v rámci celostného štúdia zemského povrchu. V rámci všeobecnej geografie ešte rozlíšil tri oblasti - absolútnu, relatívnu a komparatívnu geografiu. Absolútnu geografiu (terestriálnu sekciu) tvorili matematické fakty o planéte Zem (veľkosť, vzdialenosť, tvar, rozloženie súše a oceánov, atmosféra a pod.). Relatívna geografia (kozmickej sekcia) sa venovala vzťahom medzi planétou Zem a Slnkom a ostatnými vesmírnymi telesami (napr. dôsledky pohybov Zeme - striedanie dňa a noci, sezónnosť, klimatické pásma). Komparatívna geografia sa venovala najmä otázkam lokalizácie a navigácie. Druhým spôsobom je špeciálna geografia, čiže syntetické štúdium fragmentov vyčlenených na zemskom povrchu. Účelom bolo prostredníctvom pozorovania porozumieť jednotlivým regiónom (chorografia) alebo miestam (topografia). Toto štúdium sa malo zamerať na pomery v jednotlivých miestach a regiónoch. Rozlíšil kozmické (klíma), terrestriálne (reliéf, vegetácia) a humánne pomery (sídla, obchod, formy vládnutia). (Holt-Jensen 1999, s. 23, Cresswell (2013, s. 31, Wilczyński 2011, s. 60). Myslenie B. Varenia pre jeho eklekticismus nie je možné začleniť jednoznačne do niektorého z prúdov renesančnej prírodovedy, či prírodnej filozofie (Richter 2007). Na jednej strane je ešte ovplyvnený aristotelovskou školou, na strane druhej sú prítomné aj prvky jeho príklonu ku karteziánstvu. Warntz (1989, s. 167) upozornil, že Varenius bol výrazne inšpirovaný scholasticko-karteziánskou debatou, čo mu pomohlo napokon zaujať pozíciu odmietajúcu aristotelovsko-scholastickú koncepciu geografie a akceptovať karteziánsku filozofiu a vedu (Warntz 1989, s. 165). V rámci svetonázorových otázok mal Varenius bližšie k predstavám M. Kopernika ako K. Ptolemaia. Niektorí autori (napr. Isačenko 1971) ho nesprávne stotožňujú s jednostranným presadzovaním kvantitatívneho prístupu v geografii (Wilczyński 2011, s. 58). Varenius totiž upozorňoval na rozdielne metodológie všeobecnej a špeciálnej geografie. V rámci všeobecnej geografie to bolo hľadanie pravidelností indukčnou cestou s využitím precíznych metód a matematizácie, v rámci špeciálnej geografie to bolo porozumenie prostredníctvom syntetizujúcich kontemplatívnych prístupov (Wilczyński 2011, s. 60). Varenius sa stal kľúčovou postavou prechodu medzi renesančnou a osvietenskou geografiou (Buttimer 1993, s. 105). *Geographia Generalis* sa dočkala v nasledujúcich desaťročiach viacerých revidovaných edícií zásluhou Isaaca Newtona¹³ v r. 1672 a 1681 a Jamesa Jurina v r. 1712 (Warntz 1989).

13 Je zaujímavé, že v súvislosti s Cambridgeovskou revíziou vydania Vareniovej *Geographie Generalis* je možné upozorniť i na newtonovsko-karteziánsku kontroverziu (v kontexte sporu medzi empirizmom a racionalizmom), ktorá charakterizovala a dotvárala intelektuálny kvas počas vedeckej revolúcie od 2. pol. 16. do konca 18. storočia. Newton uznával Descarta za jeho vedeckú metódu, záujem o pohyb

Na území Slovenska sa v tomto období môžeme stretnúť s dvomi výraznejšími postavami geografického skúmania a kartografickej interpretácie. Boli to Matej Bel a Samuel Mikovíni (rámček 3).

RÁMČEK 3 – Matej Bel a Samuel Mikovíni – priekopníci geografie a kartografie na území Slovenska

Matej Bel, latinsky Matthias Bellius (1684-1749), rodák z Očovej, bol významný evanjelický učenec, polyhistor, encyklopedista, geograf a filozof. Študoval na univerzite v Halle, kde v danom období prevládali protischolastické postoje, ktoré sa prelínali s raným osvietenstvom a pietizmom. Po návrate na Slovensku najprv pôsobil v Banskej Bystrici a od 1714 v Prešporku (dnes Bratislava). K jeho najvýznamnejším geografickým prácam sa zaradili „*Hungariae antiquae et novae prodromus*“ z r. 1723 a štvorzväzkové vlastivedné dielo „*Notitia Hungariae novae historico geographica*“ z r. 1735-1742, v ktorom podal charakteristiky 10 uhorských stolíc podľa jednotnej obsahovej schémy. Charakteristiky ďalších stolíc zostali v rukopisnej pozostalosti. Opis každej stolice obsahoval jej históriu, polohu a rozsah, prírodné podmienky, administratívno-politické zriadenie, najslávnejšie rody, opisy miest, mestečiek, aristokratických sídiel a dedín, charakteristiku obyvateľstva (národnosť, jazyk, zamestnanie, zvyky, mravy, odev a pod.).

Pri spracovaní tohto rozsiahleho diela využíval metódy terénneho výskumu, ankety a pri tomto zbere údajov mu pomáhali viacerí ďalší učitelia – napr. Ján Adam Rayman, Juraj Bohuš, Juraj Buchholtz ml. Opis každej stolice bol doplnený mapami, ktoré spracoval **Samuel Mikovíni** (1686/1700-1750). Ten pri nich využil progresívne kartografické metódy (astronomicko-geometrickú metódu merania, metódu spádového šrafovania pri znázornení reliéfu). Mikovíni využíval trianguláciu a astronomické pozorovania. Bol profesorom na Banskej akadémii v Banskej Štiavnici. Ako zememerač stál pri rozličných projektoch fortifikačných a vodohospodárskych stavieb (tajchy, meliorácie a pod.)

Po smrti Mateja Bela bola ešte zásluhou Jána Tomku-Sáskyho (1692-1762) vydaná Belova príručka „*Compendium Hungariae geographicum*“ z r. 1753, ktorá sa používala ako učebnica až do konca 18. storočia. Belove Notície sa stali vzorovým modelom pre spracovanie župných monografií v 18. a 19. storočí (Drdoš 1984, Tibenský, Urbancová 2003, s. 139-140).

a využívanie matematického aparátu. Na druhej strane však odmietal subjektivitu Descartovho racionálneho prístupu a rigidnú mechanickú interpretáciu povahy hmoty. Kým Descartes sa sústreďoval na hľadanie príčin pohybu, Newton sa viac orientoval na jeho merateľné efekty. Newton a jeho žiaci teda obhajovali striktnú empirickú a experimentálnu bázu validácie vedeckých výsledkov. Zahŕnutie newtonovskej perspektívy do revidovaného textu Vareniovej *Geographie Generalis* podľa Warntza (1989, s. 166) jasne dokazuje veľký význam geografie v dobových intelektuálnych diskusiách a v kurikulu anglických univerzít (Wartzt 1989).

3 MODERNÁ EXPLORAČNÁ GEOGRAFIA

Modernizmus charakterizuje snaha hľadať jednotné, koherentné, ko-rektné a kompletne teoretické vysvetlenie nášho sveta. Modernizmus teda predpokladá existenciu absolútnej pravdy, existenciu veľkého metapríbehu, ktorý by úplne objasnil náš svet. Do modernej geografie preto zaradujeme tie prúdy geografického myslenia, pre ktoré je toto hľadanie príznačné bez ohľadu na filozofický kontext ich úsilia (predpozitivistický, pozitivistický, antipozitivistický, postpozitivistický).

3.1 OSVIETENSKÁ GEOGRAFIA A IMMANUEL KANT

Osvietenské obdobie sa ako intelektuálne hnutie naplno rozvinulo v 18. storočí, avšak nadviazalo na podnety z predchádzajúcich storočí. Patrili k nim myšlienky F. Bacona, B. Pascala, R. Descarta, G. Galileiho, I. Newtona a ďalších. Vo Francúzsku medzi najvplyvnejších mysliteľov osvietenstva patrili Voltaire a Montesquieu. Do popredia sa dostal racionalizmus, empirizmus¹⁴, kritic-

14 Klasická novoveká filozofia (17. – 1. pol. 19. storočia) sa vyvíjala v troch prúdoch. Prvým bol (novoveký) anglický empirizmus, reprezentovaný Francisom Baconom (1561-1626) a Johnom Lockom (1632-1704). Bacon za metódu vedeckého bádania považoval indukciu, založenú na pozorovaniach jedinečných javov a vecí, ktoré sú následne zo-všeobecňované a teoretizované. **John Locke** (1632-1704) za zdroj ľudských poznatkov považoval výlučne skúsenosť (empíriu). Tvrdil, že ľudská myseľ v čase narodenia je čistá (nepopísaná) doska (lat. *tabula rasa*), na ktorej stopy zanecháva iba skúsenosť. Za skutočné vlastnosti reality považoval tie, ktoré je možné matematicky merať (tzv. primárne kvality), zatiaľ čo ostatné nazýval sekundárnymi kvalitami, ktoré vznikajú kombináciou z primárnych kvalít (Schwanitz 2013, s. 352). V ďalšom období empirizmus rozvinuli George Berkeley a David Hume. Zjednodušene možno povedať, že empirizmus staval na tom, že empirické fakty hovoria sami za seba, čím je teoretické uvažovanie nepotrebné. Vedecké bádanie sa opieralo o indukčné postupy a vyúsťovalo do zhromažďovania a opisu empiricky potvrdených faktov, ktoré realizoval objektívny a neutrálny bádateľ. Z povahy empirizmu vyplýva, že z vedeckého výskumu boli vylúčené etické (normatívne) a hodnotové otázky (Korec 2015). Nemecký filozof **Gottfried W. Leibniz** (1646-1716) nahradil mechanický model anglických empiristov modelom organického dynamizmu. Rozhodujúcim prírodným princípom nebol pre neho pohyb, ale sila, ktorá ho spôsobuje. Nositeľom tejto sily sú monády (akési spirituálne atómy). To, čo sa z pohľadu mechaniky javí ako kauzalita, sa v oblasti monád javí ako systém účelov (Schwanitz 2013, s. 354). Empirizmus bol v spore s druhým prúdom novovekej filozofie – francúzskym racionalizmom, ktorý reprezentoval **René Descartes** (1596-1650). Racionalizmus považoval za jediné východisko a záruku platného poznania rýdze racionálne uvažovanie. Descartes presadzoval dedukciu ako

ké a slobodné myslenie a definitívne odpútanie sa vedy od náboženstva. Vďaka podpore vzdelania sa spája s rozmachom jednotlivých vedných disciplín.

Geografiu v období osvietenstva je možné definovať v užšom a širšom slova zmysle. Užšie vymedzenie (napr. Mayhew 1998) ju spája s poznatkami, ktoré boli uverejňované v knihách vydávaných v období r. 1660-1800, pričom tieto mali v názve kľúčové slovo „geografia“. Širšie vymedzenie (napr. Livingstone 1992) do geografie zaraďuje aj poznatky koncipované a vytvorené na pôde iných oblastí, ktoré mali iné ciele a odlišné publikum (napr. prírodná filozofia, astronómia) (Lilley 2011a, s. 151 a 158).

Geografia v období osvietenstva bola súborom situovaných diskurzívnych praktík – exploračné, mapovania, klasifikácie, vizualizácie a pomenovávanie. Tieto diskurzy nadobúdali diferencovaný charakter v jednotlivých národných a kultúrnych kontextoch (Withers 2009). Ilustrovať to môžeme na hľadaní riešenia problému tvaru Zeme. Podľa Newtonovej gravitačnej teórie sa predpokladal elipsoidný tvar Zeme so sploštením v oblasti pólův. Podľa Descartovej teórie vírov by Zem mala byť predĺžená na póloch a sploštená v oblasti rovníka. Tieto konkurenčné matematické koncepcie našli odraz v národných a lokálnych pohľadoch. Angličania preferovali Newtonov prístup, kým Francúzi (až na niekoľko výnimiek) zdieľali Descartov pohľad. Riešenie tohto problému si vyžadovalo terénny výskum v uvedených častiach sveta (na rovníku a pokiaľ možno čo najbližšie k pólom). V 30. rokoch 18. storočia sa preto uskutočnili dve expedície – prvá v r. 1733 pod vedením P. L. Moreau de Maupertuis (prikláňal sa k Newtonovi) do Laponska a druhá v r. 1737 pod vedením Ch. L. dela Condamine do Peru. Výsledky týchto expedícií potvrdili platnosť Newtonovej koncepcie (Withers 2009, s. 477). Iným príkladom je udalosť ničivého zemetrasenia, ktoré zasiahlo v r. 1755 Lisabon. Dôsledky tejto lokálnej udalosti pocítili v mnohých častiach sveta (napr. v Škótsku sa rozbúrila hladina jazera Loch Lomond, tsunami zasiahli s 9 hodinovým oneskorením pobrežie karibských ostrovův). Uvedomenie si prepojenosti a efektův zemetrasenia posilnilo osvietenskú tendenciu posunu k materialistickej a historickej filozofii prírody a odklonu od teologických koncepcií (Withers 2009, s. 478). Objaviteľské výpravy priniesli mnoho prekvapujúcich poznatkov o diferenciácii ľudí (prvé poznatky o Pigmejoch, kanibalizme a pod.). Stimulovalo to rozvoj vied o človeku (antropológie, sociológie). Badaťelia sa zamýšľali nad faktormi podmieňujúcimi zistené rozdiely v stupni roz-

metódu vedeckého bádania (Korec 2015). Jeho téza „*Cogito ergo sum*“ (slov. Myslím, teda som) mala revolučný dopad na filozofické myslenie. V reflexívnom odstupe od sveta objektův prichádza subjekt. Subjekt a objekt takto stoja proti sebe a svet objektův sa obnažuje, aby sa nechal skúmať subjektom vedy. Descartes sa zaslúžil o zavedenie tohto dualizmu (Schwanitz 2013, s. 350). Tretím prúdom bol nemecký transcendentálny idealizmus, ktorého najvýraznejším reprezentantom bol Immanuel Kant.

voja spoločenstiev. Montesquieu vo svojej práci „*L' Esprit des Lois*“ z r. 1748 poukázal na vplyv klímy na sociálnu diferenciáciu (Withers 2009, s. 480). Geografické poznatky sa takto stali kľúčovým komponentom osvietenských teórií o minulosti, prítomnosti a budúcnosti ľudskej kultúry. Geografia bola výrazne obohacovaná bádateľmi z iných vied. Ako príklad je možné uviesť anglického astronóma **Edmunda Halleyho** (1656-1742), ktorý prispel k demografickej analýze úmrtnosti (na príklade mesta Vratislav) a považuje sa za priekopníka aktuárskej demografie. Pre tematickú kartografiu bola prínosom jeho aplikácia metódy izolínií (izogony v mape magnetickej deklinácie oblasti Atlantického oceánu z r. 1701). Halley sa tiež považuje za autora termínu sociálna fyzika, v ktorej v 20. stor. pokračovala vedecká škola založená J. Q. Stewartom na Princetone (Bennett 2009, s. 306, Drápela et. al. 2014).

Do obdobia osvietenstva sa datuje aj vznik modernej geografie. Stoddart (1986, s. 33) tvrdí, že **moderná geografia je konštitutívne európska a za rozhodujúci moment jej vzniku sa považuje rok 1769**, keď James Cook (1728-1779) podnikol prvú exploračnú plavbu do Tichého oceánu. Jej výnimčnosť spočívala v tom, že táto výprava mala explicitné vedecké ciele. Ako tvrdí Stoddart (1986) mala tri črty, ktoré mali strategický význam pre etablovanie geografie ako modernej vednej disciplíny: realizmus v opise, systematická klasifikácia pri zbere dát a komparatívna analýza pri ich vysvetľovaní. Pre Stoddarta (1986, s. 29) bolo teda rozšírenie troch vedeckých metód (pozorovanie, klasifikácia, komparácia) pri výskume prírody a ľudí základom modernej geografie (Withers, Livingstone 1999, s. 1). Iná autorka (della Dora) tvrdí, že rozhodujúcim znakom prechodu medzi stredovekou (premodernou) a modernou geografiou bol posun od geografie ako encyklopedického systému k analytickej tradícii, akú poznáme dnes. (Lilley 2011b, s. 194).

Prax vyučovania geografie na osvietenských univerzitách bola mimoriadne rôznorodá. Geografia sa prednášala v rámci matematiky, histórie, klasických a humanitných štúdií alebo v spojitosti s morálnou a prírodnou filozofiou. V USA bol priekopníkom geografickej edukácie (Yale College) **Jedidiah Morse**¹⁵ (1761-1826), ktorý vydal v r. 1789 neskôr veľmi citované práce „*American Geography*“ a „*American Universal Geography*“, čím prispel k rozšíreniu geografickej gramotnosti (Mathewson 2006, s. 418).

Jedným z prednášateľov geografie bol aj nemecký filozof **Immanuel Kant** (1724-1804), ktorý pôsobil na univerzite v Kráľovci (nem. Königsberg, dnešný Kaliningrad). Kant prednášal kurzy fyzickej geografie, ktoré mali prípravný charakter z hľadiska praxe, pretože integrovali poznatky o svete vo vzťahu k morálnemu a politickému životu občanov. Kant svoje prednášky z geografie nepublikoval, zachovali sa však vďaka študentským rukopis-

15 Jeho syn Samuel Morse vynášiel telegraf a kódovanie abecedy – tzv. morzeovku.

ným zápiskom (*Diktattexts*), ktoré boli vydané v štyroch zväzkoch zásluhou J. W. Vollmera v r. 1801-1805. Hoci nesú pomenovanie fyzická geografia, ich obsah je podstatne širší. Okrem tradičných fyzicko-geografických poznatkov zahŕňajú aj humánno-geografickú problematiku (napr. rasovú a kultúrnu diferenciáciu) a regionálno-geografické poznatky (diferenciácia jednotlivých častí sveta z hľadiska politického, hospodárskeho a zvykov obyvateľstva). Kant považoval človeka a jeho aktivity za súčasť záujmov fyzickej geografie, pretože ľudské zásahy transformujú krajinu a klímu. Kant svoje prednášky postupne vylepšoval a rozširoval. V r. 1765 už avizoval ich zameranie na fyzickú, morálnu a politickú geografiu. V 70. rokoch 18. storočia už ponúkal modifikovanú štruktúru disciplíny – fyzickú geografiu, matematickú geografiu, morálnu geografiu, politickú geografiu, komerčnú geografiu a teologickú geografiu. (Elden 2009, s. 13-14, Wilczyński 2011, s. 63). Vzhľadom na postupné rozširovanie problematiky človeka pristúpil v neskoršom období k oddeleniu prednášok z fyzickej geografie a antropológie (Elden 2009, s. 15).

Veľkým prínosom Kanta bola systemizácia vedeckých poznatkov a vypracovanie dvoch spôsobov klasifikácie objektov výskumu a vedných disciplín. Prvou bola logická klasifikácia postavená na zoskupovaní objektov do tried na báze ich povahy, podobnosti a logickej previazanosti. Tieto objekty vytvárajú prirodzené systémy, pričom nezáleží na tom, kde a v akom čase sa nachádzajú. Logická klasifikácia sa stala základom pre vymedzenie systematických vied (napr. zoológia, geológia, sociológia). Druhou bola fyzická klasifikácia, podľa ktorej sa objekty zoskupujú do tried podľa toho, v akom čase a priestore sa vyskytujú. Na jej báze Kant vyčlenil dve disciplíny – históriu ako časovú (chronologickú) vedu a geografiu ako priestorovú (chorologickú) vedu. Zdôraznil týmto metodologickú výnimočnosť (exceptionalizmus) a integrálny charakter geografie, pretože ju chápal ako štúdium kvalitatívne rôznorodých objektov z aspektu ich priestorovej koexistencie (Hartshorne 1939, Holt-Jensen 1999, s. 24). Vzhľadom na to, že fyzické kritérium bolo v 2. pol. 19. storočia v pozitivistickej klasifikácii vied ignorované, geografia má odvtedy vleklé problémy s vymedzením svojej pozície v systéme vied (Wilczyński 2011, s. 64).

Pre vývoj geografického myslenia má kľúčový význam Kantova koncepcia času a priestoru a jeho epistemologická koncepcia, ktorú predstavil v práci „*Kritika čistého rozumu*“ (nem. *Kritik der reinen Vernunft*). Je ju potrebné interpretovať v kontexte dovtedajšieho vývoja filozofie. Počas vedeckej revolúcie sa vyvinula tradícia britského empirizmu, podľa ktorej bolo poznanie možné len prostredníctvom zmyslovej skúsenosti (John Locke, David Hume, George Berkeley). Na druhej strane bola kontinentálna tradícia racionalizmu, ktorá zdôrazňovala a preferovala úlohu rozumového usudzovania pred zmyslovou skúsenosťou (napr. René Descartes). Do tohto filozo-

fického kontextu vniesol Kant svoju vlastnú koncepciu transcendentálneho idealizmu (Peet 1998, s. 18). Kant sa namiesto obsahu poznania upriamil na podmienky a možnosti poznávacieho procesu. Prezentoval nový pohľad na poznávací proces, pričom zdôraznil aktívnu úlohu subjektu v jeho rámci. O výsledkoch poznávacieho procesu teda nerozhodujú len empirické fakty, ale tiež subjektívny stav mysle a jej prirodzené vlastnosti. Zdrojmi poznania sú teda jednak zmysly ako aj intelekt. Empirický aspekt poznania je pritom podriadený transcendentnému (apriórному) aspektu, pretože transcendentné funkcie konfigurujú empirické funkcie ľudského vedomia. W. Wilczyński (2003, s. 53) poukázal na Kantov koncept *synopsie*, čiže syntetizujúcej vlastnosti ľudskej mysle. Človek sa vyznačuje celostným charakterom percepcie a myslenia implikujúcim súčasnú aktivitu všetkých psychických dispozícií. Kant tvrdil, že bezhraničná rôznorodosť javov pozorovateľných na zemskom povrchu podlieha v rámci procesu vnímania určitej organizácii a syntetizovaniu prostredníctvom funkcií rozumu. S tým súvisela aj subjektivistická koncepcia času a priestoru¹⁶. Čas a priestor podľa nej nemajú objektívny charakter a predstavujú subjektívnu formu vnímania, čiže akúsi apriórnu organizačnú schému (skelet) vnímania. Zmyslové vnemy sú umiestňované v predstavách priestoru a usporadúvané v predstavách času. Čas a priestor podľa Kanta predstavujú fundamentálne kategórie, prostredníctvom ktorých vnímame svet. Čas a priestor nepatria do reality vecí, ale len k ich reprezentácii v našom vnímaní. Existujú len ako vlastnosti ľudského vedomia (Elden 2009, s. Chojnicki 1988, s. 10). Vzhľadom na existenciu apriórnych podmienok poznania sa v súčasných interpretáciách Kanta vyvodzuje záver o nemožnosti dosiahnuť objektívne poznanie, chápanej ako verne odzrkadlenie vonkajšieho sveta (Wilczyński 2011, s. 68).

Kant prisudzuje geografii kľúčový význam. Reflektoval Aristotelovu ideu, že „všetko čo existuje, musí existovať niekde“ a preto „niekde“ je prvotné. Udalosti, teda história sa deje v priestore, preto má geografia nadradenú úlohu, je teda „substrátom“ pre všetky poznatky, je „prvou časťou poznatkov o svete“ (Cresswell 2013, s. 36).

Kantov transcendentný idealizmus sa neskôr stal predmetom viacerých fáz odmietnutí a oživení. V 2. pol. 19. a začiatkom 20. storočia sa sformovali dve školy novokantovstva - bádenská (W. Windelband, H. Rickert) a marburská (napr. H. Cohen, P. Natorp). Bádenská škola novokantovstva vniesla do teoretických diskusií členenie vied podľa cieľov poznania na idiografické (in-

16 Kant svoju predstavu priestoru počas života dvakrát modifikoval. V 50. rokoch 18. stor. sa ešte prikláňal k Leibnizovej relačnej koncepcii. Neskôr, koncom 60. rokov, sa priblížil k Newtonovej koncepcii absolútneho priestoru. Napokon v 70. rokoch sa snažil oba prístupy zladit' a sformuloval svoju vlastnú koncepciu (Elden 2009, s. 21-22).

dividualizujúce) a nomotetické (generalizujúce)¹⁷. Spor o tom, či je geografia idiografická, nomotetická alebo idiograficko-nomotetická veda je súčasťou teoretických diskusií geografov až do súčasnosti (bližšie Matlovič 2007, Paulov 2008, Hampl 2008, Sýkora 2008). Ku Kantovi sa vracali predstavitelia chorologickej koncepcie geografie (Alfred Hettner, Richard Hartshorne). Kantova koncepcia priestoru ako produktu ľudského myslenia a vnímania našla odraz predovšetkým na pôde humanistickej a fenomenologickej tradície geografického myslenia (Peet 1998, s. 18, Cresswell 2013, s. 38). Kantova estetika zohrala významnú úlohu v postmodernistických diskusiách (Gregory 2000, s. 411). Mnohé Kantove myšlienky našli implicitný odraz aj v prácach klasikov - zakladateľov modernej geografie – Alexandra von Humboldta a Carla Rittera.

3.2 ETABLOVANIE MODERNEJ GEOGRAFIE – HUMBOLDT A RITTER

Vyvrcholením obdobia formovania modernej geografie bola prvá polovica 19. storočia a pôsobenie nemeckých geografov Alexandra von Humboldta a Carla Rittera. Práve vďaka nim sa geografia etablovala a inštitucionalizovala ako osobitná akademická disciplína. V literatúre sa označujú za klasikov – otcov zakladateľov modernej geografie.

Alexander von Humboldt (1769-1859) bol nemecký polyhistor, intelektuál a cestovateľ, ktorého záber bol veľmi široký, preto sa niekedy označuje za kozmografa (Holt-Jensen 1999, s. 26). Bol prvým, relatívne moderným bádateľom v geografii, ktorý sa zaoberal logikou vlastnej koncepcie, čiže reflektoval teoreticko-metodologickú problematiku (Schaefer 1953, s. 226). Svoje vedecké usudzovanie ukotvil v baconovskom empirizme a descartovskom racionalizme. Autorsky pripravil 5-zväzkovú prácu „*Kozmos*“, ktorá bola uverejňovaná postupne v r. 1845-1862. Absolvoval dve expedície – prvú do Latinskej Ameriky v r. 1799-1804 a druhú na Sibír v r. 1829. Svoju predstavu o geografii uviedol už v poznámke v práci „*Florae Fribergensis Specimen*“ z r. 1793. V tejto práci aplikoval svoju koncepciu vied o Zemi, ktorú rozvinul na báze predhovoru ku Kantovej fyzickej geografii. Humboldt medzi vedy o Zemi zaradil fyziografiu (opisnú históriu prírody), telúrickú históriu (geologický vývoj planéty) a geognóziu (physikalische Geographie, teda fyzikálnu geografiu). V rámci geognózie vymedzil tri oblasti - geographia

17 **Wilhelm Windelband** (1848-1915) toto rozdelenie uverejnil v práci „*Geschichte und Naturwissenschaft*“ z r. 1894, ktorá vyšla na základe jeho inauguračného prejavu ako rektora univerzity v Strasbourgu. Nomotetické vedy sa usilujú o poznávanie zákonitostí, kým idiografické o poznávanie udalostí. Nomotetické vedy nás učia to, čo je vždy, kým idiografické to, čo sa stalo len raz (Windelband 1894 in Profant 2011, s 48).

oryctologica, phytogeographia a zoogeographia. Upozornil na ich odlišnosť vo vzťahu k prírodovedným disciplínam (oryctognózie, fytognózie, zoognózie), ktorá spočívala v štúdiu vzťahov medzi jednotlivými časťami prírody (Fränze 2001, s. 59-60, Hartshorne 1958, s. 100). Pod prírodou pritom rozumel celú pozorovateľnú realitu. Zem a jej časti chápal v ich celkovej štruktúrálnej diverzite a komplexnosti abiotických, biotických a sociálnych aspektov (Fränze 2001, s. 60). Cieľom geografie podľa Humboldta bolo *poznanie jednoty panujúcej v rôznorodosti*. Humboldtove práce majú kľúčový význam v uvedení konceptu krajiny do geografickej analýzy, pričom výrazne rozpracoval ideu celostného chápania vnímania krajiny, ktorá sa opierala o esteticko-psychologickú bázu, blízku postojom nemeckého spisovateľa Johana Wolfganga Goetheho. Išlo predovšetkým o koncept *Encheiresis naturae*, ktorý si Goethe adoptoval od chemika Jacoba Reinholda Spielmanna (1722-1783)¹⁸ a rozumel pod ním tajomnú vlastnosť prírody duchovne spájať jej nespočetné množstvo rozličných častí. Pripomeňme, že podľa Spielmanna bolo síce matériu možné rozkladať na menšie časti, avšak nie je možné ju znova poskladať do pôvodného celku, pretože došlo k strate duchovnej väzby. Táto vlastnosť prírody (chápanej široko ako celá realita) sa pri výskumných analýzach segmentujúcich realitu (k čomu dochádza v prírodných vedách) stráca. Tieto pohľady boli neskôr rozvíjané v rámci teórie systémov a teórie komplexity a v kvantovej fyzike¹⁹ (Wilczyński 1996, s. 120). Humboldt obohatil geografiu o mnohé metódy a techniky terénneho výskumu. Zdôrazňoval potrebu kvantifikácie geografických javov prostredníctvom merania špeciálnymi meracími prístrojmi. Upozornil na koncept regiónu (predpokladal, že svet sa člení na prirodzené regióny vymedzené na základe fauny a flóry). V neposlednom rade presadzoval mapovanie ako spôsob zaznamenávania a interpretácie dát s priestorovou distribúciou a rozpracoval viaceré kartografické techniky (Cresswell 2013, s. 39). Humboldt však neredukoval poznávací proces len na pozorovanie a racionálne uvažovanie. Nepodceňoval ani metódy typické pre humanistické skúmanie a využíval aj umelecké vyjadrovacie prostriedky (Wilczyński 2011, s. 71).

V prvých decéniách 19. storočia dochádza k etablovaniu a akademickej inštitucionalizácii geografie. Rozhodujúcu úlohu v tomto smere mali nemecké univerzity²⁰, najmä po zavedení nového modelu vypracovaného minis-

18 Goethe sa stretol so Spielmannom počas štúdií v Strasbourgu.

19 V kvantovej fyzike ide o formuláciu Einstenovho-Podolského-Rosenovho (EPR) paradoxu, podľa ktorého je prípustné, aby sa informácia šírila rýchlosťou mnohonásobne vyššou ako je rýchlosť svetla.

20 Na parížskej Sorbonne síce zriadili profesúru geografie už v r. 1809, avšak bola obsadená historikmi a to až do r. 1898, keď sa profesorom stal Paul Vidal de la Blache. Prvá autentická profesúra geografie bola zriadená až v r. 1820 na univerzite v Ber-

trom Wilhelmom von Humboldtom (1767-1835), starším bratom Alexandra von Humboldta. Jeho model bol použitý prvýkrát pri zriadení univerzity v Berlíne v r. 1810. Z pohľadu etablovania geografie kľúčovú úlohu zohrali humboldtovské princípy a síce princíp akademickej slobody bádania a prednášania, čím sa uvoľnili striktné akademické kurikulá. Týmto mali študenti umožnený slobodný výber navštevovaných predmetov a kurzov, ktoré ich zaujímali. Humboldtovský princíp jednoty poznania vychádzal z filozofického predpokladu, že jednotlivé odvetvia vedy sú komplementárne, spolu vytvárajú všeobecné poznanie a teda sú rovnako dôležité. Tieto reformy vytvorili predpoklady pre zakladanie geografických katedrií (Hejwosz 2010, s. 75). Iným prejavom inštitucionalizácie geografie bolo zakladanie geografických vedeckých spoločností²¹.

Prvá profesúra geografie bola zriadená práve v Berlíne v r. 1825²² a za prvého univerzitného profesora geografie bol vymenovaný **Carl Ritter** (1779-1859). Medzi jeho najvýznamnejšie diela patrí 19-zväzková práca „*Erdkunde*“, ktorá vychádzala v r. 1822-1859. Rozvíjal myšlienky nemeckej romantickej filozofie prírody, prišiel s koncepciou antropocentricky oriento-

líne a prvým profesorom sa stal Carl Ritter (Hess 2009, s. 481). Ďalšími profesormi sa stali G.B. Mendelssohn v Bonne (1847, zomrel v r. 1857), Eduard Wapäus v Göttingene (1854), Karl J.L. Neumann vo Vratislave (1856) a Robert von Schlagintweit v Giessene (1864). Po Ritterovej smrti v r. 1859 zostala profesúra v Berlíne neobsadená a prednášky zabezpečoval historik docent Heinrich Kiepert. Vznikol tým určitý hiát, pretože v období r. 1859-1871 nebol vymenovaný žiadny nový profesor. Až v r. 1871 bol za profesora menovaný Oscar Peschel v Lipsku (James, Martin 1981, s. 164). K zásadnému prelomu došlo až v r. 1874, keď sa pruská vláda rozhodla zriadiť profesúry geografie na všetkých pruských univerzitách (James, Martin 1981, s. 165). Pod nemeckým vplyvom vznikli v strednej Európe relatívne skoro aj ďalšie geografické pracoviská – napr. v Krakove (1849), kde sa profesorom stal básnik Wincenty Pol a vo Viedni (1851), kde sa prvým profesorom geografie stal Friedrich Simony. V Uhorsku sa prvým profesorom stal János Hunfalvy (1870) na univerzite v Pešti a v Čechách Jan Palacký (1885) na pražskej univerzite.

- 21 Geografické spoločnosti začali vznikať po celej Európe – Paríž (Société de Géographie, 1821), Berlín (Gesellschaft für Erdkunde, 1828), Londýn (Royal Geographical Society, 1830), Ciudad de México (La Sociedad Mexicana de Geografía y Estadística, 1833), Frankfurt (1836), Rio de Janeiro (Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1838), Darmstadt (1845), Sankt Peterburg (Ruskoje geografičeskoje obščestvo, 1845), New York City (American Geographical Society, 1851) (Holt-Jensen 1999, s. 29). V r. 1885 bolo na svete už 94 geografických spoločností, z toho 80 v Európe (Maddrell, 2009, s. 419). Okrem spoločností sa inštitucionalizácia geografie prejavila organizovaním konferencií a kongesov. Prvý svetový geografický kongres (IGC) sa uskutočnil v r. 1871 v Antverpách. Vrcholná svetová organizácia geografie – International Geographical Union (IGU) bola založená v r. 1922 v Bruseli. Jej prvým prezidentom sa stal francúzsky geograf princ **Roland Napoléon Bonaparte** (1858-1924).
- 22 Carl Ritter bol v r. 1820 na tejto univerzite vymenovaný za adjunkta geografie.

vanej geografie, pričom jej holistický charakter spočíval v hľadaní špecifických usporiadaní rôznorodých javov v jednotlivých územných celkoch (regiónoch). Ústredným pojmom jeho holistickej koncepcie je *Zusammenhang* (čiže závislosť všetkého od všetkého), čím vyjadril závislosť človeka a prírody. Ritter bol ovplyvnený myslením Georga W.F. Hegela (1770-1831) a teda idealisticky orientovaný. Jednotu sveta vnímal teleologicky ako dôsledok Božského stvoriteľského plánu. Dôsledne uplatňoval genetický prístup a komparatívnu metódu a možno ho považovať za zakladateľa regionálnej geografie. Ritter kombinoval teleologické východiská s veľmi kritickou vedeckou precíznosťou pri posudzovaní zdrojov a svoj systém budoval na faktoch a nie na filozofických špekuláciách. V tomto smere reprezentoval rovnakú tradíciu ako Humboldt. Získané dáta systemizoval a hľadal podobnosti a rozdiely medzi jednotlivými krajinami a regiónmi. Odmietal starú predstavu geografie ako suchopárnej sumarizácie faktov a presadzoval namiesto únavných opisov jednotlivých miest pochopenie vzájomných vzťahov medzi prírodou a človekom, odhaľujúc takto jednotu v rôznorodosti. Postupoval pritom induktívnym spôsobom, teda od konkrétneho ku všeobecnému, čo bolo do istej miery v rozpore s jeho teleologickou orientáciou. Z hľadiska ďalšieho vývoja geografického myslenia mal najväčší vplyv jeho koncept regiónu. Napriek tomu, že svet chápal ako jednotnú entitu, pripúšťal tiež jeho rozčlenenie na regióny (regionálnu diferenciáciu). V rámci regiónu tiež hľadal jednotu medzi jeho jednotlivými aspektmi. Uvedomoval si prepojenosť regiónov. Tieto prístupy inšpirovali neskorších reprezentantov regionálnej geografie. Koncept regiónu a regionálny prístup sa ujal aj v prostredí ďalších národných škôl, hoci v rámci terminológie vznikli isté odlišnosti. Vo francúzskej škole sa skúmali „pays“, v ruskej „zóny a rajóny“, v nemeckej „landshaft“, v britskej „regions“. (bližšie kapitola 4.3.) (Cresswell 2013, s. 40-41).

Vo Francúzsku na Rittera nadviazal **Jean Jacques Elisée Reclus** (1830-1905), ktorý sa považuje za posledného reprezentanta klasickej vývojovej etapy geografie, pretože vo svojom 19-zväzkovom diele „*Nouvelle géographie universelle*“, vydanom v r. 1875-1894, dokázal obsiahnuť všetky dostupné znalosti o Zemi ako domove človeka (James-Martin 1981, s. 147). Reclus však výrazne prispel aj k formovaniu anarchistického prúdu geografického myslenia (pozri kapitolu 4.2.2.).

Humboldt a Ritter patria (spolu s E. Reclusom) medzi posledných mohykánov produkcie univerzálnej geografie. Majú niekoľko spoločných znakov - uplatnili regionálnu perspektívu na svet, videli vo svete jednotu v rôznorodosti, presadzovali nevyhnutnosť simultánneho štúdia fyzickej a humánnej geografie, používali vedeckú metódu. Na druhej strane sa líšili – Humboldt bol cestovateľ a diplomat, ktorý presadzoval terénny výskum, zber primárnych dát prostredníctvom pozorovania a merania. Jeho chápanie jed-

noty prírody bolo viac estetické ako teleologické (v tom mal viac spoločného s Goethem ako s Ritterom). Ritter bol akademik a intelektuál a viac sa spoliehal na informácie od iných cestovateľov a kritické štúdium sekundárnych prameňov. Humboldt sa výraznejšie venoval prírodnému prostrediu, kým Rittera viac zaujímala humánno-geografická problematika. Z týchto dôvodov je Humboldt považovaný za otca-zakladateľa systematickej geografie a Ritter za otca-zakladateľa regionálnej geografie (Unwin 1992 in Cresswell 2013, s. 41). Paulov (2012) tieto snahy situuje do geoholistickej paradigmy geografie, v rámci ktorej ešte rozlišuje geolandšaftnú (Humboldt) a humánno-ekologickú subparadigmu (Ritter).

3.3 SÚMRAK EXPLORAČNEJ TRADÍCIE A ETATISTICKÁ INŠTITUCIONALIZÁCIA GEOGRAFIE

Exploračná tradícia geografie, ktorá sprevádzala vývoj geografického myslenia od jeho počiatkov, začala v 2. pol. 19. storočia pomaly doznievať. Bolo to spôsobené vyčerpaním jej heuristických možností, pretože z mapy sveta už skoro úplne vymizli biele miesta. Tým sa zavŕšilo poslanie geografie objavovať a mapovať svet a nové objavy boli už len málo pravdepodobné. Vďaka navigačným a kartografickým zručnostiam geografov mali imperiálne európske mocnosti vydláždenú cestu k vojenskej a ekonomickej kolonizácii Afriky, Ázie a Južnej Ameriky (Daněk 2013, s. 25, Heffernan 2003, s. 11).

Po prechodnej kríze spôsobenou smrťou otcov-zakladateľov modernej geografie v r. 1859 sa začali opäť zakladať geografické katedry. Vyplynulo to z historicko-politickej situácie 70. rokov 19. storočia, keď po francúzsko-pruskej vojne a po zjednotení Nemecka v r. 1871 potreboval nový štát pre svoju stabilizáciu geografickú edukáciu, ktorá by prispela k upevňovaniu novej územnej identity. Ukazuje sa teda, že to neboli pohnútky vyplývajúce z vedeckej relevancie alebo vnútorných podnetov reflektujúcich prirodzený vývoj vedeckého poznania, ktoré viedli k inštitucionalizácii geografie na nemeckých univerzitách. Nasvedčuje tomu aj skutočnosť, že proti štátnej autorite protestovali aj vedecké rady univerzít, pretože geografia ako odbor bola ustanovená zväčša proti ich vôli. Geografia sa stala vedným odborom závislým od štátnej moci.

Spoločensko-politické a vojnové udalosti a rozmach národných štátov v 2. pol. 19. storočia stimuloval geografický výskum a vzdelávanie aj v iných európskych krajinách. Pruské víťazstvo vo vojne s Francúzskom sa pripisovalo kvalitnejším geografickým poznatkom na strane pruských milícií. Prehra a strata Alsaska-Lotrinska vyvolala vo Francúzsku rastúcu vlnu patriotizmu, ktorý zvýšil dopyt po geografických poznatkoch o francúzskom území a oby-

vateľstve. Štát preto veľmi aktívne vplýval na rozvoj geografického kurikula (Benko, Desbiens, 2009, s. 271). V rámci prvej generácie francúzskych geografov sa stal dôležitou postavou Émile Levasseur (1828-1911), ktorý vyšiel z ekonómie, demografie a štatistiky a zaoberal sa tvorbou máp hustoty zaľudnenia. Geografia sa postupne etablovala na francúzskych univerzitách²³, hoci narážala na odpor iných vied a ľavicovo orientovaných kruhov, ktoré presadzovali internacionalistické myšlienky (Maddrell, 2009, s. 421). Podobne boli japonské geografické poznatky strategicky užitočné v čínsko-japonskej a rusko-čínskej vojne koncom 19. a zač. 20. storočia. Vo vojenskej oblasti bola geografia významne zastúpená v latinsko-amerických krajinách, kde postupne vznikali vojenské geografické ústavy – v Argentíne (1904), Chile (1922), Kolumbii (1935) a Bolívii (1936) (Albet, Zusman, 2009, s. 299). V USA sa rozvoj geografie tiež viazal na štátne záujmy v expanzii a konsolidácii teritória a národnej identity. Rozvoj modernej geografie bol úzko spätý s terénnym výskumom západných regiónov, ktorý bol súčasťou geologického prieskumu a mal podporu federálnej vlády. Nové geovedné pracoviská na amerických univerzitách boli preto zväčša spoločné geologicko-geografické katedry alebo ústavy²⁴ (Maddrell, 2009, s. 420-421). Kľúčový význam pri etablovaní geografie ako akademickej disciplíny v USA sa pripisuje najmä katedre na univerzite v Chicagu, založenej v r. 1903. Toto pracovisko vychovalo silnú generáciu geografov, ktorí sa stali lídrami americkej geografie prvej polovice 20. storočia – napr. Sauer, Colby, Jones, Hartshorne (Dikshit 1997, s. 106).

V podobnom spoločensko-politickom kontexte došlo k prvotnej akademickej inštitucionalizácii českej geografie. Prvým docentom geografie na pražskej univerzite sa stal v r. 1856 Jan Palacký, ktorý bol v r. 1885 vymenovaný za mimoriadneho profesora a v r. 1891 za riadneho profesora geografie. Práve v 90. rokoch 19. storočia vrcholil národný emancipačný zápas českého národa. V tomto období vznikla aj Česká spoločnosť zeměvědná a začal vychádzať český geografický vedecký časopis (Jeřábek 2004, s. 13). Na Slovensku vzniklo prvé akademické pracovisko na Univerzite Komenského v Bratislave až v 20. rokoch 20. storočia. Geografia sa prednášala už v akademickom

23 Prvým geografom, ktorý obsadil profesúru geografie na parížskej Sorbonne, zriadenú už v r. 1809, sa v r. 1898 stal Paul Vidal de la Blache (James, Martin 1981, s. 190). V r. 1921 boli geografické katedry zriadené na takmer každej zo 16 vtedajších francúzskych univerzít (James, Martin 1981, s. 192).

24 Geografia ako moderná disciplína bola zavedená vďaka geológovi Wiliamovi Morrisovi Davisovi na Harvarde v r. 1878, kedy tam začal pôsobiť ako inštruktor fyzickej geografie. Následne vznikli pracoviská ponúkajúce geografické kurzy aj na Columbia Teachers College (1899), Cornell University (1902), University of California (1903), University of Chicago (1903), University of Nebraska (1905), Miami University (1906) a postupne aj na ďalších univerzitách (James, Martin, 1981, s. 280).

roku 1921-1922. Existencia samostatného pracoviska (Geografický seminár) sa uvádza v r. 1923 (Lauko 2006, s. 45). Išlo teda o obdobie, keď sa po vzniku Československej republiky v r. 1918 mohli začať slobodne formovať slovenské vysokoškolské vzdelávacie inštitúcie, čo nebolo možné v predchádzajúcom období. Odlišným prípadom bola Veľká Británia. Ak nepočítame krátku existenciu profesúry na univerzite v Londýne v r. 1833-1836, ktorú zastával námorný kapitán Alexander Machonochie (1787-1860), prvá permanentná profesúra bola zriadená v r. 1887 na univerzite v Oxforde²⁵, o rok neskôr aj v Cambridge. Viaceré britské univerzity sa zdráhali zavádzať geografiu ako akademickú disciplínu, pretože mali averziu k jej väzbám na impérium. Tiež jej vyčítali nedostatok vedeckej rigoróznosti. (Maddrell, 2009, s. 421). Zavedenie geografie na britských univerzitách bolo teda skôr výsledkom snáh Kráľovskej geografickej spoločnosti (James, Martin 1981, s. 201). Menší význam štátu pri etablovaní britskej geografie však neznamenal, že sa opomínali otázky spoločenskej relevancie disciplíny. H. Mackinder už vo svojom inauguračnom prejave konštatoval, že nová geografia by mohla slúžiť pre potreby štátnikov, obchodníkov, vedcov, historikov a učiteľov (Maddrell 2009, s. 421). Britská geografia v ďalšom vývoji úspešne rozvíjala aplikačnú líniu, najmä v oblasti územného a regionálneho plánovania (Unwin 2006). Bola to predovšetkým zásluha D. Stampa a jeho nasledovníkov (Unwin 2006).

Dominantne etatická inštitucionalizácia geografie do určitej miery poznačila ďalší vývoj disciplíny. Vnútri geografickej komunity sa vytvorila rozporná situácia, keď na jednej strane etatizovaná geografia mala byť poslušnou voči štátu, ktorý jej zabezpečoval podporu a prísun zdrojov a tým aj prežitie. Na druhej strane však požiadavky na vedeckosť sa mohli ocitnúť v kontradikcii vo vzťahu k požiadavkám štátu (Filipp, 1992, s. 11). Dôsledkom tohto sú dodnes pretrvávajúce pochybnosti mnohých geografov o poslaní vlastnej disciplíny a časté diskusie geografov o relevancii, identite, externej pozícii geografie ako vednej disciplíny a hľadani zjednocujúcej platformy pre čoraz viac fragmentovanú sústavu geografických disciplín a paradigiem (bližšie Matlovič 2006, 2007, 2009, Matlovič, Matlovičová 2007).

Tieto obavy o vedeckosť sa cyklicky objavovali počas vývoja geografie. Už na sklonku predmodernej éry v 18. storočí zožala geografia kritiku. M. Bowenová (1981 in Wilczyński 2011) upozornila, že kvantitatívny nárast počtu publikácií nebol sprevádzaný kvalitatívnym rastom ich meritórnej úrovne. To zrejme bolo jedným z dôvodov, že geografia v 18. storočí zostávala sa prestížou fyziky, astronómie a biológie. Kritika smerovala k jej

25 Za profesora na univerzite v Oxforde bol v r. 1887 ustanovený Halford J. Mackinder. Okrem vedeckej činnosti vykonával celý rad funkcií v praxi – okrem iného bol v r. 1910-1922 bol členom parlamentu.

opisnosti, staromódnosti, prílišnej populárnosti a nedostatku teoretických základov opierajúcich sa o konzistentnú filozofiu. Nedostatočná vedeckosť však v tomto období neohrozila spoločenskú relevanciu a uznanie geografie. Zmysel geografie videla vtedajšia spoločnosť v jej praktickom prínose pri rozširovaní sfér vplyvu jednotlivých európskych štátov. Vedecká reputácia geografie však nebola vysoká, o čom svedčia negatívne reakcie vedeckých rád univerzít pri zriaďovaní geografických profesúr v 19. storočí. Stoddart (1986, s. 70) napríklad poukázal na argumentáciu profesora geológie na univerzite v Cambridge McKenny Hughesa, ktorý zdôvodňoval zbytočnosť geografie ako akademickej disciplíny.

Dôležitú úlohu zohral i nástup pozitivizmu v 2. pol. 19. storočia. Rozvoj modernej vedy viedol k prehlbovaniu skúmania, enormnému nárastu poznatkov a postupnej diferenciacii vedy do nových špecializovaných disciplín. Geografia nemala v rámci novej akademickej deľby práce veľmi výhodné postavenie, najmä z dôvodu svojej komplexnosti. Pozitivistický klasifikačný systém vied vytvoril zakladateľ pozitivizmu A. Comte, ktorý zjednodušil staršie objektovo-predmetové klasifikácie vied (Saint-Simona a Hegela). Jeho klasifikácia bola založená na princípe abstrakcie a subordinácie (Kedrov 1979 in Matlovič 2006, s. 23). Tento klasifikačný model nebol pre geografiu s jej integrálnou povahou a hybridným objektom skúmania vhodný. S tým súvisia problémy nejednoznačného začlenenia geografie do organizačného systému vied, ktoré pretrvávajú až do súčasnosti (Matlovič 2006, s. 23).

Tieto diferenciačné a dezintegračné tendencie neobišli ani geografiu. Po smrti otcov-zakladateľov Humboldta a Rittera sa v podstate prerušila kontinuita geografickej edukácie. Nové profesorské miesta na nemeckých univerzitách, zriaďované najmä po rozhodnutí pruskej vlády v r. 1874, zaujali osoby s negeografickým vzdelaním²⁶. Boli preto závislí len na štúdiu dobovej geografickej literatúry. Prvá generácia nemeckých profesorov si priniesla pozitivistické prístupy z odborov, v ktorých bola edukovaná a vyprodukovala dvojitú formu dualizmu v geografii. Fyzická geografia zaujala miesto (prírodnej) vedy a humánna geografia, sústredzujúc sa na štúdium jednotlivých areálov, nemohla konštruovať zákonnosti a preto sa javila ako nevedecká. Toto stanovisko vyjadril napr. G. Gerland (Hartshorne 1958, s. 105). Na rozvoj fyzickej geografie a geomorfológie mali vplyv odborníci s geologickým vzdelaním, preto sa o 70. a 80. rokoch 19. storočia hovorí ako etape geologizácie geografie. V nemeckom prostredí to boli napr. Oscar Peschel,

26 Napríklad botanik a historik Kirchhoff v Halle (1871), filológ a historik Gerland v Strasburgu (1873), geológ von Richthofen v Bonne (1873), filológ, historik a geograf Partsch vo Vratislave (1876), matematik Wagner v Kráľovci (1876), botanik a historik Fischer v Kieli (1878) (Filipp, 1992, s. 10).

Ferdinand von Richthofen a Albrecht Penck. **Ferdinand von Richthofen** (1833-1905) konceptualizoval proces morskej abrázie, zistil eolický pôvod spraší, ako prvý použil označenie „hodvábna cesta“, uvedomoval si riziká diferenciácie geografie do dielčích, úzko špecializovaných disciplín a presadzoval unitárnu koncepciu geografie na báze spoločného objektu štúdia, pod ktorým rozumel zemský povrch ako vrstvu intenzívnej interakcie medzi prírodným prostredím a ľudskou spoločnosťou (nem. *Erdoberfläche*) (Hartshorne 1958, s. 105). **Albrecht Penck** (1858-1945) študoval glaciálne formy reliéfu, identifikoval štyri glaciály (Günz, Mindel, Riss a Würm) a významne ovplyvnil škandinávsku geomorfologickú školu. O výskum krasu sa zaslúžil jeho žiak **Jovan Cvijić** (1865-1927), ktorý bol zakladateľom srbskej geografie (Holt-Jensen 1999, s. 41). V Rusku sa dynamickou geomorfológiou a pedológiou zaoberal **Vasilij V. Dokučajev** (1846-1903), ktorý vytvoril klasifikáciu pôd a formuloval zákon zonálnosti. Na Slovensku bol významným bádateľom v oblasti geológie a geomorfológie **Dionýz Štúr** (1827-1893), ktorý v r. 1862 uverejnil v časopise Sokol štúdiu o orografickom členení územia Slovenska pod názvom „*Geograficko-geologická osnova polohopisu Slovenska*“, v ktorej identifikoval tzv. vrchoťahy.

Harsthorne (1958) poukázal, že strata kontinuity po smrti otcov-zakladateľov mohla byť spôsobená aj tým, že Humboldt a Ritter vo svojich prácach necitovali a nezdôrazňovali zdroje, z ktorých čerpali ideové inšpirácie, čím sa na Kantov a do určitej miery i Humboldtov prínos pre metodológiu geografie v Nemecku pozabudlo. Na snahy o udržanie jednoty geografie v kontexte prehlbujúcej sa špecializácie a diferenciácie nadviazali geografi rozvíjajúci regionálny prístup v rámci chorologickej koncepcie geografie (pozri kapitolu 4.3.4.). Iným prístupom, ktorý inklinoval k celostnému prístupu bola landšaftná škola, rozvíjaná najmä v Nemecku a Rusku (pozri kapitolu 4.3.3.). Na druhej strane však ďalší vývoj reagoval na podnety určované v danom období dominantným pozitivistickým prístupom, ktorý stimuloval hľadanie riešenia, ktoré by viedlo k potvrdeniu vedeckého statusu geografie. Geografia teda akútne potrebovala svoj výskum teoreticky ukotviť (Daněk 2013, s. 26). To viedlo k sformovaniu geodeterministickej paradigmy geografie (bližšie v kapitole 4.2.1.) (Paulov 2012).

4 MODERNÁ POZITIVISTICKÁ GEOGRAFIA

Do rámca modernej pozitivistickej geografie zaraďujeme tie snahy geografov, ktoré vykazujú znaky analógie s kategóriou empiricko-analytických vied v klasifikácii koncepcií poznania podľa záujmov z dielne nemeckého filozofa J. Habermasa (1972) (Johnson, Sidaway 2004, s. 20-22). Empiricko-analytické vedy sa zameriavajú na skúmanie objektívnej reality výlučne na základe empirických faktov. Hlavným cieľom empiricko-analytických vied je identifikácia zákonitostí, výrokov so všeobecnou, ba dokonca až univerzálnou platnosťou a aplikabilitou v oblasti predikcie. Orientujú sa teda nielen na opis, ale i vysvetlenie (*explanáciu*). Záujmom poznania je v tomto prípade dosiahnuť technologické ovládnutie prírody a spoločnosti (Matlovič 2006, s. 16).

4.1 COMTOV POZITIVIZMUS

Za zakladateľa pozitivismu sa považuje francúzsky filozof a sociológ **Auguste Comte** (1798-1857), ktorý svoju koncepciu predstavil v textoch publikovaných v r. 1830-1842 pod názvom „*Cours de Philosophie Positive*“ a neskôr sumarizovaných v monografii „*Discours sur l'Esprit positif*“ z r. 1844. Nadviazal v nich na anglický empirizmus (F. Bacon, D. Hume) a kontinentálny racionalizmus (R. Descartes). Pri vzniku pozitivismu zohral dôležitú úlohu dobový kontext spätý so spoločensko-politickými zmenami počas francúzskej revolúcie a napoleonských vojen v r. 1789-1815. Pred revolúciou totiž dominovala tzv. negatívna filozofia presýtená romantizmom, špekuláciami a orientáciou na emocionálne otázky (Couper 2015, s. 22, Holt-Jensen 1981 in Paulov 1986, s. 261). Comte v práci „*Catéchisme des Industriels*“ z r. 1822 sformuloval zákon troch štádií, ktorými prechádza ľudské poznávanie:

- a) *teologické štádium* - typické hľadaním náboženského vysvetlenia sveta. V jeho rámci Comte vyčlenil tri fázy – fetišizmu, polyteizmu a monoteizmu.
- b) *metafyzické štádium* – chápal ako rozšírenie teologického štádia o výraznejšie zapojenie racionality. Nadprirodzené sily pri objasňovaní riadení sveta nahrádzajú abstraktné sily.
- c) *pozitívne štádium* – typické upúšťaním od špekulatívneho (metafyzického) objasnenia sveta a orientáciou na čisté vedecké poznanie postavené na pozorovaní a overovaní empirických faktov a formulácii vedeckých zákonov (Couper 2015, s. 23).

Zo zákonom troch štádií súvisí aj Comtov hierarchický systém vied, ktorý odráža rozdielnu dynamiku a teda i vyspelosť vedných disciplín. Comte sa teda vymedzil voči negatívnej filozofii svojou koncepciou pozitívnej filozofie, z ktorej vylúčil špekulatívne prvky. Presadzoval spracovanie skutočne daných empirických dát získaných bezprostredným pozorovaním, čiže faktických, pozitívnych dát. Pozitivismus sa zameriaval na epistemologické a metodologické problémy, čím sa z neho vyvinula filozofia vedy. Metafyzickým a ontologickým otázkam nevenoval pozornosť. Základom pozitivistickej metodológie je *naturalizmus*, teda prístup, podľa ktorého môže byť celá realita (teda i ľudská spoločnosť) študovaná metódami prírodných vied. Vedeckosť tvrdení sa podľa pozitivizmu (D. Gregory 1981 in Paulov 1986, s. 262) odvíja od toho, „že musia mať svoje zakorenenie v priamej, bezprostrednej a empiricky dostupnej realite, čo týmto tvrdeniam zabezpečuje istý druh privilegovanosti voči teoretickým výrokom, pričom má byť zabezpečená ich všeobecnosť jednotnou vedeckou metódou. Táto jednota sa má zabezpečiť formálnou konštrukciou teórií, ktoré musia byť schopné empirickej verifikácie. Úspešná verifikácia vedie k identifikácii univerzálnych zákonov, ktoré musia mať striktnu technickú funkciu, čo znamená, že tzv. hodnotové sudy a etické tvrdenia sú z vedy vylúčené z dôvodu, že ich nie je možné empiricky testovať a verifikovať. Tvrdenia, ktoré obstoja vo verifikačnej procedúre sa na základe progresívnej unifikácie vedeckých zákonov zjednocujú do jednotného nerozporného teoretického systému“ (Paulov 1986, s. 262). Comte zdôrazňoval arbitrárnu separáciu prírody a človeka a hlavným cieľom vedy bolo podľa neho hľadanie a konštrukcia vedeckých zákonov.

Comte rozvíjal sociálnu fyziku (sociológiu) a do diskusie uviedol viacero všeobecných konceptov – štruktúra, funkcia, systém a rovnováha. Deklarovaným cieľom Comtovej pozitívnej filozofie bolo dosiahnutie sociálnej stability a harmónie, avšak jeho idea sociálnej fyziky zdôrazňovala viac normativitu ako diverzitu. Comte tiež obhajoval nadradenosť západoeurópskej civilizácie. Tieto skutočnosti prispeli k neskoršiemu odmietnutiu jeho myšlienok (Couper 2015, s. 27, Paulov 1986, s. 261-3). Comtove myšlienky zaujali Ch. Darwina a boli ďalej rozpracované J.S. Millom a H. Spencerom. Za priamy odraz pozitivizmu v geografii považuje D. Gregory (1978) Sauerovu morfológiu krajiny (pozri kapitolu 4.3.2.). Pozitivismus sa neskôr (koncom 19. storočia) rozvinul do podoby empiriokriticizmu (R. Avenarius, E. Mach) a v medzivojnovom období (20. a 30. rokoch 20. stor.) do podoby neopozitivismu (B. Russell, L. Wittgenstein, R. Carnap), resp. logického pozitivizmu rozvíjaného najmä na pôde Viedenského krúžku (pozri kapitolu 4.4.1.) (Paulov 1986, s. 262-3).

4.2 EVOLUČNÁ TEÓRIA A SOCIÁLNY DARVINIZMUS V GEOGRAFII

Významné inšpirácie pre teoretické ukotvenie výskumu poskytli geografii práce teoretikov evolúcie – Jeana Baptistu Lamarcka (1744-1829) a Charlesa Darwina (1809-1882). Zameranie na evolúciu umožnilo zastrešiť prírodu a kultúru jedným teoretickým konceptom (Livingstone 1992 in Cresswell 2013, s. 42). Darwin bol ovplyvnený prácami zakladateľa modernej geológie Charlesa Leylla (1797-1875), ktorého poznatky o stratigrafii a skamenelinách viedli k prvotným úvahám o geologickej evolúcii. Darwin vo svojej práci „*The origin of species*“ z r. 1859 konceptualizoval evolučnú teóriu, pričom za základný mechanizmus evolúcie považoval prírodný výber. Evolučne úspešní sú najzdatnejší jedinci, ktorí sa dokážu najlepšie adaptovať na zmeny prostredia. Evolúcia pritom bola sériou náhodných zmien (mutácií), pričom malé odchýlky sa postupne zväčšujú a vznikajú nové druhy. Evolúcia pritom nemá žiadny cieľ (Fajkus 2005, s. 30). Darwinove myšlienky o prírodnom výbere a prežití najadaptabilnejších jedincov boli aplikované aj na podmienky ľudskej spoločnosti

Lamarck a neolamarckisti predpokladali podstatne vyššiu dynamiku evolúcie ako Darwin, pretože pripúšťali prispôsobenie sa organizmov zmenám prostredia počas života. Tieto zmeny organizmu získané počas života sa bezprostredne prenášajú na nasledujúcu generáciu. Neolamarckisti teda predpokladali priamy vplyv prostredia na prírodnú variabilitu, čo bola mimoriadne prítlačlivá myšlienka, ktorá ovplyvnila geografické myslenie (Cresswell 2013, s. 42). Myšlienky evolučnej teórie o prírodnom výbere a o „prežití najschopnejších“ boli aplikované aj na ľudskú spoločnosť a vysvetlenie ekonomických, sociálnych a politických procesov. To viedlo k sformovaniu sociálneho darvinizmu, najmä zásluhou **Herberta Spencera** (1820-1903), ktorý svoje základné myšlienky zhrnul v práci „*Progress: its Law and Cause*“ z r. 1857. Vychádzal z lamarckizmu. Idea konkurencie ako mechanizmu spoločensko-ekonomického vývoja sa však objavila už skôr – napr. u britských mysliteľov Thomasa Hobbesa a Adama Smitha. Dôležitý vplyv na tento prúd myslenia mala i práca **Thomasa R. Malthusa** (1766-1834) „*An Essay on the Principles of Population*“ z r. 1798., v ktorej podal svoju populačnú teóriu a varoval pred rizikom preľudnenia našej planéty.

Sociálny darvinizmus predpokladá, že vývoj spoločnosti sa riadi tou istou logikou ako vývoj vesmíru a vývoj života. Ide o automatizovaný pohyb od zárodočnej, nediferencovanej, rovnorodej jednoty k štruktúrovanej a previazanej diferencovanosti (J. Keller 2004, s. 373, Daněk 2013, s. 27). Sociálny darvinizmus bol bázou pre *laissez-faire* prístup v ekonómii a ponúkol argumentáciu v prospech individualizmu v ekonomickom a politickom živote

(Holt-Jensen 1999, s. 38). K ďalšiemu šíreniu a rozpracovaniu tohto prúdu myslenia prispeli F. Galton, E. Haeckel, A. de Gobineau.

Mnoho geografov sa tiež zapojilo do tohto prúdu myslenia, ktorý sa snažil prírodný a sociálny svet integrovať pod jednu explanačnú platformu (Livingstone 1992 s. 210). Najvýraznejšie sa tieto snahy prejavili v geomorfológii, geopolitike a v koncepcii environmentálneho determinizmu. V geografickej edukácii sa presadil koncept fyziografie, o čo sa zaslúžil darvinista a agnostik Thomas H. Huxley (1825-1895), ktorý vo svojej práci „*Physiography*“ z r. 1877 implementoval pedagogické princípy švajčiarskeho pedagóga a reformátora Johanna Heinricha Pestalozziho (1746-1827). Fyziografia bola chápaná široko a zahŕňala poznatky geológie, botaniky a zoológie. Dôraz bol položený na lokálne štúdie, pozorovanie, terénny výskum a experimentovanie. Geografické vzdelávanie začínalo od dôverne známych lokálnych znalostí a končilo sa pri celoplanetárnej úrovni (Holt-Jensen 1999, s. 41).

V rámci fyzickej geografie a geomorfológie bol evolučným myslením ovplyvnený **William Morris Davis** (1850-1934), ktorý je považovaný za otca-zakladateľa americkej geografie. Od r. 1876 prednášal geológiu na Harvarde, kde v r. 1890 získal profesúru. V r. 1904 založil Asociáciu amerických geografov (*The Association of American Geographers*). Davis študoval georeliéf a erózne procesy. Prišiel s predstavou cyklického vývoja krajiny na báze riečnej erózie počas tektonického zdvihu. Rozlíšil tri evolučné štádiá krajiny – mladosti, zrelosti a staroby, ktoré sa vzájomne odlišujú charakterom a vlastnosťami georeliéfu. Davis sa zaoberal aj širším kontextom vzťahov medzi fyziografickým svetom (fyzickým, teda neživým svetom) a ontografickým svetom (svetom živých bytostí). Tvrdil, že neživá príroda v podstate kontroluje odpoveď živého sveta, ktorý na diferencované podmienky neživej prírody na zemskom povrchu reaguje rozmanitým správaním, vývojom a priestorovou distribúciou. Tieto myšlienky boli pretransformované do environmentálneho determinizmu. Davis sa síce prednostne venoval fyzickej geografii, avšak svojich žiakov (medzi nich patrili napr. Isaiah Bowman a Ellsworth Huntington) nabádal i k rozvoju humánnej geografie, ktorú nazýval ontografiou. (Cresswell 2013, s. 46-47).

4.2.1 Environmentálny determinizmus

Environmentálny determinizmus zaradujeme do rámca pozitivistickej geografie, pretože jeho epistemológia vykazuje k nemu blízke znaky. Bola založená na hľadaní korelácií medzi dvomi súbormi empirických údajov za použitia zväčša verbálnych zovšeobecnení. Účelom bolo poukázať, že jeden súbor empirických informácií (prírodné prostredie) je príčinou druhého súboru informácií (priestorová distribúcia a povaha ľudských aktivít). Envi-

ronmentálny determinizmus nemal stabilné a transparentné kritériá a explicitnú metodológiu, ktorými by podporil a verifikoval svoje tvrdenia. Bol skôr založený na špekuláciách bez rigorózneho hodnotenia a overovania hypotéz, preto sa stal neskôr predmetom kritiky (Johnston 1986, s. 7).

V rámci humánnej geografie a geopolitiky bol evolučným myslením výrazne ovplyvnený **Friedrich Ratzel** (1844-1904), ktorý pôvodne vyštudoval zoológiu v Heidelbergu a Jene. Pracoval sprvu ako novinár, pričom absolvoval študijné cesty v Stredomorí, USA, Kube a Mexiku. V r. 1875 začala jeho akademická kariéra v Mníchove. V r. 1886 prešiel na univerzitu v Lipsku, kde nahradil Ferdinanda von Richthofena. Je považovaný za zakladateľa systematickej humánnej geografie (antropogeografie, geografie človeka) a politickej geografie. Geografiu rozvíjal v duchu pozitivizmu a považoval ju za prírodnú vedu. K jeho najvýznamnejším dielam patrí dvojzväzková kniha „*Anthropogeographie*“ z r. 1882 a 1891 a „*Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*“ z r. 1897. Ratzelove myslenie najvýraznejšie ovplyvnili sociálny darvinista Ernst Haeckel²⁷ a evolucionista Moritz Wagner, ktorý upozornil na význam faktora migrácií a geografickej izolácie pre evolúciu. Ratzel, vychádzajúc z organicistickej analógie, tvrdil, že tak ako každý živý organizmus potrebuje svoje teritórium, resp. životný priestor (nem. *Lebensraum*), podobne to platí pre štáty. Štáty teda prirodzene expandujú, pokiaľ nie sú obmedzené silnejšími susedmi. Táto analógia s organizmom poslúžila Ratzelovi na argumentáciu, že expanzia štátov je nevyhnutná a normálna, teda morálne správna a korektná. Neskôr tieto myšlienky rozvíjali švédsky geopolitik **Rudolf Kjellén** (1864-1922), ktorý ako prvý použil termín geopolitika a najmä nemecká škola geopolitiky, ktorej vedúcou osobnosťou bol **Karl Haushofer** (1869-1946). Prostredníctvom Rudolfa Hessa boli tieto geopolitické teórie zneužitá nacistickou propagandou na odôvodnenie expanzie Tretej ríše na východ (Holt-Jensen 1999, s. 43, Cresswell 2013, s. 45). Ratzel formuloval modernú dynamickú teóriu priestoru, ktorá nahradila klasickú paradigmu geografie. Ratzel vychádzal z identifikácie troch priestorových entít – štátu, územia (prírodné prostredie) a ľudu (obyvateľstva). V zmysle klasickej (teleologickej) paradigmy geografie sa tieto entity počas historického vývoja snažia sledovať cieľ, a síce dosiahnuť vzájomný súlad (*kongruenciu*). Ratzel priniesol imperiálnu transformáciu klasickej paradigmy geografie, v ktorej bola myšlienka teleologickej kongruencie nahra-

27 **Ernst Haeckel** (1834-1919) bol nemecký biológ, pôsobiaci na univerzite v Jene. Haeckel viedol intenzívnu korešpondenciu s Ch. Darwinom a zaslúžil sa o popularizáciu darvinizmu v nemeckom akademickom prostredí. V r. 1866 zaviedol termín ekológia na označenie štúdia vzťahov živých organizmov s prvkami ich prostredia.

dená ideou expanzie. Vývoj základných priestorových entít je v nej charakterizovaný nesúladnými procesmi transgresie a regresie (Lossau 2009, s. 145).

Kľúčovým problémom, ktorému geografia na prelome 19. a 20. storočia venovala pozornosť boli vzťahy medzi prírodným prostredím a ľudskou spoločnosťou. Pod vplyvom evolučnej teórie ako základného teoretického východiska sa dominantným prúdom myslenia stal *environmentálny (geografický) determinizmus*. F. Ratzel sa považuje za jeho významného predstaviteľa. Tvrdil, že ľudská aktivita je determinovaná prírodným prostredím, najmä klímou. Ratzel bol za environmentálny determinizmus často kritizovaný. Ratzelov determinizmus mal dve podoby. Prvou bola už spomínaná imperiálna predstava (expanzie životného priestoru) o tom, že imanentné prírodné sily určujú osud štátov a ľudstva. Druhá forma determinizmu je už bližšia predstavám klasickej geografie. Súvisí s predstavou kauzálnej súvislosti medzi charakterom prírodného prostredia (prírodnej krajiny) a charakterom a rozvojom obyvateľstva a jeho aktivít (Lossau 2009, s. 146). Ratzelov determinizmus bol často striktné odlišovaný od posibilizmu francúzskej geografickej školy (bližšie v kapitole 4.3.1.). Ako však upozornil Mercier (1995), bolo to v dôsledku redukcionistickej interpretácie Ratzelovho diela. Upozornil na spoločné východiská oboch geografov pri štúdiu vzťahov medzi prírodným prostredím a ľudskou spoločnosťou. Poukázal napríklad na to, že Ratzel si uvedomoval, že spoločenské vzťahy sú podmienené zabezpečením dvoch nevyhnutných potrieb – úkrytu (prístrešia) a výživy. Príroda však nesaturuje človeku tieto potreby bez toho, aby on nemusel vynaložiť úsilie. Ratzel teda sledoval i aktivity človeka modifikujúce prírodné prostredie a do diskusií zaviedol koncept „*Raubbau*“, ktorým charakterizoval plytvanie a bezohľadnú exploataciu prírodných zdrojov (Sauer 1971, s. 251). Ratzel si tiež uvedomoval, že vzťahy príroda-človek sú tiež ovplyvnené stupňom sociálno-ekonomického rozvoja rozličných ľudských spoločností obývajúcich našu planétu (Mercier 1995).

Tento typ myslenia našiel odraz aj v slovenskej literatúre (rámček 4).

RÁMČEK 4 – František Bokes – slovenský životný priestor

František Bokes (1906-1968) bol slovenský historik a historický geograf. Stal sa prvým riaditeľom Zemepisného ústavu Slovenskej akadémie vied a umení v Bratislave. Neskôr pracoval v Historickom ústave SAV. V práci „*Slovenský životný priestor v minulosti a dnes*“ z r. 1943 sa neodvoláva na teoreticko-metodologické geopolitické práce. Monografia má empirický charakter a v zozname literatúry obsahuje len práce, ktoré sa týkajú slovenského územia (historické a geografické). Bokes v nej explicitne pracuje s konceptom životného priestoru, ktorý však zasadil skôr do defenzívneho ako ofenzívneho kontextu. Niektoré jeho formulácie majú environmentálno-deterministický nádych. Ako príklad je možné uviesť

nasledovný citát: „Nie menej ako mocenské sily boli dôležité aj prírodné predpoklady, ktorými Slováci disponovali. Bola to vitalita slovenských kmeňov a značná ich prispôsobivosť daným životným podmienkam v životnom rámci, ktorého horospisná členitosť a celkový ráz nesporne vplývali v každom období na osudy slovenskej pospolitosti, zvyšujúc jej odolnosť voči možnostiam zániku alebo splynutia vo vrstvách mladšieho kolonizovaného obyvateľstva, prinášajúceho vyspelejšie životné formy“ (Bokes 1943, s. 8-9).

Protagonistami anglosaskej geopolitiky vychádzajúcej zo sociálneho darvinizmu boli Alfred T. Mahan a Halford Mackinder. **Alfred T. Mahan** (1840-1914) bol americký geopolitik a kontraadmirál. Svetovú rovnováhu považoval za výsledok súperenia námornej a pozemnej moci, pričom významnejšiu úlohu pripisoval námornej moci (Ištók 2003, s. 103). V britskom prostredí rozvíjal evolucionizmus **Halford Mackinder** (1861-1947), ktorý naturalistickú bázu aplikoval na problematiku geopolitiky a britskej zahraničnej politiky. Zaslúžil sa o etablovanie modernej britskej geografie. V r. 1887 sa stal profesorom v Oxforde a v r. 1895 participoval na založení London School of Economics and Political Science. Formuloval geostrategickú teóriu *Heartlandu*²⁸ ako kľúčového územia pre ovládanie sveta. Rozumel pod ním vnútrozemskú časť Euroázie bez prístupu k nezamrzajúcim moriam. Na rozdiel od Mahana väčší význam pripisoval pozemnej (pevninskej) moci. Mackinderova teória má environmentálno-deterministické zameranie, pretože zdôrazňuje úlohu topografie a klímy v sociálnom vývoji ľudských spoločností (Nayak, Jeffrey 2011, s. 17). Mackinder má rozhodujúcu úlohu pri etabloveaní klasickej geopolitiky, ktorú charakterizujú štyri základné črty – dôraz na praktické znalosti, sústredenie sa na geografické dimenzie štátu, viera v racionálnu vedeckú bázu geopolitického prístupu a napokon blízke prepojenie na dobový politický kontext (v jeho prípade britské imperiálne záujmy) (Nayak, Jeffrey 2011, s. 237). V ďalšom období geopolitické myslenie rozvíjal americký geostratég holandského pôvodu **Nicholas J. Spykman** (1893-1943), ktorý pôsobil od r. 1928 na Yaleovej univerzite v New Havene. Jeho najvýznamnejšia práca „*Geography of Peace*“ vyšla posmrtno v r. 1944. Spykman pripisoval najdôležitejšiu úlohu v rámci utvárania geopolitickej štruktúry sveta Rimlandu, čiže územiu obklopujúcemu Heartland a izolujúceho ho od pobrežia nezamrzajúcich morí (Ištók 2003, s. 111). Geopolitika sa okrem nemeckého a anglosaského prostredia pestovala aj v prostredí ďalších národných škôl – francúzskej (P. Vidal de la Blache, J. Ancel, A. Demangeon, neskôr Y. Lacoste),

28 Mackinder toto územie nazýval „pivot area“, neskôr (od r. 1919) prevzal od iného britského geografa **Jamesa Fairgrievého** (1870-1953) termín Heartland. Fairgrieve ho prvýkrát použil vo svojej práci „*Geography and World Power*“ z r. 1915 (Ištók 2003, s. 107).

ruskej (N. J. Danilevskij, P.N. Savickij, P. Semjonov-Ťanšanskij, L.I. Mečnikov), poľskej (W. Nałkowski, R. Dmowski, E. Romer), maďarskej (P. Teleki), japonskej (Komaki Saneshige) (Ištok 2003).

Koncepcia environmentálneho determinizmu bola ďalej rozpracovaná zásluhou amerických geografov Ellen Ch. Sempleovou a Ellsworthom Huntingtonom a austrálskym geografom Thomasom Griffithom Taylorom. **Ellen Churchill Semple** (1863-1932) navštevovala Ratzelove prednášky v Lipsku a zaslúžila sa o disemináciu jeho ideí v anglofónnom prostredí (Lossau 2009). Jej najvýznamnejšou prácou bola „*Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geography*“ z r. 1911, ktorá bola považovaná za kánonický text environmentálneho determinizmu. Sempleová rozdelila svet na kľúčové environmentálne typy (pohoria, rieky, pobrežia atď.) a opísala druhy ľudských spoločenstiev, ktoré ich obývali. Človeka považovala za produkt zemského povrchu. Identifikovala štyri spôsoby ako prírodné prostredie vplýva na ľudský život:

- a) priamy vplyv prírodného prostredia (klíma, vzdialenosť od mora, nadmorská výška majú podľa nej vplyv na postavu, farbu pokožky, farbu vlasov);
- b) psychický vplyv prírodného prostredia (podľa nej prírodné prostredie vplýva na kultúrne aspekty ľudského života ako sú napr. náboženstvo, literatúra, spôsoby myslenia), ako príklad uvádza rozličné predstavy raja a pekla v závislosti od klímy;
- c) vplyv na ekonomický a sociálny rozvoj (zaznamenáva tu ako disponibilné zdroje saturujú základné životné potreby a pripúšťajú existenciu rozličných stupňov ľudského rozvoja počnúc nomádskymi pastiermi a končiac urbanizovanými komunitami) ;
- d) vplyv na mobilitu ľudí (prírodné bariéry a prírodné cesty) (Cresswell 2013, s. 49).

Sempleová sa vo svojej argumentácii vyhýbala rasizmu. Pri porovnávaní rozličných etnických skupín odôvodňovala ich rozdiely pôsobením prírodného prostredia. V podobnom prostredí očakávala výskyt podobných vlastností v oblasti kultúry, ekonomiky a sociálnych vzťahov. Napríklad obyvatelia mierneho klimatického pásma sú podľa tejto koncepcie sporiví a snaživí, kým pre obyvateľov tropického pásma sú pravdepodobnejšími vlastnosťami lenivosť a márnوترatnosť (Cresswell 2013, s. 50).

Ellsworth Huntington (1876-1947) pôsobil ako profesor geografie na Yaleovej univerzite v New Havene. K jeho najvýznamnejším prácam patria „*Civilisation and Climate*“ z r. 1915 a „*The Character of Races*“ z r. 1924. Podľa jeho koncepcie určitý typ klímy (mierne pásmo) je predpokladom pre dosiahnutie veľkého civilizačného pokroku. Na rozdiel od Sempleovej, ktorá

zohľadnila viacero environmentálnych faktorov, Huntington sa teda sústreďoval na vplyv klímy na civilizačný vývoj (Cresswell 2013, s. 50).

Podobné prístupy prezentoval austrálsky geograf **Thomas Griffit Taylor** (1880-1963), ktorý sa v r. 1920 stal prvým austrálskym profesorom geografie v Sydney. Zaoberal sa zaľadnením v Antarktíde (bol účastníkom expedície Roberta Scotta), neskôr študoval vplyv klímy na vývoj osídlenia Austrálie. Varoval austrálsku vládu pred naivným optimizmom a podporou imigrácie a upozornil na environmentálne limity austrálskeho územia. V r. 1928 odišiel do Chicaga a v r. 1935 založil katedru geografie v Toronte. Jeho najvýznamnejšou prácou bola „*Environment and Race: A Study of Evolution, Migration, Settlement and Status of the Races of Man*“ z r. 1927, v ktorej formuloval svoju teóriu rasovej evolúcie (Cresswell 2013, s. 51). Kľúčovú úlohu v nej zohrali koncepty zóny (angl. *zone*) a vrstvy (angl. *strata*). Taylor vymedzil rasové skupiny (na báze cefalického indexu), pričom ich migrácie a sídla odhadom stotožnil s jednotlivými geologickými formáciami vo svete (Winlow 2009, s. 9). Taylor sa aktívne zapájal do diskusií o environmentálnom determinizme a posibilizme (bližšie ich charakterizujeme v kapitole 4.3.1.). Argumentoval, že posibilisti dospeli k svojej koncepcii v podmienkach mierneho klimatického pásma, ktoré umožňuje viacero životaschopných alternatív pre ľudské osídlenie a aktivity. V extrémnejších prírodných podmienkach je podľa neho vplyv prírodného prostredia naďalej citeľný (Johnston, Sidaway 2004, s. 47).

Environmentálny determinizmus prispel taktiež k teoretickému odôvodneniu rasizmu tým, že zdôrazňoval prevahu niektorých ľudských spoločenstiev nad inými a považoval to za dôsledok pôsobenia prírodných faktorov. Tieto myšlienky zároveň poslúžili na vedeckú obhajobu imperiálnych záujmov a koloniálnej expanzie (Daněk 2013, s. 30). Udomácnenie environmentálneho determinizmu v geografii odrážalo dobový sociálny, politický a ekonomický kontext. Potvrdzuje to Peet (1985 in Cloke et. al. 1991, s. 8), pre ktorého bol environmentálny determinizmus geografickou expresiou sociálneho darvinizmu ako ideológie legitimizujúcej princípy prevzaté z biológie 19. storočia. Napriek tomu, že tento myšlienkový prúd bol široko kritizovaný za rasové kategórie a stereotypy, ktoré v ňom nachádzali teoretickú bázu, boli i neskôr kontinuálne využívané ako v geografii, tak aj v politickej sfére. Išlo o predovšetkým o vysvetľovanie a obhajobu xenofóbnych a rasisťických postojov vo svete (Nayak, Jeffrey 2011, s. 25).

Príkladom uplatnenia environmentálneho determinizmu je *bioregionalizmus*, podľa ktorého je svet rozčlenený do bioregiónov na báze prírodných znakov (napríklad povodia) a ľudské spoločenstvá by sa mali držať týchto regiónov (Frenkel 1994, Cresswell 2013, s. 52). Tento termín zaviedol Allen Van Newkirk v r. 1975, avšak hlavné zásluhy o jeho rozpracovanie sa pripisu-

jú Petrovi Bergovi a Raymondovi Dasmannovi. Bioregionalizmus zdôrazňuje unikátnosť ekosystémov v bioregiónoch, presadzuje kultiváciu rastlín majú- cich pôvod v príslušnom bioregiónu, konzumáciu jedál pripravených z lokál- nych surovín, využívanie lokálnych materiálov a udržateľnosť vidí v podpo- re harmónie života ľudí v jednotlivých bioregiónoch (McGinnis 1999). Iným príkladom environmentálneho determinizmu sú neodeterministické prístu- py fyzických geografov – napr. Nunn 2003, O’Keefe et al. 2009 (Köszegi et al. 2015, s. 97). Postoje s nádychom geografického determinizmu zaujímajú aj súčasní vplyvní intelektuáli, ktorí poukazujú na prehliadanie a podceňova- nie geografických faktorov pri interpretáciách geopolitického vývoja sveta a nerovnomerného sociálno-ekonomického rozvoja vo svete.

RÁMČEK 5 – Novšie trendy vo výskume vzťahov človeka a geografického prostredia

V súvislosti s kritikou geografického (environmentálneho) determinizmu sa v druhej polovici 20. storočia výskum vzťahov človeka a geografického prostre- dia (angl. *human-environment relationships*) ocitol mimo hlavného prúdu záuj- mov geografov. Viac sa tejto téme venovali reprezentanti iných vedných dis- ciplín a výskumných smerov, najmä kultúrnej a politickej ekológie. Kultúrna ekológia sa rozvíjala v americkej geografii, najmä od 60. rokov 20. storočia (Ju- lian Steward, Roy Rappaport, Clifford Geertz), pričom skúmala adaptačné pro- cesy človeka v prírodnom prostredí s dôrazom na lokálne črty malých komunít – pôdna erózia, odlesňovanie). Politická ekológia sa sústredila na štúdium to- ho, ako politické a ekonomické štruktúry objasňujú interakcie medzi ľudskou spoločnosťou a geografickým prostredím (Harden 2012 in Köszegi et al. 2015, s. 95). Išlo o dominantne štrukturalistický prístup. V 90. rokoch 20. storočia sa výrazne zvýšil záujem o výskum globálnych klimatických zmien ako dôsled- ku ľudských aktivít. Tento diskurz nadobudol nielen environmentálny, ale i ge- opolitický rozmer a upriamil pozornosť na zraniteľnosť krehkých vzťahov me- dzi človekom a jeho prostredím. Sociálna relevancia výskumov vzťahov medzi človekom a geografickým prostredím sa ďalej zvyšuje aj v 21. storočí. Dopady ľudských aktivít na prírodné prostredie sa stávajú kľúčovou výskumnou agen- dou (Köszegi et al. 2015). K základným konceptom sa zaradili únosnosť krajiny, environmentálne hazardy a riziká. V tejto súvislosti je možné spomenúť úsilie o konceptualizáciu **antropocénu** ako osobitnej geologickej epochy, v ktorej má človek zásadný vplyv na svetový ekosystém. Tento termín zaviedol už v 80. ro- koch 20. stor. americký biológ **Eugen F. Stoermer** (1934-2012), avšak k jeho vý- raznejšej popularizácii došlo až po r. 2000 zásluhou holandského chemika Pau- la J. Crutzena (*1933) (Crutzen, Stoermer 2000). V súčasnosti prebieha diskusia o časovom vymedzení začiatku antropocénu, pričom názory vedcov sa výrazne líšia. Najstaršie vymedzenie siaha do neolitckej revolúcie, najmladšie k prvému testu atómovej bomby (Trinity explosion), uskutočnenému 16. júla 1945 v No- vom Mexiku (Lewis, Maslin 2015).

Prvú skupinu reprezentuje americký novinár a politický analytik **Robert David Kaplan** (*1952), autor práce „*The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*“ z r. 2012. Kaplan v nej argumentuje, že geografická poloha má určujúci význam pre historický vývoj jednotlivých oblastí sveta, hoci pripúšťa aj spolupôsobenie individuálnych a kontingentných faktorov. Oživenie záujmu o geopolitiku je možné ilustrovať aj na príklade snáh ruského filozofa a politológa **Alexandra Geljeviča Dugina** (*1962), autora mnohých prác, napr. „*Osnovy geopolitiki: geopolitičeskoje buduščee Rosii*“ (slov. Základy geopolitiky: geopolitická budúcnosť Ruska) z r. 1997²⁹, „*Eurasian Mission: An Introduction to Neo-Eurasianism*“ z r. 2014, „*Last War of the World Island: The Geopolitics of Contemporary Russia*“ z r. 2015. Jeho eklektická koncepcia neoeuroazianizmu poskytuje argumenty pre revitalizáciu veľmocenskej pozície Ruska. Ku geopolitickej interpretácii európskych dejín pristúpil najnovšie írsky historik Brendan Simms v monografii „*Europe: the Struggle for Supremacy, from 1453 to the Present*“ z r. 2013.

Druhú skupinu reprezentuje americký evolučný vedec **Jared Diamond** (*1937), profesor geografie v Los Angeles. Vo svojej knihe „*Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*“ z r. 1997 tvrdí, že rozdiely v úrovni sociálno-ekonomického a technologického rozvoja vyplývajú z diferenciácie geografického prostredia. Na mnohých príkladoch ilustruje dôvody prečo si euroázijské obyvateľstvo podrobilo pôvodné obyvateľstvo Ameriky, Afriky a Austrálie (Cresswell 2013, s. 51). Podobné závery prezentoval aj americký ekonóm **Jeffrey Sachs** (*1954), riaditeľ Earth Institute Columbia University v New Yorku. Spolu s kolegami zistil štatistickú významnosť dvoch prediktorov vo vzťahu k miere rastu HDP a hustoty obyvateľstva - prvým je miera tropikalít klímy (väčšina tropických krajín je chudobná) a druhým vzdialenosť od splavného akvatória. Najhoršie predpoklady pre hospodársky rast majú podľa týchto zistení tropické štáty bez prístupu k moru (Sachs 2001 in Sheppard 2011, s. 49). Mnohí predstavitelia moderných environmentálnych hnutí teda aj dnes súhlasia so Sempleovej postrehom, že „človek bol tak veľmi nápadný pri svojom spôsobe podrobovania si prírody a príroda bola tak veľmi nenápadná pri jej vytrvalom vplyve na človeka, že sme prehliadli význam geografického faktora pri harmonizácii ľudského rozvoja“. Tento pohľad zdieľali aj predstavitelia anarchistického prúdu geografického myslenia (Semple 1911 in Cresswell 2013, s. 52). Sachsove a Diamondove práce podrobil kritike D. Harvey (2012, s. 152), ktorý ich označil za banálnu verziu

29 Dugin (2001) napríklad interpretoval víťazstvo atlantických síl (Západu) v studenej vojne ako priestor pre dominanciu thallasokratickej (morskej) civilizácie nad tellurokratickou (suchozemskou) civilizáciou.

geografického determinizmu. Za nebezpečné označil to, že oživujú niekedy seba naplňujúce sa teórie darvinovských bojov medzi štátmi o geopolitickú nadvládu.

RÁMČEK 6 – Kritika geografického determinizmu v slovenskej geografii zač. 60. rokov 20. storočia

Slovenská geografia začala venovať teoretickým otázkam výraznejšiu pozornosť začiatkom 60. rokov 20. storočia. Začiatkom júna 1961 sa v Bratislave uskutočnila dôležitá programová konferencia pod názvom „*Teoretické problémy geografie*“, na ktorej bola prijatá rezolúcia, určujúca úlohy na najbližšie obdobie. V r. 1963 bol z tejto konferencie vydaný zborník v rámci vedeckých spisov *Acta Geologica et Geographica Universitatis Comenianae* (č. 3), pod redakciou K. Ivaničku. **Koloman Ivanička** (1929-2014) študoval na Univerzite Komenského v Bratislave a neskôr na Varšavskej univerzite u prof. S. Leszczyckého. Do polovice 90. rokov pôsobil ako profesor na Univerzite Komenského v Bratislave, neskôr na Univerzite M. Bela v Banskej Bystrici a Ekonomickej univerzite v Bratislave. Jeho zásluhou sa začala od druhej polovice 50. rokov rozvíjať moderná slovenská humánna geografia (v tomto období ako ekonomická geografia). Vzhľadom na spoločensko-politický kontext sa zdôrazňovala materiálna jednota sveta na báze dialektického a historického materializmu a najväčší vplyv na formovanie ekonomickej geografie mala sovietska geografická škola. Ivanička (1963b, s. 15) podrobil geografický determinizmus kritike, najmä za jeho prepojenie so sociálnym darvinizmom a za jeho využitie na maskovanie politickej a ekonomickej expanzie imperiálnych mocností. Na druhej strane kritizoval aj geografický nihilizmus za úplné podceňovanie vplyvu geografického prostredia na spoločnosť. Zhovievavý postoj zaujal ku geografickému posibilizmu a francúzskej škole, v čom je možné identifikovať vplyvy sprostredkované J. Hromádkom (pozri rámček 7). Ivanička (1963b, s. 16) však za problematický aspekt označil príklon geografického posibilizmu k pozitivizmu, za čo napokon tiež odmietol ako nevedecký. Za jediný správny svetonázor považoval Ivanička marxizmus, najmä štúdium výrobných vzťahov a výrobných síl.

Podľa rezolúcie, zo spomínanej konferencie slovenská geografia prekonala ako geografický determinizmus, tak aj geografický posibilizmus a morfológický smer antropogeografie, prihlásila sa k dominujúcemu vplyvu sovietskej geografie. Rezolúcia naznačila hlavné úlohy pre fyzickú, ekonomickú, historickú geografiu, kartografiu a školskú geografiu. Z úloh vyplynula tendencia ku komplexným prístupom (rozvoj komplexnej fyzickej geografie, štúdium teritoriálnych komplexov v ekonomickej geografii) a potreba vypracovania metód a spracovania regionalizácie územia (Ivanička 1963a, s. 223-225).

4.2.2 Anarchistická geografia

Geografické myslenie počas svojho vývoja evidentne slúžilo záujmom elít imperiálnych mocností. Geografia dosiahla v jednotlivých obdobiach najvyšší stupeň rozvoja v dobových mocenských centrách – starovekom Grécku a Ríme (čo postrehol už Strabón), v stredoveku v expandujúcom islamskom svete, v novoveku v Holandsku, Veľkej Británii, Francúzsku a Nemecku. Inštitucionalizácia geografie v 19. storočí bola tiež dominantne spojená s plnením požiadaviek štátov v rámci koloniálnej expanzie, konsolidácie ich teritórií, upevňovania štátnej (národnej) identity a odôvodňovania rasovej nadradenosti. Ako základné teoretické východisko používala evolučnú teóriu, pričom za základný mechanizmus evolúcie považovaný konkurenčný zápas o zdroje (Cresswell 2013, s. 52). Protipólom tohto štýlu myslenia sa stal anarchizmus ako filozofický prúd, ktorý sa postavil proti etatizmu a politickému poriadku na báze hierarchie a autority. Vyvinul sa v druhej polovici 19. storočia zo sociálnych hnutí (Francúzsko, Rusko), bojujúcich predovšetkým za záujmy robotníkov, ktoré boli v rozpore so záujmami podnikateľov (buržoázie) a štátnej moci. Anarchizmus obhajoval význam vzájomnej spolupráce, decentralizácie a združovania namiesto konkurencie a podriaďovania sa dominantným štruktúram (štát, cirkev, zamestnávateľ). Anarchisti sa usilovali o nahradenie týchto veľkých autoritatívnych štruktúr kolektívnym rozhodovaním na lokálnej (komunálnej) úrovni v oblasti bývania a práce. Anarchizmus ovplyvnil geografické myslenie v jeho reakcii na rastúcu sociálnu nespravodlivosť a európsky imperializmus (Cresswell 2013, s. 52, Breitbart 2009, s. 108). K hlavným postavám anarchistickej geografie sa zaradili Elisée Reclus a Peter Kropotkin.

Francúzsky geograf **Elisée Reclus** (1830-1905), o ktorom sme sa už zmienili v súvislosti s vyvrcholením klasickej geografie, bol účastníkom Parížskej komúny v r. 1871 a preto musel odísť do Švajčiarska. Tu sa stretol s P. Kropotkinom. Od r. 1892 pôsobil na univerzite v Bruseli. Vo svojich monumentálnych prácach „*La Nouvelle Géographie universelle, la terre et les hommes*“ a „*L'Homme et la Terre*“ sa snažil poukázať na možnosť spravodlivejšej redistribúcie svetových prírodných zdrojov v prospech všetkých ľudí. Presadzoval medzinárodnú spoluprácu s cieľom oslabiť mocenské postavenie imperiálnych štátov. Kardinálnu pozornosť venoval vzťahom medzi prírodou a človekom. Rozlišoval prírodný svet na jednej strane a umelý svet ľudskej spoločnosti na strane druhej. Prvý predchádzal vzniku druhého, pričom ho považoval za viacmenej nezmeniteľný. Umelý svet považoval za otvorený pre neobmedzenú adaptáciu. Za priestor intenzívnej interakcie prírodných podmienok života a umelej sféry ľudskej existencie považoval región. Prírodné pomery regiónu ovplyvňujú život človeka a spoločnosti v krajine. To vedie k formovaniu

rozličných regionálnych kultúr, ktoré sú v krajine viditeľné. Tieto Reclusove myšlienky hlboko ovplyvnili modernú politickú ekológiu a čiastočne i bioregionalistické myslenie. Reclus však prezentoval aj do istej miery protirečivé myšlienky. Predpokladal, že ľudstvo sa v budúcnosti stane v dôsledku pokroku v doprave a komunikácii unitárnym. Túto globalizáciu však neinterpretoval z ekonomickej perspektívy, ale skôr z perspektívy globálneho povedomia, teda akéhosi celoplanetárneho občianstva (Cresswell 2013, s. 53).

Peter Kropotkin (1842-1921) bol pôvodom ruský aristokrat. Po štúdiách v Sankt Peterburgu realizoval výskumy glaciálnych sedimentov na Sibíri. Osobitne bol fascinovaný seminomádkym spôsobom života sibírskeho Kozákov, ktorí nepodliehali žiadnej štátnej regulácii. Na základe pozorovania ich kolektívnej organizácie a deľby práce dospel k záveru, že základom spoločenského života je spolupráca a nie súperenie. V ďalšom období sa venoval štúdiu efektov kooperácie v spoločnosti i v prírode (napr. u včiel, mravcov a vtákov). Jeho myslenie bolo ovplyvnené najmä anarchistickými koncepciami Pierra Josepha Proudhona (mutualizmus – spolupráca bez nátlaku štátu, politický federalizmus – decentralizovaná samospráva) a Michaila Bakunina (hlavným utláčateľom človeka je štát). Kropotkin sa vyprofiloval ako výrazný kritik sociálneho darvinizmu. V r. 1902 publikoval kľúčovú prácu „*Mutual Aid: A Factor of Evolution*“ (slov. Vzájomná pomoc: faktor evolúcie). Táto práca bola inšpirovaná Darwinovými myšlienkami, avšak úplne odlišným spôsobom ako nachádzame u Davisa, Sempleovej a iných geografov. Formuluje v nej teóriu vzájomnej pomoci (angl. *theory of mutual aid*), pričom zdôraznil dôležitosť spolupráce v prírode medzi príslušníkmi toho istého druhu a v spoločnosti medzi skupinami ľudí. Vzájomná pomoc bola podľa neho kardinálnym faktorom evolúcie a poskytla mu bázu pre sociálnu teóriu anarchizmu (Cresswell 2013, s. 54-55). Kľúčovými konceptami Kropotkinovej práce boli teda vzájomnosť, spolupráca a komunita. Kropotkin však nespochybňoval úlohu geografického prostredia pri štruktúrovaní sociálnych a politických charakteristík jednotlivých štátov (Kropotkin 1885 in Nayak, Jeffrey 2011, s. 27). Presadzoval decentralizačné tendencie, napríklad navrhol, aby veľké mestské regióny boli rozdelené do malých, relatívne sebestačných štvrtí, v ktorých by boli integrované miesta bývania, pracovné príležitosti a možnosti rekreácie do jedného celku. Tieto jeho myšlienky poslúžili ako inšpirácia pre anglického urbanistu Ebenezera Howarda (1850-1928) pri tvorbe koncepcie záhradného mesta (*garden city*) a pre škótskeho geografa Patricka Geddesa (1854-1932) pri jeho koncepcii prechodu od paleotechnického ku neotechnickému urbanizmu (Holt-Jensen 1999, s. 36).

Spoločnou črtou Reclusovho a Kropotkinovho uvažovania bolo optimistické presvedčenie, že veda má potenciál lepšie porozumieť determinantom spoločenského života a poskytnúť celú paletu príkladov vyváženého vzťá-

hu prírodného prostredia a ľudskej spoločnosti. Obaja geografi zdieľali názor, že tieto vedecké poznatky budú stimulovať kritiku spoločenských nerovností a pranierovanie nesprávneho využívania prírody a povedú k vyššej aktivite a angažovanosti ľudí v zápase o elimináciu týchto nežiaducich trendov (Breitbart 2009, s. 109). V tom ich prístupe môžeme identifikovať jeden zo zdrojov (popri marxizme) kritickej tradície geografického myslenia, ktorá sa naplno rozvinula začiatkom 70. rokov 20. storočia, najmä v podobe radikálnej geografie (bližšie v kapitole 5.3.) (Springer 2014). Anarchisti sa však od marxizmu vzdialili svojimi odlišnými predstavami o spoločenskej zmene, najmä odmietaním mocenskej hierarchie a snahou o zrušenie štátu. Anarchistickú geografiu v súčasnosti reprezentuje americká geografka **Myrna M. Breitbart**, ktorá absolvovala Clark University a pôsobí na Hampshire College. Rozvíja Kropotkinovu koncepciu a obhajuje integrovanú prácu ako sociálno-ekonomickú bázu organizácie produkcie, ktorá má nahradiť deľbu práce. Sebestačné regióny by mali podľa nej tvoriť integrované bunky, ktoré sú pripravené na symetrickú výmenu produktov a ideí s inými regiónmi (Peet 2009, s. 74). Iným príkladom uplatnenia anarchistickej perspektívy (popri marxistickej) je výskum alternatívnych priestorov. Súvisí to s usporiadaním anarchistickej spoločnosti do malých decentralizovaných komunít. V súčasnosti je možné sledovať rozličné pokusy o zakladanie priestorov, ktoré sa riadia anarchistickými princípmi. Vyznačujú sa alternatívnym usporiadaním sociálnych vzťahov a zvyčajne stelesňujú antikapitalistické postoje (politické squaty, infoshopy, dočasné autonómne zóny). Koncept dočasných autonómnych zón (angl. TAZ – *temporary autonomous zone*) sformuloval americký anarchista **Hakim Bay** (vlastným menom Peter Lamborn Wilson) (*1945) v práci „*TAZ: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*“ z r. 1991. Chápe ich ako neoficiálne aktivity politického a kultúrneho významu odohrávajúce sa v danom čase a priestore, ktoré sú momentom pospolitosti a slobody (Pixová 2014, s. 66). Môže ísť aj o „dočasné bubliny autonómie“ ako sú napríklad stanové mestečká hnutia Occupy, ktoré sa tvorili v r. 2011 v amerických mestách na protest proti dopadom kapitalizmu na život bežných ľudí. Reprezentantom anarchistických snáh je taktiež americký antropológ a anarchistický aktivista **David Graeber** (*1961), ktorý pôsobí na London School of Economics and Political Science. Graeber presadzuje, aby sa dočasné bubliny autonómie premenili na permanentné slobodné komunity, ktoré sa však nesmú ani izolovať, ani vystupovať konfrontačne. Skôr by sa mali podľa Graebera snažiť zapojiť do väčších ekonomických, politických a sociálnych systémov. V tomto je možné identifikovať vynárajúcu sa agendu geografického výskumu hľadania mostov medzi novými alternatívami spoločenského usporiadania a majoritnou spoločnosťou (Pixová 2014, s. 66).

Sumarizujúc uvedené je možné konštatovať, že adoptovanie evolučnej teórie vnieslo do geografického myslenia aplikáciu biologických konceptov a analógií. Pre Ratzela bol národný štát organizmom. Kropotkin sa pri svojom chápaní kooperatívnej povahy ľudskej spoločnosti inšpiroval etológiou vtákov a včiel. Pri interpretácii tohto myslenia je potrebné uvažovať nad tým, čo viedlo k využívaniu týchto analógií zo sveta živej prírody. Existujú viaceré vysvetlenia. Jedno z nich vychádza z nejasného významu konceptu „prírody“, ktorý bol konštruovaný za účelom vyjadriť niečo nie ľudské, teda ako svet, ktorý je mimo ľudskej kontroly. Príroda podľa tohto chápania nepotrebuje intervenciu človeka, aby sa stala. Vynára sa tu však aj iné chápanie konceptu „príroda“. Prírodné, resp. prirodzené je tiež považované za normálne a normálne je pokladané za morálne správne. Príroda takto predstavuje aj bázu pre morálnu teóriu. Z toho je napríklad možné vyvodiť záver, že ak silnejší štát expanduje do priestoru slabého štátu, javí sa to v tomto kontexte ako nevyhnutné a morálne spravodlivé. Nemôžeme tieto udalosti zastaviť, ani keby sme chceli. Tento typ myslenia slúžil na odôvodňovanie expanzie imperiálnych mocností a na ospravedlňovanie hierarchického prístupu k rasovej diferenciácii prostredníctvom environmentálnych faktorov, čo sa stalo neskôr jednou z príčin diskreditácie geopolitiky a prispelo k zníženiu prestíže geografie, najmä bezprostredne po druhej svetovej vojne.

Iným dôvodom na odvodzovanie sociálnych teórií z prírodných vied bolo dobové presvedčenie, že humanitné vedy, ak majú byť považované za seriózne a majú požívať autoritu a prestíž, sa musia vedeckosťou priblížiť prírodným vedám. Veda podľa pozitivistickej perspektívy musí byť objektívna a hodnotovo neutrálna. Jednou z ciest ako je možné dosiahnuť vyššiu vážnosť a reputáciu humanitných vied je teda adoptovanie teórií a metodologických prístupov z prírodných vied. S týmto riešením sa ešte stretneme pri formovaní geografie ako priestorovej vedy v 50. rokoch 20. storočia (pozri kapitolu 4.4.) (Cresswell 2013, s. 56).

4.2.3 Chicagská škola sociálnej ekológie

Na báze sociálneho darvinizmu a environmentálneho determinizmu sa sformovala tiež chicagská škola sociálnej ekológie. Svoje záujmy orientovala na výskum vnútornej diferenciácie mestského priestoru, najmä sociálno-demografickej intraurbánnej štruktúry. Nadviazala na staršie pokusy o uchopenie tejto problematiky (napr. model mesta J.G. Kohla z r. 1841) a práce nemeckej antropogeografickej školy. Za zakladateľa chicagskej školy je považovaný americký urbánny sociológ **Robert Ezra Park** (1864-1944), ktorý prišiel na univerzitu v Chicagu v r. 1914. K jeho najvýznamnejším prácam

patril článok „*The City: Suggestions for the Study of Human Nature in the Urban Environment*“ z r. 1915 a monografia „*The City*“ z r. 1925, ktorú pripravil v spoluautorstve s E. Burgessom a R. D. McKenziem. K ďalším reprezentantom sociálnej ekológie sa zaradili L. Wirth a H. W. Zorbaugh. Mesto a jeho vnútorné usporiadanie bolo v ich chápaní výsledkom pôsobenia evolučného mechanizmu, fungujúceho na princípe analógie s biologickými systémami. Medzi sociálnymi skupinami v meste prebiehajú dva druhy interakcií – ekologická a sociálna, pričom prvá z nich sa odráža v biotickej úrovni sociálnej organizácie a druhá v jej kultúrnej úrovni. Ekologická interakcia sa prejavuje vo forme nereflektovanej adaptácie a konkurencie, ktoré majú živelný charakter. Ide o súťaženie sociálnych skupín o areály, ktoré je podmienené ohraničenosťou mestského priestoru a jeho vnútornou diferenciáciou z hľadiska potenciálu pre využitie. Každá záujmová sociálna skupina sa usiluje zaujať v meste najvýhodnejší areál (z hľadiska sociálneho a ekonomického úžitku), pričom dochádza k procesom invázie silnejších a progresívnejších skupín a následnej sukcesii funkčného využitia areálu resp. sociálneho a ekonomického statusu jeho obyvateľov. Produktom týchto spontánnych ekologických interakcií sú *prirodzené areály*, čiže relatívne vnútorne homogénne oblasti v meste, ktorých obyvatelia majú podobné sociálne, ekonomické a kultúrne charakteristiky. Sociálna interakcia súvisí so záujmom sociálnych skupín o udržanie svojho statusu a prirodzených areálov. Prejavuje sa vo forme vzájomnej komunikácie a hľadania pravidiel koexistencie. Prínosom sociálno-ekologickej školy bola i systemizácia empirických poznatkov o sociálno-priestorovej diferenciácii miest, ktorá našla výraz v Burgessovom modeli koncentrických zón z r. 1925. Už v 30. rokoch 20. stor. bola klasická ekologická škola podrobená vlne ostrej kritiky, ktorá jej vyčítala najmä metodologický naturalizmus, stotožňovanie fyzického a sociálneho priestoru, ignorovanie kultúrnych, ekonomických a inštitucionálnych faktorov. V rámci tohto kritického kvasu vznikli i nové modely mesta. V r. 1937 predstavil modifikáciu Burgessovho modelu M. R. Davie, v r. 1940 podrobil Burgessov model kritike J. A. Quinn. Väčší ohlas mali sektorový model H. Hoyta (1939) a polycentrický model Ch. D. Harrisa a E. L. Ullmana (1945), ktoré boli spočiatku považované za alternatívne koncepcie vo vzťahu k Burgessovmu modelu. Neskôr na tieto snahy klasickej sociálno-ekologickej školy nadviazala analýza sociálnych areálov v 50. rokoch 20. stor. (E. Shevky, M. Williams, W. Bell). V 2. pol. 60. rokov 20. stor. sa nadväzne rozvinula faktorová ekológia (F. L. Sweetser) ako metóda verifikácie predpokladov koncepcie sociálnych areálov, ktorej rozvoj podmienil pokrok v oblasti štatistických metód a výpočtovej techniky. Umožnilo to realizáciu množstva empirických štúdií jednotlivých miest a komparatívnych štúdií miest. V súčasnosti na tradície klasickej školy nadväzujú výskumy intraurbánnej diferenciácie sociopatolo-

gických fenoménov a výskumy procesov segregácie a getoizácie v mestách (Matlovič 1996).

Na Slovensku bol tento prístup reflektovaný od 80. rokov 20. stor. vo viacerých prácach situovaných do teoreticko-metodologického rámca faktorovej ekológie, ktorá využíva viacrozmerné štatistické metódy (faktorová analýza, metóda hlavných komponentov) pri odhaľovaní dimenzií sociálnej diferenciácie mestského priestoru. Ako príklad týchto snáh je možné uviesť viaceré štúdie o sociálno-priestorovej štruktúre Bratislavy (napr. Bezák 1987, Ondoš, Korec 2006), Prešova (Matlovič 1998) a Košíc (Matlovič, Nestorová-Dická 2009, Nestorová-Dická 2013).

4.3 REGIONÁLNE PRÍSTUPY A CHOROLOGICKÁ KONCEPCIA GEOGRAFIE

Koncept regiónu a regionálny prístup patria medzi kľúčové piliere geografického myslenia. Ich korene siahajú do antického obdobia a sú späté s dvomi tradíciami. Prvou z nich je tradícia areálovej vedy, ktorej počiatky sú pripisované Strabónovi a druhou je tradícia syntetickej vedy, ktorej počiatky siahajú k Hippokratovi (Pattison 1964). V neskoršom období bola označovaná za chorografickú, či chorologickú koncepciu geografie, resp. za súčasť špeciálnej (regionálnej) geografie. Na tieto snahy nadviazali viaceré školy geografického myslenia na prelome 19. a 20. storočia, ktoré sa vymedzovali vo vzťahu k environmentálnemu determinizmu a hľadali alternatívne teoretické rámce pri štúdiu vzťahov medzi prírodným prostredím a ľudskou spoločnosťou a pri objasňovaní ich regionálnej diferenciácie (Daněk 2013, Cresswell 2013). Do určitej miery tieto snahy súviseli aj s tým, že prehľbujúca sa vnútorná odvetvová špecializácia geografie, ktorá bola odrazom pozitivistickej dominancie, mohla potenciálne viesť k dezintegrácii geografie. Upozornili na to už skôr napr. Vasilij Dokučajev (1846-1903) v Rusku (Isačenko 1986 in Lisowski 1996, s. 318) alebo Ferdinand von Richthofen (1833-1905) v Nemecku (Hartshorne 1958, s. 105), ktorí volali po unitárnej koncepcii geografie. Ich spoločnou črtou je preferovanie regionálneho prístupu pred prístupom systematickým. Paulov (2012) tieto snahy situuje do rámca georegionálnej paradigmy geografie, pre ktorú úlohu zjednocujúceho teoretického konceptu zohral región. Do istej miery sa však na nich podieľala aj geolandšaftná subparadigma geoholistickej paradigmy, pre ktorú úlohu zjednocujúceho konceptu zohrala krajina (landšaftná škola).

4.3.1 Francúzska škola regionálnej geografie a geografický posibilizmus

Vplyvnou sa stala francúzska škola regionálnej geografie. Za jej zakladateľa je považovaný **Paul Vidal de la Blache** (1845-1918), ktorý pôsobil v r. 1877-1898 na École Normal Superior a následne prijal profesorské miesto na Sorbonne. Bol ovplyvnený prácami nemeckých geografov (Humboldt, Ritter a Ratzel). K jeho najvýznamnejším prácam sa zaradili „*Le Tableau de la géographie de la France*“ z r. 1903 a posmrtné vydaná monografia „*Principles de géographie humaine*“ z r. 1921, anglické vydanie z r. 1926 (Cresswell 2013, s. 61). L. Febvre (1922 in Mercier 1995, s. 211) ho označil za reprezentanta geografického posibilizmu³⁰ ako smeru myslenia odlišného od geografického determinizmu. Neskorší autori však konštatovali mnoho spoločných čŕt v myslení Ratzela a P. Vidala de la Blachea (Buttimer 1971, Mercier 1995) a tieto odlišnosti nepovažujú za kategorické. Napríklad ich stanoviská k vzťahu príroda-človek sú v súlade v tom, že obaja považovali človeka za súčasť prírody. Vidal de la Blache ho v jej rámci považoval za najdynamickejšieho aktéra. Adoptoval si Ratzelov termín *Naturvölker* a používal ho na označenie rozvojových spoločností, ktoré sú podriadené vplyvom prostredia. Pripúšťal však, že aj v týchto primitívnych podmienkach sa nájdu určité skupiny ľudí, ktoré sú schopné zlepšiť svoje zručnosti a osvojiť si myšlienky a vynálezy od ľudí, s ktorými sú v kontakte, za účelom zvýšenia civilizačnej úrovne a postupného sa vymanenia spod závislosti od prírodného prostredia (Mercier 1995). Vidaliánska škola bola v porovnaní s ratzelovskou antropogeografiou o niečo tesnejšie spätá s humanistickou metodológiou. Vyvíjala sa v rámci ideových interferencií a konfrontácií, ktoré boli sprievodným javom dobových diskusií medzi geografmi a sociológmi (Ratzelovská antropogeografická škola verus Durkheimom presadzovaná sociálna morfológia). Vidal de la Blache zaujal v chápaní geografie stredovú pozíciu medzi všeobecno-geografickým prístupom, ktorého cieľom je hľadanie všeobecných zákonitostí a regionálnym prístupom, ktorého cieľom bolo objasniť ako sú všeobecné zákonitosti modifikované regionálnymi (lokálnymi) okolnosťami (Friedman 2004, s. 57). Oproti nemeckej antropogeografii venoval väčšiu pozornosť vplyvu človeka na prírodné prostredie. Ľudským spoločenstvám priznával status osobitnej existencie s možnosťou výberu, podmienenej okrem prírody aj sociálnymi, ekonomickými a kultúrnymi faktormi. Posibilistický prístup teda prírodné prostredie považoval za rámec, v ktorom má človek možnosť slobodnej voľby zodpovedajúceho štýlu života (Jędrzejczyk 1997, s. 31). Kardinálnym konceptom vidaliánskej geografie je

30 Vidal de la Blache tento termín nepoužíval.

koncept spôsobov života (životných štýlov, typov) (fran. *genres de vie*). Tento komplexný koncept zahŕňal všetky aktivity, praktiky, techniky a veci, ktoré si môžeme spájať s kultúrou ako celostným spôsobom života (napr. tradície, zvyky, stravovanie, architektúra, inštitúcie, výrobné postupy etc.). Vidalianska geografia predstavuje metódu na štúdium spôsobov, ktorými skupiny ľudí prostredníctvom aktivít, praktík a techník prispôsobujú prostredie regiónu, v ktorom žijú. Vidal de la Blache tento koncept zakomponoval do svojej holistickej koncepcie Zeme, ktorú chápal ako celok schopný zoskupovať a udržiavať rôznorodé entity v koexistencii a vzájomnej závislosti (Vidal de la Blache 1899 in Wilczyński 1996, s. 145). Osobitný význam malo vidaliánske hľadanie väzieb medzi kultúrou (fran. *civilisation*) (ako zdrojom tvorivých i konzervatívnych ideí) a široko chápaným geografickým prostredím (fran. *milieu*). Tieto väzby sa odrážali v rozličných spôsoboch (štýloch) života v jednotlivých prírodných regiónoch (fran. *pays*). V nich sa kultúra stáva viditeľná v krajine (fran. *paysage*). Centrálnym problémom bolo podchytenie stálej dialektiky „milieu“ a „civilisation“, nemiznúceho napätia medzi „*milieu extense*“ (t.j. fyzicky pozorovateľných javov a procesov) a „*milieu intense*“ (t.j. nemateriálnych hodnôt, zvykov, ideí a náboženských predstáv) civilizácie (Jędrzejczyk 2001, s. 51). Kľúčovou ideou Vidala de la Blachea bolo, že štúdium prírody nemožno odtrhnúť od štúdia kultúry (Wilczyński 1996, s. 146). Fundamentálnym prínosom francúzskej vidaliánskej školy bolo poukázanie na to, že vzťah medzi ľuďmi a ich životným prostredím má sociálny charakter (Rembowska 2013a, s. 147). Vo svojich prácach sa na mnohých príkladoch snažil ukázať ako miesta s veľmi podobnými prírodnými podmienkami boli transformované do veľmi odlišných podôb prostredníctvom jednotlivých životných štýlov (Cresswell 2013, s. 62). Priestorovú organizáciu ľudskej spoločnosti považoval viac za dôsledok pôsobenia priestorovo diferencovaných ekonomických faktorov (najmä obchodu) než efekt pôsobenia prírodných podmienok. Ako príklad je možné uviesť jeho pohľad na unifikáciu štátov. Podľa neho táto unifikácia nie je výsledkom regionálnej homogenity (na báze prírodných podmienok), ale skôr výsledkom regionálnej solidarity. Zdôrazňoval tiež úlohu miest pri organizácii priestoru a význam národného cítenia pri udržiavaní štátnej jednoty a súdržnosti (Mercier 1995).

Paul Vidal de la Blache mal mnohých nasledovníkov – napr. Raoul Blanchard (1877-1965), Jean Brunhes (1869-1930), Albert Demangeon (1872-1940), Lucien Gallois (1857-1941), Emmanuel de Martonne (1873-1955) (bol zaťom Paula Vidala de la Blachea), Jules Sion (1879-1940) a ich pokračovatelia – Pierre George (1909-2006), Jacqueline Beaujeu-Garnier (1917-1995). Typickou črtou francúzskej školy sa stala tvorba regionálnych monografií. Vo Francúzsku tiež vzniklo silné prepojenie geografického a historického

výskumu, najmä s historickou školou „*Annales*“, ktorá sa zamerala na skúmanie histórie obyčajných ľudí a histórie každodenného života (L. Febvre, M. Bloch, P. Braudel) (Holt-Jensen 1999, s. 48). Tradícia tvorby regionálnych monografických syntéz sa rozvíja až do súčasnosti - napr. Roger Brunet (*1931)³¹, Paul Claval (*1932). Ovplyvnila i predstaviteľov iných národných škôl napr. - britskej (napr. John F. Unstead, oxfordská škola, P. Roxby), poľskej (tzv. funkcionálna antropológia B. Malinowského³²), belgickej (P. Gourou), srbskej (J. Cvijić), španielskej a talianskej (Wilczyński 1996, s. 148). Mala taktiež vplyv na zakladateľa modernej slovenskej geografie J. Hromádku (rámček 7). Na viaceré vidaliánske myšlienky nadviazala aj humanistická geografia, ktorá sa začala intenzívnejšie pestovať v 70. rokoch 20. storočia (napr. Anne Buttner, bližšie v kapitole 5.2.) (Cresswell 2013, s. 63).

RÁMČEK 7 – Jan Hromádka – zakladateľ modernej slovenskej geografie a jeho vplyv na rozvoj regionálnej geografie na Slovensku

Jan Hromádka (1886-1968), rodák z Voleníc v Česku, bol významný československý geograf - zakladateľ modernej slovenskej geografie. Študoval na Karlovej univerzite v Prahe a Univerzite Komenského v Bratislave (štúdium ukončil v r. 1926), pričom ho najviac ovplyvnili J. V. Daneš a V. Dvorský. V r. 1930 sa na základe výzvy prof. F. Štálu habilitoval a následne absolvoval študijný pobyt vo Francúzsku na parížskej Sorbonne u A. Demangeona a E. de Martonna, kde sa oboznámil s koncepciou vidaliánskej regionálnogeografickej školy. V r. 1930 začal pôsobiť na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského ako súkromný docent. Od r. 1936 de facto (od r. 1938 de iure) viedol fyzickogeografický seminár.

- 31 **Roger Brunet** (*1931) je významným predstaviteľom francúzskej geografie, ktorý presadzuje aplikáciu geografických poznatkov do praxe (urbánne plánovanie). Zaoberal sa ideou diskontinuity geografického priestoru a navrhol koncept izoschematického (*isoscheme*) regiónu (regióny majúce rovnakú štruktúru), čo ho priviedlo k formulácii konceptu *geonu* ako otvoreného priestorového systému formujúceho štruktúrovaný priestor. Je autorom konceptu *chorémy* ako základnej štruktúry geografického priestoru a vytvoril metodiku chorematického modelovania, ktoré sa vyznačovalo tvorbou kartografických modelov reprezentujúcich neopakovateľnú (unikátnu) štruktúru vzťahujúcu sa na konkrétne územie (mesto, región) (Brunet 2011).
- 32 **Bronisław Malinowski** (1884-1942) bol britský kultúrny antropológ poľského pôvodu, ktorý realizoval podrobné terénne výskumy v Austrálii, Melanézii (Nová Guinea, Trobriandove ostrovy) a Afrike. Je považovaný za zakladateľa funkcionalizmu. Identifikoval dva typy ľudských potrieb – základné (biologické) a inštrumentálne (kultúrne). Primárnou funkciou kultúry je podľa neho uspokojovanie základných potrieb. Funkcionálna analýza sa zaoberá vzťahom ľudskej potreby a príslušnej kultúrnej činnosti, ktorá ju uspokojuje. Jednotlivec nie je priamo determinovaný uspokojovaním svojich základných potrieb, je závislý od spolupráce s ostatnými jednotlivcami, teda od celej sociálnej siete vzťahov a kultúrnych inštitúcií (Kanovský 2004, s. 90-93).

V r. 1938 sa stal mimoriadnym a v r. 1939 riadnym profesorom. Od r. 1940 viedol novozriadený Geografický ústav na Prírodovedeckej fakulte Slovenskej univerzity v Bratislave. V r. 1943 sa podieľal na zriadení Zemepisného ústavu Slovenskej akadémie vied a umení v Bratislave. V r. 1946 sa stal prvým predsedom Slovenskej zemepisnej spoločnosti - bratislavskej odbočky Československé spoločnosti zemepisné. V tom istom roku odišiel pôsobiť na Vysokú školu hospodárskych vied v Prahe (Lukniš 1968).

Zameranie jeho výskumných aktivít bolo pestré. V prvom období sa venoval najmä geomorfologickému bádaniu (pod vplyvom J.V. Daneša). Neskôr sa pod vplyvom francúzskej geografickej školy orientoval na tvorbu regionálnych syntetických monografií. K jeho najvýznamnejším prácam v oblasti regionálnej geografie patria: „*Zemepis okresu bratislavského a malackého 1-2*“ (1933, 1935), „*Zemepis Oravy*“ (1934) a „*Všeobecný zemepis Slovenska*“ (1943) (Lukniš 1968). V poslednej menovanej práci Hromádka (1943) uplatnil vidaliánske koncepty prostredia a životného štýlu (typu). Poukazuje, že na Slovensku existuje veľký počet prostredí a životných typov, pričom geograf sa usiluje o syntézu poznatkov a vyčlenenie typických javov so širším rozšírením. Za také prostredia považoval nížiny, kotliny, vrchoviny, podhoria a pohoria. Každé z nich poskytuje iné prostredie, pričom človek sa podľa neho diferencovane vyrovnáva s týmito podmienkami. Ako príklad je možné uviesť pohoria, v ktorých rozlíšil život rubačský, salašnícky, banícky a turistický. Rozmanitosť prírodného prostredia teda odráža rozličnosť ľudí a ich aktivít (Hromádka 1943, s. 287-288).

J. Hromádka vychoval prvú generáciu slovenských geografov, medzi ktorých sa zaradili napr. Š. Fekete, T. Lamoš, A. Šima. Najvýznamnejším žiakom prof. Hromádku bol **Michal Lukniš** (1916-1986), v ktorého raných regionálno-geografických prácach (najmä Jakubiany z r. 1946) môžeme identifikovať prvky prístupu francúzskej geografickej školy. Neskôr sa Lukniš venoval geomorfológii, čo dokumentuje jeho monografia „*Reliéf Vysokých Tatier a ich predpolia*“ z r. 1973 a nové geomorfologické členenie Slovenska, ktoré vypracoval spolu s E. Mazúrom (Mazúr, Lukniš 1978). Od polovice 70. rokov sa Lukniš vrátil k regionálnej geografii, pričom za kľúčové práce môžeme označiť monografiu „*Geografia krajiny Jura pri Bratislave*“ z r. 1977 a jeho syntetickú štúdiu „*Regionálne členenie SSR z hľadiska jej racionálneho rozvoja*“ z r. 1985. Návrat Lukniša k regionálnej geografii podmienilo založenie samostatnej katedry regionálnej geografie v r. 1974 (prvej svojho druhu v Československu), o čo sa zaslúžil **Oliver Bašovský** (1930-2003). Bašovský sa venoval predovšetkým problematike geografie sídiel, avšak významne prispel aj k teoretickým diskusiám o regionálno-geografickej problematike. Príkladom je učebnica „*Úvod do regionálnej geografie*“ z r. 1990, ktorú pripravil s ďalším významným predstaviteľom slovenskej regionálnej geografie V. Laukom. **Viliam Lauko** (*1951) reprezentuje kontinuitu týchto snáh až do súčasného obdobia.

4.3.2 Berkeleyovská škola kultúrnej geografie

Za zakladateľa berkeleyovskej školy kultúrnej geografie je považovaný **Carl Sauer** (1889-1975). Počas štúdia na univerzite v Chicagu sa oboznámil s koncepciami E. Sempleovej a H. Barrowsa³³. Najvýraznejšie ho však ovplyvnil geológ R. Salisbury. Sprvu pôsobil na University of Michigan a od r. 1923 v Berkeley. Svoje výskumy realizoval najmä v Latinskej Amerike. K jeho najvýznamnejším prácam sa zaradila „*The Morphology of Landscape*“ z r. 1925. V tejto práci definoval krajinu ako zjednocujúci koncept geografie a ako striktné geografický spôsob uvažovania o kultúre. Kultúru chápal ako hybnú silu (agenta), prírodný areál ako médium a kultúrnu krajinu ako výsledok tohto pôsobenia (Holt-Jensen 1999, s. 52). Sauer teda odmietol v danom období v americkej geografii dominujúci environmentálny determinizmus. Podmienili to najmä jeho poznatky z výskumu deštrukcie borovicových lesov na Michiganskom dolnom polostrove, keď pochopil rozhodujúcu úlohu človeka pri transformácii krajiny. Sauer bol mimoriadne vzdelaný a jazykovo vybavený bádateľ, čo mu umožnilo čerpať inšpirácie z originálnych zdrojov (ovládal nemčinu, francúzštinu a španielčinu). Na jeho myslenie mali vplyv práce nemeckej a francúzskej geografickej školy (Hahn, Schlüter, Hettner, Vidal de la Blache), najmä o otázkach transformácie prírodnej krajiny na kultúrnu krajinu. Inšpiroval sa myšlienkami rakúskej antropologickej školy kultúrnych okruhov (Kulturkreise – F. Graebner, W. Schimdt) a prácami antropológov F. Boasa, R. Lowiea a A. Kroebera, ktorí boli pod vplyvom filozofie Wilhelma Diltheya³⁴ a vytvoril vlastný model regionálnej kultúrnej geografie (kultúrnej histórie, morfológie krajiny), v ktorej hral významnú úlohu interdisciplinárny prístup využívajúci poznatky geografie, histórie a antropológie. Jej charakteristickou črtou bolo štúdium kultúrnych areálov a kultúrnej krajiny v dlhodobej historickej perspektíve. Sauer presadzoval komparatívne štúdie z kultúrnej histórie. V rámci štúdiu

33 **Harlan H. Barrows** (1877-1960) bol významným predstaviteľom americkej geografie, pôsobiaci na univerzite v Chicagu. Preslávil sa prejavom z decembra r. 1922 pod názvom „*Geography as Human Ecology*“, ktorý predniesol ako prezident AAG (Barrows 1923). Barrows v ňom označil geografiu za „matku vied“ a odmietol geografický determinizmus. Namiesto neho navrhol koncepciu geografie ako humánnej ekológie, ktorá by mala komplexne skúmať vzájomné vplyvy medzi človekom a prírodným prostredím. Osobitný význam pripisoval štúdiu prispôsobovania prírodného prostredia ľudským potrebám (Barrows 1923, s. 3-4).

34 Dilthey sa sústredil na vytvorenie vedeckého statusu humanitných vied, ktoré nazýval „duchovné vedy – Geisteswissenschaften“. Podľa tejto koncepcie sa prírodné vedy zaoberajú explanačiou príčinných súvislostí, kým humanitné vedy sa snažia o porozumenie vzťahov medzi životom, poznaním a vyjadrovaním. Ich hlavnou metódou je hermeneutika (Peet 1998).

vzťahov príroda-človek bol stredobodom jeho záujmu vplyv ľudskej spoločnosti na prírodné prostredie. Veľkú úlohu v jeho výskume zohral terénny výskum, najmä dlhodobé pozorovanie až kontemplácia s cieľom získať intuitívny a hlboký ponor do problematiky transformácie kultúrnej krajiny a empaticky ju pochopiť (Williams 2009b, s. 16). V týchto prístupoch je možné identifikovať elementy fenomenologických a hermeneutických prístupov, ktoré boli od 70. rokov 20. stor. intenzívnejšie rozvíjané na pôde humanistickej geografie (pozri kapitolu 5.2.). Berkeleyovskú školu kultúrnej geografie reprezentujú viaceré generácie Sauerových nástupcov, medzi ktorých patria spomedzi jeho priamych študentov napr. H. Aschmann, R. Bowman, J. Parsons, F. Simoons, D. Sopher, W. Zelinsky a ďalší. Nepriamo sú s touto školou spojení ďalší známi americkí geografi – napr. D. Harris, C. Glacken, D. Lowenthal, Yi-Fu-Tuan. Za ukončenie jej trvania sa považuje r. 1997, v ktorom zomrel Sauerov nástupca J. Parsons (Williams 2009a, s. 300).

4.3.3 Landšaftná škola

Korene landšaftnej školy siahajú do geolandšaftnej subparadigmy geoholistickej paradigmy, ktorej protagonistom bol Alexander von Humboldt, ktorý konceptualizoval pojem krajiny. Tieto snahy ďalej rozvíjali Ferdinand von Richthofen a Vasilij V. Dokučajev. Vyústili do sformovania kontinentálnej landšaftnej školy, pričom kľúčovú úlohu v tomto smere zohrali dve národné školy: nemecká a ruská. Pojem krajina (nem. *Landschaft*, angl. *landscape*) bol už Humboldtom chápaný dvojako. Prvé chápanie bolo späté s vnemom alebo scenériou, viditeľnou z určitého bodu. Do popredia vystupovala estetická doména krajiny. Druhé chápanie krajiny ju stotožňuje s výsekom z krajinnej sféry Zeme, teda ju považuje za fragment zemského povrchu, ktorý má určité charakteristické črty. V tomto prípade do popredia vystupovala vecná doména krajiny (Čech, Drdoš 2009, s. 8, Wilczyński 1996, s. 151).

Reprezentantom tohto prúdu boli Otto Schlüter a Siegfried Passarge. Nemecký geograf **Siegfried Passarge** (1866-1958) študoval v Berlíne a Jene. Krátko pôsobil ako profesor na univerzite vo Vratislave. Väčšina jeho profesionálnej kariéry však bola spätá s Koloniálnym inštitútom v Hamburgu. Z jeho prác je relevantná trojzväzková „*Die Grundlagen der Landschaftskunde*“ z r. 1919 a 1920. Passarge vypracoval koncepciu landšaftnej (krajinnej) vedy ako nového subodvetvia geografie. Vymedzil štyri sily, ktoré formujú krajinu – priestor, človek, kultúra a história. **Otto Schlüter** (1872-1959) bol nemecký geograf a pôsobil ako profesor v Halle. Zaoberal sa najmä sídelnou geografiou. V rámci landšaftnej školy je významná jeho kon-

ceptualizácia prírodnej (nem. *Naturlandschaft*) a kultúrnej krajiny (nem. *Kulturlandschaft*)³⁵.

Pojem krajina bol chápaný ako jednotiaci koncept zahŕňajúci všetky zmyslami dostupné javy v rámci určitého územia. Krajinu teda chápali ako zmyslový celkový dojem (Drdoš 1998, s. 66). Hlavným cieľom landšaftnej geografie bolo predstaviť harmonický obraz krajiny. Vysvetlením reálnej existencie tejto harmónie boli vzájomné závislosti jednotlivých prvkov „materiálnej výplne“ územia a integrujúci charakter percepcie krajiny (krajinný obraz) (Passarge 1924 in Wilczyński 1996, s. 152). Pomerne nezávisle sa landšaftná koncepcia rozvíjala na pôde ruskej geografickej školy, najmä zásluhou Petra Semionova Ťan-Šanského (1827-1914) a jeho syna Benjamína Semionova Ťan-Šanského (1872-1940). Ten krajinu definoval ako živý územný element Zeme, tvoriaci vždy prirodzený harmonický celok. Dôraz kládol na estetický dojem, individuálny charakter krajiny a jej lokálny kolorit (Wilczyński 1996, s. 154). V štúdiu krajiny pokračovala v Rusku (v r. 1922-1991 v Sovietskom zväze) náuka o krajine (rus. *landšaftovedenie*). Dôležitú úlohu pri jej etablovaní mal ruský geograf a zoológ **Lev Semionovič Berg** (1876-1950). Vyštudoval univerzitu v Moskve a pôsobil na geografickom ústave na univerzite v Sankt Peterburgu, ktorý sám založil. Základy svojej koncepcie náuky o krajine formuloval v r. 1915 v článku „*Predmet i zadači geografii*“. V ďalších obdobiach náuku o krajine rozvíjali napr. Mil'kov, Zabelin, Isačenko, Sol'ncev, Kalesnik, Armand, Sočava, Gvozdeckij, Preobraženskij a pod. V ostatnom období sa v rámci náuky o krajine rozvíjajú viaceré smery: štruktúrno-genetický, funkčno-dynamický, evolučný (paleokrajinný), geoekologický a kultúrno-historický. Aktívne sú viaceré centrá škôl, ktoré sa svojich viažu na zakladateľov: moskovská (Sol'ncev), sibírska (Sočava), voronežská (Mil'kov), petrohradská (Sočava), mimo Ruska sú to Tbilisi a Lvov (Čech, Drdoš 2009, s. 35-37).

Neskorší vývoj výskumu krajiny podmienil rozvoj viacerých prístupov, ktoré vzišli z landšaftnej vedy - krajinná morfológia, krajinná chronológia a krajinná ekológia. Krajinnú morfológiu rozvíjala berkeleyovská škola kultúrnej geografie (Sauer). Krajinná chronológia sa venovala rekonštrukcii pôvodných krajinných typov, najmä na báze skúmania reliktovej krajiny (Holt-Jensen 1999, s. 49). Najväčší rozmach však zaznamenala krajinná ekológia.

Krajinná ekológia sa konštituovala v rámci troch škôl: stredoeurópskej (nemeckej), severoamerickej a už spomínanej ruskej. Paulov (2012, s. 117) tieto snahy vyčleňuje ako osobitnú krajinnno-ekologickú paradigmatu geografie. Jej zakladateľom bol nemecký geograf **Carl Troll** (1899-1975), ktorý štu-

35 Pojem kultúrnej krajiny používal už Carl Ritter vo svojej práci *Erdkunde* (Mathewson 2011).

doval v Mníchove a pôsobil na univerzitách v Mníchove, Berlíne a Bonne. Zaviedol a konceptualizoval základný terminologický aparát krajinnej ekológie, pričom sa inšpiroval Tansleyho konceptom ekosystému a priestorovou štruktúrou krajiny zobrazenou na leteckých snímkach. Išlo o jeho prácu „*Luftbildplan und ökologische Bodenforschung*“ z r. 1939. Od 70. rokov začal Troll používať termín geoekológia, ktorý považoval za synonymum krajinnej ekológie³⁶. V nemeckom prostredí krajinnú ekológiu rozvíjali K. Paffen, J. Schmitthüsen, E. Neef, G. Haase, H. Leser a iní. Postupne sa vytvorili ďalšie národné školy krajinnej ekológie v Európe, z nich vynikli tri centrá: Lipsko (polycentrický systémový prístup ku krajine), Bazilej (krajinný ekosystém) a Bratislava (potenciál krajiny, krajinné syntézy, krajinné plánovanie). V súčasnosti sa v rámci stredoeurópskej školy rozvíja viacero smerov krajinnej ekológie: geografický, ekosystémový, geoekologický a environmentálny (aplikačný) (Čech, Drdoš 2009, s. 29). Mimoriadnym prínosom k rozvoju krajinnej ekológie prispeľa slovenská škola výskumu krajiny (rámček 8). Od 80. rokov 20. stor. sa výraznejšie začala krajinná ekológia pestovať aj v USA zásluhou P. Rissera, R. Formana, M. Godrona a ďalších, čo viedlo k sformovaniu severoamerickej školy. Kým pre európsky prístup je príznačný holistický prístup a výskum stimulovaný riešením spoločenských problémov, v severoamerickej škole sa väčší dôraz kladie na analytický prístup, riešenie otázok základného výskumu, najmä z biologicko-ekologickej perspektívy a z hľadiska priestorovej heterogenity krajiny (Drdoš, Kozová 2008, s. 12-13). Koncept krajiny sa rozpracúva aj na pôde novej kultúrnej geografie (bližšie v kapitole 6.6.).

RÁMČEK 8 – Prínos slovenskej geografickej školy pre výskum krajiny

Záujem slovenskej geografie o výskum krajiny je možné datovať do začiatku 60. rokov 20. storočia. V tomto období sa slovenská geografia rozvíjala predovšetkým pod vplyvom sovietskej (ruskej) geografickej školy. Jej prístupy aplikoval M. Lukniš vo svojej štúdii o zemepisných krajinách Krymu z r. 1963. Teoretické a metodologické aspekty náuky o krajine na báze poznatkov sovietskej a nemeckej školy sprostredkoval slovenskému odbornému publiku v štúdii z r. 1965 Ján Drdoš. Krajina sa stala doménou výskumu fyzických geografov, v čom je možné identifikovať vplyv koncepcií Isačenka a Haaseho. Koncom 60. rokov sa záujem

36 S touto interpretáciou sa nestotožňujú niektorí autori. Napríklad v slovenskej literatúre Mičian (1996) zastáva názor, že geoekológia je užšie vymedzená ako krajinná ekológia a stotožňuje ju s komplexnou fyzickou geografiou. Minár et. al. (2001 in Čech, Drdoš 2009, s. 25) ju považuje za disciplínu, ktorá vstupuje do krajinnej ekológie ako disciplína prioritne zameraná na štúdium abiokomplexov a v oveľa menšej miere skúma biokomplexy na rozdiel od bioekológie, ktorá inverzne výraznejšie skúma biokomplexy a menej si všíma abiokomplexy.

sústredil na prírodné krajinné komplexy, resp. geokomplexy v rámci komplexnej fyzickej geografie. Keďže tento termín sa širšie neujal, v druhej polovici 70. rokov sa začal používať termín geoekológia. V počiatočných výskumoch krajiny sa slovenskí autori sústredili na regionalizáciu, vyčleňovanie a charakteristiku krajinných typov a regionálnych jednotiek krajiny rozličných hierarchických úrovní (E. Mazúr, J. Drdoš, P. Plesník, J. Oťahel'). Metodologický aparát výskumu krajiny ovplyvnila všeobecná teória systémov, čo reflektoval už koncom 60. rokov Jozef Krcho (bližšie pozri kapitolu 5.1.2.). Geosystémový prístup a inšpirácie z prístupov v práci britského geografa P. Haggetta „*Geography a Modern Synthesis*“, boli uplatnené pri tvorbe koncepcie krajinných syntéz (Emil Mazúr, Ján Drdoš, Ján Urbánek, Ján Oťahel'). Na podnet slovenskej geografie vznikla v r. 1980 pracovná skupina IGU (International Geographical Union) „*Landscape Synthesis – Geoecological Foundations of the Complex Landscape Management*“, ktorá fungovala do r. 1988. V rámci IALE (International Association of Landscape Ecology) sa vytvorila pracovná skupina „*Landscape Synthesis – in Environmental Management*“. Inou dôležitou výskumnou témou, najmä pod vplyvom koncepcie E. Neefa, bol krajinný potenciál (E. Mazúr, J. Drdoš, J. Urbánek, M. Huba, M. Lehotský, J. Oťahel', Š. Poláček, E. Michaeli). Pozornosť sa venovala i priestorovej štruktúre reálnej krajiny a vyčleňovaniu jednotiek prírodnej (rekonštruovanej) krajiny s variantmi ich reálneho využívania. V týchto koncepciách došlo k prepojeniu prírodnej a kultúrnej krajiny (F. Žigrai). Po r. 1990 výskum krajiny zaznamenal množstvo nových tém, ktoré boli spojené s požiadavkami environmentálnej praxe. Išlo napr. o prírodné hazardy a riziká, únosnosť a stabilitu krajiny, krajinná pokrývka (angl. *land cover*), krajinné plánovanie a teoretické a metavedné problémy výskumu krajiny. V tejto oblasti boli aktívni reprezentanti viacerých generácií slovenských geografov - J. Drdoš, L. Mičian, E. Michaeli, F. Žigrai, J. Oťahel', J. Feranec, M. Lehotský, L. Miklós, M. Kozová, T. Hrnčiarová, Z. Izakovičová, P. Michal, M. Huba, V. Drgoňa, J. Minár, P. Tremboš, M. Trizna, M. Boltižiar, M. Cebecauerová, V. Čech, M. Ivanová a pod. (Drdoš, Oťahel' 2007). Medzi najvýznamnejších predstaviteľov slovenskej geografickej školy výskumu krajiny sa zaradil **Emil Mazúr** (1925-1990), ktorý študoval u prof. Lukniša. V r. 1963-1988 bol riaditeľom Geografického ústavu SAV v Bratislave. Okrem geomorfológie sa výrazne uplatnil v presadzovaní integrálneho výskumu krajiny, viedol komisiu IGU pre krajinné syntézy a bol autorom koncepcie Atlasu SSR, vydaného v r. 1980. Dôležitou postavou výskumu krajiny bol **Ján Drdoš** (1934-2009), ktorý študoval v Bratislave. Pôsobil sprvu na Ústave biológie krajiny SAV, v r. 1976-1996 na Geografickom ústave SAV v Bratislave a v r. 1998-2005 na Prešovskej univerzite. Rozpracoval teoreticko-metodologické základy integrovaného výskumu krajiny, najmä krajinných syntéz a ekologickej únosnosti krajiny, metodické modely hodnotenia krajiny pre krajinné plánovanie a metodické postupy pre posudzovanie vplyvov na životné prostredie. Významným predstaviteľom komplexnej fyzickej geografie bol aj **Ľudovít Mičian** (1934-2010), ktorý sa venoval geomorfológii, pedogeografii a metageografii. Pôsobil na Univerzite Komenského v Bratislave. Objavil predhorskú zonálnosť pôd v strednej a juhovýchodnej Európe a vypracoval koncepciu systému geografických vied.

4.3.4 Hettnerovsko-hartshornovská chorologická koncepcia geografie

K rozvoju regionálneho prístupu výrazne prispel **Alfred Hettner** (1859-1941), ktorý študoval v Halle, Bonne a Strasbourgu a habilitoval sa u F. Ratzela v Lipsku. Stal sa prvým nemeckým univerzitným profesorom geografie, ktorý aj pôvodne vyštudoval geografiu. Pôsobil na univerzitách v Lipsku, Tübingene a Heidelbergu. Založil vedecký časopis „*Geographische Zeitschrift*“. K jeho najvýznamnejším prácam patria „*Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*“ z r. 1927, štvorzväzková práca „*Vergleichende Länderkunde*“, z r. 1933-35 a „*Das länderkundliche Schema*“ z r. 1932. Jeho prínosom je teória geografickej reprezentácie. Predstavil chorologickú koncepciu geografie na báze epistemológie Immanuela Kanta. Hettner v rámci systemizácie vied identifikoval dve skupiny: prvú, ktorých jednota spočíva v predmete štúdia a druhú, ktorých jednota spočíva v metódach. Geografiu zaradil do druhej skupiny, pričom základnou metódou je štúdium priestorovej variability (Hettner 1895, cit. in: Hartshorne 1958, s. 97). Hettner zaradil geografiu, podobne ako Kant, k priestorovým vedám. Okrem priestorovosti zdôrazňoval i syntetickosť, pričom odmietol Richthofenov návrh, aby systematická geografia bola nazývaná analytickou geografiou. Podľa Hettnera mali i systematické geografické disciplíny aplikovať okrem analytických i syntetické prístupy (Hartshorne 1939, s. 583). Hettner sa teda pohyboval na hrane medzi nomotetickým a idiografickým prístupom a to tým, že rozlíšil dva organizačné princípy v geografickom myslení: diferenciáciu a integráciu. V prípade diferenciácie išlo o zachytenie celého zemského povrchu s dôrazom na priestorovú diferenciáciu jednotlivých geografických faktorov, hľadanie zákonitostí a vyčleňovanie priestorových typov (nem. *Raumtypen*). Išlo teda o nomotetické štúdium v kompetencii všeobecnej geografie, ním nazývanej *Vergleichende Länderkunde*. Pri integrácii išlo o zachytenie malých priestorových jednotiek s dôrazom na odhalenie kauzálnych väzieb medzi odlišnými geofaktormi v danom mieste alebo regióne (nem. *Erdräumen*). Išlo o idiografické štúdium v kompetencii regionálnej geografie nazývanej ním *Länderkunde*. Finálny cieľ poznávania geografie bol podľa Hettnera idiografický, pretože nomoteticky orientované konštrukcie sú realizovateľné len za cenu redukovania komplexity (Harvey, Wardenga 1998, s. 133-135).

Hettnerova chorologická koncepcia sa neopierala o jednotu subjektívne vnímanej krajiny, ale o vnútornú podstatu regiónov a miest, ktorá spočíva vo vzájomnej podmienenosti a konfigurácii ich elementov. Porozumenie týmto vzájomným závislostiam tvorilo „dušu“ geografie (Hettner 1927 in Wilczyński 1996, s. 142). Centrálnu pozíciu v jeho koncepcii malo skúmanie regionálnej diferenciácie na rozličných mierkových úrovniach. Hettner chá-

pal región ako analytický konštrukt (artefakt geografického výskumu), ktorý je výsledkom metodologicky kontrolovanej regionalizácie a nie ako reálne existujúci objekt. Hettner vypracoval aj schému regionálno-geografickej systematiky (*länderkundliche Schema*), podľa ktorej majú byť organizované geografické poznatky o určitom území. V metodologickej oblasti Hettner predstavil svoju vlastnú koncepciu vysvetľujúceho opisu (nem. *erklärende Beschreibung*), ktorá sa opierala o deduktívne postupy. Za kardinálne metodologické poslanie geografie považoval regionalizáciu. Hettner zaujal tiež kritický postoj voči nereflektívnej holisticky orientovanej nemeckej landsaftnej škole (nem. *Landschaftskunde*). Na druhej strane Hettnerove myšlienky nenašli v nemeckej geografii výraznú odozvu a viaceré jeho prístupy neboli ani správne pochopené (Harvey, Wardenga 1998).

Hettnerova chorologická koncepcia sa rozšírila do USA zásluhou **Richarda Hartshorna** (1899-1992). Geografiu vyštudoval na univerzite v Chicagu, kde ho ovplyvnili H. Barrows, Ch. Colby a najmä W. Jones. V r. 1924-1940 pôsobil na Minnesotskej univerzite, odkiaľ prešiel na Wisconsinškú univerzitu v Madisone, kde zotrval až do konca kariéry. Počas svojho pôsobenia na oboch univerzitách sa snažil o konsolidáciu pozície geografie ako akademickej disciplíny, ktorá bola najmä v 30. rokoch a 50. rokoch 20. stor. široko diskutovaná v americkom prostredí. Založil Stredozápadnú geografickú školu (Midwestern School of Geography). V r. 1931-1932 a 1937-1938 absolvoval študijné cesty do Európy, kde sa oboznámil s prácami nemeckej geografickej školy (Kant, Humboldt, Hettner). Jeho najvýznamnejšou prácou je „*The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past*“ z r. 1939, ktorá sa stala kánonickým textom pre celú generáciu amerických geografov. V r. 1959 vydal jej doplnenie, ktoré reagovalo aj na kritiku jeho chorologickej koncepcie pod názvom „*Perspective on the Nature of Geography*“. Hartshorne sa s Hettnerom nepoznal osobne a ani ich vzájomná korešpondencia nebola intenzívna. Je teda potrebné upozorniť na preceňovanie vplyvu Hettnera na Hartshornovu koncepciu geografie v niektorých prácach z histórie geografického myslenia. Ako príklad je možné uviesť, že Hartshorne do svojej koncepcie zakomponoval koncept krajiny a ďalšie z neho vyplývajúce ideí nemeckej landsaftnej školy (napr. rytmus, harmónia krajiny). Hartshornova koncepcia je viac otvorená k iným názorom a kritická pri interpretácii Hettnerovej pozície (Harvey, Wardenga 1998, s. 137).

Hartshornova práca sa považovala v danej dobe za najvýznamnejšiu filozofickú a metodologickú syntézu geografie v anglofónnom svete³⁷. Opie-

37 To však neznamená, že by sa nepestovala aj mimo anglofónneho sveta. Dobrým príkladom sú snahy japonského geografa **Keiji Tanaku** (1885-1975), ktorý sa stal priekopníkom konceptu „chorografie“ v Japonsku.

rala sa o dôkladnú historickú analýzu geografického myslenia a selektívnu exegézu nemeckej intelektuálnej tradície (Johnston-Sidaway 2004, s. 50). Hartshorne za hlavné poslanie geografie považoval štúdium územnej/areálovej diferenciácie (angl. *areal differentiation*) – mozaiky rozličných krajín na zemskom povrchu (niektorí autori uprednostňujú označenie areálová variácia). Kľúčovou úlohou geografie je syntéza, ktorá má vyústiť do totálneho opisu miesta alebo regiónu, ktoré je identifikovateľné prostredníctvom špecifickej kombinácie jeho jednotlivých charakteristík odlišnej od kombinácií vyskytujúcich sa v iných miestach (areáloch). Územnú diferenciáciu teda Hartshorne nechápal ako priestorovú diferenciáciu vybraných javov (ako to je v prípade systematických disciplín), ale ako odlišnosť medzi komplexnými kombináciami týchto javov v rozličných regiónoch (Sýkora 2008, s. 304). Tento regionálny prístup sa teda sústredil na vertikálne väzby medzi komponentami prírodného prostredia a ľudskej spoločnosti v skúmaných segmentoch zemského povrchu (regiónmi, miestami) (Paulov 2014, s. 6). Jadrom tohto syntetického úsilia je regionálna geografia, resp. chorológia. Hartshornov prístup bol nesprávne interpretovaný ako presadzovanie idiografickej orientácie geografie. Ako upozorňuje Agnew (1989 in Cresswell 2013, s. 64) Hartshorne sa pokúšal o vyváženú pozornosť ako špecifickým, tak aj všeobecným otázkam. Uvedomoval si teda hodnotu systematickej geografie, avšak trval na tom, že regionálny prístup je tým, čo určuje identitu geografie ako samostatnej vednej disciplíny. Každý geograf by mal mať teda dve špecializácie – substanciálnu a regionálnu špecializáciu. Práve regionálna špecializácia môže odlíšiť geografa od reprezentantov iných vedných disciplín (Johnson, Sidaway 2004, s. 52). Bez uplatňovania regionálneho prístupu by podľa Hartshorna mohla geografia zaniknúť (Cresswell 2013, s. 64).

4.3.5 Britské regionálne štúdie

Britskí geografi sa nezaoberali v takej miere filozofickými a metodologickými otázkami ako ich americkí kolegovia. Zaujímali pragmatické postoje a boli menej náchylní uvažovať o povahe vlastnej vednej disciplíny. Akceptovali však to, že *raison d'être* geografie sú syntézy, čiže integrácia poznatkov systematických vied. Za jadrový problém geografie považovali skúmanie spôsobu a príčin diferenciácie jednotlivých častí zemského povrchu. Napriek nepochybným transatlantickým väzbám (napr. Hartshornov vplyv na Woodridgea), britskí geografi nepovyšovali regionálnu doktrínu na piedestál tak ako to robili ich americkí kolegovia (Johnston, Sidaway 2004, s. 53). Regionálne štúdie boli v britskom geografickom myslení spájané s tromi interpretáciami. Prvá sa týkala opisu segmentov zemského povrchu a má blízko ku

chápaniu regionálnej geografie alebo nemeckej *Länderkunde*. Druhé chápanie ich spája s regionalizáciou, teda rozčleňovaním zemského povrchu na homogénne alebo funkčné areály rozličnej veľkosti. Tretia interpretácia je spätá s regionálnou špecializáciou výskumníkov, ktorých kariéra je viazaná na štúdium určitých častí sveta (Holt-Jensen 1999, s. 53).

Začiatky britských regionálnych štúdií boli previazané s francúzskou školou regionálnej geografie (Vidal de la Blache) a francúzskou sociologickou školou Frédérica Le Playa, ktorí ovplyvnili škótskeho sociológa a geografa **Patricka Geddesa** (1854-1932). Geddes vytvoril koncept triády „*mies-to-práca-rodina*“ ako bázy pre štúdium miest a regiónov. Rodinu chápal ako centrálnu biologickú entitu ľudskej spoločnosti, z ktorej sa vyvíja všetko ostatné. Jeho interdisciplinárna metóda regionálneho prieskumu (angl. *regional survey*) zahŕňala v súlade s uvedenou triádou geografiu, ekonómiu a antropológiu, čiže skúmanie vzťahov medzi prostredím, funkciou a organizmom (resp. alternatívne prostredie, funkciu a organizmus). Regionálne prieskumy považoval Geddes za dôležitý predpoklad pre regionálne plánovanie. Geddes presadzoval aplikačnú funkciu geografie (Holt-Jensen 1999, s. 54). Mal významný vplyv na urbánne a regionálne plánovanie (napr. na amerického urbánneho sociológa Lewisa Mumforda³⁸) a štúdium regionalizácie. V týchto snahách sa uplatnil jeho asistent v Dundee **Andrew J. Herbertson** (1865-1915), ktorý neskôr pôsobil v Oxforde. Jeho prínos spočíval vo vytvorení schémy rozčlenenia sveta na prirodzené regióny, vymedzené na základe reliéfu, klímy a vegetácie. Ďalším šíritelom Geddesovej koncepcie v geografii bol **Herbert J. Fleure** (1877-1969), ktorý na základe inšpirácie Vidala de la Blacha prepracoval koncept regiónu a zohľadnil v jeho rámci meniace sa sociálne vzťahy. Fleure zistil, že kľúčové udalosti ľudských dejín sa odohrávajú v kontaktných zónach rozličných kultúr. Geddesovu koncepciu v geografii aplikoval aj **Charles B. Fawcett** (1883-1952), ktorý ako prvý identifikoval funkčné regióny na báze priestorových tokov medzi mestami a ich zázemiami (Holt-Jensen 1999, s. 54). V týchto snahách pokračoval jeho žiak **Robert E. Dickinson** (1905-1981), ktorý funkčné regióny považoval za bázu pre rozdelenie krajiny na administratívne jednotky.

Geddesove myslenie zamerané na úlohu regionálnych prieskumov, v ktorom zohrávalo dôležitú úlohu poznanie využitia zeme ako základ pre plánovanie ekonomického rozvoja viedlo k realizácii rozsiahleho projektu terénneho výskumu využitia zeme (British Land Utilization Survey), ktorý koordinoval **Laurence Dudley Stamp** (1898-1966). Neskôr inicioval vznik aplikovanej geografie (Holt-Jensen 1999, s. 55, Johnston, Sidaway 2004, s. 54).

38 **Lewis Mumford** (1895-1990) bol americký historik a sociológ, ktorý vo svojej práci „*The City in History*“ z r. 1961 prezentoval koncept organického mesta.

4.3.6 Kritika regionálnej geografie

Regionálny prístup sa stal po druhej svetovej vojne predmetom kritiky zo strany mladšej generácie britských a amerických geografov, ktorí ho považovali za príliš deskriptívny, archaický a heuristicky málo ambiciózny. Reputácia geografie, najmä v USA, výrazne utrpela. Súviselo to s tým, že početná skupina geografov bola počas vojny povolaná do armády a spravodajských služieb (napr. Office of Strategic Services). Geografia teda bola vnímaná viac ako servisná podpora slúžiaca záujmom štátneho establišmentu a menej ako seriózna vedná disciplína. Tiež sa ukázalo, že geografické poznatky a zručnosti sú nedostatočné. Geografi mali síce široké, ale pomerne plytké poznatky. Riešenie problémov si však vyžadovalo skôr precízne a hĺbkové analýzy informácií. E. Ackerman (1945, s. 124) v kritickom článku naznačil, že vojna odhalila pravdu o geografoch ako „viac-menej amatérov v predmete, v ktorom publikujú“. Reputácia geografie do istej miery utrpela aj diskreditáciou geopolitiky (spolupráca s nacistami) a kritikou geografického determinizmu a exceptionalizmu (napr. Schaefer 1953). Tieto skutočnosti ovplyvnili rozhodnutie prestížneho Harvardu zrušiť katedru geografie v r. 1948 (v rámcu 9 uvádzame prípadovú štúdiu N. Smitha, ktorá v plnej šírke osvetľuje okolnosti tohto rozhodnutia) (Smith 1987). V nasledujúcich rokoch ho nasledovali Yale, Stanford, University of Michigan, Columbia a University of Chicago. V prestížnej skupine 8 elitných amerických univerzít, ktoré sú od r. 1954 združené v brečtanovej lige (angl. *Ivy league*), sa udržala geografia len na Dartmouth College. Vedúcich amerických geografických pracovísk ešte aj niekoľko desaťročí po týchto udalostiach, napr. na ich zasadnutí počas výročného kongresu AAG (The Association of American Geographers) v r. 1987, trápila otázka zachovania ich existencie (Cohen 1998 in Matlovič et. al. 2012).

RÁMČEK 9 – Geografia na Harvarde – prípadová štúdia rozkvetu a zániku

Geografia sa na Harvarde vyčlenila z geológie vďaka Nathanielovi Shalerovi (1841-1906), ktorý bol geológom profesijne, ale geografom svojimi záujmami. V r. 1878 bol za lektora geografie vymenovaný Shalerov asistent Wiliam Morris Davis, ktorý bol v r. 1890 menovaný za profesora fyzickej geografie. Davis sa pričínal o to, že sa Harvard stal jedným z najvýznamnejších centier geografickej edukácie v USA.

V tomto období absolvovalo Harvard mnoho známych osobností (napr. Ward, Huntington, Bowman, Dodge). Dôraz bol kladený na geomorfológiu a fyziografiu. Dominancia fyzickej geografie pri začiatkoch geografie v USA mala pragmatické príčiny. V časoch kolonizácie a rozširovania územia na západ bolo omno-

ho dôležitejšie riešiť otázky boja s prírodným prostredím. Až neskôr, keď bol príbeh kolonizácie zavŕšený (nielen v USA ale i vo svete) do popredia sa dostali sociálne otázky. Prispela k tomu i diskreditácia geografického determinizmu. Po smrti Shalera a penzionovaní Davisa (1911) sa rozvoj geografie na chvíľu zastavil. Pracovisko sa preorientovalo z výskumu na edukáciu a počas prvej svetovej vojny bolo skôr dodávateľom vojenských kartografických diel ako vedeckých poznatkov. Po prekonaní geografického determinizmu a rozšírení agendy o výskum človeka sa mení aj orientácia pracoviska a urýchlilo sa oddelenie geografie od geológie. Pričinil sa o to aj francúzsky geograf R. Blanchard, ktorý bol v r. 1928 prijatý na Harvard na polovičný úväzok (do r. 1936). Na plný úväzok bol za profesora humánnej geografie vymenovaný Derwent Whittlesey. Ten ako vedúci ďalej budoval geografickú časť katedry, pričom počas druhej svetovej vojny očakával rastúci záujem o geografiu v súvislosti s očakávanou povojnovou ekonomickou reorganizáciou a rastúcou úlohou USA vo svete. Vojnová správa o stave geografie na Harvarde konštatovala nedostatok geografov vo vládných inštitúciách, súkromných výskumných ústavoch a na univerzitách. V r. 1947 boli prijatí na katedru Edward Ackerman a Edward L. Ullman (z Chicaga) – obaja považovaní za veľmi sľubných predstaviteľov novej generácie. Expanzia geografie na Harvarde v r. 1945-1947 sa diala napriek rozpočtovým problémom univerzity. Whittlesey dosiahol konečne vyššiu mieru autonómie pre oddelenie geografie. Paradoxne práve táto autonómia sa stala jedným z dôvodov pre útok na geografiu. Billings, ktorý viedol sekciu geologických vied (ktorej súčasťou bolo oddelenie geografie) sa s nevôľou pozeral na snahu vymenovať Ackermana za docenta geografie, pretože tým by geológovia stratili pol úväzku (pôvodne mal mať Ackerman pol úväzku na geológii a pol úväzku na geografii). Billings bol teda iniciátorom útoku na geografický študijný program, pričom použil veľmi sofistikovanú lešť. Pri príležitosti hlasovania o Ackermanovi zdôraznil, že geografia a geológia sú separátne odbory a preto podporil osamostatnenie geografie, ktoré však nastalo práve v čase, keď v dôsledku rastúcich fiškálnych problémov Harvard hľadal možné úspory. Billing poslal dekanovi Buckovi tri listy. V jednom mu odporúčal na základe hlasovania vymenovať Ackermana za docenta, v ďalších prílohách však vyjadril znepokojenie geológov, že Ackermanovým menovaním stratia pol úväzku a v tretej časti nespochybnil Ackermana priamo, ale vyjadril presvedčenie, že budúce menovania budú prínosnejšie v geológii ako v humánnej geografii, čím spochybnil užitočnosť humánnej geografie. Na podporu Ackermana zaslali listy dekanovi mnohí geografi.

Buck vymenoval na posúdenie Ackermana komisiu, v ktorej boli J.K. Wright a I. Bowman. Títo začiatkom r. 1948 odporúčali jeho menovanie a potvrdili, že ide o popredného geografa. Bowman sa poznal s rektorom Harvardu Conantom, ktorému poslal svoje vlastné odporúčania akým smerom by sa mala geografia uberať. Urobil to v dobrom úmysle, pretože netušil, že sa chystá útok. Koncom februára 1948 Buck s Conantovým súhlasom geografiu zlikvidoval s odôvodnením, že obmedzené finančné zdroje neumožňujú Harvardu rozvíjať každú vednú disciplínu a že stav harvardskej geografie neumožňuje udržať ju na špičko-

vej úrovni v rámci USA – teda pracovisko nie je konkurencieschopné. Bowman, ktorý sa ako priateľ rektora Conanta snažil brániť geografiu ako univerzitný predmet sa pokúsil oddeliť túto agendu od hodnotenia efektívnosti Harvardskej geografie, čím ju odsúdil na zánik.

Išlo o to, že Bowman (bol puritán) považoval jedného z reprezentantov Harvardskej geografie Alexandra Hamilton Ricea za šarlatána a D. Whittleseya nemohol vystáť pre jeho údajnú homosexualitu. Ich antipatia mala dlhšie trvanie. Bowman neznášal Ricea kvôli tomu, že Riceova manželka, pochádzajúca z bohatej rodiny (jej prvý manžel a syn zahynuli na Titanicu), využila svoj vplyv a peniaze na to, aby presadzovala Ricea na prezidenta American Geographical Society. Keď AGS stroho ponuku na finančnú injekciu odmietla, Rice sa preorientoval na Harvard a dosiahol založenie ústavu geografických objavov, na ktorom bol vymenovaný za profesora. Rice si teda kúpil Harvardskú profesúru, pričom ostatní geografi s ním minimalizovali kontakty. Jeho ústav nepožíval úctu ani v rámci Harvardu ani mimo neho. Bowman práve Riceovi vyčítal, že jeho mizerná reputácia ohrozila prestíž geografie ako vednej disciplíny. Whittlesey ako vedúci pracoviska žil v jednom byte s Kempom, ktorého napriek jeho priemernej úrovni držal na Harvarde. Bowman v r. 1937 odmietol podporiť Kempovo opätovné menovanie. Bowman a Whittlesey si nerozumeli ani odborné. Bowman bol žiakom Davisa, vždy sa držal a veril fyzickej geografii. Whittlesey ako absolvent Chicaga bol humánny geograf. Bowman nemal vysokú mienku o humánnej geografii, tvrdil, že vždy bude opisná, fragmentárna a jednoduchá. Podľa neho boli PhD. práce na Harvarde bezobsažné a intelektuálne na nízkej úrovni. Bol zástancom naturalistického metodologického modelu a dominancie prírodných vied nad sociálnymi vedami. Bowman si však neuvedomil, že spochybňovaním vedeckosti humánnej geografie poskytne argumenty pre spochybňovanie geografie ako celku.

Bowmanove postoje treba vnímať v dobovom kontexte rastúceho napätia začínajúcej sa studenej vojny. Veľkú úlohu zohrala homofóbia (homosexualita bola spájaná s ľavicovými kruhmi) a antikomunizmus (nechuť k spoločenským vedám bola spájaná aj s antikomunizmom). Konzervatívce Bowman spájal sociálne vedy s ľavicovým radikalizmom. Bowman ako člen správnej rady Harvardu pri prerokovaní zrušenia geografie zámerne mlčal (za čo mu bol rektor Conant vďačný).

K pádu geografie na Harvarde prispela aj politická slabosť Whittleseya, ktorý nebol dostatočne agresívnym lobistom a predčasne rezignoval, pričom sa spoliehal na mladšieho a agresívnejšieho Ullmana. Iným faktorom bola inštitucionálna slabosť geografie, pretože jediným profesorom geografie s definitívou bol Whittlesey, ostatní členovia katedry (cca 4 ľudia) museli rozkladať svoje povinnosti medzi geografiu a geológiu (Smith 1987). Tento príbeh môže byť poučením aj do budúcnosti. Ukazuje sa, že koincidencia nepriaznivých faktorov (slabé postavenie pracoviska v kontexte univerzity, zlé interpersonálne vzťahy, nejednoznačná strategická vízia rozvoja pracoviska, širší kontext oslabujúci pozíciu disciplíny v akademickom svete a verejnosti, finančné problémy) môže mať i fatálne dôsledky.

V rámci kritiky chorologickej koncepcie sa za kľúčovú postavu považuje **Fred Kurt Schaefer** (1904-1953), rodák z Berlína, kde vyštudoval ekonomickú a politickú geografiu, matematiku a populačnú štatistiku. Po nástupe nacistizmu (bol sociálnym demokratom) emigroval do Londýna a v r. 1938 prišiel do USA, kde pôsobil na univerzite v Iowe. Bol v kontakte s W. Christallerom a preložil do angličtiny priestorovú ekonómiu A. Lösch. Jeho filozofické postoje ovplyvnil americký logický pozitivistu rakúskeho pôvodu a niekdajší člen Viedenského krúžku, Gustav Bergmann (Bunge 1979). V r. 1953 vyšiel jeho článok, v ktorom nasmeroval kritiku k hettnerovsko-hartshornovskej chorologickej koncepcii, najmä požiadavke exceptionalizmu v geografii, pričom za otca tejto myšlienky označil Immanuela Kanta (Schaefer 1953, s. 232). Schaefer poukázal na zaostávanie geografie za inými vedami (napr. ekonómiou), ktorého príčinu videl v nereálnej ambícii pestovanej nejasnou ideou unikátnej integrujúcej vedy s unikátnou metodológiou (Schaefer 1953, s. 227). Odmietol teda metodologické odôvodnenie autonómie geografie. Geografi by podľa neho mali prekonať stagnáciu a z úrovne tvorby opisov a klasifikácií prejsť do úrovne formulácie vedeckých zákonov. Doslova volal po scientisticom determinizme. Regionálnu geografiu však úplne nezavrhol. Jej úlohu videl v tom, že má dodávať dáta systematickej geografii. Funkciu regionálnej geografie pre systematickú geografiu prirovnal k funkcii laboratória, na ktoré sa spoliehajú teoretickí fyzici. V tom videl nerozlučnosť systematickej a regionálnej geografie (Schaefer 1953, s. 230). Hartshorne na túto kritiku odpovedal dvomi štúdiami a jednou monografiou (Hartshorne 1955, 1958, 1959). Poukázal na nedostatky Schaeferovej argumentácie a účelovú reinterpretáciu svojich myšlienok tak, aby vyhovovali Schaeferovej kritike. Vyjadril presvedčenie, že geografia je to, čo geografi urobili a preto všetky svoje metodologické a filozofické stanoviská opiera, na rozdiel od Schaefera, o dôkladnú analýzu publikovaných textov (Hartshorne 1959 in Johnston, Sidaway 2004, s. 66). Hartshorne určitým spôsobom revidoval svoj skorší pohľad na kľúčovú úlohu regionálnej syntézy v geografii. Uznal, že štúdie vzájomných závislostí môžu byť organizované pozdĺž kontinua od analýzy najelementárnejších komplexov v ich areálovej variácii vo svete (topický prístup) až po analýzy najkomplexnejších integrácií v areálovej variácii v rámci malých území (regionálny prístup) (Johnston, Sidaway 2004, s. 67). Hartshorne v reakcii na Schaeferov argument v prospech hľadania zákonov tvrdil, že je chybné uvažovať o tom, že nomotetické a idiografické úsilie geografov sú vzájomne sa vylučujúce alternatívy. Naďalej však bol skeptický k relevancii hľadania univerzálnych zákonitostí v geografii. Tiež potvrdil stanovisko Hettnera pri zaradení geografie medzi chorologické vedy (Johnston, Sidaway 2004, s. 67-68). Schaeferovsko-hartshornovskú debatu s odstupom času reflektovali ďalší autori. Bunge (1962) poukázal na to, že Hartshorne nedostatočne

rozlišoval medzi unikátnym a individuálnym prípadom. Individuálny prípad v sebe zahŕňa všeobecnosť a teda ho nemožno chápať ako kontradiktórny vo vzťahu k všeobecnosti. Je to len špeciálny prípad všeobecného. Unikátnosť na druhej strane je neopakovateľná, je teda singulárna (Paulov 2008, s. 8-9). Iný autor Guelke (1977, 1978 in Johnston, Sidaway 2004, s. 68-69) nepovažoval ich argumenty za natoľko antagonistické, za aké ich oni sami vydávali. Poukázal však, že Schaeferovo naliehanie v prospech nomotetickej orientácie geografie spôsobilo jej veľkú krízu. Počas nasledujúcej dekády si tak mnoho humánnych geografov, najmä z mladšej generácie, osvojilo jeho pohľad a orientovalo svoje bádateľské záujmy na využívanie kvantitatívnych metód (kvantitatívna geografia) a formuláciu teórií a univerzálnych zákonov (teoretická geografia). Majúc na výber medzi Hartshornovou koncepciou kontemplácie o unikátnosti a novou scientisticou orientáciou spojenou s odhaľovaním všeobecností, vyberali si druhú možnosť vzhľadom na jej popularnosť a módnosť v danom období (Guelke 1978 in Johnston, Sidaway 2004, s. 69). Schaeferova kritika teda prispela k významnej paradigmatickej zmene geografie, ku ktorej došlo v 50. rokoch 20. stor. a ktorá je označovaná za kvantitatívnu revolúciu. Paulov (2012, s. 116) považuje Schaeferovu štúdiu za epistemologicko-metodologický predpoklad sformovania kvantitatívno-priestorovej paradigmy geografie.

4.4 GEOGRAFIA AKO PRIESTOROVÁ VEDA

4.4.1 Logický pozitivismus a geografia

Nástup paradigmatickej zmeny v geografii bol stimulovaný vývojom vo filozofii vedy. Signifikantný vplyv mal najmä *logický pozitivismus*, ktorý sa rozvíjal najmä na pôde Viedenského krúžku (rámček 10). Z hľadiska implementácie logického pozitivismu malo kľúčový význam vydanie publikácie **Ludwika Wittgensteina** (1889-1951) „*Tractatus Logico-Philosophicus*“ v r. 1922 a manifestu Viedenského krúžku „*The Vienna Circle: Its Scientific Outlook*“ v r. 1929. Jedným z členov tohto krúžku, ktorý prispel do diskusií o filozofii geografie bol rakúsky filozof a geograf **Victor Kraft** (1880-1975). Vyštudoval filozofiu, históriu a geografiu na Viedenskej univerzite. Veľký vplyv na jeho názory mal Albrecht Penck, ktorý bol stúpencom deduktívnej teórie erózneho cyklu Wiliama Morisa Davisa. Kraft (1914, 1929) poukázal na existenciu dvojitého dualizmu v geografii. Prvým bol dualizmus týkajúci sa epistemologických cieľov geografie, teda otázky zákonov (dualizmus medzi nomotetickým a idiografickým prístupom, resp. medzi všeobecnou a regionálnou geografiou). Druhým bol ontologický dualizmus týkajúci sa

objektu skúmania geografie, teda otázky faktov (dualizmus medzi fyzickou geografiou a humánnou geografiou). Prvý z dualizmov považoval Kraft za neprekonateľný, keďže ciele nomotetickej a idiografickej geografie považoval za vzájomne nezlučiteľné, pretože zovšeobecňovanie a opis nie je možné redukovať. Druhý dualizmus považoval za prekonateľný vzhľadom na vzájomnú závislosť medzi prírodným prostredím a ľudskou spoločnosťou, čiže fyzická a humánná geografia sa podľa Krafta vzájomne potrebujú. Kraft v rámci týchto úvah zaujal vo všeobecnosti nomotetické stanovisko, vedecké vysvetlenie odvodzuje jednotlivé výroky zo všeobecne platných zákonov. Platí to aj v prípadoch, ak sa sledujú deskriptívne ciele, pretože aj vtedy musia byť uvažované niektoré univerzálne zákonitosti, nakoľko každý vedecký opis pracuje s konceptom typu (Radler 2008). Kraft videl poslanie všeobecnej geografie v abduktívnom usudzovaní³⁹ o univerzálnych zákonitostiach. Tiež sa dotkol holistického prístupu, ktorý bol v 20. rokoch 20. stor. veľmi módnym. Kraft nepovažoval koncept intuitívneho porozumenia krajiny, vychádzajúceho z analógie s pochopením umeleckého diela, za vedecký, pretože v tomto syntetickom prístupe absentujú kritériá racionalizácie materiálu. Kraft na túto tému viedol korešpondenciu s Hettnerom. Tvrdil, že nie je možné argumentovať v prospech žiadneho špeciálneho epistemologického statusu geografie ako vedy, čím priamo odmietol Hettnerov koncept. Jeho myšlienky využil aj F. Schaefer (1953) vo svojej kritike Hettnerovsko-hartshornovskej chorologickej koncepcie (Radler 2008).

RÁMČEK 10 – Viedenský krúžok a logický pozitivizmus

Viedenský krúžok (*Wiener Kreis*) bola skupina neopozitivistických filozofov a vedcov, schádzajúcich sa na univerzite vo Viedni v r. 1922-1936 pod vedením Moritza Schlicka. Medzi jeho najaktívnejších členov patrili Rudolf Carnap, Hans Hahn, Otto Neurath, Philipp Frank, Friedrich Waismann. Vo voľnejšom spojení s krúžkom boli ďalší vedci – napr. Kurt Gödel, Carl Gustav Hempel, Albert Einstein. Z filozofov mali na krúžok vplyv Ludwig Wittgenstein, Bertrand Russell a iní. Filozofia Viedenského krúžku bola pozitivistická a empiricistická a odmietajúca metafyziku. Cieľom bolo vytvoriť filozofiu vedy, exaktne pochopiť problémy riešené v špeciálnych vedách prostredníctvom prísne formalizovaného jazyka. Primárne sa sústredili na logickú analýzu jazyka a zmyslov výrokov, pričom

39 Abdukcia býva spolu s indukciou (v tej či onej forme) zaraďovaná medzi kategóriu úsudkov (inferencií), v ktorých vzťah medzi premisami a záverom nie je nevyhnutný, pričom však premisy abduktívneho úsudku udeľujú záveru určitú (v ideálnom prípade vysokú) mieru podpory či pravdepodobnosti. Neexistuje však zhoda, či abdukcia je len špecifickým druhom indukcie, alebo naopak, či indukcia je druhom abdukcie, resp. či tvoria dve oddelené nededuktívne úsudkové kategórie (Bielik 2012, s. 11-12).

využívali prostriedky matematickej logiky. Centrálne boli najmä dve otázky. Prvou bola jednota vedy, ktorá na rozdiel od Comtovho pozitivizmu nebola postavená na vedeckých zákonoch a teóriách, ale na jednote (formalizovaného) jazyka. Druhou otázkou bol verifikačný princíp zmyslu výrokov, podľa ktorého má výrok zmysel vtedy, ak je ho možné verifikovať, čiže poznať podmienky, za ktorých je pravdivý. Rozlíšili pritom analytické výroky, ktoré sú logicky pravdivé na základe svojho významu. Tieto výroky sú niekedy vzťahované k apriórnym poznatkom, čiže sú nezávislé od skúsenosti. Diskusia o apriórnych výrokoch je doménou logiky a matematiky. Druhú skupinu tvoria syntetické výroky, ktorých pravdivosť je možné potvrdiť alebo vyvrátiť na základe stavu reálneho sveta. Tieto výroky sú vzťahované k aposteriórny poznatkom, význam ktorých závisí od skúsenosti. Diskusia o nich je doménou empirickej vedy (Couper 2015, s. 28-29.)

4.4.2 Lokalizačné teórie a sociálna fyzika

Začiatok kvantitatívnej revolúcie v geografii sa spája s uverejnením Schaeferovho článku v r. 1953. Je však potrebné upozorniť, že na pôde geografie a priestorovej ekonómie sa už skôr (od 18. stor.) objavovali teórie a modely, ktoré sa zaoberali problematikou priestorovej organizácie. Mnohé podnety pre túto orientáciu geografického výskumu prichádzali najmä z ekonómie a fyziky. Na ich báze sa sformovali dve skupiny záujmov, v ktorých je možné identifikovať zárodok budúcej novej paradigmy geografie ako priestorovej vedy. Išlo o lokalizačné teórie a koncepcie priestorovej interakcie.

V rámci **lokalizačných teórií** je možné v rámci tohto obdobia spomenúť príklady teórií využívania pôdy (napr. Thünenov model), teórie týkajúce sa lokalizačných rozhodnutí jednotlivých podnikov (Weberova lokalizačná teória), či teórie regionálnej rovnováhy – usilujúce sa o vysvetlenie priestorového usporiadania hospodárstva ako celku (napr. teória centrálnych miest Christallera a jej Löschove modifikácie). Jednou z prvých teórií charakterizujúcich priestorovú organizáciu ekonomických aktivít bol model poľnohospodárskych zón nemeckého teoretika a farmára **Johanna Heinricha von Thüнена** (1783-1850), ktorý prezentoval v práci *„Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft“* z r. 1826. Ide o model rozmiestnenia rozličných druhov poľnohospodárskej produkcie okolo jediného, izolovaného, centrálne položeného odbytového trhu, akým je mesto. Model sa opiera o koncept polohovej renty, ktorá je funkciou dopravných nákladov a vzdialenosti od miesta odbytu. Polohová renta diferencuje priestor do koncentrických zón, v ktorých s rastúcou vzdialenosťou od miesta odbytu postupne klesá intenzita poľnohospodárskej produkcie (Matlovič 2010, s. 101). Prvú systematickú lokalizačnú teóriu priemyslu uverejnil v r. 1909 nemecký priestorový

ekonóm **Alfred Weber** (1868-1958) v práci „*Über den Standort der Industrie*“. Nadviazal v nej na práce W. Roschera, A. Schöffleho a W. Launhardta. Teória sa týka individuálneho podniku pôsobiaceho v podmienkach voľnej konkurencie. Cieľom teórie bolo určenie optimálnej lokalizácie podniku tak, aby minimalizoval svoje náklady. Za najvýznamnejší faktor považoval Weber dopravné náklady. Weber použil techniku konštrukcie izodapán – t.j. čiar spájajúcich miesta s rovnakými prepravnými nákladmi na jednotku produkcie. Miesta ležiace na izodapane majú teda prepravné náklady z hľadiska rozličných kombinácií prepravy surovín a hotových výrobkov rovnaké. Weberova teória vyvolala značný ohlas a ovplyvnila neskoršie koncepcie Torda Palandera a Edgara Hoovera (Matlovič 2010, s. 104-105). Teóriu centrálnych miest uverejnil nemecký geograf **Walter Christaller** (1893-1969) v práci „*Die Zentralen Orte in Süd-deutschland*“ z r. 1933. Bol inšpirovaný prácami A. Webera. Počas druhej svetovej vojny sa zapojil do príprav plánu Generalplan Ost, ktorý riešil germanizáciu území východnej Európy. Teóriu centrálnych miest následne rozpracoval **August Lösch** (1906-1945) v práci „*Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*“ z r. 1944. Teória sa zaoberá funkčným a hierarchickým usporiadaním sídelnej siete, pričom sa sústreďuje na maloobchod a služby. Teória vychádza z geografickej zákonitosti, že počet stredísk osídlenia v priestore sa znižuje s rastúcim ich významom (mnoho mínim, málo maximum). Cieľom teórie je objasniť rozmiestnenie, hierarchiu a veľkosť miest v sídelnom systéme (Matlovič 2010, s. 108). Lösch mal vplyv na vývoj myslenia ďalších generácií bádateľov, ktorí rozvíjali geografiu ako nomotetickú disciplínu (lokačná analýza – napr. P. Haggett). V neskoršom období nadviazala na rozvoj lokalizačných teórií škola regionálnej vedy (angl. *regional science*), ktorá sa v 50. rokoch sformovala zásluhou **Waltera Isarda** (1919-2010), pôsobiaceho v tom čase na MIT (Massachusetts Institute of Technology) a od r. 1956 na Pensylvánskej univerzite. Medzi jeho najvýznamnejšie práce patria „*Location and Space Economy*“ z r. 1956 a „*Methods of Regional Analysis: an Introduction to Regional Science*“ z r. 1960. Isard sa pokúsil o integráciu koncepcií Webera, Christallera a Löscha a teda zjednotiť všeobecnú teóriu rovnováhy a teóriu medzinárodného obchodu. Sledoval posilnenie teoretickej bázy priestorovej ekonómie, pričom dôraz položil na aplikáciu exaktných metód a modelovania (input-output analýza, lineárne programovanie). Medzi tieto prístupy sa zaradili aj koncepcie sociálnej fyziky (gravitačný model, modely potenciálu), ktoré prediskutujeme v ďalšom texte (Chojnicki 1981 in Matlovič 2010, s. 111-112). Na regionálnu vedu nadviazala nová ekonomická geografia a nová teória rastu⁴⁰, ktoré sú späté s prácami nositeľa Nobelovej

40 Podľa Blažeka a Uhlířa (2011, s. 77) by vhodnejším názvom pre túto skupinu teórií bol „nová regionálna veda“, resp. nová lokalizačná teória.

ceny za ekonómiu za r. 2008 **Paula Krugmana** (*1953) a ďalších autorov – napr. B. W. Arthur, R. Barro, O. Blanchard, B. Eichengreen, M. Fujita, L. Katz, M. Porter, P. Romer, D. Quah, X. Sala-i-Martin, A. J. Venables. Tieto koncepcie sú odpoveďou na kritiku neoklasického rastového modelu a preto pracujú s novou skupinou postulátov ako sú napr. koncept vonkajších úspor, nedokonalaj, resp. monopolistickej konkurencie a rastúcich výnosov z rozsahu. Dôraz kladú na matematické modelovanie podmienok koncentrácie ekonomických aktivít v priestore. Ide o zložité matematické modely spolupôsobenia externých úspor, aglomeračných výhod a rastúcich výnosov v duchu lokalizačných teórií. (Blažek, Uhlíř 2011, s. 77). Nová ekonomická geografia využíva i koncept závislosti na zvolenej ceste (angl. *path dependency*), podľa ktorého môže mať náhodná udalosť dlhodobý, kumulatívny vplyv na priestorovú organizáciu (napr. uzamknutie /lock-in, inercia/ technológií alebo regionálnych ekonomických štruktúr) spoločnosti. Nová ekonomická geografia je kritizovaná zo strany viacerých geografov (napr. Ron Martin, Eric Sheppard), najmä za lipnutie na odvodzovaní sociálno-ekonomických procesov od fyzikálnych rovnovážnych modelov a nedocenenie neustálych technologických inovácií a štrukturálnych zmien, ktoré sústavne narúšajú tendenciu k rovnováhe a neumožňujú sformovanie sa stabilnej pravidelnej priestorovej organizácie ekonomiky (Martin 1999, Blažek, Uhlíř, 2011 in Matlovič 2010, s. 114).

Modely priestorovej interakcie sa začali rozvíjať v rámci sociálnej fyziky. Ide o smer, ktorý presadzuje využívanie teoreticko-metodologického aparátu fyziky na skúmanie sociálnych javov. Jeho začiatky siahajú do 18. stor. k E. Halleymu a do 19. stor. k E. G. Ravensteinovi (štúdium migrácie). Priekopníkom využívania gravitačného modelu pri štúdiu spádovosti maloobchodu (s dvomi konkurenčnými strediskami) bol W. J. Reilly, ktorý vo svojej práci z r. 1931 formuloval princíp maloobchodnej gravitácie – známy ako Reillyho zákon (angl. *law of retail gravitation*). Aj ďalší autori (Zipf, Stewart, Warntz) sa pokúšali adaptovať a aplikovať niektoré Newtonove koncepty (gravitačný zákon) na sociálne javy. Vychádzali z analógie, že skupiny ľudí interagujú v priestore tak, ako na seba vzájomne pôsobia vesmírne telesá (planéty). Tieto prvky je možné identifikovať v práci amerického filológa **George Kingsley Zipfa** (1902-1950), ktorý študoval a pôsobil na Harvarde. V práci „*Human Behavior and the Principle of Least Effort*“ z r. 1949 analyzoval veľké množstvo empirického materiálu lingvistickej a sociologickej povahy. Zistil závislosť medzi veľkosťou mesta a jeho poradím vo veľkostnom rebríčku miest v danej krajine alebo regióne (veľkosť n -tého mesta v poradí sa rovná podielu počtu obyvateľov najväčšieho mesta a poradia n), čím potvrdil skoršie zistenia F. Auerbacha z r. 1913 (pravidlo poradie-veľkosť, angl. *rank-size rule*). Zipf taktiež aplikoval Newtonovu gravitačnú teóriu na skúmanie tokov medzi uzlami (napr. telefónne hovory, migrácie, preprava tova-

rov) (Bennett 2009, s. 306). Formuloval princíp minimálneho úsilia (angl. *law of least effort*), podľa ktorého s rastúcou vzdialenosťou medzi dvoma miestami úmerne klesá interakcia medzi nimi. Dokumentoval to na viacerých príkladoch priestorového správania sa ľudí – migrácia, dochádzka za prácou, dochádzka za vzdelaním, nakupovanie, návšteva bohoslužieb a pod. (Johnston 2009, s. 386). V týchto Zipfových snahách vidí T. Barnes (2014, s. 50) nadšenie pre big data niekoľko desaťročí predtým ako sa táto agenda v geografickom výskume objaví. Pravidelnosti v štatistickej distribúcii geografických javov, týkajúce sa jej výraznej ľavostrannej šikmosti zistil tiež český geograf **Jaromír Korčák** (1895-1989) vo svojej práci „*Přírodní dualita statistického rozdělení*“ z r. 1941. Štatistická distribúcia geografických javov je teda krajne asymetrická (mnoho míním, málo maxim) a líši sa od distribúcie biologických a demografických javov, ktoré vystihuje normálne (symetrické) rozdelenie (Gaussova krivka). Význam výskumu štatistického rozdelenia javov videl v tom, že nám ukazuje určitú všeobecnú pravidelnosť v štruktúre vonkajšieho sveta, čím prispieva k lepšiemu poznaniu poriadku nášho sveta (Korčák 1941, s. 172). Korčák sa zaslúžil o rozvoj albertovskej školy sociálnej geografie na Karlovej univerzite v Prahe, ktorá od 60. rokov ovplyvnila aj slovenské geografické myslenie prostredníctvom svojich absolventov (napr. J. Krcho, J. Paulov ako aj O. Bašovský ako Korčákov ašpirant)⁴¹. Významným predstaviteľom školy sociálnej fyziky bol Zipfov priateľ astrofyzik **John Q. Stewart** (1894-1972), ktorý pôsobil na Princetone. Sociálna fyzika sa podľa neho od sociológie odlišovala tým, že sa vyhýbala subjektívnym opisom. Stewart svoje myšlienky uviedol do geografického myslenia svojou prácou „*Empirical mathematical rules concerning the distribution and equilibrium of population*“ z r. 1947. Pri skúmaní rozmiestnenia obyvateľstva sa opieral o koncept populačného potenciálu, ktorý prirovnal k magnetickému poľu Zeme. (Johnston, Sidaway 2004, s. 73-74). Jeho spolupracovníkom bol **William Warntz** (1922-1988), absolvent Pensylvánskej univerzity, ktorý neskôr viedol Laboratórium počítačovej grafiky a priestorovej analýzy na Har-

41 Pokračovateľom Korčákovho úsilia je jeho žiak **Martin Hampl** (*1940). K jeho relevantným prácam patria „*Teorie komplexity a diferenciace světa so zvláštním zřetelem na diferenciaci geografickou*“ z r. 1971, „*Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů*“ z r. 1989, „*Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*“ z r. 1998. Hampl svoju originálnu integrálnu a teoreticky eklektickú koncepciu opiera okrem Korčákovho prístupu i o ďalšie inšpirácie – evolučnú koncepciu H. Spencera (koncept heterogenity a chápanie vývoja ako procesu integrácie a diferenciácie, teda vývoj od neurčitej nesúvislej homogenity k určitej súvislej heterogenite), chápanie komplexnosti a vývojovú teóriu sveta ako procesu humanizácie P. T. Chardina, skladobnú filozofiu J. L. Fischera, teóriu systémov L. von Bertalanfyho, hierarchickú koncepciu sídiel W. Christallera, kriticko-realistické prístupy a pod.

varde a vyvinul metódu SYMAP (Syngraphic Mapping Technique) (Haggett 2001, s. 407). Warntz je autorom konceptu makrogeografie (r. 1959), v ktorom kritizoval dovtedajšiu dominanciu mikrogeografických štúdií v americkej geografii. Tá podľa neho viedla k utápaniu sa v unikátnosti a detailoch. Namiesto toho presadzoval makroskopické výskumy a hľadanie pravidielností a všeobecných modelov (Johnston, Sidaway 2004, s. 74).

4.4.3 Kvantitatívna revolúcia v geografii

Schaeferovu štúdiu je v súlade s Paulovom (2012) možné považovať za epistemologicko-metodologický predpoklad paradigmatickej zmeny v geografii. Okrem kritiky chorologickej koncepcie naznačuje potrebné zmeny. Navrhol, aby sa geografia zamerala na štúdium priestorového usporiadania javov a na priestorové vzťahy medzi javmi (štúdium priestorovej organizácie). Štúdium nepriestorových vzťahov medzi javmi v území mala prenechať iným špeciálnym vedám (Schaefer 1953, s. 228). Na rozdiel od chorologickej paradigmy geografie koncentrujúcej sa na vertikálne väzby, v rámci priestorovej paradigmy sa do popredia bádateľských záujmov dostali horizontálne väzby v priestore (Paulov 2014, s. 6). Schaefer (1953, s. 243) zredukoval geografiu na hľadanie morfológických (geometrických) pravidielností a zákonitostí, pretože regióny boli chápané ako výsledok pôsobenia všeobecných zákonitostí. Pozornosť geografov sa sústredila na tie javy, ktoré bolo možné analyzovať kvantitatívnymi metódami a technikami a sledovať ich priestorové konfigurácie (spravidla podľa observačných územných jednotiek v rámci väčšieho celku). Hlavný dôraz bol položený na tie fenomény a ich kombinácie, u ktorých bolo možné zistiť ich opakovanie. Opakovateľnosť v rozmiestnení bola považovaná za zákonitosť (Sýkora 2008, s. 302).

Kvantitatívna revolúcia začala v USA. Jej protagonistami boli zväčša mladí geografi, ktorí boli nespokojní s marginálnou pozíciou geografie v americkom akademickom prostredí⁴². Postupne sa sformovali viaceré školy viazané na jednotlivé osobnosti v univerzitných centrách. Boli to Iowa, Washingtonská univerzita v Seattle a následne aj Chicago, Northwestern, Michiganská univerzita a Ohio. V Iowe v Schaeferových šľapajách pokračoval **Harold McCarty** (1901-1987), ktorý hľadal teoretické objasnenie pries-

42 Peter Gould (1979) nazval obdobie kvantitatívnej revolúcie v 50. – 70. rokoch 20. stor. „Augiášovou érou“. Nová generácia kvantitatívnych geografov v tejto analógii plnila funkciu Herkula, pričom čistila tradičnú geografiu (Augiášov chliev). Toto prirovnávanie vystihuje vysokú mieru dištancovania sa vyznávačov novej paradigmy od predchádzajúceho vývoja geografického myslenia.

torových asociácií, čiže kauzálnych súvislostí medzi lokalizáciou jednotlivých fenoménov. Skúmal ich prostredníctvom metódy viacnásobnej regresnej a korelačnej analýzy (Johnston, Sidaway 2004, s. 72). Už pred ním však túto metódu použil **John Weaver** (1915-1995), s ktorým je spätý začiatok Wisconsinkej školy kvantitatívnej geografie v Madisone. Weaver sa zaoberal vzťahom medzi klimatickými faktormi a poľnohospodárskou produkciou a neskôr počas pôsobenia na Minnesotskej univerzite vyvinul štatistickú procedúru na delimitáciu poľnohospodárskych regiónov. V Madisone pokračoval v rozvoji výskumu A. H. Robinson. Veľmi vplyvnou sa stala Washingtonská škola v Seattli. Jedným z jej prvých protagonistov bol **Edward Ullman** (1912-1976), absolvent geografie na univerzite v Chicagu. Pôsobil na Harvarde, odkiaľ v r. 1951 prešiel do Seattle. Za relevantné sa považujú jeho teoretické práce z urbánnej geografie. Spolu s Ch. Harrisom sformuloval v r. 1945 polycentrický model mesta. Ako jeden z prvých amerických geografov upozornil na Christallerovu teóriu centrálnych miest. Zaoberal sa vplyvmi dopravy na priestorové správanie ľudí. Neskôr sa zaslúžil o systemizáciu poznatkov o priestorových tokoch a vyvinul model priestorovej interakcie, ktorý bol aplikovaný na rozličné javy týkajúce sa migrácie a medzi-regionálnej výmeny a tokov (tovaru, kapitálu a pod.) (Haggett 2001, s. 404). Kolegom Ullmana bol **William Garrison** (1924-2015), ktorý sa vypracoval na jednu z vedúcich osobností kvantitatívnej revolúcie. Na univerzitu v Seattli prišiel v r. 1950. Neskôr, v r. 1952-1953, absolvoval výskumný pobyt na Pensylvánskej univerzite vo Philadelphii, počas ktorého sa vďaka spolupráci s ekonómami a štatistikmi začal zaoberať aplikáciami kvantitatívnych metód. Po návrate do Seattle zaviedol do geografického kurikula kurz štatistických metód v geografii (r. 1954) a kurz lokalizačných teórií (r. 1956). V r. 1954-1960 vyrástla na tomto pracovisku skupina absolventov (tzv. kadetov priestoru – angl. *space cadets*), ktorí v neskoršom období prevzali zodpovednosť za šírenie kvantitatívnych prístupov na iných pracoviskách. Zaradili sa medzi nich napr. Brian Berry, Duane Marble, John Nystuen, Richard Morrill, Michael Dacey, William Bunge, Arthur Getis a Waldo Tobler. Garrison a jeho žiaci boli priekopníkmi využitia počítačov v geografii a z tohto ich úsilia sa neskôr vyvinuli geografické informačné systémy (GIS) a počítačová kartografia. Medzi dôležité Garrisonove práce z tohto obdobia patria najmä „*Applications of Statistical Inference to Geographic Research*“ z r. 1956 a „*Spatial Structure of the Economy*“ z r. 1959 a 1960. V r. 1960 Garrison odišiel do Chicaga, kde pôsobil na Northwestern University a University of Illinois. Od r. 1973 bol profesorom na Kalifornskej univerzite v Berkeley. V týchto fázach kariéry sa sústredil na riešenie problémov dopravy, najmä v metropolitných regiónoch. Zásluha Garrisona pre rozvoj geografického myslenia spočívala v uvedení štatistických metód a matematického modelovania do geografic-

kého výskumu a edukácie. Výrazne prispel k fundamentálnej paradigmatickej zmene geografie na nomoteticky orientovanú vednú disciplínu, ktorá sa usilovala formulovať teórie vysvetľujúce priestorové správanie ľudí a evolúciu krajiny. (Morrill 2009, s. 294-295).

Na univerzite v Chicagu sa kľúčovou postavou kvantitatívnej revolúcie stal britsko-americký geograf **Brian J.L. Berry** (*1934), ktorý začal študovať ekonómiu v Londýne a potom prešiel na Washingtonskú univerzitu v Seattli, kde sa pod vedením Garrisona zaradil medzi kadetov priestoru. V r. 1958 začal pôsobiť na univerzite v Chicagu. V r. 1976 odišiel na Harvard, v r. 1981-1986 pôsobil na Carnegie Mellon v Pittsburgu a od r. 1986 pôsobí na Texaskej univerzite v Dallase. V r. 2005 sa stal laureátom medzinárodnej ceny Vautrina Luda. Berry v Chicagu už mohol nadväzovať na tradíciu rozvíjanú R. Plattom, Ch. Colbym a Ch. Harrisom. Rozpracoval teoretické základy urbánnej ekonomickej geografie, pričom aplikoval prístupy a metódy sociálnych vied, najmä ekonómie. Jeho cieľom bola explanácia urbánnych štruktúr a procesov. K jeho významným prácam patrí „*Geography of Market Centres and Retail Distribution*“ z r. 1967. Berry (1964, s. 2-3) prezentoval syntetický pohľad na regionálnu analýzu, pričom charakterizoval novú podobu geografie. Za charakteristické považoval integračné koncepty a priestorové hľadisko, pričom tieto koncepty spájal najmä s priestorovou distribúciou, priestorovou integráciou, priestorovou interakciou a priestorovými procesmi. Tieto koncepty sú študované v rámci svetového ekosystému, v ktorom hrajú dominantnú úlohu ľudia. Berry sa v rámci uvedenej koncepcie proklamoval príklon k všeobecnej teórii systémov (pozri kapitolu 5.1.2.) a logickému pozitivismu (Peet 1998, s. 23).

4.4.4 Kánonické práce paradigmy geografie ako priestorovej vedy

K autorom kánonických textov, ktoré výstižne charakterizujú paradigmu geografie ako priestorovej vedy sa zaradili W. Bunge, T. Hägerstrand, P. Haggett, R. Chorley a D. Harvey.

William Bunge (*1928) sa kvantitatívnej a teoretickej geografii venoval v prvej fáze svojej kariéry (bližšie rámček 11). Z tohto obdobia pochádza aj jeho kľúčová práca „*Theoretical Geography*“ z r. 1962 a jej druhé rozšírené vydanie z r. 1966. Bunge svoju koncepciu geografie oprel o geometriu, ktorá podľa neho hrá kľúčovú úlohu pri pochopení priestorovej organizácie ako prírodného prostredia, tak aj ľudskej spoločnosti. Zaujal jasné stanovisko v prospech nomotetickej koncepcie geografie. Geometrické schémy a modely považoval samé osebe za explanáciu a za základný cieľ geografie vytýčil skúmanie priestoru a priestorových vlastností (Goodchild 2008).

RÁMČEK 11 - William Bunge – teoretik kvantitatívnej revolúcie a radikálny aktivista

William Bunge patrí medzi pomerne kontroverzné postavy americkej geografie. Študoval na Wisconsinkej univerzite v Madisone (u R. Hartshorna). Doktorát získal v r. 1960 na Washingtonskej univerzite v Seattli u W. Garrisona, kde sa oboznámil s kvantitatívnou geografiou. Krátko pôsobil na univerzite v Iowe a počas 60. rokov 20. stor. na Wayneovej štátnej univerzite v Detroite. Na jeho koncepciu geografie mali najväčší vplyv práce W. Christallera, W. Isarda a F. Schaefera. Jeho kánonická kniha „*Theoretical Geography*“ však nemohla, pre jeho konflikty s Hartshornom a napäté vzťahy s akademickou komunitou vyjsť v USA. Vďaka spolupráci s T. Hägerstrandom ju vydala v r. 1962 Lundská univerzita v Švédsku. Koncom 60. rokov sa Bunge dostal do nemilosti pre svoje radikálne postoje proti politike USA, najmä v súvislosti s vietnamskou vojnou. Bol známy excentrickými pedagogickými metódami aj výskumnými technikami. Robil príležitostného taxikára, aby sa lepšie mohol oboznámiť s procesmi getoizácie na predmestiach Detroitu. Pracoval so znevýhodnenými skupinami v rámci The Detroit Expedition a vypracoval detailné mapy sociálnej deprivácie. Snažil sa o zlepšenie dostupnosti škôl, pričom využíval poznatky lokalizačných teórií. Svoje poznatky zhrnul v práci „*Fitzgerald: The Geography of a Revolution*“ z r. 1971. V dôsledku uvedených komplikácií bol v r. 1970 nútený odísť do Kanady, kde krátko učil na univerzitách (Western Ontario, York), ale pre jeho kritické postoje mu kontrakty neboli predĺžené. Po r. 1973 sa živil ako taxikár v Toronte a venoval sa globálnym problémom ľudstva. V r. 1988 vydal „*Nuclear War Atlas*“, kde využijúc techniky priestorovej analýzy načrtol scenár globálneho jadrového konfliktu a jeho dôsledkov pre ľudstvo. Prestaľoval sa do Québecu, ktorý od r. 1998 zastupoval vo federálnych orgánoch ako nominant komunistickej strany. Na rozdiel od D. Harveya, ktorý v neskoršej fáze svojho odborného vývoja opustil kvantitatívnu geografiu a osvojil si marxistické prístupy, Bunge naďalej tvrdí, že geometrické modely a morfológické zákonitosti vyjadrujú sociálnu nespravodlivosť a nerovnosti v podmienkach súčasného kapitalizmu a že tieto problémy môžu byť riešené racionálnymi metódami (Barnes 1996, Goodchild 2008).

Na druhej strane Atlantického oceánu v Európe sa medzi priekopníkov kvantitatívnej geografie zaradil švédsky geograf **Törsten Hägerstrand** (1916-2004), ktorý študoval a pôsobil na univerzite v Lunde. V r. 1992 mu bola udelená medzinárodná cena Vautrina Luda. Už ako študent považoval encyklopedické prednášky z regionálnej geografie za nudné. Veľký vplyv na jeho myslenie mal etnológ Sigrid Svensson (prácou o difúzných procesoch) a estónsky geograf Edgar Kant⁴³, ktorý ho zasvätil do lokalizačných teórií,

43 **Edgar Kant** (1902-1978) bol žiakom fínskeho geografa **Johannesa G. Granö** (1882-1956), u ktorého študoval na univerzite v Tartu. Kant zostal na tejto univerzite pôsobiť ako profesor. V r. 1944 emigroval do Švédska. Zaoberal sa každodenným ži-

čo vzbudilo jeho záujem o využitie teórie pravdepodobnosti pri štúdiu sídelných štruktúr. Realizoval mimoriadne podrobný zber dát o obyvateľoch mestečka Asby, ktoré použil na štúdium migračných procesov. Jeho hlavným prínosom je teória priestorovej difúzie. Kľúčovou prácou v tomto smere je dizertačná práca „*Innovationsförlöppet ut korologisk synpunkt*“ z r. 1953, ktorú do angličtiny preložil Alan Pred a bola vydaná pod názvom „*Innovation Diffusion as a Spatial Process*“ v r. 1967. Hägerstrand sa touto prácou vypo- filoval ako jedna z vedúcich osobností kvantitatívnej revolúcie v geografii. Jeho zásluhou boli do geografického myslenia uvedené nové koncepty. Upo- zornil na inverzný vzťah medzi migráciou a vzdialenosťou (pokles intenzi- ty migrácie s rastúcou vzdialenosťou) a všimol si historický pokles význa- mu vzdialenosti. Identifikoval celý rad princípov a mechanizmov, ktorými sa riadi proces difúzie inovácie medzi obyvateľmi. Rozvíjal simulačné metó- dy priestorovej difúzie založené na koncepte stredového informačného poľa (MIF – *mean information field*) vyjadrujúceho pravdepodobnosť prijatia ur- čitej inovácie s rastúcou vzdialenosťou od osoby, ktorá stojí v jeho stredovej bunke. Hägerstrand v tomto modeli experimentoval s rozličnými prírodnými a sociálnymi bariérami šírenia inovácií. Novátorským spôsobom tiež apliko- val simulačné techniky Monte Carlo. Študoval priestorovú difúziu na príkla- de viacerých javov a na viacerých mierkových úrovniach (šírenie informácií o nových technológiách v prostredí švédskych poľnohospodárov). Jeho vkladom boli aj nové metódy grafickej a kartografickej interpretácie priestorovej difúzie a priestorovej interakcie (napr. mapa Švédska v azimutálnom zobra- zení so stredom v Asby a logaritmickou transformáciou vzdialeností). Za- oberal sa aj individuálnym priestorovým správaním, čo viedlo ku konstitu- ovaniu behaviorálnej geografie a lundskej školy geografie času v 70. rokoch (kapitola 4.5.). Kritizoval modely regionálnej vedy za to, že sa obmedzujú len na štúdium robustných agregovaných efektov a zdôrazňoval význam štúdia individuálnych ľudí. To ho priviedlo k presadzovaniu biografie ako kľúčové- ho konceptu v zmysle objektu i metódy výskumu. Hägerstrand v porovna- ní s výhradne geometrickými a statickými prístupmi lokalizačných teórií vniesol do geografického myslenia procesuálny prístup (Flowerdew 2009, Flowerdew 2011a, s. 199-201). Hägerstrand sa napriek nespornému prínosu pre rozvoj geografie ako priestorovej vedy nepovažuje za rýdzo kvantitatív- neho geografa. Jeho záujmy boli omnoho širšie a v istých ohľadoch i pomerne tradičné (štúdium životných podmienok v regionálnej mierke). A. Buttme- rová (1983 in Flowerdew 2009, s. 7) konštatovala, že Hägerstrand bol báda- tel', ktorý nevidel skutočný konflikt medzi vedou a umením. Jeho myslenie

votom obyvateľstva, ktorý považoval za dôležitý predmet geografického výskumu (Flowerdew 2009, s. 4).

teda nevyučovalo humanistické preniknutie do podstaty životných problémov ľudí, čím sa stalo prítlačlivé pre neskorších reprezentantov humanistickej geografie. Jeho práce vyvolali veľký ohlas a našli si mnoho pokračovateľov. Modely priestorovej difúzie boli ďalej rozpracované zásluhou R. Morrilla (rast geta v Seattle) a P. Haggetta (šírenie nákazlivých chorôb). Na druhej strane jeho kritikom bol D. Gregory, ktorý mu vytkol ignorovanie štruktúrnych charakteristík aktérov adoptovania inovácií (sociálna príslušnosť, etnicitu, pohlavie). V rámci školy geografie času sa k jeho lundskej škole zaraďili B. Lenntorp, S. Martensson, T. Carlstein a ďalší. Hägerstrand ovplyvnil aj myslenie ďalších významných geografov a sociológov – napr. D. Parkesa, N. Thrifta a A. Giddensa (Lenntorp 2008, Flowerdew 2009, s. 8, 2011).

Ďalším európskym autorom kánonických textov kvantitatívnej geografie je britský geograf **Peter Haggett** (*1933), ktorý absolvoval Cambridge. Pôsobil na univerzitách v Cambridge a Bristole (od r. 1966). V r. 1991 sa stal prvým laureátom medzinárodnej ceny Vautrina Luda⁴⁴. Spolupráca s D. Harveyom viedla podľa J. Whitehanda k vytvoreniu cambridgesko-bristolskej osi kvantitatívnej geografie koncom 60. rokov. Jeho bádateľské záujmy sú veľmi široké. Spolu s fyzickým geografom Richardom Chorleym organizoval sériu sympózií, ktoré vyústili do dvoch dôležitých spoločných kníh *“Frontiers in Geographical Teaching”* z r. 1965 a mimoriadne významnú *“Models in Geography”* z r. 1967. V oboch sú prediskutované nové prístupy v rozličných oblastiach geografie. Haggett presadzoval, aby sa geografia otvorila prijímaniu prístupov iných vied. Išlo najmä o využitie štatistickej analýzy, formuláciu a testovanie hypotéz a adaptáciu hypoteticko-deduktívneho prístupu v geografickom výskume. Veľmi dôležitým aspektom Haggettovho prínosu pre geografiu bolo zdôraznenie jej príslušnosti k sociálnym vedám namiesto inklinácie k humanitným vedám, čím sledoval zvýšenie jej rešpektu ako intelektuálnej disciplíny. Geografia podľa Haggetta mala skúmať zemský povrch ako priestor, v ktorom žije a vyvíja aktivitu ľudská spoločnosť. Zdôrazňoval nomotetický charakter geografie, ktorá by sa mala zamerať na generalizáciu

44 Medzinárodná cena Vautrina Luda (*Prix International de Géographie Vautrin Lud*) je najvyššie vedecké vyznamenanie v oblasti geografie na svete (tzv. Nobelova cena za geografiu). Od r. 1991 túto cenu získalo 26 popredných geografov. Cena je pomenovaná podľa francúzskeho učenca **Vautrina Luda** (1448-1527), ktorý vo francúzskom meste Saint-Dié-des-Vosges založil v r. 1500 kultúrno-vedecký spolok pod názvom „*Le Gymnase vosgien*“. Členom tohto spolku bol aj nemecký kartograf Martin Waldseemüller, ktorý na svojej mape *Universalis Cosmographia* z r. 1507 použil pomenovanie Amerika pre novoobjavený svetadiel (na počesť moreplavca Ameriga Vespucciho). Hoci neskôr od tohto pomenovania upustil (uprednostnil názov Terra incognita), názov sa vžil. Cena Vautrina Luda sa udeľuje na každoročnom jesennom Medzinárodnom festivale geografie v tomto lotrínskom meste.

poznatkov namiesto deskripcie. Zaslúžil sa o popularizáciu lokalizačných teórií zásluhou práce *“Locational Analysis in Human Geography”* z r. 1965. Táto kniha naštartovala rozvoj novej podoby humánnej geografie ako systematickej disciplíny. Tá už viac nebola organizovaná na regionálnom princípe, ale na báze geometrických foriem (uzly, siete, povrchy) a geometrickej klasifikácie hierarchie a priestorových tokov. Haggett vytvoril nový jazyk a terminológiu priestorovej vedy (Flowerdew 2009, 2011b, Charlton 2008). Haggettova kniha bola nasledovaná explóziou ďalších prác písaných v tomto duchu, z ktorých je možné spomenúť *“Spatial Analysis”* od B.J.L. Berryho a D. Marbleho z r. 1968 a *“Spatial Organization”* od R. Ablera a kol. z r. 1971. Diseminácia Haggettovej koncepcie geografie aj mimo anglosaského sveta bola akcelerovaná vďaka učebnici *“Geography. A Modern Synthesis”* z r. 1972⁴⁵, ktorá bola preložená do šiestich jazykov. Haggett v nej podporil jednotu geografie, hoci väčšina fyzických a humánnych geografov v tých časoch sa navzájom odcudzila. V neskoršej fáze kariéry sa Haggett venoval medicínskej geografii (spolupráca s A. Cliffom), pričom využíval Hägerstrandov koncept difúzie inovácie pri skúmaní šírenia nákazlivých chorôb. Tieto poznatky zhrnul v práci *“The Geographical Structure of Epidemics”* z r. 2000. Napriek tomu, že pozitivistická geografia, matematické modelovanie a kvantifikácia už tri decéniá nepatria medzi populárne prúdy v geografickom myslení, mnoho Haggettových konceptov sa naďalej široko používa. Ide predovšetkým o oblasť lokačno-alokačných modelov, geografických informačných systémov, geodemografie a počítačovej kartografie. Lokačná analýza je bázou priestorových rozhodovacích procesov vo verejnej správe a v komerčnej sfére (Flowerdew 2009).

Obidva brehy Atlantického oceánu premostuje ďalšia významná postava, ktorou je americký geograf a britský rodák **David Harvey** (*1935), nositeľ medzinárodnej ceny Vautrina Luda za rok 1995. Vyštudoval univerzitu v Cambridge. Absolvoval študijný pobyt na univerzite v Uppsale, kde sa zoznámil s G. Olssonom⁴⁶. S paradigmou geografie ako priestorovej vedy je spätá prvá fáza jeho kariéry (60. roky), ktorú strávil na univerzite v Bristole, kde sa stretol s P. Haggettom a R. Chorleym. V tomto období pripravil kľúčový

45 V r. 2001 vyšlo jej aktualizované vydanie už pod názvom *„Geography. A Global Synthesis“*.

46 **Gunnar Olsson** (*1935) je popredný švédsky geograf, absolvent univerzity v Uppsale. Pôsobil na univerzitách a inštitúciách v USA a Švédsku (Michigan – Ann Arbor, Stockholm, Uppsala). Zaradil sa medzi kadetov priestoru. V jeho prácach (napr. *„Birds in Egg“* z r. 1975) sa priamo odrazil vplyv L. Wittgensteina (Gould 1979, s. 146). V najnovšej knihe *„ABYSMAL: A Critique of Cartographic Reason“* z r. 2007 reinterpretuje filozofické koncepcie Platóna, Kanta a Wittgensteina, podáva genealógiu kartografického myslenia a odhaľuje hranice ľudského sveta prostredníctvom konceptuálneho nástroja mapy.

knihu „*Explanation in Geography*“, ktorá vyšla v r. 1969 a postupne bola preložená do piatich jazykov. Harvey sa v nej sústredil na potrebu filozofického a teoretického ukotvenia geografického výskumu. Odvoláva sa na literatúru z oblasti filozofie vedy, ktorá bola dovtedy geografmi väčšinou ignorovaná. Harvey odmietol logický pozitivizmus v jeho extrémnej verzii, teda ten jeho smer, ktorý považuje metafyzické výroky za nezmyselné. Metafyzické úvahy o povahe geografie pokladal za nevyhnutné pre nasmerovanie konštrukcie teórií. V rámci tohto filozofického prehľadu nadviazal na niektoré koncepty Kuhna a Poppera. Jeho stratégia konštrukcie teórie predpokladala validitu ako deduktívno-nomologického modelu explanácie, tak aj hypoteticko-deduktívnej štruktúry vedeckej teórie (Paterson 2014, s. 58). Hlavným cieľom knihy bolo preskúmať povahu vedeckej explanácie vo všeobecnosti a ukázať spôsoby produkcie vedeckých vysvetlení v geografii. Pod vedeckým vysvetlením rozumel Harvey také výroky a stanoviská, ktoré sú overiteľné ostatnými vedcami. Overiteľnosť je zabezpečená tým, že výskumné procedúry použité na ich získanie sú transparentné a je ich možné zopakovať. V hľadaní vedeckej explanácie považuje Harvey za kľúčové štyri koncepty: hypotézy, zákony, teórie a modely. *Hypotézy* sú logicky konzistentné špekulácie a predpoklady, ktoré je možné testovať. Vzhľadom na to, že ich nemôžeme testovať absolútne, závery vzťahujúce sa k nim sú len provizórne. Hypotézy prispievajú k tomu, že proces produkcie vedeckých poznatkov má presný a replikovateľný charakter. Kľúčovými výstupmi testovania hypotéz sú zákony a teórie. *Zákony* sú niekedy prezentované ako univerzálne pravdy. Sú to tvrdenia, ktorých platnosť nie je obmedzená v čase a priestore. Dosiahnuť tento optimálny stav však nie je možné, avšak vedci konajú tak, akoby bolo. Zistené závery považujú za konvenčne prijímaný aktuálny stav poznatkov. Formulácia zákonov v geografii podľa Harveya obsahuje hľadanie skrytého poriadku v chaose (Castree 2011, Johnston 2008). Vzhľadom na to, že výsledky takéhoto skúmania sú provizórne a neisté, navrhuje, aby sa v geografii neuplatňovali rigidné kritériá pre uznávanie vedeckých zákonov. Geografické zovšeobecnenia totiž len sotva môžu dosiahnuť taký status. Namiesto pojmu zákon navrhuje preto uplatňovať koncept zákonom podobných výrokov, resp. zákonitostí (angl. *law-like statements*), čiže akési voľnejšie a mäkšie traktovanie zákonov. Geografické javy sa teda podľa neho riadia univerzálnymi zákonmi napriek tomu, že výnimky sa môžu vždy nájsť (Cresswell 2013, s. 84). *Teórie* sú systémy prepojených tvrdení o definovanej záležitosti. Rozoznať je možné viacero typov teórií pozdĺž kontinua od vysoko formalizovaných a vnútorne uzavretých súborov výrokov (ako sú matematické a logické teórie) cez súbory tvrdení, ktorú sú len parciálne (buď z dôvodu ich primitívnej terminológie, alebo z dôvodu nekompletnosti axióm, z ktorých sú odvodené, alebo z dôvodu nedostatočného rozpracovania dedukcií) až po Harveyom nazývané nefor-

malizované teórie, ktoré obsahujú tvrdenia s teoretickým zameraním, avšak ich teoretický jazyk ešte nebol vypracovaný. *Model* chápal Harvey ako reprezentáciu teórie, čiže výstup série zákonu podobných výrokov. Tieto reprezentácie sa stali zdrojom pre hypotézy, ktorých testovanie by malo viesť k potvrdeniu alebo vyvráteniu empirickej validity teórie (Johnston 2008, s. 27-28). Harvey sa v monografii zaoberá tiež využívaním matematiky, geometrie a teórie pravdepodobnosti ako jazyka explanácie, rozpracúva tiež povahu pozorovania, klasifikácie a reprezentácie dát. Harveyova kniha sa stala manifestom pre celú generáciu geografov – priestorových analytikov, ktorí sa tak definitívne odpútali od predchádzajúcej generácie geografov zaoberajúcich sa exceptionalizmom (Castree 2011, s. 234). David Harvey sa tesne po jej vydaní v r. 1969 presťahoval do USA a začal pôsobiť na Hopkinsovej univerzite v Baltimore. Nové prostredie a nové skúsenosti viedli k dramatickému obratu v jeho myslení a ku konštituovaniu kritickej geografie na báze dialektického a historického materializmu (marxizmu) (pozri kapitolu 5.3.3.).

Uvedené kánonické texty inšpirovali aj vtedajšiu mladú generáciu slovenských geografov, ktorá s malým časovým odstupom reflektovala vývoj vo svetovej geografii (rámček č. 12).

RÁMČEK 12 - Začiatky kvantitatívnej geografie na Slovensku

Na prenikanie matematických metód a matematických modelov do geografického výskumu upozornil v slovenskej literatúre už K. Ivanička (1963b, s. 19). Prvé príspevky, ktoré detailnejšie diskutovali potrebu realizácie paradigmatického príklonu k teoretickej a kvantitatívnej geografii, vyšli koncom 60. rokov zásluhou J. Paulova (1966, 1968, 1969). Neskôr v r. 1972 vyšiel zborník „*Príspevky k exaktnému poznávaniu geosféry*“, ktorý zostavil K. Ivanička a viaceré príspevky geografov boli ladené v súlade s príklonom k využívaniu kvantitatívnych metód (Oliver Bašovský, Ján Paulov, Štefan Poláčík, Jozef Mládek). Priekopník kvantitatívnej geografie na Slovensku **Ján Paulov** (1934-2014) bol absolventom albertovskej geografickej školy (študoval u prof. J. Korčáka na Karlovej univerzite v Prahe). Pôsobil v Kartografickom a reprodukčnom ústave v Modre a od r. 1960 na Univerzite Komenského v Bratislave. Venoval sa problematike matematického modelovania v geografii a filozoficko-metodologickým a teoretickým otázkam geografie. Jeho záujem o novú paradigmu geografie ako priestorovej vedy bol ovplyvnený prácami poľských (Z. Chojnicki, R. Domański) a ruských geografov (J.V. Medvedkov). Kľúčovú úlohu zohrala spomínaná monografia D. Harveya z r. 1969, na základe ktorej pripravil J. Paulov prednášky z teoretickej geografie pre študentov (Paulov 2009). Jeho zásluhou slovenská geografia pomerne rýchlo zachytila vedeckú revolúciu a paradigmatický prechod vo svetovej geografii. K jeho najvýznamnejším prácam patrí monografia „*Entropia v urbánnej a regionálnej analýze*“ z r. 1993, v ktorej sa zamerával na modely odvodené na báze princípu maximalizácie entropie. Viaceré modely aplikoval

v regionálnej analýze, pričom realizoval ich kalibráciu a testovanie. Ďalším významným autorom a spolupracovníkom J. Paulova sa stal **Anton Bezák** (*1942), ktorý už v r.1970 uverejnil štúdiu, v ktorej aplikoval teóriu centrálnych miest na územie Horehronia. Jednou z jeho kľúčových bádateľských domén sa stala regionálna taxonómia. K tejto problematike sa vzťahuje jeho monografia „*Problémy a metódy regionálnej taxonómie*“ z r. 1993. Rozpracoval najmä funkčnú regionalizáciu, ktorú aplikoval na územie Slovenska pri vyčleňovaní funkčných mestských regiónov. K tejto problematike sa vzťahuje jeho monografia „*Funkčné mestské regióny na Slovensku*“ z r. 2000. Venoval sa tiež matematickému modelovaniu v geografii, kalibrácii a testovaniu viacerých modelov. Pri štúdiu sociálno-priestorovej štruktúry Bratislavy aplikoval viaceré viacrozmerné štatistické metódy (faktorová analýza, zhuková analýza, diskriminačná analýza). Zaoberal sa tiež modelovaním interregionálnych migrácií a modelovaním pre populačné projekcie na regionálnej úrovni. Ďalším reprezentantom slovenskej kvantitatívnej geografie a priekopníkom využívania počítačov v geografickom výskume je **Štefan Poláčik** (*1947). Podieľal sa na vybudovaní výpočtového laboratória na Geografickom ústave SAV v Bratislave s kalkulátorom WANG 2200 C. V r. 1982 bol editorom zborníka „*Hlavné smery vo využívaní samočinných počítačov v geografii*“, do ktorého autorsky prispeli aj J. Paulov a J. Oťahel. Š. Poláčik aplikoval viaceré viacrozmerné štatistické metódy a modely pri riešení problémov typizácie, regionalizácie a priestorovej interakcie. Kvantitatívnu geografiu na pôde fyzickej geografie rozvíja významný slovenský geograf a kartograf **Jozef Krcho** (*1934), ktorý študoval na Karlovej univerzite v Prahe, krátko pôsobil v Kartografickom a reprodukčnom ústave v Modre a od r. 1962 na Univerzite Komenského v Bratislave. Aplikoval systémový prístup pri štúdiu a modelovaní krajiny ako priestorovo organizovaného systému. Vypracoval komplexný digitálny model reliéfu. Medzi jeho najvýznamnejšie práce patria monografie „*Morphometric Analysis of Relief on the Basis of Geometric Aspect of Field Theory*“ z r. 1973, „*The spatial organization of the physical-geographical sphere as a cybernetic system expressed by means of entropy*“ z r. 1978, „*Morfometrická analýza a digitálny model reliéfu*“ z r. 1990 a „*Modelling of Georelief and its Geometrical Structure Using DTM: Positional and Numerical Accuracy*“ z r. 2001. Krcho tiež výrazne prispel k implementácii geografických informačných systémov do geografického výskumu a edukácie na Slovensku. Spomedzi žiakov J. Krcha je možné spomenúť **Jozefa Minára** (*1962), ktorý rozvíja kvantitatívne prístupy v geomorfológii. Významným príspevkom ku všeobecnejšiemu teoretickému uvažovaniu v paradigmatickom rámci kvantitatívnej geografie je jeho geografická teória polí (Minár 2009). Kvantitatívna geografia sa rozvíja na Slovensku až doposiaľ zásluhou zástupcov prakticky všetkých generácií slovenských geografov a geoinformatikov.

4.4.5 Kritika paradigmy geografie ako priestorovej vedy

Paradigma geografie ako priestorovej vedy sa stala predmetom širšej kritiky už koncom 60. rokov 20. storočia⁴⁷. Nešlo o kritiku z pôvodných pozícií tradičnej hettnerovsko-hartshornovskej chorologickej paradigmy, ale o kritiku nového typu, ktorá bola jednak podmienená vnútorným intelektuálnym kvasom vnútri geografie ako vednej disciplíny a súčasne aj vonkajším sociálno-politickým a ekonomickým kontextom (Daněk 2013, s. 52).

Kritika odrážajúca vnútorné intelektuálne pnutia vyplynula najmä z názorov, ktoré poukazovali na to, že kvantifikácia v 50. a 60. rokoch operovala v určitom filozofickom vákuu. Pozornosť bola príliš jednostranne orientovaná na metodologickú formu a menej sa sústredila na hlbšiu epistemologickú štruktúru produkcie poznatkov (Kitchin 2006 in Nayak, Jeffrey 2011, s. 44). Kvantitatívna geografia najväčšiu pozornosť venovala metódam a technikám výskumu, kalibrácii a testovaniu modelov. Silnou stránkou bolo ovládanie jednotlivých metód a techník a schopnosť rozhodnúť o výbere vhodnej metódy. Kritici vyčítali, že toto úsilie bádateľov niekedy sklzlo na úroveň samoúčelného predvádzania svojich schopností aplikovať sofistikované a rafinované metódy (fran. *l'art pour l'art* = *umenie pre umenie*). Kritizovaným aspektom bol pozitivistický predpoklad neutrality a objektivity bádateľa. Podľa neho sa neutrálny bádateľ dopracuje pri aplikácii vedeckej metódy a matematického jazyka a modelov vždy k rovnakému výsledku bez ohľadu na jeho sociálnu, ekonomickú, demografickú a kultúrnu príslušnosť. Kritici poukazovali na to, že tento ideál objektívneho a neutrálneho výskumníka sa nedá pri štúdiu spoločnosti dosiahnuť. Úplná separácia bádateľa od spoločnosti a kultúry, ktorej je členom, nie je možná. Bádateľ je v rámci výskumného procesu ovplyvnený svojim hodnotovým systémom, etickými pravidlami, čím stráca neutrálny postoj. Príkladom je kritika z feministickej perspektívy, ktorá spochybňovala neutrálnu povahu produkcie priestorových modelov a považovala ich za maskulínne (falocentricky) orientované chápanie ekonomickej a politickej praxe (Nayak, Jeffrey 2011, s. 44). Geograf skúmajúci spoločnosť nemôže splniť ani

47 Tejto kritike predchádzal odpor staršej generácie geografov ku kvantitatívnej revolúcii. Okrem už spomínaného Hartshorna je ako príklad možné uviesť Dudley Stampa (1966 in Holt-Jensen 1999, s. 86), ktorý kvantitatívnu revolúciu prirovnal k občianskej vojne, videl v nej mnoho spoločných prvkov s politickou ideológiou a konštatoval, že sa stala pre svojich nasledovníkov akýmsi náboženstvom (zlatým teľatom bol pre nich počítač). Iným kritikom bol Fred Lukermann (1921-2009), ktorý vo svojej práci (Lukermann 1958 in Holt-Jensen 1999, s. 86) reagoval na pokusy školy sociálnej fyziky využívať analógie z oblasti fyziky a tvrdil, že hypotézy odvodené na báze analógie nie je možné falzifikovať. V kritike priestorovej vedy pokračoval aj jeho žiak Robert Sack (Holt-Jensen 1999, s. 86).

druhý pozitivistický predpoklad neutrálneho stanoviska ležiaceho mimo skúmaný priestor a spoločnosť, z ktorého realizuje svoje pozorovanie a skúmanie. To sa podľa kritikov pochopiteľne nedá dosiahnuť, vedec je imanentnou súčasťou skúmaného priestoru a spoločnosti a jeho pozícia sa odráža vo výbere výskumných tém, problémov a bádateľských perspektív a optík (Daněk 2013, s. 54). Iným aspektom, ktorého sa kritici dotkli, bola požiadavka uniformity ľudských subjektov v zmysle ich racionálneho rozhodovania sledujúceho maximalizáciu úžitku (model človeka *homo economicus*). V reálnom svete sa však ľudia nerozhodujú striktne racionálne, ale zohľadňujú i mnohé iracionálne, emocionálne, etické a rýdzo subjektívne faktory. Táto kritika následne prerástla do fundamentálnej kritiky zúženého pohľadu priestorovej vedy na človeka. V mnohých modeloch ľudia vystupovali v podobe vektorov alebo agregovaných tokov. Kritici volali po viac „človečenskej“ humánnej geografii (Hubbard et al. 2002, s. 33, Nayak, Jeffrey 2011, s. 45). Kritika priestorovej vedy s nomotetickým zameraním a príklonom k metodologickému naturalizmu poukázala aj na to, že nezohľadňovala špecifickú povahu sociálnych javov, ktoré sa podstatným spôsobom odlišujú od prírodných javov. Sociálna realita je konštruovanou skutočnosťou, teda produkovanou, interpretovanou a prežívanou človekom, má ľudský zmysel, čiže je ľudskou činnosťou a vedomím zvýznamňovaná (Petrusek 1993 in Osman 2014, s. 35). Sociálne javy podľa Petruska (2008 in Osman 2014, s. 35) „existujú iba potiaľ, pokiaľ sú tvorené a znovuvytvárané (reprodukované) našimi vlastnými činnosťami ako činnosťami ľudských bytostí“. Objektivita sociálnych javov tak nemôže byť založená na dokazovaní ich substanciality, ale v skutočnosti, že sa na nich všetci zhodneme (Berger, Luckmann 1999 in Osman 2014, s. 35). Sociálny výskum musí teda sledovať cieľ denaturalizácie sociálnej skutočnosti (Harvey 1989, s. 102), resp. rozkrývať históriu súčasnosti (Gregory 1994, s. 369) Cieľom je prestať sociálne javy chápať ako prirodzenosti, ale odhaľovať ako sú negociované, utvárané, vnímané (Osman 2014, s. 36). Ide teda o prechod od substancialného ku konštruktivistickému spôsobu myslenia (Osman 2014, s. 37).

Priestorovej vede bolo tiež vytknuté prílišné zdôrazňovanie (fetišizácia) úlohy priestoru a priestorovej organizácie. Došlo k výraznej redukcii predmetu štúdia geografie na geometrické formy priestorového usporiadania javov. Tento geometrický determinizmus bol ešte výraznejším zjednodušením komplexnej geografickej reality, akým bol geografický determinizmus konca 19. storočia. Formy usporiadania, predstavujúce len javovú (vonkajšiu) stránku geografických štruktúr, viedli len k identifikácii a deskripcii, nie však objasneniu pravidelností (Hampl 2000, s. 34-35). Veľkým kritikom priestorovej vedy v podaní Haggetta a Harveya, najmä opierajúcej sa o geometriu ako jazyk geografie, sa stal **Robert Sack** (*1944), ktorého ovplyvnil F. Lukermann. Sack (1972 in Holt-Jensen 1999, s. 86) tvrdil, že priestor, čas

a hmota nemôžu byť vo vede usilujúcej sa o explanáciu analyticky oddelené. Geografická realita sa neustále mení. Procesy zmien zanechávajú v nej historické relikty a vnášajú nové zásahy. Čas preto musí byť braný do úvahy ako dôležitý vysvetľujúci faktor. Geometrické pravidelnosti sú podľa Sacka statické a geometria sama osebe nie je schopná odpovedať na geografické otázky (Sack 1972 in Holt-Jensen 1999, s. 86). Z iného pohľadu kritizoval priestorovú vedu **Jan Broek** (1904-1974). Spochybnil, že priestorové modely vytvárané a odvodené na základe situácie v západnom kultúrnom svete môžu byť nositeľom univerzálnej platnosti (Broek 1965 in Holt-Jensen 1999, s. 87). Do istej miery mu dal za pravdu B. Berry (1973 in Holt-Jensen 1999, s. 87), ktorý konštatoval, že univerzálna urbánna geografia neexistuje a že urbanizácia nie je univerzálnym procesom, ale skôr súborom viacerých procesov s fundamentálnymi odlišnosťami podmienenými historickým a kultúrnym kontextom (Holt-Jensen 1999, s. 87).

Kritika priestorovej vedy bola podmienená aj vonkajšími faktormi, najmä aktuálnymi spoločensko-politickými a ekonomickými udalosťami. Koniec 60. rokov a začiatok 70. rokov 20. stor. bol pomerne turbulentným obdobím. V r. 1968 sa prehnela univerzitami vo svete vlna študentských rebélií. Protesty zasiahli mnohé mestá. Mladá generácia, narodená po druhej svetovej vojne, vystúpila s požiadavkami na ukončenie vojny vo Vietname, zvýšenie slobody, demokracie a riešenie spoločensko-ekonomických nerovností, rasovej diskriminácie a segregácie. Priestorová veda pre svoju odtrhnutosť od reality, ignorovanie etickej a hodnotovej dimenzie, nebola schopná riešiť tieto spoločensky závažné problémy. Išlo pritom o mnoho problémov s významnou priestorovou dimenziou (sociálna a rasová segregácia a getoizácia v mestách, rast regionálnych disparít, sociálno-ekonomické nerovnosti v globalizujúcom sa svete, nacionalistické hnutia). Mladá generácia geografov (tzv. rozhnevaní mladí muži) podrobila priestorovú vedu kritike a presadzovala angažovaný prístup geografov pri riešení uvedených spoločenských výziev (Daněk 2013, s. 53-54). Je príznačné, že aj viaceré vedúce osobnosti kvantitatívnej revolúcie (Wiliam Bunge, David Harvey) si uvedomili nedostatky priestorovej vedy a zmenili svoju výskumnú orientáciu a jej filozofické a teoretické ukotvenie (Nayak, Jeffrey 2011, s. 44). Odvrátili sa od filozofie vedy smerom k morálnej filozofii.

Z uvedenej kritiky sa sformovali dva dominantné prúdy geografického myslenia. Z prúdu, ktorý poukazoval na neschopnosť priestorovej vedy prispieť k riešeniu spoločensky relevantných problémov (sociálna nespravodlivosť) sa sformovala kritická geografia, ktorá svoju filozofickú bázu našla v marxizme. Z prúdu, ktorý poukazoval na veľmi zúžený pohľad priestorovej vedy na človeka a ignorovanie ľudskej subjektivity, sa sformovala humanistická geografia, ktorá svoju filozofickú bázu našla v antipozitivistických

smeroch (fenomenológia, hermeneutika a existencializmus) (Daněk 2013). Prúdom prechodného charakteru vo vzťahu k humanistickej geografii bola behaviorálna geografia, ktorá ešte stála na pozitivistických pozíciách.

Napriek uvedenej kritike sa paradigma priestorovej vedy rozvíjala aj v ďalších decéniách a po istom oživení v 90. rokoch stále predstavuje vitálny prúd v geografickom myslení.

4.4.6. Hlavné smery priestorovej vedy

Postupný rozvoj paradigmy geografie ako priestorovej vedy viedol k sfomovaniu dvoch vzájomne silne previazaných orientácií, ktoré sa označujú ako kvantitatívna geografia a teoretická geografia (Paulov 2000, s. 4). R. Golledge (2008, s. 239) to tiež podporil svojim tvrdením, že paradigmatická zmena v 50. rokoch 20. stor. je zároveň kvantitatívnou i teoretickou revolúciou.

Nástup **kvantitatívnej geografie** bol spätý predovšetkým s rozšíreným využívaním kvantitatívnych (matematických a štatistických metód). Ide o metódy na analýzu numerických priestorových dát. Tieto dáta vznikajú pozorovaním objektov a javov, ktoré majú priestorovú referenciu. Táto referencia môže byť explicitná (adresa, súradnice v zvolenej sústave) alebo implicitná (napr. prostredníctvom pixelu na satelitnej snímke). V priestorových dátach sa teda kombinuje vecná (atribútová) a polohová informácia. Špecifickou vlastnosťou priestorových dát je, že susedné pozorovania spravidla nie sú nezávislé a teda hodnoty určitej premennej pozorované v určitom mieste spravidla závisia od hodnôt tej istej premennej pozorovaných na iných miestach. Táto závislosť sa nazýva *priestorová autokorelácia* (Bezák 2008, s. 50) a v r. 1970 ju do podoby tzv. prvého zákona geografie sformuloval americký geograf a priekopník analytickej kartografie **Waldo Tobler** (*1930): „*Everything is related to everything else, but near things are more related than distant things*“ (slov. „Všetko súvisí so všetkým, ale blízke veci spolu súvisia viac ako veci vzdialené“) (Tobler 1970). Kľúčový význam má najmä formulácia zdôrazňujúca súvislosť vecí, čo teda znamená, že „blízke veci sú si viac podobné ako veci vzdialené“. Toblerov zákon sa stal bázou pre priestorovú interpoláciu. Priestorová autokorelácia sa považuje za jeden z najvýznamnejších bádateľských prínosov kvantitatívnej geografie a za jej originálny vklad do rozvoja štatistiky ako vedy (Paulov 2000, s. 5). Geograficky relevantným problémom je problém modifikovateľných územných jednotiek (angl. *the modifiable areal unit problem* - MAUP), pri ktorom sa študuje ako ovplyvňuje použité členenie na územné (observačné) jednotky výsledky určitej štatistickej analýzy. Odlišné územné členenie môže priniesť diferencované výsledky pri použití identických súborov vstupných dát. Na tento problém poukázali Gudgin a Taylor v r. 1979 (Johnston a kol. 2014, s. 13).

Kvantitatívna geografia sa rozvíjala v podobe dvoch hlavných prúdov. V ostatných rokoch sa však rozdiely medzi týmito prúdmi začali stierať (Bezák 2008, s. 81).

Prvým prúdom kvantitatívnej geografie je **štatistická analýza priestorových dát** (opis dát, testovanie hypotéz, štúdium štatistických závislostí). Za kľúčovú prácu, ktorá zohrala dôležitú úlohu pri presadzovaní sa tohto prúdu, sa považuje kniha kanadského geografa Leslie J. Kinga z McMasterovej univerzity v Hamiltone „*Statistical Analysis in Geography*“ z r. 1969. V súčasnosti je možné identifikovať viaceré trendy v rozvoji kvantitatívnej geografie. Prvým z nich je presun *od globálnej k lokálnej analýze*. Ide o rozvoj osobitných procedúr, ktoré umožňujú vystihnúť lokálnu variabilitu a odhaliť špecifické črty malých územných jednotiek. Súhrnne sa nazývajú lokálna analýza, resp. lokálne modelovanie (napr. lokálna analýza bodových rozložení, lokálne indikátory priestorovej asociácie a autokorelácie, lokálny variant klasickej miery priestorovej autokorelácie, lokalizované verzie tradične globálnych viacrozmerných metód v sfére regresnej analýzy, priestorový expanzný model, viacúrovňové modelovanie, geograficky vážená regresia) (Bezák 2008, s. 83-86). Ďalším trendom je *geokomputácia*, čiže aplikácia špecifických metód na analýzu priestorových dát prostredníctvom výkonných počítačov. Tretím trendom je *vizualizácia priestorových dát*, ktorá sa považuje za analytický nástroj, prostredníctvom ktorého sa z dát dajú získať nové informácie (napr. diagramy priestorovej závislosti, anamorfné kartogramy, metóda paralelných súradníc) (Bezák 2008).

Druhým prúdom kvantitatívnej geografie je **matematické modelovanie priestorových štruktúr a procesov**. Zo začiatku to boli najmä modely priestorovej interakcie. K významnému pokroku v rámci tohto prúdu došlo koncom 60. rokov 20. storočia, keď sa objavili modely odvodené na báze maximalizácie entropie. Pri ich odvodzovaní sa uplatnil tzv. alternatívny model vedeckého bádania, v ktorom hrajú významnú úlohu apriórne predpoklady a dedukcia (na rozdiel od tradičného baconovského modelu vedeckého bádania založeného na faktoch a indukcii) (Paulov 2000, s. 6-7). Modelový prístup sa však neobmedzoval len na priestorovú interakciu, ale našiel svoje uplatnenie aj v podstatne širšom meradle (napr. model ekonomickej bázy, lokačno-alokačné modely, modely alokácie aktivít – Lowryho model, expanzná metóda, Q-analýza) (Paulov 2000, s. 8). Pri ďalšom rozvoji kvantitatívnej geografie sa uplatnili viaceré matematicko-fyzikálne a kybernetické teórie (teória katastrof, teória hier, synergetika, koncepcia disipatívnych štruktúr, teória chaosu, teória celulárnych automatov, teória fuzzy množín, fraktálna geometria a pod.) (Paulov 2000). Kontinuitu tohto úsilia je možné identifikovať v *teórii komplexity*, ktorá sa úspešne rozvíja aj v prostredí geografie.

Jedným z dôležitých bádateľských polí geografie je totiž štúdium nelineárnej dynamiky komplexných systémov, čo prediskutujeme v rámci osobitnej kapitoly 5.1.

RÁMČEK 13 - Vybrané osobnosti súčasnej kvantitatívnej geografie

Kvantitatívnu geografiu v ostatných decéniách rozvíjalo viacero popredných osobností svetovej geografie. Ako príklad môžeme uviesť M. Battyho, S. Fotheringhama a A. Wilsona.

Michael Batty (*1945) je britský geograf a urbanista, absolvent University of Manchester a University of Wales. Pôsobí na University College London. Je laureátom medzinárodnej geografickej ceny Vautrina Luda za r. 2013. K jeho najvýznamnejším prácam patria monografie „*Urban Modelling*“ z r. 1976, „*Fractal Cities: A Geometry of Form and Function*“ z r. 1994, „*Cities and Complexity: Understanding Cities with Cellular Automata, Agent-Based Models and Fractals*“ z r. 2005 a „*The New Science of Cities*“ z r. 2013. Zaslúžil sa o vývoj analytických metód a počítačových simulačných modelov miest a regiónov. V ďalšom období sa sústredil na vizuálnu reprezentáciu miest a ich modelov a na štúdium miest v rámci teórie komplexity (fraktálna geometria, multiagentné modelovanie, celulárne automaty) (<http://www.ucl.ac.uk/bartlett/people>).

Alexander S. Fotheringham (*1954) je britsko-americký geograf a geoinformatik, absolvent univerzít v Aberdeene a Hamiltone (McMaster), v súčasnosti pôsobiaci na Arizonskej štátnej univerzite v Tempe. K jeho najvýznamnejším prácam patria „*Quantitative Geography: Perspectives on Spatial Data Analysis*“ z r. 2000 a „*Geographically Weighted Regression: The Analysis of Spatially Varying Relationships*“ z r. 2002 (obe v spoluautorstve s Ch. Brunsdonom a M. Charltonom). Zaoberá sa priestorovými interakčnými modelmi, lokálnou štatistikou. Jeho najvýznamnejším prínosom je spoluautorský podiel na geograficky váženej regresii (GWR) (Longley et al. 2006, s. 32).

Alan G. Wilson (*1939) je britský matematik a geograf, absolvent univerzity v Cambridge. Pôsobil na britských univerzitách (Oxforde, Leeds). V súčasnosti je profesorom na University College London (spolu s M. Battym). K jeho kľúčovým prácam patria „*Entropy in Urban and Regional Modelling*“ z r. 1970, „*Catastrophe Theory and Bifurcation: Application to Urban and Regional Systems*“ z r. 1981, „*Mathematical Methods in Human Geography and Planning*“ (spolu s R. Bennetom) z r. 1985 a „*Complex Spatial Systems: The Modelling Foundations of Urban and Regional Analysis*“ z r. 2000. Zaoberal sa priestorovými interakčnými modelmi na báze maximalizácie entropie, aplikáciou teórie katastrof a bifurkácií v urbánnom a regionálnom modelovaní. V ostatných rokoch sa zamerával na využitie teórie komplexity pri dynamickom a komplexnom urbánnom modelovaní. K jeho najvýznamnejším prínosom patrí uvedenie dynamického elementu do teoretického rámca priestorovo-interakčných modelov (spolu s B. Harrisom), vývoj mikrosimulačných priestorových modelov a komplexných optimalizačných modelov (Clark 2011).

Kvantitatívne metódy sa začali využívať aj pri riešení typického geografického problému, akým je vyčleňovanie regiónov, čiže regionalizácia. Tieto snahy vyústili do sformovania osobitnej oblasti geografickej metodológie, akou je *regionálna taxonómia*. Východiskom regionálnej taxonómie je idea izomorfizmu medzi regionalizáciou a regionálnou typizáciou na jednej strane a všeobecnou klasifikáciou na strane druhej. Podľa tejto koncepcie sa v geografii termínu región prisudzuje identická úloha ako pojmu trieda v ostatných empirických vedách. Regionalizácia sa teda považuje za priestorovú formu všeobecného klasifikačného problému (Paulov 2000, s. 5, Bezák, 1993, s. 8).

Význam kvantitatívnych metód pre geografický výskum spočíva v tom, že umožňujú (Bezák 2008, s. 82):

- a) Redukciu informácie obsiahnutej vo veľkých súboroch dát na omnoho menšie množstvo podstatnej informácie. Kvantitatívna geografia poskytuje širokú paletu sumárnych štatistických mier, vizualizačných techník a kvantitatívnych procedúr na redukciu dát.
- b) Využitie exploračnej analýzy dát, pod ktorou rozumieme osobitnú skupinu štatistických procedúr na vyšetrovanie vstupných dát alebo modelových výstupov. Prostredníctvom exploračnej analýzy môžeme preskúmať kvalitu vstupných dát, zistiť v nich chyby a nepravidelnosti, odhaliť chýbajúce a extrémne pozorovania, navrhnúť hypotézy, overiť splnenie predpokladov použitých metód (predmodelová explorácia) a zhodnotiť presnosť a robustnosť výsledných modelov (postmodelová explorácia).
- c) Preskúmať úlohu, ktorú zohráva náhodnosť v generovaní pozorovaných priestorových štruktúr a testovať rozličné hypotézy o týchto štruktúrach.
- d) Študovať faktory formujúce priestorové štruktúry a procesy. Matematické modely vytvárajú formálny rámec na zhodnotenie rozličných zásahov do priestorovej organizácie, čím sú využiteľné aj na predikciu možného vývoja priestorových štruktúr v budúcnosti. Matematické modely tvoria aj premostenie medzi kvantitatívnou a teoretickou geografiou (Paulov 2000 in Bezák 2008, s. 83).

Teoretická geografia v počiatočnej fáze svojho vývoja zahŕňala i kvantitatívnu geografiu. Postupom času si však obe disciplíny vytvorili vlastnú identitu, aj keď ich možno chápať ako dve strany tej istej mince (Paulov 2000, s. 8). Teoretická geografia sa orientuje na hľadanie a konštrukciu takých epistemologických útvarov, ktoré odzrkadľujú segment reality študovaný geografiou. Ide predovšetkým o teórie a zákony. Teoretická geografia sa prekrýva s kvantitatívnou geografiou v sfére modelovania. Modely je možné chápať buď ako poznávacie nástroje, čo ich radí do sféry kvantita-

tívnej geografie alebo ako epistemologické útvary odzrkadľujúce realitu, a v prípade ak spĺňajú kritériá môžu byť pokladané za zákony, čo ich radí do sféry teoretickej geografie (Paulov 2000).

Kvantitatívna geografia výrazne prispela k rozvoju mimoriadne dôležitého nástroja geografického výskumu - geografických informačných systémov (GIS) (Paulov 2000). Zásľuhou rozvoja GIS-ov začala prežívať kvantitatívna geografia renesanciu v 90. rokoch 20. stor. po dvoch deceniách istého útlmu v dôsledku kritiky paradigmy geografie ako priestorovej vedy (kapitola 4.4.5).

RÁMČEK 14 - Geografické informačné systémy (GIS) a geoinformatika

Prvý geografický informačný systém vznikol v Kanade v polovici 60. rokov 20. stor. pod názvom Kanadský geografický informačný systém (*Canada Geographic Information System – CGIS*). Bol koncipovaný ako súbor kartometrických procedúr za účelom vytvorenia databázy o rozmiestnení a využívaní prírodných zdrojov krajiny. Kľúčovou postavou pri tvorbe prvého GIS-u bol britsko-kanadský geograf **Roger F. Tomlinson** (1933-2014), ktorý ako prvý použil termín „geografický informačný systém“. Ďalšou inováciou bolo vytvorenie formátu dát GBF-DIME (*Geographic Base File, Dual Independent Map Encoding*), ktorý slúžil na vytvorenie digitálneho súpisu adries všetkých ulíc, čo umožnilo automatizovaný zber a uchovávanie údajov v rámci sčítania obyvateľstva v USA v r. 1970. Túto techniku spolu s princípmi CGIS následne využili v Laboratóriu počítačovej grafiky a priestorových analýz na Harvarde na vytvorenie počítačového programu ODYSSEY GIS v 70. rokoch 20. storočia. Od druhej polovice 60. rokov sa kartografické firmy snažili adaptovať programy GIS-ov pre vlastné potreby, pričom sledovali najmä skrátenie času a zníženie nákladov na tvorbu máp. Koncom 60. rokov vznikli komerčné firmy ESRI a Intergraph (pôvodne M&S Computing). Britská experimentálna kartografická jednotka (ECU) v spolupráci s Britskou geologickou službou, vydali v r. 1973 prvú sériu počítačových máp. Táto agentúra zaviedla tiež vzdelávanie v oblasti GIS-ov. Do konca 70. rokov už väčšina kartografických agentúr využívala počítačovú tvorbu máp. Prvá digitálna mapa celej krajiny vznikla vo Veľkej Británii v r. 1995. Prvým komerčným programom GIS-u sa v r. 1981 stal ArcInfo (firma ESRI), ktorý fungoval na mikropočítačoch a opieral sa o vektorový model a relačnú bázu dát. V r. 1986 bola vydaná kánonická práca „*Principles of Geographical Information Systems for Land Resources Assessment*“, ktorej autorom bol **Peter Burrough** (1944-2009). V r. 1987 začal vychádzať prvý vedecký časopis z problematiky GIS pod názvom „*International Journal of Geographical Information Systems*“. Prvá digitálna mapa sveta bola vytvorená v r. 1992 pod názvom „*Digital Chart of the World*“ a tvorila ju integrovaná databáza v mierke 1: 1 000 000 (Longley, Goodchild, Maguire, Rhind, 2006, s. 16-21). Rozvoj GIS-ov bol úzko previazaný s diaľkovým prieskumom Zeme. Prvé civilné satelity (napr. Landsat) boli využívané od 70. rokov. Na báze vojenských technológií bol v r. 1985 vytvorený systém na určovanie geografickej po-

lohy – GPS (*Global Positioning System*). Tento systém umožňuje od r. 1993 trojrozmerné určenie polohy na ľubovoľnom mieste na Zemi počas 24 hodín (Longley, Goodchild, Maguire, Rhind, 2006, s. 17 a 20). Technologický progres v oblasti informačných a komunikačných technológií umožnil široké využívanie GIS-ov v praxi. Okrem komerčných produktov k rozšíreniu používania GIS-ov prispeli open source prístupy (GRASS GIS, PostGIS, MapServer, QGIS – Quantum GIS). Dôležitým medzníkom bol vznik a rozvoj internetu, vďaka ktorému sa geografické informácie môžu dostať k užívateľom, ktorí nemajú k dispozícii špeciálny softvér GIS-u. Po zavedení Web 2.0 a architektúry klient-server mohli vzniknúť interaktívne aplikácie (WebGIS) v podobe mapových portálov, ktoré môžu užívatelia využívať na ďalšie spracovanie priestorových a geografických informácií bez samostatného aplikačného softvéru (Hofierka 2012, s. 126). Interakcie s užívateľom umožňujú vytváranie širokého spektra systémov pre vedecké a komerčné využitie, počnúc systémami s dominanciou priestorových analytických funkcií a nástrojov pre modelovanie krajiny až po systémy pre popularizáciu a disemináciu geografických informácií. V súčasnosti sa táto problematika spája s virtuálnymi geografickými prostrediami (VGE – *Virtual Geographic Environments*), ktoré sa otvárajú laickým používateľom. Tí si môžu mapové produkty (napr. Google Maps, Google Earth) prispôbovať a rozširovať ich obsah, čo vedie k vzniku nového druhu geografie – tzv. *neogeografie*. Tento pojem zaviedla D. Eisnor v r. 2006 a rozumie pod ním „rôznorodý súbor postupov, ktoré fungujú mimo alebo súběžne alebo spôsobom odrážajúcim praktiky profesionálnych geografov“ (Eisnor 2006 in Hudson-Smith, Crooks 2014, s. 26).

Postupný nárast poznatkov o tvorbe a využití GIS viedol v 90. rokoch 20. stor. k sformovaniu samostatnej vednej disciplíny – geoinformatiky (geografickej informačnej vedy – *Geographic Information Science*), ktorú v r. 1992 konceptualizoval americký geograf **Michael F. Goodchild** (*1944) z University of California, Santa Barbara, laureát medzinárodnej ceny Vautrina Luda za r. 2007. Geoinformatiku charakterizoval prostredníctvom jej výskumných záujmov, medzi ktoré uviedol zber dát, priestorovú štatistiku, modelovanie údajov, dátových štruktúr a algoritmov, zobrazovania, priestorových analýz a širšie aspekty využívania GIS-ov v praxi (Goodchild 1992 in Hofierka 2012, s. 122). V súčasnosti je geoinformatika chápaná ako „*interdisciplinárna vedná oblasť, ktorá sa venuje teoretickým a metodickým aspektom spracovania geografických (geopriestorových) informácií pomocou geografického informačného systému*“ (Hofierka 2012, s. 124). Na Slovensku sú začiatky geoinformatiky späté s aktivitami Jozefa Krcha, Štefana Poláčika, Evy Mičietovej, Heleny Mitášovej a mnohých ďalších reprezentantov mladších generácií. V oblasti diaľkového prieskumu Zeme sa k priekopníkom zaradil Ján Feranec.

Súčasnú kvantitatívnu geografiu reprezentuje široké spektrum aktivít. Naďalej je teda vitálnym prúdom geografického myslenia so solídnym heuristickým i aplikačným potenciálom. Oživenie záujmu o kvantitatívnu geografiu prinieslo širšie využitie geografických informačných systémov a postupné prekonávanie dichotómie medzi kvantitatívnymi a kvalitatívnymi

prístupmi a potreba využívania štatistických metód aj na pôde kritickej geografie (Nayak, Jeffrey 2011, s. 47). R. Johnston a kol. (2014) upozorňuje na to, že viacerí autori učebníc geografického myslenia preukazujú nízky stupeň porozumenia, prípadne ignorujú aktuálne dianie na pôde paradigmy geografie ako priestorovej vedy a nerozlišujú principiálne odlišnosti medzi súčasnou podobou kvantitatívnej geografie a jej podobou v pionierskom období 50. - 70. rokov 20. storočia. Okrem iných aspektov zdôrazňuje význam fenoménu „*big data*“ pre geografický výskum v súvislosti s revolúciou sociálnych médií a mobilných informačných a komunikačných technológií (Google, Twitter, Facebook, LinkedIn, Youtube a pod.) (rámček 15). Johnston a kol. (2014) *big data* považujú za súčasť reality prvej štvrtiny 21. stor. a naliehajú na to, že geografia by mala pochopiť nielen ako tieto vznikajú, ale aj možnosti ich využitia a správnej interpretácie v oblasti prognózovania vývoja geografickej reality. Presadzujú ďalšie pokračovanie diskusie na túto tému. E. Wyly (2014) v reakcii na tento článok kriticky hodnotí riziká tzv. „novej kvantitatívnej revolúcie“. Situuje ju do kontextu neoliberálneho digitálneho kapitalizmu a teda i neoliberalizácie edukácie a produkcie poznatkov. Spochybňuje všadeprítomnú kvantifikáciu všetkých aspektov edukácie, výskumu a poznatkových služieb a silené zošnúrovanie intelektuálnej aktivity do čísiel (Wyly 2014, s. 28).

RÁMČEK 15 – **Big data a geografia**

Fenomén „*big data*“ (slov. veľké dáta) sa dáva do súvislosti s veľkými a komplexnými súbormi dát, pri ktorých sa tradičné metódy spracovania dát ukazujú ako neadekvátne. Je výsledkom technologického pokroku v oblasti informačných a komunikačných technológií a rastúceho počtu užívateľov mobilnej komunikácie a internetu. V dôsledku toho sa výrazne znížili bariéry pre zber, uchovávanie, spracovanie a poskytovanie dát. Obrovské množstvo dát je vytváraných prostredníctvom vzájomnej interakcie ľudí, strojov a iných elementov nášho geografického prostredia. Dobrým úvodom do tejto problematiky je kniha „*Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work and Think*“ z r. 2013, ktorej autormi sú Viktor Mayer-Schönberger a Kenneth Cukier (české vydanie z r. 2014). Fenoménu *big data* v geografii sa venujú mnohí autori. *Big data* sú obrovské z viacerých hľadísk: veľkosti (napr. len firma Google denne spracuje viac ako 24 petabajtov / 10^{15} / dát), rýchlosti (ich vytvárania v reálnom čase), diverzity (ide o štruktúrované i neštruktúrované dáta), kompletnosti (usilujú sa zachytiť úplne všetky populácie a systémy), jemnosti rozlíšenia (snažia o detailné postihnutie v rozsahu aký je možný), prepojenosti (prepojenosť rozličných súborov dát navzájom), pružnosti (z hľadiska možností rozšírenia o nové informačné polia a škálovania). *Big data* sú generované prostredníctvom troch typov zdrojov – riadených (digitálna forma sledovania prostredníctvom ľudského

operátora zameraná na osobu alebo miesto), automatických (zabudované automatické funkcie zariadení sledujúce napr. históriu navštívených stránok na webe, senzory snímajúce určité parametre, skeny a čítačky elektronických kariet s dátami) a dobrovoľných (dáta poskytnuté užívateľmi napr. sociálnych sietí, dáta dobrovoľne poskytnuté zdieľaným systémom ako je napr. OpenStreetMap). Tieto formy generovania dát spôsobili, že v r. 2012 sa za dva dni vytvorilo väčšie množstvo dát ako za celú históriu ľudstva pred r. 2003 (Kitchin 2013). Tento proces je možné podľa Schönbergera a Cukiera (2014, s. 23) nazvať *datafikácia* (angl. *datafication*), čiže zber informácií o všetkom, čo sa na svete odohráva. Tieto dáta predstavujú veľké možnosti pre využitie v geografickom výskume. Zároveň však predstavujú obrovskú výzvu týkajúcu sa metód ich spracovania. Tradičné metódy zberu dát založené na reprezentatívnych, či nereprezentatívnych vzorkách sú prekonané. Big data totiž umožňujú v mnohých prípadoch spracovať všetky dáta týkajúce sa určitého javu. To umožňuje sledovanie detailov sledovaných javov. Pri sledovaní obrovského objemu dát sa znižujú požiadavky na presnosť (ak odstránime chyby spôsobené vzorkovaním, môžeme si dovoliť chyby spôsobené meraním). Ďalšou zmenou súvisiacou s objavením big data je opúšťanie klasického hľadania kauzality. Postačuje hľadanie určitých vzorcov a korelácií, ktoré nám ponúknu doteraz neznáme poznatky (doslova necháme dáta prehovoriť). Korelácie nám síce nezodpovedajú na otázku prečo sa niečo deje, pomerne spoľahlivo (s určitou pravdepodobnosťou) nás však upozornia na to, čo sa deje, resp. čo sa bude diať. Táto úroveň v mnohých prípadoch úplne postačuje. Týmto spôsobom môžeme odhaliť implicitnú, teda skrytú hodnotu informácií. Predpokladá sa, že big data výrazne zmenia v najbližšej budúcnosti oblasti vzdelávania, výskumu, manažmentu a rozhodovania (Mayer-Schönberger, Cukier 2014, s. 21-24). Kitchin (2013, s. 265) upozorňuje na riziká fenoménu big data pre geografiu. Prvým rizikom je nedostatočná teoretická a metodologická pripravenosť geografov na osvojenie si big data prístupu. Za ďalšie ohrozenia Kitchin považuje narušenie integrity geografického výskumu a nárast empirizmu a pseudo-pozitivismu (spomína výroky Ch. Andersona z r. 2008 o tom, že big data signalizujú koniec teórie a modelov, spôsobujú, že vedecká metóda sa stala obsolentnou, že už nepotrebujeme výskumné hypotézy a otázky etc.) a marginalizáciu štúdií v režime small data (malých dát). Graham a Shelton (2013, s. 257) tiež spomínajú riziko, že rozšírenie big data prístupu by mohlo viesť k novému scientistickému, pozitivistickému a kvantitatívnemu obratu v spoločenských vedách a redukcii priestoru pre kritický, kvalitatívny a post-pozitivistický výskum.

Paradigma geografie ako priestorovej vedy, ktorej produktom sú geografické informačné systémy, sa do určitej miery zaslúžila aj o zvýšenie záujmu o priestorovú dimenziu v iných sociálnych vedách. V tejto súvislosti sa v literatúre objavujú zmienky o priestorovom obrate (angl. *spatial turn*) v sociálnych vedách (napr. nová ekonomická geografia, priestorová sociológia, geopolitika) (bližšie Warf, Arias 2009). Goodchild a Janelle (2004) vidia

prínos priestorového prístupu v sociálnych vedách v nasledovných šiestich aspektoch:

- a) integrácia - priestorový prístup umožňuje informácie situovať do kontextu a korelovať navzájom informácie z rozličných zdrojov. V súčasnosti sa to považuje za najdôležitejšiu funkciu geografických informačných systémov;
- b) prierezová analýza – modely priestorovej organizácie umožňujú hlbší pohľad do procesov, osobitne ak sa realizujú porovnávacie výskumy v čase;
- c) priestorová teória – môže byť definovaná ako teória, ktorá umožňuje zahrnúť priestorové vlastnosti ako sú napr. poloha, vzdialenosť alebo smer v jej štruktúre. Teória centrálnych miest, teória priestorovej difúzie, či teórie priestorovej ekológie tieto vlastnosti majú;
- d) analýza na báze miesta (angl. *place-based*) – v súčasnosti vyvíjané metódy analýzy, ktoré umožňujú zistiť fundamentálnu (lokálnu) variabilitu zemského povrchu a produkovať mapy výsledkov a nielen jednotlivé súmárne štatistiky. Príkladom je geograficky vážená regresia;
- e) predikcia, dizajnovanie a formulácia politických odporúčaní – aplikácia všeobecných výsledkov si vyžaduje ich situovanie do časo-priestorového kontextu (napr. pri predikcii dôsledkov zmien cien ropy v Kalifornii je potrebné zobrať všeobecné zistenia o tom ako hospodárstvo reaguje na zmeny ceny ropy a aplikovať ich na špecifický časo-priestorový kontext Kalifornie) ;
- f) uchovávanie a poskytovanie informácií – priestor a čas ponúkajú účinný spôsob organizácie poznatkov a poskytovanie obrovského množstva digitálne spracovaných geodát.

4.5 BEHAVIORÁLNA GEOGRAFIA

Behaviorálna geografia má špecifickú pozíciu v klasifikácii geografického myslenia. Paulov (2012, s. 116) ju považuje za subparadigmu kvantitatívno-priestorovej paradigmy. V jej rámci rozlišujeme dve platformy – analytickú a humanistickú, do ktorých sa behaviorálna geografia začala štiepiť začiatkom 70. rokov. Analytickú platformu zaradujeme do oblasti modernej pozitivistickej geografie, pretože sa venuje vonkajším aspektom správania obyvateľstva, analyzuje veľké skupiny respondentov (agreguje dáta o individuálnom správaní), aplikuje naturalistickú metodológiu a metodologický holizmus, formuluje a testuje hypotézy a výsledky objektívizuje aplikáciou kvantitatívnych metód. Cieľom je objektívne vysvetlenie a zovšeobecnenie poznatkov o priestorovej percepcii, priestorovom správaní človeka a sprá-

vaní človeka v priestore⁴⁸. Humanistická platforma citlivejšie vníma problematiku dehumanizácie a požiadavku uniformity ľudských subjektov v rámci priestorovej vedy a usiluje sa o hlbšie preniknutie do vnútornej podstaty (porozumenie) a subjektívnej dimenzie ľudského správania⁴⁹. Jej filozofické ukotvenie bolo preto orientované na antipozitivistické smery (fenomenológia, hermeneutika), humanistickú metodológiu a metodologický individualizmus, čo vyústilo do vytvorenia osobitného prúdu geografického myslenia v podobe humanistickej geografie. Vzhľadom na tieto atribúty ju zaradujeme k postpozitivistickej geografii. Behaviorálna geografia sa takto javí ako určitý svorník medzi paradigmatickými prúdmi (Golledge 1987 in Siwek 2011, s. 10). V tejto časti budeme venovať pozornosť len behaviorálnej (empirickej) orientácii behaviorálnej geografie, ktorá zostala na pozitivistických pozíciách (Walmsley, Lewis 1997, s. 16).

Behaviorálna geografia nemala ambíciu nahradiť existujúcu a dominujúcu paradigmu priestorovej vedy. Objavenie sa behaviorálnej geografie teda nie je možné interpretovať ako vedeckú revolúciu v zmysle Kuhna. Išlo skôr o evolučné rozšírenie a doplnenie existujúcich bádateľských prístupov. Impulzom pre sformovanie tohto prúdu boli neuspokojivé výsledky kvantitatívnej geografie v intenciách skôr uvedenej kritiky. Behaviorálni geografi tvrdia, že okolitý priestor nie je vnímaný, poznávaný a chápaný jednotlivými ľuďmi rovnako. Dôvodom sú mentálne procesy, ktoré súvisia s množstvom a organizáciou informácií, ktoré má jednotlivý človek k dispozícii. Prvé práce jej analytickej platformy boli späté s výskumom rozhodovacích procesov v priestorovom kontexte. Švédsky geograf T. Hägerstrand (1957 in Walmsley, Lewis 1997, s. 17) zistil, že ani pri zahrnutí všetkých premenných nedokážu regresné modely bez zvyšku vysvetliť migračné preferencie

48 R. Golledge (2001, s. 1105 in Siwek 2011, s. 9) definuje tieto dva varianty predmetu záujmu behaviorálnej geografie nasledovne: „priestorové správanie je vzťahujúce sa k priestoru zjavné konanie človeka v každodenných situáciách (napr. cesta do práce, nakupovanie, vzdelávanie, oddych a rekreácia). Súvisí s údajmi o vzdialenosti, smere pohybu, odchýlok od smeru, frekvencii ciest, časovom intervale medzi udalosťami, mierou ich opakovateľnosti, ktoré sú zaznamenávané a analyzované na základe ich výskytu v priestore. Analýza správania v priestore sa zameriava na príčiny uvedenej zjavného konania a na pochopenie procesov rozhodovania, výberu, poznávania priestoru a jeho mapovania, získavania priestorových schopností, averzie voči riziku, neistoty, zvykov, hľadania a učenia, citového rozpoloženia, vzťahov, znázorňovania poznania, hodnôt a viery“.

49 Tento prístup nebol pre geografiu úplnou novinkou. Už v rámci berkeleyovskej školy kultúrnej geografie sa akcentovala úloha ľudí ako morfológických faktorov v rámci morfológie krajiny. Podobne to bolo v prípade francúzskej vidaliánskej školy regionálnej geografie, pre ktorú bol človek aktívnym činiteľom v zmysle geografického posibilitizmu a konceptu životných štýlov (Walmsley, Lewis 1997, s. 14).

obyvateľov mesta Asby. Tento nevysvetliteľný zdroj rozdielov v migračnom správaní nazval náhodnou premennou. Pre hlbšie pochopenie podmienosti týchto rozdielov navrhol štúdium behaviorálnych premenných (Daněk 2013, s. 60, Walmsley, Lewis 1997, s. 17). Iné relevantné výskumy v tejto oblasti sa týkali prijímania rozhodnutí vo vzťahu k povodňovému riziku, ktoré realizoval americký geograf **Gilbert F. White** (1911-2006), ktorému bola v r. 1992 udelená medzinárodná cena Vautrina Luda. White zistil, že ľudia nekonajú vždy racionálne a proces rozhodovania prebieha v podmienkach neúplnej informovanosti (White 1945, 1964 in Walmsley, Lewis 1997, s. 17). V tejto súvislosti bol do geografického myslenia adoptovaný koncept obmedzenej racionality, ktorého autorom bol behaviorálny ekonóm a kognitívny psychológ Herbert A. Simon (1957). Simon tvrdil, že objektívne racionálne rozhodovanie je nereálne, pretože kladie nesplniteľné požiadavky na kognitívne schopnosti decidenta⁵⁰. Z jeho prác vychádzal americký geograf **Julian Wolpert** (*1932). Študoval rozhodovacie stratégie švédskych farmárov a odhalil, že tým, že disponujú neúplnými informáciami a prijímajú rozhodnutia v režime neistoty, dosahujú horšie výnosy (40 %) vo vzťahu k existujúcim možnostiam. Farmári uprednostňovali uspokojivé a nie optimálne riešenia (Wolpert 1964 in Walmsley, Lewis 1997, s. 17). Odlišný prístup (teórii hier) pri štúdiu rozhodnutí týkajúcich sa využitia zeme v Tanganike uskutočnil P. Gould (1963, 1965) (Johnston, Sidaway 2004, s. 145). Významným predstaviteľom behaviorálnej geografie bol americký geograf **Allan Pred** (1936-2007), absolvent Penn State a Chicagskej univerzity. Pôsobil na Kalifornskej univerzite v Berkeley. Predova manželka bolo Švédka, čo podmienilo jeho intenzívnu spoluprácu so švédskymi geografmi, najmä T. Hägerstrandom. Pred sa behaviorálnej geografii venoval v prvej fáze svojho intelektuálneho vývoja, počas ktorej stál na pozíciách pozitivistickej kvantitatívnej geografie. K významným prácam z tohto obdobia sa zaradili „*The Spatial Dynamics of US Urban-Industrial Growth*“ z r. 1966 a dvojdielna práca „*Behaviour and Location: Foundations for a Geographic and Dynamic Location Theory*“ z r. 1967 a 1969. Pred poukázal na potrebu vylepšiť existujúce lokalizačné teórie o zohľadnenie aspektov ako sú iracionálne správanie, nedokonalé informácie, či iné psychologické a sociálne premenné (Pred 1966 in Latham 2011, s. 322). Pred sa pokúsil sformulovať behaviorálnu lokalizačnú teóriu, pričom navrhol behaviorálnu maticu, zohľadňujúcu kvalitu a kvan-

50 H. Simon (1916-2001) zistil, že ľudia sa nesprávajú v súlade s modelom racionálneho človeka „homo economicus“. Ich správanie nesie v sebe vždy istú mieru neurčitosti, je komplexnejšie a približuje sa k modelu sociálneho človeka (Simon 1957 in Paulov 2012, s. 116), ktorý hľadá uspokojenie. Paulov tento model človeka nazýva „homo satisfaciens“ (Paulov 2012, s. 116).

titu dostupných informácií a schopnosť osôb s rozhodovacou právomocou využiť tieto informácie v rámci decízneho procesu (Pred 1967 in Johnston a Sidaway 2004, s. 153-154).

Behaviorálna geografia sa teda začala rozvíjať predovšetkým v USA a Švédsku. Kým v severoamerickej škole sa hlavná pozornosť sústredila na nezávislého decidenta, ktorý aktívnym spôsobom realizuje výber z viacerých možností ponúkaných geografickým prostredím, vo švédskej škole sa rozvíjal výskum reakcií človeka na prekážky a bariéry geografického prostredia (Walmsley, Lewis 1997, s. 17).

Dôležitou agendou behaviorálnej geografie bol **výskum percepcie geografického prostredia**. V jeho rámci sa rozlišuje štúdium evalvačno-preferenčných aspektov percepcie a designačno-štrukturálnych aspektov percepcie. K významným predstaviteľom prvej orientácie patrili britsko-americký geograf **Peter Gould** (1932-2000), ktorý absolvoval Northwestern University a pôsobil na Pensylvánskej štátnej univerzite. V r. 1993 sa stal laureátom medzinárodnej ceny Vautrina Luda. Gould bol významným reprezentantom kvantitatívnej geografie, avšak jeho myslenie malo eklektický a provokatívny charakter. V rámci behaviorálnej geografie rozpracoval koncept mentálnych máp. K jeho najvýznamnejším prácam patria „*On Mental Maps*“ z r. 1966, „*Mental Maps*“ (spolu s G. Whiteom) z r. 1974, „*The Geographer at Work*“ z r. 1985 a „*Becoming a Geographer*“ z r. 1999. Mentálne resp. kognitívne mapy sú mapy uložené vo vedomí človeka, kde sú počas celého života dopĺňané a precizované, ale tiež deformované a zabúdané. Je to vlastne predstava človeka o okolitom svete. Mentálna mapa obsahuje to, čo človek subjektívne považuje vo svojom okolí za najdôležitejšie. Mentálna mapa je teda obrazom, ktorý sa viac alebo menej líši od objektívnej reality. Jej význam spočíva v tom, že slúži ako základný podklad pri priestorovom rozhodovaní človeka. Každý človek sa rozhoduje na základe svojich subjektívnych poznatkov a predstáv, teda na základe vlastnej mentálnej mapy (Siwek 2011, s. 88). Termín „mentálna mapa“ použil už S. V. Wooldridge (1956), čo spomenul aj P. Gould (1966) vo svojom kľúčovom príspevku o mentálnych mapách (Johnston, Sidaway 2004, s. 146). Gould prezentoval koncept preferenčných (sekundárnych) mentálnych máp, u ktorých nie je možné hodnotiť ich správnosť a mieru zhody s realitou. Príkladom sú mapy preferencií územia pre trvalé bývanie. Technika tvorby týchto máp sa obyčajne opiera o základné priestorové jednotky (napr. obce, povodia alebo geometrické plochy – štvorce, šesťuholníky), ktoré sú hodnotené (zoraďované do poradia) respondentmi. Výsledné hodnotenie je najčastejšie objektivizované výpočtom priemerného hodnotenia/poradia za každú základnú priestorovú jednotku. Mentálne mapy vznikajú sekundárne, kartografickou interpretáciou získaných hodnotení – napr. metódou pseudoizolínií (Matlovič 1992, Siwek 2011).

Oblasť designačno-štrukturálneho výskumu percepcie rozpracoval americký urbanista **Kevin Lynch** (1918-1984). V r. 1960 publikoval kľúčovú prácu „*The Image of the City*“, v ktorej predstavil koncept obrazu mesta. Využíval primárne (komparatívne) mentálne mapy (skice nakreslené respondentmi). V tomto prípade je možné posudzovať (komparovať) mieru zhody s realitou. Metóda využíva koncept stacionárnych elementov obrazu mesta (oblastí, ciest, hrán, uzlov a orientačných bodov). Kvalita obrazu mesta závisí od kvality stacionárnych elementov, od ich identity, individuality, čitateľnosti t.j. schopnosti u percipienta vyvolať charakteristickú predstavu (Matlovič 1992, Siwek 2011).

Teoretický rámec *analytickej behaviorálnej geografie* vytvoril austrálsko-americký geograf **Reginald Golledge** (1937-2009). Vychádzal z predpokladu, že každú ľudskú aktivitu môžeme pochopiť iba v kontexte nedokonalých a neúplných ľudských poznatkov o svete. Zameral sa na štúdium kognitívnych procesov, pričom kombinoval prístupy kognitívnej a environmentálnej psychológie so štatistickými technikami (viacrozmerné škálovanie, hierarchická zhuková analýza). K jeho najvýznamnejším prácam patria „*Analytical Behavioural Geography*“ z r. 1987 a „*Spatial Behaviour: A Geographic Perspective*“ z r. 1997 (obe spolu s R. Stimsonom). Golledge v r. 1984 stratil zrak, čo ho priviedlo k spolupráci s psychológmi J. Loomisom a R. Klatzky pri tvorbe orientačného a navigačného systému pre zrakovo postihnutých (UCSB Personal Guidance System), postaveného na báze geopriestorových technológií GPS a GIS (Kitchin 2011). Analytická behaviorálna geografia sa za svoju oddanosť pozitivistickej metodológii stretávala od konca 70. rokov s kritikou zo štrukturalistických i humanistických pozícií. Štrukturalisti namietali voči redukcii priestorového ľudského správania na kogníciu a zanedbávanie vplyvov sociálnych, ekonomických a politických faktorov na každodennú geografiu človeka (Cox 1981 in Kitchin 2011, s. 189). Humanistickí geografi spochybňovali dichotómie medzi subjektom a objektom, faktom a hodnotou, a tvrdili, že výskum akceptujúci tieto dichotómie nemôže viesť k plnému porozumeniu individuálneho správania (Eyles 1989 in Kitchin 2011, s. 189).

Koncom 60. rokov sa na pôde behaviorálnej geografie sformovala škola *geografie času* (angl. *time geography*). Ide o pokračovanie humánno-ekologickej tradície humánnej geografie⁵¹. Jej neskorší rozvoj prekročil rámec pozitivistickej metodológie a logicko-pozitivistickej filozofie do oblasti humanistických a realistických prístupov. Geografia času sa sprvu pestovala na pôde lundskej školy zásluhou T. Hägerstranda. Vyplynulo to z jeho nespokojnosti s dobovým stavom geografického myslenia, ktoré nebolo schopné

51 Hägerstrand ju nazval situačnou ekológiou (Dijst 2009).

vystihnúť podmienky ľudského konania. Bol motivovaný snahou zvýšiť užitočnosť geografických poznatkov pre oblasť verejnej politiky a plánovania (Dijst 2009, s. 266). Geografia času sa orientuje na štúdium závislosti produkcie a reprodukcie spoločenského života od učelivých ľudských subjektov, vytvárajúcich cesty v čase a priestore, naplňajúc jednotlivé projekty⁵², ktorých realizácie sú obmedzené určitými objektívne existujúcimi štruktúrami (nedeliteľnosť ľudského jedinca, obmedzený čas, ktorý má jedinec k dispozícii, obmedzená schopnosť jedinca zúčastniť sa simultánne viacerých aktivít, každá aktivita má svoje trvanie, presuny medzi bodmi priestoru spotrebúvajú čas, priestor má obmedzenú kapacitu a veľkosť, a fakt, že každá situácia je nevyhnutne zakotvená v minulých situáciách). Tieto obmedzenia ovplyvňujú každodenný život (Ira 2001, s. 232). Geografia času vychádza z premisy, že každá akcia a udalosť postupne sa vyskytujúca v živote človeka medzi jeho narodením a smrťou má súčasne časový aj priestorový atribút. Týmto sa zdôrazňuje neopakovateľné prepojenie časového okamihu s lokalizáciou v priestore. Hägerstrand (1963) už v rámci štúdia migrácie obyvateľov mestečka Asby (ním nazývanej populačnou archeológiou) prezentoval graf znázorňujúci trajektórie pohybov jednotlivcov počas ich života (individuálne biografie) v časopriestore (Ira 2001, s. 232). Hägerstrand vytvoril sieťový diagram, ktorý umožnil každú udalosť resp. aktivitu v osobnom správaní (na dennej, resp. inak časovo vymedzenej báze až po celú biografiu) znázorniť v štvorrozmernom priestore (dvojrôzmerne na horizontále a čas na vertikále). Pohyb a zmena lokácie sa znázorňovala pomocou trajektórie v tejto časopriestorovej mape. Cieľom geografie času je zmapovať, analyzovať a interpretovať túto štvordimenziálnu dynamiku, ktorá má charakter subjektívnych rozhodovacích procesov, avšak ukotvených v objektívnom rámci časopriestorového charakteru, nazývanom priestor aktivít (angl. *activity space*). Pred (1977) túto koncepciu nazval choreografiou existencie, Hägerstrand (1975) biografiou a Lenntorp (1999) drámou reálneho života (Ira 2001, s. 233, Frantál a kol. 2012, s. 837-8). Tieto trajektórie (cesty) časopriestorom môžu byť interpretované jednak ako diagramy výberov a rozhodnutí realizovaných jednotlivcami alebo ako znázornenie obmedzení pohybu ľudí. Geografia času obohatila geografické myslenie o celú plejádu 52 nových konceptov – napr.: prizmy, cesty (angl. *paths*), aktivity, projekty, rutiny, stanice, kontexty, obmedzenia (Ira 2001, Frantál a kol. 2012, s. 838). Z hľadiska metodiky a techniky zberu dát sa spočiatku geografia času spoliehala na podrobné anketové prieskumy a časopriestorové snímky rozvr-

52 Pod projektom sa v geografii času rozumie súhrn činností, potrebných na dosiahnutie určitého cieľa. Projekty pritom môžu mať krátkodobý alebo dlhodobý charakter (Ira 2001, s. 238).

hu aktivít (angl. *time-space budgets*), ktoré boli dopĺňané hĺbkovými rozhovormi, psychosémantickým diferenciálom, naratívnu analýzou a podobne. Technologický pokrok v ostatných decéniách podstatne skvalitnil a rozšíril možnosti zberu (mobilné technológie, lokalizačné technológie – GPS, TDOA, rádiový frekvenčný identifikácia - RFID), analýzy a vizualizácie dát (GIS). Na druhej strane však tieto možnosti sledovania časopriestorovej mobility jedincov narážajú na etické problémy súvisiace s ochranou súkromia (Frantál a kol. 2012, s. 842). Od konca 70. rokov a počas 80. rokov bola geografia času podrobená kritike smerovanej na teoretické ukotvenie a metodický aparát. Kritici poukázali na zjednodušené chápanie človeka ako nositeľa časopriestorovej lokácie, ktoré ignorovalo jeho charakter mysliacej a cítiacej bytosti so svojimi potrebami, predstavami a túžbami. Fyzikalizmus disciplíny a mechanické nakladanie s objektami neumožňovali podľa kritikov postihnúť sociálne aspekty časopriestoru. V reakcii na túto kritiku bola prezentovaná jej socializovaná verzia prepojená na teóriu štrukturácie. Došlo k výraznejšiemu prepojeniu sociálnej štruktúry so štruktúrou časopriestoru (Frantál a kol. 2012, s. 843). Hägerstrandov rámec situačnej ekológie človeka bol rozšírený aj o živých a neživých nehumánnych aktérov, čo umožnilo geografii času ponúknuť kontextuálnu explanáciu procesov v určitom priestore alebo regióne. Pred (1977, s. 213) v tejto súvislosti navrhol, že geografia času môže ponúknuť bázu pre oživenú regionálnu geografiu. Región chápal ako súbor (arénu) humánnych, nie ľudských a technologických aktérov vtiahnutých do komplikovaného baletu, ktorý je v neustálom pohybe, v stave „stávania sa“. Tento stav nevyhnutne predpokladá sústavné vyvažovanie štruktúry a aktivity, možností výberu a ich obmedzení. Geografia času v tejto súvislosti ovplyvnila aj teóriu štrukturácie A. Giddensa (Cresswell 2013, s. 200). Geografia času zostáva vitálnou súčasťou geografického bádania až do súčasnosti s významnými praktickými aplikáciami (napr. organizácia dopravných systémov v mestách, časopriestorové aspekty spotreby energie, hľadanie alternatívnych modelov organizácie práce, výskumy kvality života, meranie priestorovej segregácie, analýza priestorového správania športovcov a ich herných stratégií v kolektívnych hrách) (Ira 2001, Frantál a kol., 2012).

Z hľadiska ďalšieho vývoja geografie času bude zaujímavé sledovať vývoj vo filozofickom myslení týkajúcom sa interpretácie kategórie času. Upozorniť je možné na originálnu koncepciu recentizmu poľského filozofa J. Bańku⁵³. Ide o filozofické stanovisko, ktoré sa usiluje riešiť všetky problémy existencie človeka, a to prevedením týchto problémov na čas prítomný.

53 **Józef Bańka** (*1934) je poľský filozof, pôsobiaci na Sliezskej univerzite v Katowiciach. Svoju recentivistickú filozofiu predstavil prvýkrát v práci *„Ja teraz. U źródła filozofii człowieka współczesnego“* z r. 1983.

Baňka, inšpirujúc sa Parmenidom, vychádza z tézy „život nás učí, že ak niečo aktuálne je, tak zároveň nemôže nebyť; skrátka, pouča nás o aktuálnosti momentu nami nazývaného *recens*“ (Dupkala 2008, s. 123). Minulosť, prítomnosť a budúcnosť vymedzuje na základe recentistickej interpretácie času, ktorá sa vyhýba „reifikácii“ času, čiže jeho vnímaniu ako merateľnej veci. Čas tu nemá substanciálny charakter, preto Baňka uprednostňuje namiesto termínu čas koncept časových relácií. Nezávisle od všetkého čas vďačí za svoj význam udalostiam, keďže je súborom časových relácií rôznych udalostí. V tomto zmysle neexistuje nič, čo by poukazovalo na existenciu akejkoľvek minulosti alebo budúcnosti, lebo spomienky alebo sny a vízie sú prítomnými, recentivistickými javmi, ktoré sa nám ukazujú ako jestvujúce veci teraz. Minulosť a budúcnosť sa z hľadiska recentizmu vymedzujú ako dolný a horný koniec prítomnosti. Dejiny sú takto dolným horizontom prítomnosti, ktorý je epistemologicky otvorený pre poznávanie, ale ontologicky uzavretý pre stávanie sa. Na druhej strane je budúcnosť horným horizontom prítomnosti, ktorý je ontologicky otvorený pre stávanie sa, ale epistemologicky uzavretý pre poznávanie. Iba prítomnosť je otvorená ontologicky i epistemologicky (Dupkala 2008, s. 124). Baňka však tiež poukazuje na trvalú potrebu ľudského rozumu opisovať javy a udalosti v minulosti a budúcnosti. Dáva to do súvislosti s teóriou echa (echolaliou). Podľa nej, každý fakt, ktorý existoval v minulosti, nachádza odraz v podobe faktu, ktorý má miesto v prítomnosti a každý fakt, ktorého existencia sa predpokladá v budúcnosti, je ecom reálneho faktu, ktorý je zaživa vyňatý z našej prítomnosti. Vymedzuje teda historickú echolaliu a prognostickú echolaliu. Historická echolalia podľa neho nepredstavuje pre ľudský rozum ohrozenie, pretože čím viac faktov z minulosti poznáme, tým lepšie rozumieme prítomnosti. Na druhej strane prognostickú echolaliu považuje za nebezpečnú a škodlivú, lebo čím viac faktov prenášame z našej prítomnosti do budúcnosti, tým viac skresľujeme obraz budúcnosti (Dupkala 2008, s. 125).

RÁMČEK 16 - Prvá vlna reflexie behaviorálnej geografie na Slovensku

Behaviorálna geografia vyvolala prvé ohlasy v slovenskej geografickej komunite v druhej polovici 70. rokov 20. storočia. Zaslúžil sa o to **Vladimír Ira** (*1952), absolvent Univerzity Komenského, ktorý pôsobí na Geografickom ústave SAV a Univerzite Palackého v Olomouci. Jeho prístupy ovplyvnili pobyty na univerzitách v Cambridge a Göteborgu a dobrá orientácia v prostredí anglosaskkej geografie. Ira zaviedol behaviorálnu geografiu ako predmet do slovenského univerzitného geografického kurikula. Jeho bádateľské záujmy sú široké a behaviorálna geografia tvorí jednu z jeho domén. Prvé práce z tejto oblasti boli zamerané na hodnotenie kvality životného prostredia Bratislavy a vznik-

li koncom 70. a začiatkom 80. rokov - Ira, Paulov (1976), Bašovský, Paulov, Ira (1981). Išlo teda o štúdium evalvačno-preferenčných aspektov percepcie. V. Ira sa v ďalších rokoch zamerlal na štúdium prostredia a jeho zmien v percepcii človeka, vnímanie a hodnotenie prostredia z hľadiska etnických a religióznych vzťahov, udržateľného rozvoja regiónov a miest vo vnímaní a hodnotení obyvateľov a decidentov, na štúdium kvality života v meste a regiónoch prostredníctvom analýz jej objektívnej a subjektívnej dimenzie (percepcie) a na štúdium geografie času (time-geography) cez časovo-priestorové aspekty vzorcov činností každodenného života človeka. K ďalším významným prácam v tomto kontexte patria napr. „*Behavioural-geographical Aspects of Environmental Quality*“ z r. 1994 (spolu s D. Kollárom), „*The perception of potential ethnic tensions : (the region of East Slovakia and Northeast Hungary)*“ z r. 1997, „*Geografia času: prístup, základné koncepty a aplikácie*“ z r. 2001, „*The changing intra-urban structure of the Bratislava city and its perception*“ z r. 2003, „*Rural space in Slovakia: changes of spatial structures and spatial behavioral patterns*“ z r. 2004, „*Quality of Life in the Urban Environment of Bratislava: two Time-Spatial Perspectives*“ z r. 2008 (spolu s I. Andráškom) a ďalšie – napr. Ira (2006).

Lynchovu koncepciu obrazu mesta a štúdium dezignačno-štrukturálnych aspektov percepcie reflektoval na Slovensku **Pavel Radváni** (1949-2003), ktorý pôsobil na Ústave stavebníctva a architektúry SAV v Bratislave a neskôr na pracovisku Univerzity M. Bela v Banskej Štiavnici. K jeho najvýznamnejším prácam patrili „*Mesto a jeho obraz*“ z r. 1983 a „*Vybrané aspekty obrazu podmalokarpatských miest*“ z r. 1985. Začiatkom 90. rokov teoretické otázky výskumu priestorového správania obyvateľstva prediskutoval D. Kollár (1992, 1994). Evalvačno-preferenčným aspektom percepcie a mentálnym mapám sa venovali R. Matlovič (1992) a B. Nižnanský (1993). Geografiu času v rámci analýzy vnútromestského pohybu chodcov aplikovali V. Drgoňa, H. Kramáreková a A. Dubcová (1994). Téma štúdia percepcie a časopriestorových výskumov je v slovenskej geografii dodnes živá (napr. Matlovičová 2011, Madajová, Šveda 2013, Ira et al. 2014).

5 MODERNÁ POSTPOZITIVISTICKÁ GEOGRAFIA

Modernú postpozitivistickú geografiu reprezentujú viaceré prúdy geografického myslenia. Ide o pomerne široké spektrum smerov, ktoré sa líšia svojim filozofickým a sociálno-teoretickým zázemím, v ktorom sa uplatňujú kritický racionalizmus, teória systémov, teória komplexity, fenomenológia, hermeneutika, existencionalizmus, dialektický a historický materializmus, štrukturalizmus, postštrukturalizmus, realizmus a feminizmus.

5.1 TEÓRIA KOMPLEXITY V GEOGRAFII

Teória komplexity sa formuje od 60. rokov 20. storočia. Sústreďuje sa na celostné pochopenie dynamiky komplexných systémov. Postupne sa vyprofilovala ako rýchlo rastúca interdisciplinárna oblasť výskumu v oblasti prírodných i sociálnych vied. V rámci geografie našla ohlas ako vo fyzickej geografii, tak aj humánnej geografii. Jej holistické zameranie kontrastuje s redukcionistickými prístupmi pozitívizmu. Centrálnu úlohu v bádateľskom úsilí hrá testovanie hypotéz, ktoré sú implikované z opisu sledovaných javov realizovaného prostredníctvom konceptov teórie komplexity. Z hľadiska filozofického ukotvenia je teória komplexity spájaná predovšetkým s kritickým racionalizmom vo filozofii vedy (Couper 2015, s. 185), ale evidentne ju ovplyvnili aj práce procesuálnych filozofov namierené proti redukcionizmu (Bergson, T. de Chardin, Whitehead, Smuts)⁵⁴ (Heylighen a kol. 2007, s. 124).

5.1.1 Kritický racionalizmus a jeho recepcia v geografii

Vznik kritického racionalizmu je spätý s filozofom rakúskeho pôvodu **Karlom R. Popperom** (1902-1994), ktorý svoje myšlienky podal v práci *„Logik der Forschung“* z r. 1934 (slov. Logika vedeckého výskumu). Popper bol v kontakte s neopozitivistami združenými vo Viedenskom krúžku. S pozitivistami súhlasil, že rozhodujúcu úlohu arbitra vo vede musí hrať zmyslová

54 Korene holizmu je možné nájsť u Aristotela v jeho výroku „celok je viac ako suma jeho častí“. Termín holizmus ako prvý použil juhoafrický filozof **Jan Ch. Smuts** (1870-1950) vo svojej práci *„Holism and evolution“* z r. 1926. Podobné myšlienky vyjadril anglický filozof a matematik **Alfred N. Whitehead** (1861-1947) v práci *„Science and the Modern World“* z r. 1925.

skúsenosť a nie rozum. Spochybnil však základný predpoklad pozitivizmu o vývoji vedy prostredníctvom zovšeobecnenia empirických skutočností. Odmietol teda klasický empirizmus a jeho nadstavbu – observačno-induktívny model vedy. Na rozdiel od pozitivizmom presadzovanom princípe verifikovateľnosti teórií, teda potvrdzovaní (konfirmácie) ich pravdivosti, Popper predstavil princíp falzifikácie. Podľa tohto princípu majú byť teórie (hypotézy) vystavené čo najprísnejšej kritike a rizikám vyvrátenia a ak týmto testom neprejdú, majú byť neľútostne odmietnuté (falzifikované). Tie teórie, ktoré neboli falzifikované považoval za koroborované (dosvedčené). Procedúra falzifikácie a jej postulovaná univerzálna platnosť sa stala základom Popperovho chápania hypoteticko-deduktívnej metódy ako všeobecného metodologického princípu. Jej aplikácia pozostáva z troch fáz (Tkadlec 2011, s. 32-33):

- a) Formulácia odvážneho predpokladu vo forme falzifikovateľnej hypotézy (hypotetická fáza). Dáta podľa Poppera teda prichádzajú k slovu až po vyslovení myšlienky, pretože domnienka predchádza empiriu.
- b) Z tejto hypotézy sa v konjunkcii s ostatnými tvrdeniami danej disciplíny logicky odvodí dôsledok, resp. predikcia (deduktívna fáza).
- c) Odvodená predikcia sa konfrontuje s pozorovaním za použitia iných dát ako boli použité pri vytvorení hypotézy. Hlavným cieľom je jej falzifikácia.

Popper, podobne ako pozitivisti, predpokladal objektívnu danosť reality a javov, ktoré považoval za nezávislé od pozorujúceho subjektu. Od pozitivizmu sa však kritický racionalizmus odlišuje odmietnutím kumulativizmu poznatkov. Teórie a hypotézy nie sú považované za definitívne, ale sú vystavené permanentnému falzifikačnému úsiliu, čím je zaistený progres nášho poznania. (Blažek, Uhlíř 2011, s. 26). Princíp falzifikácie uplatnil Popper aj pri riešení problému demarkácie vedeckých a pseudovedeckých myšlienok. Popperov prístup bol kritizovaný za nízku efektívnosť a nepraktickosť. V prípade spoločenských vied je totiž možné v mnohých prípadoch zovšeobecnení nájsť výnimku, ktorá však neznamená, že celá teoretická konštrukcia je neplatná (Blažek, Uhlíř 2011, s. 26).

V rámci geografie sa explicitná diskusia na tému kritického racionalizmu týkala viac fyzickej geografie. To však neznamená, že humánna geografia nemôže byť praktizovaná v režime kritického racionalizmu. V rámci fyzickej geografie bol kritický racionalizmus reflektovaný napríklad v geomorfológii. Spomenúť je možné príspevok dvoch britských geografov **Roya Haines-Younga** a **Jamesa Petcha**, ktorý videli prínos kritického racionalizmu vo väčšom uvedomení si filozofického ukotvenia a vo vylepšení rigoróznosti metodologického dizajnu fyzickogeografického výskumu (Haines-Young,

Petch 1980 in Couper 2015, s. 46). Tieto myšlienky rozvíjajú v kánonickej práci z r. 1986 „*Physical Geography: Its Nature and Methods*“. Mnoho fyzických geografov si v tomto kontexte uvedomilo, že ideál rýdzeho pozorovania neexistuje, každé pozorovanie je impregnované teoretickými predpokladmi (Inkpen, Wilson 2013 in Cresswell 2013, s. 99). V rámci slovenskej geomorfológie Popperov hypoteticko-deduktívny model reflektoval J. Urbánek (2001).

5.1.2 Teória systémov a systémový prístup v geografii

Korene systémového prístupu, v zmysle usporiadania bytia ako štruktúrovaného celku, siahajú do starovekej filozofie (Platón, Aristoteles). V 17. a 18. storočí sa koncept systému objavuje v špeciálnych vedách v rámci riešenia problému matematického opisu mechanickej formy pohybu (napr. Lagrange, Bernolli). Systém sa chápal ako rozloženie rozličných, navzájom usporiadaných a vzájomne sa podporujúcich častí určitého celku. Systémový prístup k vede sa následne objavuje u I. Kanta a G.W. Hegela, pričom viditeľná už je aj diskusia o odlišnostiach mechanických a organických systémov. Zásadný posun vo vývoji teórie systémov nastal koncom 30. rokov 20. storočia zásluhou rakúskeho biológa **Ludwiga van Bertalanfyho** (1901-1972), ktorý sa pokúsil zjednotiť princípy celostnosti, organizovanosti, ekvifinality a izomorfizmu do podoby všeobecnej teórie systémov, hoci sa mu napokon podarilo sformulovať len parciálnu teóriu kauzálne dynamického systému na báze termodynamiky. Rozpracoval koncept otvoreného a uzavretého systému, rovnováhy a dynamickej rovnováhy systému a homeostázy. Na možnosť vybudovať všeobecnú teóriu systémov nie sú v literatúre jednotné názory. Jedna časť autorov je presvedčená, že možno vybudovať metateóriu systémov, ktorej predmetom budú špeciálne teórie systémov spolu s metódou systémového prístupu. Druhá skupina tvrdí, že to nie je možné a dá sa vypracovať iba všeobecná teória systémového prístupu a špeciálne teórie systémov (Černík, Viceník 2011, s. 309).

Teória systémov sa zameriava predovšetkým na komplexné systémy. Ide o systémy utvorené zo súhrnu vzájomne pôsobiacich častí (prvkov a podsystémov), ktoré vzájomnou interakciou vytvárajú nové (tzv. emergentné, čiže na súhrn individuálnych vlastností neredukovateľné) systémové vlastnosti neexistujúce v jednoduchom súbore podsystémov a prvkov. Správanie komplexného systému je závislé od interakcie medzi jeho prvkami. Systém teda tvoria prvky, podsystémy a väzby medzi nimi. Zavádza sa tiež pojem okolia systému. Ide o tie systémy, ktoré daný systém obklopujú a bezprostredne s ním vstupujú do vzťahu (buď na vstupoch alebo výstupoch). Rozlišujú

sa pritom otvorené systémy (vymieňajú si látku, energiu alebo informáciu s okolím), relatívne uzavreté systémy (výmena prebieha len prostredníctvom určitých kanálov vzájomného pôsobenia) a uzavreté (izolované) systémy (nevymieňajú si látku, energiu, entropiu a informáciu s okolím). Systémy môžu vytvárať hierarchické usporiadanie (môžu sa skladať z podsystémov a sami sa môžu stať podsystémov zložitejších systémov, resp. supersystémov). Väzby medzi systémami v rámci hierarchickej štruktúry môžu mať kompozičný (vzťah celku a častí) alebo genetický (vzťah pôvodcu a následníka) charakter (Černík, Viceník 2011, s. 310-2).

Systémový prístup sa zameriava aj na analýzu správania systémov. To závisí od spôsobu transformácie vstupov systému na jeho výstupy a od siete väzieb medzi komponentmi systému, čiže od jeho vnútornej štruktúry. Ak túto vnútornú štruktúru nepoznáme, narábame so systémom ako s „čiernou skrinkou“ a sústreďujeme svoju pozornosť na jeho vstupy, výstupy a vonkajšie správanie. V analýze systémovej dynamiky má veľký význam rozbor sériových, spätných (pozitívnych a negatívnych) a anticipačných väzieb a tokov. Sériová väzba medzi systémami (prvkami) je taká, ktorá je vstupom jedného a súčasne výstupom druhého a ich trajektórie sú totožné. Spätná väzba je väzba medzi systémami (prvkami), pri ktorej výstup jedného systému je zároveň vstupom druhého a výstup druhého je zároveň vstupom prvého, pričom trajektórie obidvoch väzieb sú rozličné (väzba má teda cyklický charakter). Anticipačná väzba má tiež cyklický charakter. Ide o väzbu medzi dvoma systémami, z ktorých jeden je pôvodcom druhého. Spätná väzba je teda typom kompozičnej väzby, kým anticipačná väzba je typom genetickej väzby (Černík, Viceník 2011, s. 312-3).

V rámci analýzy systémovej dynamiky sa venuje pozornosť stavu systému. Následnosť stavov sa označuje ako jeho trajektória a priestor, ktorý obsahuje všetky možné trajektórie systému sa nazýva fázový priestor. Spomedzi možných stavov systému sa vyčleňuje stav dynamickej rovnováhy. Je to od času nezávislý stav otvoreného systému, pri ktorom makroskopické veličiny zostávajú nezmenené, hoci pokračujú nepretržité procesy vstupu a výstupu látky, resp. energie a informácie. Systém, ktorý má najmenej jednu spätnú väzbu a ktorého spätné väzby sú kompenzačné, má charakter stabilného systému. Takýto systém má tendenciu vracieť sa po vychýlení z pôvodného stavu späť alebo sa aspoň udržiavať v tolerovaných hraniciach. Proces smerovania stabilného systému k stavu rovnováhy (homeostázy) má charakter autoregulácie (Černík, Viceník 2011, s. 313).

Teória systémov rozlišuje ich viaceré typy: klasické deterministické systémy, pravdepodobnostné systémy, adoptívne systémy, agresívne systémy. Iné je členenie na cieľovo neorganizované systémy a cieľovo organizované systémy (Černík, Viceník 2011, s. 313-4). Teória systémov ponúkla špeciál-

ným vedám celé spektrum účinných prostriedkov na systémovú analýzu záujmového segmentu reality. Napríklad v rámci analýzy sociálnych systémov bola rozpracovaná sociológmi Talcottom Parsonsom (1902-1979) a Niklasom Luhmannom (1927-1998).

Bertallanfyho práca vyvolala prakticky okamžitý ohlas vo fyzickej geografii. Zaslúžil sa o to americký geomorfológ **Arthur N. Strahler** (1918-2002), ktorý pôsobil na Kolumbijskej univerzite v New Yorku. K všeobecnej teórii systémov sa prihlásil už vo svojej práci z r. 1950, v ktorej označil svahy a geomorfologické útvary za otvorené systémy v stave dynamickej rovnováhy. Strahler neskôr sumarizoval poznatky o možnostiach aplikácie teórie systémov vo fyzickej geografii v práci „*Systems theory in physical geography*“ z r. 1980 (Malanson 2011, s. 457). V týchto snahách pokračoval jeho študent z Kolumbijskej univerzity, britský geograf **Richard Chorley** (1927-2002), ktorý po štúdiách v Oxforde a New Yorku krátko pôsobil v USA, potom sa vrátil do Anglicka a bol profesorom na univerzite v Cambridge. K jeho najvýznamnejším prácam v rámci tohto kontextu patria „*Geomorphology and general systems theory*“ z r. 1962, „*Physical Geography. A System Approach*“ z r. 1971 (spolu s B. Kennedyovou) a „*Environmental Systems*“ z r. 1978 (spolu s R. Bennetom). Propagátorom systémovej teórie bol aj **Peter Haggett** (1965), ktorý poukázal na jej potenciálne využitie pri formulácii modelov (Malanson 2011, s. 459). Na druhej strane sa objavili aj kritické pohľady – napr. Chisholm (1967) považoval všeobecnú teóriu systémov z pohľadu geografie za irelevantnú. Do diskusie o systémoch vstúpil aj britsko-americký geograf **David R. Stoddart** (1937-2014), ktorý v r. 1965 uverejnil prácu „*Geography and the ecological approach. The ecosystem as a geographic principle and method*“. Stoddart v nej predstavil ekosystém ako vhodný integrujúci organizačný a metodologický koncept pre celú (fyzickú i humánnu) geografiu (Malanson 2011, s. 457). Teória systémov bola rozpracovaná aj na pôde sovietskej geografickej školy. Sovietsky geograf **Viktor Borisovič Sočava** (1905-1978) uviedol systémové myslenie do náuky o krajine (Sočava 1963). Geografia podľa neho mala skúmať systémy strednej mierky (mezosystémy), ktoré nazval geografické systémy, resp. skrátené geosystémy. Chápal ich však užšie, len ako prírodné systémy (Demek 1987, s. 98-101). Koncept geosystému rozšíril ďalší sovietsky geograf **Innokentij P. Gerasimov** (1906-1985), pričom pod geosystémom rozumel priestorový systém krajiny sféry, ktorý mohol mať charakter prírodného, prírodno-technického i socioekonomického systému (Gerasimov 1976 in Demek 1987, s. 101). Systémové myslenie a systémový prístup sa koncom 60. rokov začína ujímať aj v slovenskej geografii. V geomorfológii ho využil **Ján Urbánek** (*1940), ktorý uplatnil systémovú perspektívu na štúdium zosunov a svahovej modelácie (Urbánek 1968). Významným vkladom v rámci uvedenia teórie systémov

a systémového prístupu do slovenského geografického myslenia sa stali práce **Jozefa Krcha** (*1934) z konca 60. a 70. rokov. V svojom prvom príspevku zadefinoval prírodnú časť geosféry ako kybernetický systém (Krcho 1968), čo mu neskôr umožnilo rozpracovať problematiku štruktúry a priestorovej diferenciácie fyzickogeografickej sféry ako systému a následne i modelovanie georeliéfu ako subsystemu krajiny. Tieto poznatky zhrnul v monografickej práci „*The spatial organization of the physical-geographical sphere as a cybernetic system expressed by means of entropy*“ z r. 1978. Jeho snahy postupne vyústili do formulácie komplexného digitálneho modelu reliéfu a rozpracovania kartografického modelovania priestorových systémov v prostredí geografických informačných systémov.

5.1.3. Základné koncepty teórie komplexity a ich implikácia v geografii

Komplexita je charakteristickou črtou súčasnej spoločnosti. Zásluhou ekonomického a technologického progresu sa produkcia, doprava a komunikácia stáva čoraz efektívnejšou, čím sa zvyšuje vzájomná interakcia ľudí, objektov a rozličných systémov. Táto sieť interakcií sa rozširuje v globálnej mierke a zvyšuje vzájomnú závislosť jednotlivých častí nášho sveta. Teória komplexity si zakladá na novom spôsobe myslenia, ktoré ostrým spôsobom kontrastuje s filozofiou preferujúcou newtonovskú vedu, ktorá sa zakladala na redukcionizme, determinizme a objektivizme. Determinizmus bol spochybnený kvantovou mechanikou (napr. Heisenbergov princíp neurčitosti) a teóriou chaosu. Teória systémov priniesla vedeckú bázu pre holizmus, čím z arény vedeckého skúmania vytlačila redukcionizmus. Kybernetika ukázala, že veda je svojou podstatou subjektívna⁵⁵ (Heylighen a kol. 2007).

Teória komplexity je teda konglomerátom vzájomne prepojených konceptov, ktoré sú jednotlivými autormi rozličným spôsobom interpretované. To výrazne komplikuje jej precíznu definíciu. Tieto ťažkosti sú dôsledkom spomínaného diverzifikovaného spektra teoretických impulzov, ktoré tvoria jej historické korene. Patrí medzi nich spomínaná všeobecná teória systémov. Ďalšími sú evolucionizmus, výskumy umelej inteligencie, neurónových sietí a kognitívnych procesov, aplikácie teórie hier v ekonómii, koncepcie matematického biológa D'Arcy W. Thompsona, teória katastrof

55 Tieto myšlienky rozvíja najmä tzv. kybernetika druhého rádu (angl. *second-order cybernetics*), ktorá študuje kybernetické systémy s uvedomením si skutočnosti, že sama je ich súčasťou (Heinz von Foester, Gordon Pask, Humberto Maturana Ranulph Glanville a ďalší). Tento prístup znamená, že naše poznatky sú subjektívnou konštrukciou a nie objektívnou reflexiou reality (Heylighen a kol. 2007, s. 125).

R. Thoma, koncepcie chaosu a komplexity z perspektívy matematickej ekológie R. Maya, koncepcie fyziky zamerané na výskum nelineárnej dynamiky komplexných systémov na báze termodynamiky – napr. teória disipatívnych štruktúr I. Prigogina a synergetika H. Hakena (Heylighen a kol., 2007, s. 117, O'Sullivan 2009, s. 239).

Pojem komplexity sa používa na označenie útvarov, ktoré pozostávajú z veľkého počtu vzájomne previazaných častí. Rozlišuje sa dezorganizovaná komplexita (časti sa správajú chaoticky) a organizovaná komplexita (časti vykazujú črty usporiadaného, organizovaného správania). Teória komplexity sa prednostne zaoberá organizovanou komplexitou, čiže systémami, zloženými z veľkého množstva rozmanitých interakcií medzi sebou nezávislých agentov (Paulov 2002, Rusnák 2012). Z hľadiska druhej termodynamickej vety je možné rozlíšiť tri stavy systému: systém v stave termodynamickej rovnováhy (maximum entropie, systém osciluje medzi stacionárnymi hodnotami napr. v periodickom, resp. cyklickom režime), systém blízky stavu termodynamickej rovnováhy (minimálna produkcia entropie, prevládajú lineárne vzťahy) a systém vzdialený stavu termodynamickej rovnováhy (začínajú prevládať nelineárne vzťahy) (Paulov 2002, s. 395). Systém v prvých dvoch stavoch je odolný voči fluktuáciám a v prípade vychýlenia sa vráti na svoju stacionárnu trajektóriu. Typickým prípadom sú izolované systémy, ktoré si nevymieňajú energiu a informácie so svojim okolím. Vyvíjajú sa smerom k neporiadku v dôsledku stúpajúcej entropie. Rastúca entropia odraža nezvratnosť vývoja systému (šípku času).

Dôležitým atribútom komplexity je určitý špecifický organizovaný spôsob správania sa systému, ktorý je zložený z množstva rozmanitých interakcií. Táto bohatosť (diverzita) interakcií umožňuje, že systém ako celok podlieha samoorganizácii. Systém je schopný sa adaptovať na neustále meniace sa podmienky okolitého prostredia. Adaptívny samoorganizujúci sa systém takto nadobúda dynamiku a vykazuje evolučné vlastnosti. Táto špecifická (nelineárna) dynamika vnáša do správania systému istú nepredvídateľnosť (náhodné fluktuácie), čo spôsobuje podivné správanie a balansovanie systému na hrane medzi poriadkom a chaosom (Waldrop 1992 in Rusnák 2012, s. 182). Z termodynamického hľadiska tieto systémy vzdialené stavu termodynamickej rovnováhy pre svoju existenciu a fungovanie potrebujú čerpať zo svojho okolia energiu (negatívnu entropiu), ktorú po využití vracajú späť do okolia v podobe pozitívnej entropie. Je to dané ich otvorenosťou. Nelinearita znamená, že aj nepatrný impulz (fluktuácia) sa môže rozvinúť do veľkých rozmerov a mať ďalekosiahle následky. Systém sa dostane pred „voľbu“ svojho ďalšieho rozvoja. Táto možnosť vetvenia jeho vývojovej trajektórie sa nazýva bifurkácia (môže byť aj viacnásobná). Bifurkačný bod na vývojovej trajektórii predstavuje istú kritickú hranicu stability systému. Pri bifurkácii

môže zohrávať úlohu buď náhodná fluktuácia alebo sled predchádzajúcich udalostí (angl. *path dependence*), najmä v počiatočnej fáze rozvojovej trajektórie. Bifurkácia môže viesť ku kvalitatívnej zmene existujúcej štruktúry systému alebo k vzniku úplne novej, neočakávanej štruktúry. Zosilnenie pôvodného impulzu spôsobuje spolupôsobiacu pozitívna spätná väzba. Naopak pri spolupôsobiacej negatívnej spätnej väzbe je následkom utlmenie impulzu a likvidácia odchýlky systému od stacionárnej trajektórie (Paulov 2002, s. 395). V systéme v stave vzdialenom od termodynamickej rovnováhy sa jeho prvky v istom momente prestanú správať nezávisle a začínajú sa správať vzájomne závisle (interdependencia – celostné, kolektívne správanie) a vytvárať makroskopické časopriestorové štruktúry (tzv. disipatívne štruktúry). To signalizuje, že systém je niečo viac než ako suma jeho častí a že jeho celostné správanie vedie k spontánnemu vynoreniu (emergencii) organizovaných štruktúr. Vzhľadom na túto spontánnosť sa tento proces označuje za samoorganizáciu (Paulov 2002, s. 396).

Teória komplexity priniesla viacero kľúčových ideí – chaos, závislosť na zvolenej ceste (path dependency), atraktor, samoorganizácia, fraktál a pod., ktoré boli reflektované v geografickom bádani.

Teóriu chaosu rozpracoval americký matematik a meteorológ Edward Lorenz (1917-2008). Matematické základy pre teóriu chaosu vytvoril už v 19. storočí francúzsky matematik Henri Poincaré (1854-1912). Lorenz v 60. rokoch vypracoval počítačový model na simuláciu počasia. Pri výpočtoch zistil, že aj malá odchýlka môže viesť k veľkým zmenám v simulácii poveternostnej situácie. Tento jav pomenoval ako motýlí efekt (angl. *butterfly effect*).⁵⁶ Táto citlivosť systému na nastavenie počiatočných podmienok sa označuje ako *deterministický chaos*. Jeho objav viedol k uvedomeniu si významu nelineárnych vzťahov a spätných väzieb v prírodných i spoločenských systémoch. V tomto ohľade bol deterministický chaos podobný myšlienkam, ktoré v tomto období vznikli vo fyzickej geografii. V 70. rokoch si geomorfológovia uvedomili, že niektoré prostredia sú charakterizované pozitívnymi spätnými väzbami zvyrazňujúcimi zmeny, čo by mohlo viesť k náhlým katastrofickým udalostiam po prekonaní kritickej prahovej hodnoty určitého parametra vnútri systému (lavíny, zosuvy a pod.) (Phillips 2003 in Couper 2015, s. 163).

Koncept závislosti na zvolenej ceste (angl. *path dependence*) bol široko aplikovaný pri výskume riečnych systémov vo fluvialnej geomorfológii a hydrológii a v oblasti riečneho manažmentu. Umožnil kombinovať relevantné univerzálne poznatky o riečnom systéme s porozumením jeho lokálnej kontingentnej dynamike (Couper 2015, s. 164). Koncept závislos-

56 Na základe analógie, že zamávanie krídiel motýlika nad Brazíliou môže viesť k vzniku tornáda v Texase.

ti na zvolenej ceste preukázal relevanciu aj pri štúdiu sociálnych systémov a v evolučne orientovanej ekonomickej geografii. K jeho rozpracovaniu došlo na pôde historickej analýzy náhodných udalostí, ktoré z dlhodobého hľadiska pri pôsobení kumulatívnych efektov viedli k vzniku určitého organizačného alebo priestorového usporiadania. Príkladom je vývoj, ktorý na základe historických udalostí a dlhodobejšieho pôsobenia pozitívnej spätnej väzby môže uzamknúť (lock-in) niektoré suboptimálne technologické alebo organizačné riešenia⁵⁷ (Rusnák 2012, s. 192). B. Arthur a P. David aplikovali koncept závislosti na zvolenej ceste pri štúdiu vývoja regionálnych priemyselných klastrov. Boschma (2007 in Couper 2015) upozornil aj na koncept závislosti na zvolenom mieste (angl. *place dependency*) pri štúdiu koncentrácie automobilového priemyslu v okolí Coventry a Birminghamu. V regióne už predtým existovali závody na výroby autobusov a bicyklov, čím mohol poskytnúť generické zdroje expertízy adaptovateľnej pre nové odvetvie priemyslu. V tomto zmysle je path dependency koncept kombinovanou záležitosťou histórie a geografie (Couper 2015, s. 165).

Koncept atraktora súvisí s vymedzením fázového priestoru (angl. *phase space*). Niektoré systémy, bez ohľadu na ich počiatočné podmienky, majú tendenciu cielene nadobúdať určité stavy. Tieto možné stavy sa dajú vizualizovať v podobe metaforického n-rozmerného priestoru definovaného prostredníctvom n premenných alebo n prvkov systému. Tento priestor sa nazýva fázový priestor. Atraktory sú regióny fázového priestoru (n-rozmerné oblasti), ktoré sú schopné organizovať a priťahovať správanie individuálnych entít. Inkpen (2007) analyzoval atraktory stupňa erózie na pobrežných rovinách. Stupeň erózie je funkciou štyroch premenných – materiálu, prostredia, procesov a histórie. Tieto premenné definujú fázový priestor a interakcie medzi nimi určujú možné stupne erózie v každom bode pobrežnej roviny. Ak je určitý stupeň erózie najpravdepodobnejší, zobrazí sa ako singulárny vrchol. Ak naopak existuje škála rovnako pravdepodobných stupňov erózie v rámci vizualizácie sa zobrazí rovina bez vrcholov. Pre pobrežie s viacerými diferencovanými územnými jednotkami s nerovnomerným stupňom erózie sa vizualizácia bude javiť ako krajina s viacerými rozlične vysokými vrcholmi (Couper 2015, s. 166). Atraktory sa však nemusia javiť len ako body. Niektoré

57 Ako príklad sa v literatúre uvádza klávesnica QWERTY, ktorej nelogické usporiadanie v čase vzniku v 60. rokoch 19. stor. sledovalo zníženie problému zasekávania kláves písacieho stroja. Časom však technologický vývoj tento problém odstránil a klávesnica QWERTY vytvárajúca suboptimálne podmienky pre rýchlosť písania by mohla byť nahradená inou, logickejšie usporiadanou klávesnicou (napr. DSK by zrýchlila písanie o 20-40 %). Medzitým sa QWERTY presadila masovo u najvýznamnejších producentov písacích strojov. To vytvorilo veľký počet aktérov, v ktorých záujem nie je klávesnicu meniť (napr. vysoké náklady na preškolenie veľkého počtu ľudí) (Blažek, Uhlíř 2011, s. 82-83).

z nich tvoria slučky, čo indikuje systém s periodickým správaním. Zložitejšie tvary s mnohými slučkami a bifurkáciami, známe ako podivné atraktory, indikujú chaotické správanie systému. Podivné atraktory hrajú dôležitú úlohu pri prechode komplexného systému do nového stavu (Couper 2015, s. 166). Atraktormi v ekonomickom systéme sú tie lokality, ktoré dokážu uspokojiť najväčší počet aktérov na trhu. Dynamika komplexných ekonomických systémov však môže viesť k situácii, že určitý aktér pôsobiaci v danom odvetví ho môže po čase ovládnuť z inej dovtedy neatraktívnej lokality (napr. strata dopytu po službách motorestov pri pôvodnej ceste po dokončení diaľnice). Atraktory teda nie sú v časopriestore stabilné a nemôžu byť chápané ako determinanty, ale skôr ako podmienenosti vývoja (Rusnák 2012, s. 184).

Samoorganizácia (autoregulácia) poukazuje na medzimierkovú vzájomnú závislosť fungujúcu v komplexných systémoch, v ktorej hrá ústrednú úlohu mechanizmus spätnej väzby (pozitívnej i negatívnej). Poriadok resp. organizácia je teda výsledkom dynamiky a mechanizmu spätnej väzby vnútri systému a nie externých vplyvov z okolia systému. Samoorganizácia je osobitne zrejímavá vtedy, ak vyústi do vytvorenia viditeľných priestorových štruktúr (napr. polygonálne pôdy v periglaciálnych oblastiach). Príkladom samoorganizácie sú piesočné presypy, ktoré môžeme chápať ako emergenciu poriadku alebo štruktúry v dôsledku interakcie medzi prvkami systému. Mikroúrovňové procesy - unášanie, prenos a usadzovanie jednotlivých zŕn piesku sa zlučujú do makromierkového emergentného javu akým je piesočný presyp. Presyp ako makrofenomén je závislý od mikroprocesov a rovnako recipročne, presypy poskytujú prostredie pre jednotlivé zrnká piesku a tým ovplyvňujú mikroprocesy. Makroúroveň ovplyvňuje mikroúroveň a vice-versa. Samoorganizácia môže takto fungovať v tandeme s chaosom, chaotické procesy na jednej úrovni (napr. pohyb pieskových zŕn v mikroúrovni) môžu produkovať organizované štruktúry na inej úrovni (piesková duna na makroúrovni) (Couper 2015, s. 167-8). Niektoré samoorganizujúce sa systémy môžu prežívať v kritickom stave (vzdialenom od termodynamickej rovnováhy), v ktorom každý malý podnet môže mať ďalekosiahle následky. Teoretický fyzik Peter Bak (1948-2002) so svojimi spolupracovníkmi zaviedol v tejto súvislosti koncept samoorganizujúcej kritickosti (angl. *self-organised criticality*). Pre samoorganizujúce kritické systémy sú príznačné inverzné mocninové funkcie (angl. *power laws*). Tieto určujú vzťah medzi frekvenciou a veľkosťou udalostí (vysoká frekvencia malých udalostí a nízka frekvencia veľkých udalostí)⁵⁸. Prvýkrát boli popísané pri výskume vzťahu medzi početnosťou a magnitúdom zemetrasení (Gutenbergov-Richterov zákon). Ten-

58 Tieto aspekty popísal aj český geograf J. Korčák (1941), ktorý zistil asymetrický charakter štatistickej distribúcie geografických (komplexných) javov.

to koncept bol následne aplikovaný na rozličné prírodné a sociálne javy (modely veľkostnej diferenciácie požiarov, lavín, epidémií, dopravných zápch a pod.). Výskyt mocnínovej funkčnej závislosti medzi veľkosťou a frekvenciou však nemusí nutne znamenať, že ide o samoorganizujúci sa systém v kritickom stave, pretože toto usporiadanie je možné nájsť aj v iných situáciách (Coulthard 2010 in Couper 2015, s. 170). V tejto súvislosti je tiež zaujímavé, že bola zistená tesná súvislosť medzi objektami, ktorých rozdelenie je opísateľné pomocou mocnínovej funkcie a fraktálmi (Couper 2015, s. 170).

Na **koncept fraktálov** upozornil americko-francúzsky matematik poľského pôvodu **Benoît Mandelbrot** (1924-2010), ktorý je považovaný za zakladateľa fraktálnej geometrie. V r. 1967 publikoval štúdiu, v ktorej sa zaoberal meraním dĺžky britského pobrežia. Zistil, že dĺžka pobrežnej čiary nie je efektívne definovateľná a vždy závisí od dĺžky použitej základnej meracej jednotky. Čím je meraná línia menej pravidelná, tým viac narastie jej dĺžka pri použití menšej meracej jednotky. Túto mieru nárastu celkovej dĺžky pri klesajúcej dĺžke základnej meracej jednotky reprezentuje fraktálna dimenzia. Fraktály sú definované ako útvary, ktorých Hausdorferova-Besicovichova dimenzia je väčšia ako dimenzia topologická⁵⁹. Mandelbrot zhrnul svoju koncepciu v r. 1975 v práci „*Les Objets fractals: forme, hasard et dimension*“. Fraktál je geometrický objekt, ktorý je vybudovaný prostredníctvom rekurzív⁶⁰. Súvisí to s kľúčovou vlastnosťou fraktálu, ktorou je sebepodobnosť (angl. *self-similarity*). Znamená to, že v akomkoľvek rozlíšení, či mierke v ňom pozorujeme opakujúci sa charakteristický geometrický tvar (napr. snehová vločka). Fraktály sú teda invariantné vo vzťahu k zmene mierky. Vyjadrujú symetriu v chaose. Fraktály boli podobne ako iné koncepty teórie komplexity výraznejšie aplikované vo fyzickej geografii. Fraktálny charakter bol zistený napríklad u riečnych systémov, fluvialných sedimentov, pôdnej hydrológie, či priestorových štruktúr odlesňovania (Couper 2015, s. 172-3). Využitie fraktálov v geografii smeruje do dvoch oblastí. Prvou sú simulácie objektov a priestorových štruktúr reálneho sveta na analytické a vizualizačné účely (napr. pobrežné čiary, riečna sieť, oblačnosť, sídelné štruktúry, štruktúry priestorovej difúzie, morfológia a priestorový rast miest, urbánna hierarchia a pod.). Využívajú sa v počítačovej grafike pri tvorbe virtuálneho geografického prostredia vo filmovom a zábavnom priemysle (počítačové hry). Druhou oblasťou využitia fraktálov je fraktálne meranie. Fraktálna dimenzia je v tejto súvislosti využívaná ako index charakterizujúci komplexitu kriviek a povrchov, čo je možné využiť pri interpretácii a posudzova-

59 Napríklad kocka má 3 dimenzie, štvorec 2 dimenzie. Dimenzia fraktálu je neceločíslená.

60 Znamená to, že využíva časti svojej vnútornej štruktúry.

ní priestorových procesov (napr. fraktálna dimenzia vypočítaná pre odlišné časti pobrežnej čiary môže byť využitá pri posudzovaní a identifikácii základných pobrežných procesov formujúcich tvar pobrežia). Fraktálne modely boli využité aj v oblasti geografických informačných systémov a diaľkového prieskumu Zeme pri predikcii efektov kartografickej generalizácie. Fraktálny model sa tiež využíva pri rozlišovaní jednotlivých kategórií krajiny pokrývky (angl. *land cover*) v rámci interpretácie satelitných a leteckých snímok (napr. fraktálna dimenzia urbánnych štruktúr je vyššia ako dimenzia poľnohospodárskych a lesných plôch) (Lam 2009, s. 267-8).

Chaos, závislosť na zvolenej ceste, atraktory, samoorganizácia a fraktály sú vzájomne prepojené koncepty, ktoré nám môžu pomôcť lepšie pochopiť nelineárnu dynamiku komplexných systémov. Teória komplexity nesie v sebe veľký potenciál a môže napomôcť preklenúť medzeru medzi fyzickou a humánnou geografiou. Ponúka holistickú perspektívu na porozumenie integrovaných prírodno-sociálnych systémov (Couper 2015, s. 173), čím sa striktne vymedzuje voči redukcionizmu pozitivistickej metodológie. Medzi priekopníkov aplikácie teórie komplexity na sídelné a ekonomické systémy patrí teoretický fyzik **Peter Murray Allen** (*1944), ktorý pôsobil na univerzite v Bruseli (spolu s I. Prigoginom), neskôr prešiel na Cranfield. Spolu s tímom spolupracovníkov (M. Sanglier, F. Boon, G. Engelen, I. Stengers, S. Pahaut) skúmali od polovice 70. rokov 20. stor. urbánne a regionálne systémy. Zamerali sa na simulačné modelovanie emergencie a evolúcie geografických štruktúr, priestorové štruktúry sídiel a ekonomických aktivít, ktoré formujú urbánne a regionálne hierarchie. Tento výskum vyústil do vydania knihy „*Cities and regions as a self-organizing systems*“ z r. 1997. Allenove modely upozornili na to ako sa vyvíjajú a menia urbánne a regionálne systémy v dôsledku mnohonásobných rozhodnutí ich vzájomne interagujúcich obyvateľov a iných aktérov sledujúcich svoje individuálne záujmy a ciele a ako sa tieto ciele a záujmy v dôsledku vzájomnej interakcie týchto aktérov modifikujú. Jadrom týchto modelov bola priestorová samoorganizácia založená na prijímaní rozhodnutí odrážajúcich vplyvy kultúrnych, sociálnych, ekonomických a environmentálnych faktorov. Allen upozornil i na aplikačný rozmer tejto práce, najmä pre oblasť strategického a územného plánovania, regionálnej politiky, energetickej politiky, dopravnej politiky a poskytovania služieb (Allen 1997, s. 2).

V rámci geografickej literatúry slovenskej proveniencie nachádza teória komplexity zatiaľ malú odozvu. Základné teoretické východiská teórie komplexity, najmä v konceptuálnom rámci synergetiky, prediskutoval K. Ivanička (1988). Ďalším autorom, ktorý explicitne prediskutoval vzťah teórie komplexity a geografie bol J. Paulov (2002). V oblasti fyzickej geografie s teóriou komplexity explicitne pracujú M. Lehotský, J. Novotný a A. Grešková (2008) v rámci evolučnej analýzy krajinného systému. V tejto štúdii sa neobmedzi-

li na teoretizovanie, ale svoj metodický postup aplikovali na modelovom území nivy Dunaja v pravobrežnej časti Bratislavy, ktorého vývoj sledovali v období r. 1949-2004. Identifikovali tri fluktučné fázy a deväť atraktorov. V najnovšom príspevku sa J. Rusnák (2012) zaoberá aplikáciami teórie komplexity v ekonomickej geografii.

Teória komplexity sa vo svete naďalej úspešne pestuje a postupne prerastá do vedy o komplexite (angl. *complexity science*)⁶¹. Centrálnou myšlienkou jej paradigmy sú multiagentné systémy, pozostávajúce zo súborov autonómnych komponentov (agentov), ktorých lokálne interakcie môžu prerásť do globálneho poriadku. Imanentnou črtou agentov je subjektívnosť a neistota týkajúca sa dôsledkov ich aktivít. Tieto systémy sa snažia samoorganizovať do podoby emergentných, adaptívnych systémov. Hlavný prínos teórie komplexity teda spočíva v tom, že na neistotu a subjektivitu sa už nedívame ako na negatívne faktory straty absolútneho poriadku. Naopak, je potrebné v nich vidieť pozitíva - ako faktorov kreativity, adaptácie a evolúcie (Heylighen a kol. 2007, s. 133-4). Tieto idey teórie komplexity mali signifikantný vplyv na rozličné disciplíny. V istej miere ovplyvnili a obohatili myslenie viacerých postmoderných a post-štrukturalistických filozofov, ktorí si uvedomili komplexný charakter sveta (Derrida, Deleuze, Guattari a iní) (Heylighen a kol. 2007, s. 132). Z ich inšpirácií následne vznikli viaceré zaujímavé koncepty v geografickom myslení (napr. oblasť relačnej geografie), ktoré budeme diskutovať v rámci postmodernej postpozitivistickej geografie (pozri kapitolu 7.2.).

Teória komplexity poskytla inšpiráciu aj pre formuláciu koncepcie ontologického stratalizmu (Dziadkowiec 2015). Východiskom sú viaceré teoretické a filozofické koncepcie – britský emergentizmus⁶², všeobecná teória systémov, teória komplexity, koncepcia štyroch svetov G. Ellisa⁶³, Hartman-

61 Významným centrom vedy o komplexite je napr. The Santa Fe Institute, ktorý bol založený v r. 1984.

62 Britský emergentizmus reprezentujú viacerí filozofi – napr. Samuel Alexander, Conway L. Morgan, Charlie D. Broad. Venovali sa konceptu emergencie, pričom poukázali na hierarchickú štruktúru sveta a teda existenciu hierarchie ontologických úrovní, emergenciu vyšších úrovní z nižších úrovní a medzi-úrovňové vzťahy. Predpokladali existenciu fundamentálnej úrovne, ktorá sa nevynorila zo žiadnej inej úrovne a existenciu najvyššej úrovne, z ktorej sa už nemôže vynoriť vyššia úroveň (Dziadkowiec 2015).

63 **George Ellis** (*1939) je juhoafrický vedec zameraný na štúdium komplexných systémov a kozmológie. Spolu so S. Hawkingom vydal v r. 1973 prácu „*The Large Scale Structure of Space-Time*“. Ellis (2004) vychádzajúc z hierarchickej štruktúry prírody identifikoval dva typy príčinných vplyvov: a) pôsobenie zdola nahor (angl. *bottom-up action*) – to, čo sa deje na každej vyššej úrovni sa opiera o kauzálnu súvislosť s tým, čo sa deje na všetkých nižších úrovniach; b) pôsobenie zhora-nadol (angl. *top-down action*) - nastáva v situácii, keď všetky vyššie úrovne hierarchie koordinovaným spôsobom

novu ontologickú teória vrstevnatosti⁶⁴ a Whiteheadova procesuálna koncepcia⁶⁵. Všetky spája spoločný záujem o vrstevnaté usporiadanie sveta. Dziadkowiec (2015) pracuje s mnohými konceptami – napr. vrstva (*strata*), úroveň, hierarchia, medzivrstevnaté relácie a pod. V širokom slova zmysle pod stratalizmom rozumie všetky teoretické koncepcie, v ktorých podstatnú úlohu zohrávajú koncepty vrstiev alebo hierarchie bytia. V tomto zmysle je možné uvažovať o prvkoch stratalizmu v britskom emergentizme, Hartmannovej ontológii, teórii komplexity, či vo všeobecnej teórii systémov. Stratalizmus v užšom slova zmysle sa vzťahuje k ontologickému stanovis-

riadia to, čo sa deje na nižších úrovniach. Ellis toto súčasné pôsobenie oboch typov považuje za nevyhnutný predpoklad existencie komplexnej emergencie štruktúr (Dziadkowiec 2015, s. 75-6). Ellis rozlíšil vertikálnu (štrukturálnu) hierarchiu a horizontálnu (relačnú) hierarchiu, ktoré chápal ako heterogenizačné a homogenizačné faktory v štruktúre komplexných systémov. Vyčlenil štyri kauzálne prepojené svety, ktoré chápe ako odlišné spôsoby existencie vzájomne prepojené uvedenými typmi príčinných väzieb. Prvým je svet matérie a síl (energií) – kde patria neživé predmety, živé organizmy a človek. Druhým je svet vedomia (individuálneho i spoločného) – kde patria myšlienky, sociálne konštrukty, intencie, emócie, konvencie, pravidlá. Tretím je svet fyzických a biologických možností (angl. *possibilities*), ktoré sú zakódované vo fyzikálnych a biologických zákonoch tvoriacich akýsi rámec, či pozadie (angl. *background*) sveta. Štvrtým je svet matematickej reality – ide o abstraktný svet matematických formúl, zákony prírody a estetických foriem (Dziadkowiec 2015, s. 82-3). Ellis teda argumentuje v prospech mnohoznačnej kauzality a konceptualizuje kontextuálnu emergenciu (angl. *contextual emergency*) v komplexných systémoch. Jeho prístup je príkladom antiredukcionizmu a ontologického pluralizmu (Dziadkowiec 2015, s. 85).

- 64 Nemecký filozof **Nicolai Hartmann** (1882-1950) formuloval novú ontológiu, podľa ktorej má bytie vrstevnatú štruktúru. Bol ovplyvnený Husserlovou fenomenológiou a marburskou školou novokantovstva. Jeho filozofia je natoľko originálna, že ju nie je možné zaradiť do niektorého z filozofických smerov. Niektorí autori (napr. Noras, Pietras) ho radia k postnovokantovstvu, iní (napr. Wein) k novej metafyzike 20. storočia (Dziadkowiec 2015, s. 89). Hartmann rozlíšil štyri vrstvy bytia a ich kategórie: anorganické bytie (priestor, čas, substanciálnosť a mechanická kauzalita, príčinná-následná väzba, vzájomné vplyvy procesov, dynamický systém a dynamická rovnováha, prirodzené pravidelnosti); organické bytie (organická štruktúra, adaptácia a cieľavedomosť, samoregulácia, genetická determinácia, inštinkt, dedičnosť, druhový život, harmónia medzi orgánmi a celosťou organizmu, harmónia medzi prvkami ekosystému); psychické bytie (vedomie a nevedomie, motivácia, psychický charakter, temperament, osobnosť, podvedomie); duchovné bytie (myseľ, poznávanie, chcenie, sloboda, hodnotenie, axiologická determinácia) (Dziadkowiec 2015, s. 107).
- 65 Anglický matematik a filozof **Alfred Whitehead** (1861-1947) tvorivo rozvíjal myšlienky antických filozofov (Platóna, Aristotela) a nemeckého filozofa G. Leibniza. Jeho procesuálna filozofia chápala prírodu dynamicky, v stave neustáleho prechodu k novému. Objekty teda chápal iba ako statické momenty tohoto procesu, ako charakteru udalostí. Za udalosť považoval aj akt vnímania. Objekty podľa neho nezaujmajú jediné miesto v časopriestore, ale chápal ich ako polia rozložené v časopriestore (Dziadkowiec 2015).

ku, podľa ktorého má svet vrstevnatú štruktúru, zahŕňajúcu po sebe nasledujúce a vzájomne čiastočne oddelené vrstvy, úrovne a rangy bytia, vzťahy medzi nimi a ich prelínajúce subjekty bytia (Dziadkowiec 2015, s. 8). Ontologický stratalizmus sa prioritne venuje štyrom problémom – definícii vrstvy, štruktúry vrstvy, medzivrstevným vzťahom a hierarchii vrstiev. Originalita tejto koncepcie spočíva v tom, že sa vymedzuje voči dvom extrémnym pozíciám – redukcionistickému monizmu (fyzikalizmu) na jednej strane a izolacionistickému pluralizmu (napr. okazionalizmu). Dziadkowiec (2015, s. 248) tiež poukazuje na to, že pojmový a konceptuálny aparát procesuálnej filozofie A. Whiteheada môže dodať ontologickému stratalizmu dynamický a diachronický rozmer. Budúcnosť ukáže, či ďalšie rozpracovanie ontologického stratalizmu nájde odozvu aj v geografickom myslení.

5.2 HUMANISTICKÉ PRÍSTUPY V GEOGRAFII

V rámci kritiky paradigmy geografie ako priestorovej vedy sa na prelome 60. a 70. rokov 20. storočia začali tvoriť alternatívne prúdy. Jedným z nich sa stala humanistická geografia, ktorej korene je potrebné hľadať v humanistickej platforme behaviorálnej geografie. V jej rámci sa začala venovať otázkam vnútorných aspektov ľudského správania, najmä hlbšiemu porozumeniu ľudskej subjektivity. Tým reagovala na dehumanizovaný charakter priestorovej vedy, ktorá sa vyznačovala veľmi zjednodušeným pohľadom na človeka. Ignorovala celú komplexnosť človeka ako tvora mysliaceho, kreatívneho, hodnotovo ukotveného, obdareného predstavivosťou a žijúceho vo svete, ktorý je naplneným množstvom významov. Obraz človeka, ktorý podávali redukcionistické prístupy na fyzikalistickej, sociálnej, či ekonomickej báze, považovala humanistická geografia za nesprávny nie za to, čo tieto koncepcie zahŕňali, ale za to, čo opomenuli. Humanistická geografia teda priniesla do geografického myslenia etický a morálny obrat. Za hlavnú príčinu neschopnosti priestorovej vedy uchopiť človeka v celej jeho komplexnosti bolo z perspektívy humanistickej geografie považované jej pozitivistické filozofické ukotvenie a metodologický naturalizmus (Peet 1998, s. 34, Daněk 2013, s. 59-63). Vhodnú filozofickú bázu preto hľadala na pôde vzájomne prepojených antipozitivistických filozofických smerov, najmä fenomenológie, hermeneutiky a existencializmu. Na druhej strane by však bolo chybou stotožňovať humanistickú geografiu len s kritikou priestorovej vedy. Myšlienky humanizmu sa objavujú v geografickom myslení aj skôr, mnoho rokov pred vznikom priestorovej vedy. Viacerí humanistickí geografi sa tiež vracali až ku koreňom renesančného humanizmu (napr. A. Buttimer, D. Cosgrove). Z metodologického hľadiska zaujala antinaturalistický

postoj a namiesto kauzálnej explanácie uprednostňovala porozumenie. Okrem týchto východísk humanistická geografia našla inšpirácie aj vo viacerých starších prúdoch geografického myslenia, osobitne tých, ktoré sa zaujímali o koncepty miesta a krajiny. V tomto zmysle humanistickú geografiu ovplyvnila francúzska škola regionálnej geografie (Vidal de la Blache) a berlkyovská škola kultúrnej geografie (Cresswell 2013, s. 111, Peet 1998, s. 34).

Predvojom humanistickej geografie boli práce J. Wrighta, D. Lowenthala a C. Glackena⁶⁶. Americký geograf **John Kirkland Wright** (1891-1969) absolvoval Harvardu a pracoval v Americkej geografickej spoločnosti (American Geographical Society). Zaoberal sa dejinami geografického myslenia. V príspevku „*Terrae Incognitae: The Place of Imagination in Geography*“ z r. 1947 predstavil koncept geozofie (angl. *geosophy*) ako vedy o geografických poznatkoch zohľadňujúcej všetky možné hľadiská⁶⁷. Explicitne diskutoval o kartografickej a historickej geozofii. Do sféry záujmov geozofie zaradil aj štúdium vnútorných geografíí (laikov), čiže spôsobov ako si ľudia predstavujú a spoznávajú svet (angl. *geographical imagination*). Wright trval na tom, že subjektivita je dôležitou doménou geografického bádania (Cresswell 2013, s. 108). Americko-britský geograf **David Lowenthal** (*1923) s odstupom viac ako decénia zareagoval na Wrightovu výzvu a v r. 1961 publikoval prácu „*Geography, experience, and imagination: towards a geographical epistemology*“. Podľa neho každý človek vstupujúci do interakcie s geografickým prostredím tvorí epistemológiu geografie, ktorej základom sú individuálne geografie (angl. *personal geographies*) konštruované na základe vlastnej skúsenosti, pamäti a fantázie (predstav). Takúto interpretáciu sveta pritom formujú ako individuálne (privátne) faktory späté s osobnosťou človeka, tak aj sociálne premenné, napríklad zdieľané kultúrne vzorce a etické normy (Walmsley, Lewis 1997, s. 247). Americký geograf **Clarence Glacken** (1909-1989) sa zaoberal spoločenskými postojmi k životnému prostrediu (Glacken 1956) a napísal monumentálnu analýzu histórie geografického myslenia od staroveku do konca 18. storočia (Glacken 1967) (Johnston, Sidaway 2004, s. 193). Myšlienky Wrighta, Lowenthala a Glackena sa neskôr rozvíjali v súvislosti s objavením kritiky paradigmy priestorovej vedy začiatkom 70. rokov 20. storočia.

66 Popri týchto postavách anglofónnej geografie je potrebné upozorniť aj na francúzskeho geografa **Érica Dardela** (1899-1967), ktorého najvýznamnejšou prácou je „*L'Homme et la Terre : nature de la réalité géographique*“ z r. 1952. Táto práca bola dlho ignorovaná a jej prínos pre fenomenológiu priestoru bol objavený a diskutovaný až koncom 80. rokov 20. storočia. Dardel predstavil koncept geograficity (fran. *geographicité*), pod ktorou rozumel vzájomné vzťahy medzi priestorom a miestom (Philo, Söderström, 2004, s. 135, Matlovič 2006b, s. 28-9).

67 Poukázal na nevhodnosť využitia názvoslovia z iných analogických odborov (ako napr. historiografia, muzikológia), ktoré by malo zjavne konfúzny efekt.

Z pohľadu Habermasovej klasifikácie koncepcií poznania podľa záujmov je možné humanistickú geografiu priradiť do kategórie hermeneutických vied (Habermas 1972 in Johnston, Sidaway 2004, s. 20-22). Hermeneutické vedy popierajú existenciu separátneho empirického sveta mimo jeho individuálneho pozorovania, čiže žiadne pozorovanie a opis nemôže byť neutrálne. Podľa hermeneutických vied nemôžu existovať všeobecné zákonitosti ľudského správania, pretože ľudí nemožno chápať ako stroje, ktoré vždy rovnako reagujú na identické stimuly. Podobne sa procesy generované na vyšších hierarchických úrovniach (globálnej, štátnej) diferencovane odrážajú v jednotlivých regiónoch a lokalitách. Pre hermeneutické vedy je príznačný metodologický individualizmus. Hermeneutické vedy nám neponúkajú explanáciu, ale porozumenie tomu, čomu ľudia veria, aké hodnoty vyznávajú, ako sa rozhodujú a správajú. Študuje sa dynamika každodenného života v lokálnom prostredí. Záujmom poznania je v tomto prípade zlepšovanie komunikácie medzi ľuďmi (Matlovič 2006, s. 16).

5.2.1 Antipozitivistická filozofická báza humanistickej geografie

Humanistická geografia sa vrátila ku koreňom renesančného humanizmu zo 14. storočia. Ten odmietol stredoveký scholastický výklad pozície človeka vo svete. Vychádzal z predpokladu, že ľudstvo má svoju vlastnú prirodzenú dôstojnosť, ktorá nepochádza od žiadnej authority, ale prejavuje sa v jednotlivých ľuďoch, ich záujmoch a aktivitách. Vrátil sa k starovekej koncepcii človeka a prírody, teda človeku spojeného s prírodou, ktorú si svojimi aktivitami snaží prispôbiť. Prvými humanistami boli stredovekí učitelia, ktorí študovali klasické diela antikej filozofie, pestovali poéziu a rétoriku (napr. Francesco Petrarca) (Smith 2009, s. 239). Kľúčovým textom renesančného humanizmu bola práca **Giovanniho Pico della Mirandolu** (1463-1494) „*Oratio de hominis dignitate*“ (slov. O dôstojnosti človeka) z r. 1486, v ktorej poukázal, že človek je ontologicky slobodný a zodpovedný za seba a svoje činy (Buttimer 1993, s. 50). Presvedčenie, že ľudia sú autonómne konajúce bytosti, vybavené vlastnou vôľou, inteligenciou, predstavivosťou a vedomím a tieto vlastnosti je potrebné brať do úvahy v rámci geografického bádania, sa stalo jadrom humanistickej geografie (Cresswell 2013, s. 107).

Filozofické inšpirácie humanistickým geografom poskytli okrem renesančného humanizmu predovšetkým novšie antipozitivistické filozofické koncepcie. Veľkú popularitu si získalo **existencialistické** myslenie, ktoré sa venovalo povahe ľudskej existencie a vystúpilo proti empirizmu a idealizmu. Jeho počiatky siahajú k prácam dánskeho filozofa **Sørena A. Kierkegaarda** (1813-1855). Existencia bola pre neho unikátnym, konkrétnym,

partikulárnym bytím individuálneho človeka, čo ho viedlo k odmietnutiu možnosti, aby bola napasovaná do nejakého abstraktného univerzálneho konceptu, vytvoreného racionálnym uvažovaním. Ďalším vplyvným predstaviteľom existencializmu bol nemecký filozof **Martin Heidegger** (1889-1976), žiak Edmunda Husserla a autor práce „*Sein und Zeit*“ (slov. Bytie a čas) z r. 1927, podľa ktorého sa najhlbšia realita vymyká konceptuálnym definíciám, môže byť len prežívaná (zažitá), ale nemôže byť predmetom intersubjektívneho poznania. Heideggerom bol ovplyvnený francúzsky filozof **Jean Paul Sartre** (1905-1980), ktorý v r. 1943 vydal prácu „*L'Être et le Néant*“ (slov. Bytie a ničota). Existencializmus vychádza z faktu, že poznanie sa rozvíja v konkrétnom svete a je realizované konkrétnym človekom. Zameriaval sa preto na subjektívny význam existencie človeka zdôrazňujúc špecifickosť a unikátnosť každej individuálnej skúsenosti so svetom. Na rozdiel od univerzálnych a abstraktných konceptov sveta a života príznačných pre pozitivistické myslenie, je pre existencializmus bytie charakterizované konkrétnou partikularitou. Existencializmus sa zameriaval na konkrétne a partikulárne stanoviská individuálnych ľudí v špecifických miestach. Heidegger v tejto súvislosti zaviedol termín „*Dasein*“ (niečo v zmysle pobytu človeka) na vyjadrenie toho, že pre ľudskú existenciu je dôležité bytie vo svete (ktoré je protikladom racionálne reflektovanému bytiu na svete). Ľudská existencia má teda špecifický charakter „bytia tam“, resp. „bytia vo svete“. Heidegger to však nechápal v zmysle polohy v časopriestore, ale ako bytie v ľudskom svete pozostávajúcom z emocionálnych a intencionálnych väzieb ľudí s inými ľuďmi a objektami, ktoré ich obklopujú (Entrikin 1976 in Nayak, Jeffrey 2011, s. 61). Pre Heideggera ľudský spôsob existencie je vždy „bytím tam“, čiže „bytím v danej situácii“, kde miesto je determinované emocionálnymi ľudskými vzťahmi. Človek teda pobýva vždy na určitom nezameniteľnom a na jeho vôli nezávislom mieste, je doslova uvrhnutý (nem. *Geworfenheit*) do svojho pobývania, čo v ňom evokuje, že sa cíti vo svete nesvoj a pociťuje úzkosť. Heidegger rozlíšil autentické bytie (znamená byť sám sebou) a neautentické bytie (znamená byť súčasťou davu). Heidegger taktiež poukázal na neadekvátnu interpretáciu priestoru ako kontajnera. Heideggerovský existenciálny priestor je relačný priestor a opiera sa o významy všetkých reálií ľudských cieľov. Je to teda negeometrický priestor ľudských vzťahov, ktorý sa v existencionálnych kategóriách stáva miestom. Abstraktný pojem priestorovosti sa v ňom chápe ako dimenzia významu a vzdialenosť sa stáva alternatívnym vyjadrením pre oblasť medziľudských vzťahov a problémov alienácie, resp. odcudzenia. V širšej mierke existencionálny priestor reprezentuje sféru spoločných významov a skupinových hodnôt. Vzdialenosť (dištancia) v existencionálnom priestore je mierou emocionálnych väzieb a nedá sa merať tradičným spôsobom (dĺžka, čas, náklady). Byť blízko nejakému miestu znamená,

že pre danú osobu má miesto určitý význam. Byť blízko inej osobe, znamená v existenciálnom priestore emocionálnu blízkosť (Rembowska 2013b, s. 80-81). Hlavná inšpirácia existencionalizmu pre geografický výskum tkvie v upozornení, že existencia človeka nie je izolovaná, ale je ovplyvnená existenciou ostatných ľudí a fyzických objektov. Život vo svete prináša neustále ohrozenie existencie človeka, čo vyvoláva úzkosť. Týmto je človek nútený k stálej aktivite a snahe (rezistencii), aby svoju existenciu uchránil (Hubbard et. al., 2002, s. 38, Jędrzejczyk 2001, s. 33-34). V princípe teda existenciálne idey tvrdia, že ľudia tvoria svet prostredníctvom mentálnej projekcie významu smerom k fyzickým fenoménom (iným ľuďom, miestam a objektom) a stretávajú sa pri pohybe geografickým priestorom. Hlavným odkazom pre geografický výskum je sústredenie sa na sociálnu konštrukciu miesta – teda štúdium ako sa abstraktný priestor mení na zmysluplné miesto prostredníctvom myslenia a pôsobenia ľudí (Hubbard et. al., 2002, s. 39). V ohnisku záujmov existencionalnej geografie pri štúdiu vzťahov človeka a geografického prostredia je konkrétna, bezprostredná, každodenná existencia človeka. Človek je podľa toho výrazne situovaný vo veľmi konkrétnych, historických a geografických faktoch existencie (Samuels 1981 in Walmsley, Lewis 1997, s. 250). Zmysel existencie dávajú človeku teda jeho vzťahy s prostredím, s okolitým svetom (Walmsley, Lewis 1997, s. 250).

Fenomenológia, ktorej zakladateľom bol nemecký filozof **Edmund Husserl** (1859-1938)⁶⁸, poskytla pre humanistickú geografiu metodológiu a interpretačné rámce. Fenomenológia odmieta vedecké, kvantitatívne metódy explanácie a namiesto nich presadzuje porozumenie. Masový prienik mate-

68 Fenomenológia vzišla z krízy subjektivismu a iracionalizmu na prelome 19. a 20. storočia. Jej pomenovanie sa odvíja od štúdia „fenoménov“, teda toho, čo sa zjavuje vedomiu, toho, čo je „dané“. V rámci fenomenologickej meditácie ide o preskúmanie tejto danosti „samej veci“, ktorú vnímame, na ktorú myslíme, o ktorej hovoríme. Husserl navrhol myšlienkovú operáciu (tzv. *eidetickú redukciu*) za účelom identifikácie čistej podstaty objektov pri vylučovaní ich všetkých empirických prvkov. Po redukcii zostanú už len tie predikáty, ktorých vylúčenie by priviedlo likvidáciu objektu ako takého. Fenomenologická redukcia je teda metódou, zaoberajúcou sa procesom poznania. Fenomenológia upustila od prirodzeného prístupu, v ktorom vnímame svet ako niečo, o čom môžeme formulovať pozitívne, objektívne platné tvrdenia a čo je nám takto vopred dané. Fenomenologický prístup tkvie vo vnímaní sveta ako sveta možnej skúsenosti. Fenomenológia za kľúčový atribút vedomia považuje intencionálnu spojitosť, implikovanosť, motivovanosť, ktoré sú obsiahnuté v mienke. Imanentnou esenciou duše je intencionálna nadväznosť na svet. To umožňuje, aby sa vnímanie sveta viacerých ľudí zhodovalo. Reflexiu intencionálnej nadväznosti umožňuje deskriptívna psychológia. Fenomenológia vedie teda k uvedomeniu, že svet, ktorý poznávame a spôsob ako ho poznávame, závisí od týchto intencionálnych vzťahov, čiže nie je nám vopred daný (Lyotard 1998).

matických metód do sociálnych vied ich podľa Husserla vzdialil od bežného života. Sociálne vedy sa podľa neho nemôžu izolovať od každodenného života. Husserl pracuje s konceptom prežívaného sveta (nem. *Lebenswelt*, angl. *lifeworld*) s cieľom opísať totalitu osobného pripútania sa k miestu a prostrediu v kontexte každodennej skúsenosti. Na tento účel používa etnometodologické prístupy, zúčastnené pozorovanie, ankety, intenzívne formy opisu (tzv. metóda hustého opisu) ľudských skúseností, spočívajúce v detailnom a precíznom opise fenoménov (javov, prostredia, udalostí, aktérov, aktivít, vzájomných vzťahov) v ľudskom vedomí. Hlavným cieľom je tu porozumenie svetu prostredníctvom skúmania ľudských intencií (teda vzťahov a postojov človeka) k svetu (napr. ideologických, svetonázorových, politických, kultúrnych, sociálnych a ekonomických). Fenomenologická metóda takto prekonáva dualizmus medzi reálnym svetom a skúsenosťou (objektom a subjektom) (Hubbard et. al., 2002, s. 39-40). Fenomenológia sa následne rozvíjala v podobe viacerých prúdov.

Išlo o existenciálnu fenomenológiu, ktorú okrem už spomínaných existencionalistov (Heidegger, Sartre) pestoval francúzsky filozof **Maurice Merleau-Ponty** (1908-1961). Zaoberal sa fenomenológiou percepcie a zdôraznil význam ľudskej telesnosti, či vtelenia (angl. *embodiment*) ako podstatnej a určujúcej podmienky bytia⁶⁹. Z geografického hľadiska je dôležité, že každá osoba je umiestnená v priestore tam, kde sa nachádza jej telo, tam žije a odtiaľ vplýva na obklopujúci ho svet.

Iným prúdom bola sociologická fenomenológia sociálneho sveta, ktorú reprezentoval rakúsky právnik a filozof **Alfred Schütz** (1899-1959). Rozpracoval fenomenologickú metodológiu, pričom sa zamerával na otázku objektívneho skúmania subjektívnych významov.

Hermeneutika sa pôvodne vyvíjala ako náuka o exegéze teologických textov (Biblie), následne ako veda o výklade (interpretácii) starých textov (napísaných v zaniknutých jazykoch). Neskôr ju nemeckí filozofi **Friedrich**

69 Fenomenológia skúmala ľudskú telesnosť už zásluhou svojho zakladateľa Edmunda Husserla. Považovala ju za kľúčový fenomén pre pochopenie a objasnenie povahy našej subjektivity, nášho poznávacieho a skúsenostného vzťahu k svetu a nášho medzilidského spoločenstva. Fenomenologický prístup k telesnosti sa už od počiatkov snažil vyhnúť redukciu ľudského tela na rýdzo fyzický objekt a na metafyzicky chápanú materiálnu substanciu, ktorá má záhadným spôsobom spájať s čisto netelesnou dušou, či duchom. Problematika tela si našla v ostatných deceniách významnú pozíciu v rozličných vedách – napr. psychológii, antropológii, lingvistik, kulturológii, rodových štúdiách. Rehabilitácia tejto témy vo filozofii sa niekedy označuje ako „obrat k telesnosti“ (Urban 2011, s. 7). Tento obrat je možné sledovať aj na pôde humánnej geografie, pričom telo sa stalo predmetom teoretizovania vo viacerých prúdoch geografického myslenia (Hubbard et al. 2002, s. 123).

Schleiermacher (1768-1834) a **Wilhelm Dilthey** (1833-1911) rozpracovali do podoby filozoficko-metodologickej bázy humanitných vied. Schleiermacher upozornil na to, že správne pochopenie významu slov v texte si vyžaduje porozumenie historickému kontextu, v ktorom text vznikol. Dilthey predstavil koncept hermeneutického kruhu ako metodického postupu pri výklade (interpretácii) textu, umeleckého diela, historickej udalosti, existencie a podobne (Smith 2009, s. 248). Kardinálnym konceptom je porozumenie. Kým javy a udalosti v prírodnom svete je možné vysvetľovať (explainovať) pomocou prírodných zákonov, čo realizujú prírodné vedy, v prípade udalostí a javov týkajúcich sa spoločnosti to nie je možné. Hermeneutika tvrdí, že tieto udalosti si vyžadujú iný prístup, ktorý je založený na porozumení, keďže sú produktom ľudí. Porozumieť im možno tak, že spoznáme motívy konania ľudí (napr. aktérov historických udalostí). Spoznanie motívov si vyžaduje vžitie sa (vcítanie sa) do ich situácie, resp. spoznanie ducha doby, v ktorej sa udalosti stali. Ide teda o uplatnenie empatického prístupu. V hermeneutike teda ide skôr o intuitívne pochopenie udalostí ako o ich racionálno-kauzálne vysvetlenie. Hermeneutika tiež vychádza z predpokladu, že každá udalosť je neopakovateľná, unikátna, čo znemožňuje formuláciu zákonov na pôde spoločenských a humanitných vied (Paulov 1986, s. 266-7). Hermeneutické princípy boli do istej miery adoptované novokantovstvom a do geografie prenesené v rámci hettnerovsko-hartshornovskej chorologickej koncepcie. Hermeneutická geografia sa sústredila na odkrývanie skrytých štruktúr, najmä prostredníctvom analýzy jazyka rozličných dokumentov.

K hermeneutickému prístupu má blízko idealizmus, podľa ktorého svet môžeme spoznávať len sprostredkované v mysliach ľudí. Kanadský geograf **Leonard Guelke** (*1940) sa zaslúžil o uplatnenie tohto prístupu v humánnej a historickej geografii⁷⁰. Inšpirácie našiel v prácach anglického filozofa Robina G. Collingwooda. Idealistický prístup vymedzuje ako alternatívu materialistického a realistického prístupu. Kľúčovým konceptom je reinterpretácia, čiže opätovné premyslenie (angl. *re-thinking*), či opätovné stvárnenie (angl. *re-enactment*) ľudského myslenia, ktorý je podobný fenomenologickému konceptu porozumenia (nem. *verstehen*, angl. *understanding*). Zameral na výskum ideí, ktoré stáli v pozadí historických udalostí a ľudského konania. Za úlohu geografie považuje výskum vývoja ľudského myslenia a jeho geografickej expresie. Za fundamentálne delenie geografie nepovažuje vymedzenie fyzickej a humánnej geografie, ale členenie na štúdium tých aspektov ľudskej aktivity, ktoré sú reflexiou ľudských ideí a štúdium tých aspektov, ktoré nimi nie sú (Guelke 1982, s. 3). Idealistický prístup bol výrazne kritizovaný za subjektivismus.

70 Guelke (1982, s. 2-3) celú geografiu považuje za historickú geografiu.

5.2.2. Kánonické práce a kľúčové koncepty humanistickej geografie

Humanistická geografia vniesla nové a reinterpretovala viaceré staršie koncepty geografického myslenia. Najčastejšie ide o koncepty miesta (angl. *place*), domova (angl. *home*), významu (angl. *meaning, sense*), podstaty (angl. *essence*), skúsenosti (angl. *experience*), interpretácie (angl. *interpretation*), zámeru (angl. *intention*), žitého sveta každodenných udalostí (angl. *lifeworld*) a pod. (Daněk 2013, s. 63). Za hlavných autorov kánonických prác humanistickej geografie sa považujú Yi Fu Tuan, Anne Buttimer, Edward Relph, David Ley, Mawyn Samuels, David Seamon.

Čínsko-americký geograf **Yi Fu Tuan** (*1930) absolvoval univerzity v Oxforde a Berkeley. Pôsobil na kanadských a amerických univerzitách (Indiana, New Mexico, Toronto, Minnesota, Wisconsin-Madison). V r. 2012 sa stal laureátom medzinárodnej ceny Vautrina Luda. K jeho najdôležitejším prácam, v ktorých konceptualizoval humanistickú geografiu patria „*Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*“ z r. 1974 a „*Space and Place: The Perspective of Experience*“ z r. 1977. Sumarizáciu svojich konceptov Tuan podáva v jednej zo svojich najnovších monografií „*Humanist Geography: an Individual's Search for Meaning*“ z r. 2012. Významným Tuanovým konceptom je skúsenosť (*experience*), ktorý zahŕňa celé spektrum spôsobov akými človek spoznáva a konštruuje geografickú realitu (Tuan 1977, s. 8). Tuan tvrdil, že svet je možné poznať cez miesta a to pomocou ľudskej percepcie a skúsenosti. Jeho koncept topofílie (Tuan 1974) vyjadroval existenciu citového puta medzi ľuďmi a miestom. Tento vzťah, tento zmysel pre pripútanie sa, je fundamentálny pre ideu miesta. Topofília sa sústreďuje na skúsenosť, pocity, emócie a hodnoty. Negatívna skúsenosť s miestom je konceptualizovaná ako topofóbia. Tuan (1977) definuje miesto prostredníctvom komparácie s priestorom. Priestor je podľa Tuana omnoho abstraktnejším konceptom. Význam priestoru vidí v tom, že je otvorenou arénou akcie a pohybu. Význam miesta vidí v prerušení pohybu, zastavení sa a v pripútaní sa. Kým priestor je podľa Tuana prístupný abstrakcii priestorovej analýzy a ekonomickej racionality, miesto je prístupné pre diskusie o otázkach, ako sú význam, zmysel, hodnoty a spolupatričnosť. Napríklad jedným zo spôsobov ako dať priestoru význam, čím sa môže stať miestom, je pomenovať ho. Tuan pripúšťa značnú svojvoľnosť v definovaní miesta ako aj v jeho rozmerovom diapazóne (Cresswell 2004, s. 20).

Írka geografka **Anne Buttimer** (*1938) študovala na univerzite v Corku, National University of Ireland a Washingtonskej univerzite v Seattli. Pôsobila na mnohých univerzitách vo svete (najdlhšie na Clark University vo Worcesteri a University College v Dubline). V r. 2014 bola ocenená medzinárodnou cenou Vautrina Luda. Ovplyvnilo ju myslenie francúzskej geografickej školy a práce existencialistických a fenomenologických filozo-

fov, s ktorými sa oboznámila počas pobytu na univerzite v Louvene v druhej polovici 60. stor. K jej najvýznamnejším prácam sa radia „*Values in Geography*“ z r. 1974, „*The Human Experience of Place and Space*“ z r. 1980 (spolu s D. Seamonom) a „*Geography and the Human Spirit*“ z r. 1993. Buttimerovej (1974) priekopnícky prínos spočíval v upozornení, že poznatky vždy vyplývajú (emanujú) a sú legitimizované určitými súbormi hodnôt, ktoré sú pre spoločnosť záväzné. Podľa nej dovtedajšie konvenčné geografické modely, teórie a praktiky neboli dostatočne citlivé vo vzťahu ku kontextuálnym rozdielom hodnotových systémov a skôr preukazovali jasnú afinitu k odôvodňovaniu imperiálnych záujmov a ovládaniu planéty (Mels 2011, s. 92). Buttimer (1969) uviedla do anglosaskej geografie koncept sociálneho priestoru (fran. *l'espace social*), sformovaného v rámci ideovej interferencie francúzskej geografie a sociológie (M. Sorre, P. H. Chombart-de Lauwe). Chápala ho ako relačný koncept odhaľujúci miešanie subjektívnych dimenzií (postoje, percepcie, skúsenosť s priestorom) a objektívneho priestorového prostredia na rozličných hierarchických a mierkových úrovniach. Následne sa venovala implikáciám postpozitivistického myslenia (Bachelard, Eliade, Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty, Schütz a iní) a geografie času (Hägerstrand) pri porozumení environmentálnej skúsenosti ako celku. V tomto úsilí je potrebné spomenúť jej koncept časopriestorových rytmov (Mels 2011, s. 93). V neposlednom rade treba upozorniť na Buttimerovej prínos pri uplatnení kontextuálneho prístupu v skúmaní vývoja geografického myslenia (bližšie to diskutujeme v kapitole 1.6.). Kritici Buttimerovej prác spomínajú isté rozpory, ktoré obsahuje jej rané úsilie o vytvorenie zväzku medzi existencialistickými a fenomenologickými prístupmi na jednej strane a konvenčnými, dominantne pozitivistickými prístupmi na strane druhej (v koncepciách mapovania sociálneho priestoru a časopriestorových rytmov) (Mels 2011, s. 95).

Britsko-kanadský geograf **Edward C. Relph** (*1944) je autorom kánonickej práce „*Place and placelessness*“ z r. 1976. Relph obohatil humanistický pohľad na miesto a osvojil si kritický prístup k otázke špecifickosti miesta v globalizujúcom sa svete. Tieto pohľady už možno chápať ako aproximáciu k štrukturalistickej geografii, ktorá je súčasťou kritickej bádateľskej tradície. Relph (1976) tvrdil, že kombinácia ekonomickej a kultúrnej globalizácie a mohutnej mobility transformuje vzťahy medzi ľuďmi a miestom, a preto sa musí zmeniť teoretické myslenie na tému miesta a vytvárania miest. Inšpirovaný Heideggerom svoju analýzu zameral na rozličnú intenzitu skúseností s alochtónnosťou (cudzorodosťou) a autochtónnosťou (pôvodnosťou) v miestach. Peet (1998, s. 50) sumarizuje tieto skúsenosti: ako „existenciálnu cudzorodosť“ – v ktorej všetky miesta napodobňujú tú istú nezmysluplnú identitu; „objektívnu cudzorodosť“, v ktorej sa s miestami stretávame v rámci geografického štúdia a explanácie ich priestorovej organizácie;

„vedľajšiu cudzorodosť“, v ktorej sú miesta o niečo viac než základne pre aktivity; „sprostredkovaná pôvodnosť“, v ktorej sa s miestami stretávame spostredkovane, t.j. „z druhej ruky“ (napr. cez obrazy, literatúru a pod.); „behaviorálnu pôvodnosť“, ktorá zahŕňa úmyselnú účasť (angažovanie sa) pri vzniku miesta; „empatickú pôvodnosť“, ktorá zahŕňa citovejšie a empatické pripútanie sa v mieste a „existenciálnu pôvodnosť“, v ktorej je miesto prežívané bez premyslenej a uvedomelej reflexie, a predsa je plné významu. Práve existenciálna pôvodnosť označuje podľa Relpha príslušnosť k miestu, hlboké a úplné stotožnenie sa s miestom, čo je fundamentom konceptu miesta (Peet 1998, s. 50). Toto východisko privádza Relpha ku kardinálnej otázke autentického vytvárania miest a tzv. bezmiestnosti (angl. *placelessness*). Význam miesta podľa neho môže byť buď autentický a pravý, alebo neautentický a falošný. Autentický význam miesta si vyžaduje bytie v mieste a príslušnosť k miestu, ako jednotlivec a člen komunity, a uvedomovanie si tejto skutočnosti bez povinnosti ju reflektovať. Tento autentický význam miesta pretrváva ako dôležitý zdroj identity pre jednotlivcov a komunity. Relph nadväzujúc na Heideggera tvrdí, že pre moderný svet je symptomatická strata diverzity miest a strata významu miest. Autentický postoj, ktorý produkoval význam miest a bol príznačný pre predindustriálnu kultúru, bol v modernej dobe nahradený neautentickým postojom, ktorý produkuje bezmiestnosť a rozširovanie homogenity (napr. v podobe turistických centier, komerčných výpadových ciest, letísk, obchodno-zábavných centier, predmestí s medzinárodným architektonickým štýlom). Relph tiež poukázal na prepojenie medzi neautenticitou homogénnych a štandardizovaných miest a zvyšujúcou sa mobilitou a šírením masovej kultúry a masových hodnôt (napr. časté sťahovanie znižuje význam domova a spôsobuje stratu authenticity, resp. deštruktívne na význam miest pôsobia diaľnice, pred nimi to boli železnice) (Peet 1998, s. 51). Neautentický postoj k miestu má za následok neuvedomovanie si hlbokého a symbolického významu miest a neuznávanie významu pre identitu. Bezmiestnosť je teda oslabovaním identity miest do stavu, keď tieto miesta vyzerajú rovnako, sú tiež rovnako vnímané a pociťované a ponúkajú tie isté, mdlé možnosti pre ich prežívanie (Cresswell 2004, s. 44-45). Relphova analýza vedie teda smerom k relačnému chápaniu miesta, ktoré zdôrazňuje, že miesta neexistujú ako ohraničené teritoriálne jednotky, ale sú situované v sociálnom, politickom, ekonomickom a historickom kontexte, ktorý ich formuje. Relph (1976) teda poukázal, že miesto nemusí mať fixnú polohu (napr. loď, nomádsky tábor, putovný cirkus). Poloha nie je nevyhnutným atribútom miesta. Základný význam miesta videl Relph (1976) v tom, že je hlboko zakoreneným centrom ľudskej existencie, či centrom významu pre ľudí takmer na akejkoľvek mierkovej úrovni. Závisí to od spôsobu orientácie sústredenia intencií (pre vlastnenca je miestom štát, v iných situáciách to

môže byť provincia, región, mesto, štvrť, ulica, dom, v ktorom žijeme) (Relph 1976, s. 43). Hlavným posolstvom Relpha teda je, že bez ohľadu na historickú, geografickú, technologickú a sociálnu situáciu, ľudia budú vždy potrebovať miesto, pretože disponovanie a identifikovanie sa s miestom je imanentnou črtou ľudských bytostí (Seamon, Sowers, 2008, s. 50). V inej svojej práci „*Rational Landscapes and Humanistic Geography*“ z r. 1981 sa Relph venoval environmentálnej problematike a predstavil koncept environmentálnej skromnosti (angl. *environmental humility*).

K ďalším kánonickým prácam humanistickej geografie sa zaradili „*Humanistic Geography: Prospects and Problems*“ z r. 1978 (editormi boli David Ley a Marwyn Samuels) a „*A Geography of the Lifeworld: Movement, Rest, and Encounter*“ z r. 1979, ktorej autorom je David Seamon. Britsko-kanadský geograf **David Ley** absolvoval univerzitu v Oxforde a Pennsylvánsku štátnu univerzitu. Pôsobí na University of British Columbia. Výskumné záujmy orientuje najmä do oblasti urbánnej sociálnej geografie. Charakterizuje ho kritická kombinácia a syntéza viacerých teoretických perspektív. Inšpirácie hľadá vo francúzskej geografickej škole, chicagskej škole sociálnej ekológie, behaviorálnej geografii, fenomenológii a environmentálnej psychológii. **David Seamon** poukázal na nevyhnutnosť poznania situačných aspektov (angl. *situational aspects*) pri pochopení významu skúsenosti. Podľa neho vzťahy človeka a geografického prostredia vykazujú znaky nejasnosti (*fuzzy*). Odporúča zameranie geografického výskumu na svet skúseností, svet prijímaný ako daný (angl. *taken-for-granted world*). Tento prístup podľa neho umožní holistické uchopenie dialektických vzťahov medzi človekom a jeho prostredím. Ako filozofickú bázu tohto výskumu navrhuje fenomenologickú teóriu sociálneho konania (angl. *theory of social action*) (Walmsley, Lewis 1997, s. 256). V metodológii kombinuje kvantitatívne a kvalitatívne prístupy. Stal sa priekopníkom využívania etnometodologických prístupov v geografii. Seamon upozornil na tri kľúčové elementy v interakcii človeka a prostredia: pohyb (angl. *movement*), odohrávajúci sa v rozličných mierkach, odpočinok (angl. *rest*), ktorý si vyžaduje pripútanosť k nejakému miestu umožňujúcemu obnovu energie a stretnutia (angl. *encounters*) ako situácie zvýrazňujúce vnímanie prostredia (Walmsley, Lewis 1997, s. 256).

5.2.3. Kritika a kontinuita humanistickej geografie

Humanistická geografia sa stala predmetom kritiky prakticky ihneď potom, ako sa objavila. Z perspektívy pozitivistickej geografie, ktorá hľadala explanáciu namiesto porozumenia, sa závery humanistickej geografie javili ako subjektívne, mäkké, neoveriteľné, nefalzifikovateľné, ťažko zopa-

kovateľné. Jej štýl bol kritizovaný ako ezoterický, abstraktný a produkujúci zmätočné a nepochopiteľné závery. Z perspektívy radikálnej (kritickej, štrukturalistickej) geografie bola kritizovaná za ignorovanie úlohy sociálnych a mocenských štruktúr a vzťahov (útlaku, vykorisťovania, dominancie), ktoré limitujú možnosti absolútne slobodného a individualistického konania ľudí. Humanistickí geografi boli z tejto pozície kritizovaní za to, že inklinujú a sústreďujú pozornosť na sféru povýšeneckej a elitárskej arogancie, ktorá má svoje korene vo vysokom umení, klasickej literatúre a elitárskej kultúre vo všeobecnosti (Cresswell 2013, s. 118). Z feministickej perspektívy bola humanistická geografia kritizovaná za nesprávny predpoklad slobody človeka a ignorovanie nerovného postavenia žien v spoločnosti (Daněk 2013, s. 69).

Napriek tejto kritike je možné konštatovať, že humanistická geografia má nepochybny vplyv na geografické myslenie v ostatných viac ako štyroch decéniách. Humanizmus zohral kľúčovú úlohu pri objavení sa novej kultúrnej geografie koncom 80. rokov 20. storočia (bližšie v kapitole 6.6.) a do istej miery tiež priniesla metodologické inšpirácie pre novú regionálnu geografiu (pozri kapitolu 6.5.). Humanistická geografia obohatila metodologickú bázu, metódy a techniky geografického výskumu o kvalitatívne prístupy (etnometodologické prístupy, zúčastnené pozorovanie, textuálne a vizuálne analýzy, sebareflexia). Humanistická geografia je teda implicitne alebo i explicitne naďalej rozvíjaná, pričom mnohí autori ju obohacujú o nové pohľady posúvajú do polohy posthumanistickej geografie (pozri kapitolu 7.3.) (Cresswell 2013, s. 119).

RÁMČEK 17 - Odozva humanistickej geografie na Slovensku

Odozva humanistickej geografie v geografických prácach slovenskej proveniencie je veľmi nevýrazná. Aplikácia týchto prístupov v ich rýdzej podobe úplne absentuje a žiadny slovenský bádateľ sa nedá označiť za humanistického geografa par excellence. Istej reflexie alebo aspoň okrajovej zmienky sa dočkala humanistická geografia v niektorých, zväčša širšie zameraných prácach o problematike geografického myslenia, resp. humanisticko-geografickej interpretácie a reinterpretácie tradičných geografických konceptov (Kollár 1992, Kasala 1994, Matlovič 2007, Matlovič, Matlovičová 2007, Rusnák a kol. 2014). Istý prienik humanistickej geografie je zreteľný najmä do slovenských diskusií o konštituovaní rekonštruovanej, resp. novej regionálnej geografie (Kasala 2005, Lauko, Kasala 2009). V jej rámci sa to dotýka najmä otázok výskumu identity územia, resp. regionálnej identity (Kasala 2008, Kasala a kol. 2009, Kasala 2012), prípadne i aplikácií v teritoriálnom marketingu (Matlovičová 2007). Z metodologického hľadiska sú relevantné diskusie o uplatnení konceptu porozumenia v regionálno-geografickom výskume (Kasala 2003), či širšie koncipované práce o možnostiach využitia kvalitatívnych prístupov v geografickom bádaní (Rochovská a kol. 2007)

5.3 ŠTRUKTURALISTICKÉ PRÍSTUPY V GEOGRAFII

Štrukturalistické prístupy sú reprezentované predovšetkým radikálnou (marxistickou) geografiu, ktorú je na základe Habermasovej klasifikácie koncepcií poznania podľa záujmov (Johnston, Sidaway 2004, s. 20-22) možné zaradiť medzi kritické vedy. Tie sa odlišujú od empiricko-analytických vied a hermeneutických vied tým, že neakceptujú ani implicitný determinizmus prvých ani voluntarizmus druhých. Kým empiricko-analytické vedy naznačujú, že ľudia v podstate nemajú pod kontrolou svoje životy (typické pre priestorovú vedu), hermeneutické vedy naznačujú, že ich majú pod kontrolou úplne (typické pre humanistickú geografiu). Podľa kritických vied ľudia žijú v societách, ktoré sú komplexnými organizáciami vytvorenými za účelom zaistenia ako každodenného individuálneho prežitia, tak aj kolektívneho medzigeneračného prežitia. Tieto society si vyžadujú dodržiavanie určitých pravidiel, aby sa dosiahla ich existenčná udržateľnosť. V kritických vedách je nevyhnutné zhodnotiť základné pravidlá, ktorými sa spoločnosť riadi za účelom porozumieť jednotlivým okolnostiam a udalostiam a súčasne pokúsiť sa hľadať optimálne mechanizmy fungovania spoločnosti. Poznávacím záujmom je v tomto prípade emancipácia (Matlovič 2006, s. 16).

Predvojom radikálnej geografie boli práce geografov, ktorí obohatili geografické myslenie ešte pred dominanciou priestorovej vedy. Za jej predchodcov sa považujú napr. ruský anarchista a geograf Peter Kropotkin (1842-1921), francúzsky anarchista a geograf Elisé Reclus (1830-1905)⁷¹, americká geografka a geologička Mary „Zonia“ Baber (1862-1955)⁷², nemecký historik a geopolitik Karl A. Wittfogel (1896-1988) a americký sinológ Owen Lattimore (1900-1989) (Peake, Sheppard 2014, s. 307).

Radikálnu geografiu ako druhý prúd kritiky priestorovej vedy (popri humanistickej geografii) vytvorili geografi, ktorí poukázali na celý rad spoločenských problémov, ktoré podľa ich názoru nebola priestorová veda schopná riešiť. Tieto snahy je potrebné vnímať v širšom spoločenskom kontexte rastúcich prejavov nespokojnosti s vývojom vo svete koncom 60. rokov 20. storočia, v ktorých sa angažovala predovšetkým mladá generácia. Jej prejavom boli rozličné typy verejných protestov, občianskych aktivít a študentské revolty na mnohých amerických a európskych univerzitách. Išlo o reakciu na turbulentný vývoj vo svete (napr. kritika vojny vo Vietname, kritika amerických imperialistických snáh v Latinskej Amerike) a postupné prehľbovanie závažnosti sociálno-ekonomických nerovností, sociálnej nespra-

71 O anarchizme a anarchistickej geografii diskutujeme v kapitole 4.2.2.

72 Podporovala boj za mier a vystupovala proti rasizmu. Spolupracovala s hnutím sufražetiek (boj za volebné právo žien) na Portoriku (Peake, Sheppard 2014, s. 307).

vodlivosti, rasovej diskriminácie, priestorovej segregácie až getoizácie, chudoby, hladu, chorôb, kriminality, sociálnej patológie, znečistenia životného prostredia a pod. Nová generácia geografov požadovala výraznejšie zaangažovanie geografie do riešenia uvedených problémov, teda volala po zvýšení spoločenskej relevancie geografie (Cresswell 2013, Daněk 2013). Etablovanie radikálnej geografie v USA je spojené s dvomi udalosťami v r. 1969. Prvou bol míting Asociácie amerických geografov v Ann Arbor, na ktorom sa skupina geografov otvorene prihlásila k radikálnej geografii. Druhou bol začiatok vydávania časopisu „*Antipode - A Journal of Radical Geography*“ na Clarkovej univerzite vo Worcestri⁷³ (Peake, Sheppard 2014, s. 308-9).

Geografia sa v období kvantitatívnej revolúcie a dominancie paradigmy priestorovej vedy nezaoberala spoločenskou problematikou z viacerých dôvodov. V rámci geografie prakticky absentovala tradícia výskumu spoločnosti a spoločenských problémov⁷⁴. Nomotetická orientácia priestorovej vedy zdôrazňovala pozitivisticky ukotvené objektívne hľadanie univerzálnych zákonov priestorovej organizácie. Štúdium spoločnosti by nutne viedlo k jej „kontaminácii“ subjektivistickými prístupmi, ktoré sú súčasťou teórie a praxe spoločenských vied. Prienik sociálnych teórií do geografie bol veľmi nevýrazný, takže spoločensky orientovanému výskumu chýbala teoreticko-metodologická báza. Prvé pokusy o uchopenie spoločensky závažnej problematiky v geografii na prelome 60. a 70. rokov 20. stor. boli preto poznačené empirickou opisnosťou a neschopnosťou postihnúť hlbšie mechanizmy spoločenských procesov, ktoré stáli za sledovanými a popisovanými javmi (Pavlínek 1993, s. 13 a 16). Dobré to ilustrujú aj články z prvých čísiel *Antipode*, ktoré boli teoreticky eklektické (Peake, Sheppard 2014, s. 309). Geografi, ktorí sa hlásili k novým myšlienkam však neboli jednotní v postoji, ako dosiahnuť sociálne spravodlivejšiu spoločnosť. Zjednodušene môžeme hovoriť o reformistickej (liberálnej) a radikálnej orientácii⁷⁵.

Liberálna orientácia presadzovala postupné reformy, ktoré však boli konformné s existujúcim spoločensko-politickým a ekonomickým systémom a hľadali kompromis medzi sociálnou spravodlivosťou a ekonomickou efektívnosťou. Geografické výskumy situované do tohto rámca sa orientovali najmä na mapovanie priestorových aspektov sociálnej nespravodlivosti

73 Radikálnu geografiu na Clarkovej univerzite v tomto období reprezentovali James M. Blaut (1927-2000), David Stea a Richard Peet (*1940). Časopis vznikol ako študentská iniciatíva na záver seminára vedeného Steom. Editorom prvého čísla bol študent Ben Wisner (Peake, Sheppard 2014).

74 Určitou výnimkou boli napríklad snahy školy sociálnej ekológie.

75 Tieto odlišné postoje je možné identifikovať vo vyjadreniach Morrilla (1969) a Peeta (1969) v prvom čísle časopisu *Antipode*, ktorý sa stal platformou kritických geografov.

ti a chudoby. Do tohto okruhu patria aktivity geografa W. Bungeho a líderky afro-americkéj komunity G. Warrenovej pri založení Detroitského expedičného hnutia a inštitútu (DGEI – *Detroit Geographical Expedition and Institute*) v r. 1968⁷⁶. Iným príkladom týchto snáh sú práce amerického geografa **Richarda Morrilla** (*1934). Morrill vyštudoval Dartmouth a Washingtonskú univerzitu v Seattli, kde sa zaradil medzi kadetov priestoru. Koncom 60. rokov sa začal viac orientovať na spoločenskú problematiku. Vo svojej práci z r. 1969 „*Geography and the transformation of society*“ vyjadril názor, že úlohu geografie vidí v implementačnej fáze spoločenských zmien, a síce v navrhovaní priestorových riešení, ktoré prispejú k dosiahnutiu požadovanej spoločenskej zmeny. Nezdieľal teda pohľady hnutia Novej ľavice (*New left*), podľa ktorého je revolúcia jediným spôsobom ako dosiahnuť nápravu. Namiesto toho navrhol sériu postupných malých krokov (subverziu), ktoré môžu efektívnejšie viesť k radikálnym spoločenským zmenám (Morrill 1969, s. 7-8). Morrill sa venoval geografii chudoby a neskôr rozpracoval elektorálnu geografiu, najmä problém manipulácie s územným vymedzením volebných obvodov (tzv. *garrymandering*) (Morrill 1981) (Pavlínek 1993).

Stúpenci radikálnej orientácie sa neuspokojovali s postupnými kozmetickými zmenami, ale presadzovali revolučné riešenie, spočívajúce v nastolení nového spoločensko-ekonomického poriadku. Táto výzva si však vyžadovala hlbšie filozofické ukotvenie a teoretické uchopenie mechanizmov spoločensko-ekonomických zmien. Radikálni geografi túto bázu našli zásluhou D. Harveya v marxizme⁷⁷. Harvey (1972) za produktívnu stratégiu hľadania filozofických východísk považoval oblasť prieniku pozitivismu, materializmu a fenomenológie, čo podľa neho najlepšie reprezentuje marxistické myslenie (Peet 2009, s. 76). Jeho obrat od liberálneho (liberálne formulácie) k radikálnemu (socialistické formulácie) postoju dobre ilustruje práca Harvey (1973).

76 Išlo o experimentálny projekt realizovaný v r. 1968-1972, ktorého cieľom bolo prepojenie profesionálnych a „ľudových“, teda laických geografov. Mal výskumno-edukačné zameranie. Výskum mapoval sociálnu nespravodlivosť, najmä rasovú diskrimináciu a segregáciu v Detroit. Edukačná časť bola zameraná na otvorenie univerzitného vzdelávania pre mladých ľudí z afro-americkéj komunity, najmä v oblasti geografie a urbánneho plánovania. Okrem Detroitu sa podobné expedičné hnutia realizovali aj v iných mestách (Toronto, London, Sydney) (Peet 2009, s. 75).

77 Harvey (1972) uverejnil v *Antipode* prvý článok explicitne reflektujúci marxizmus v rámci anglofónnej geografie (Peake, Sheppard 2014, s. 309).

5.3.1 Dialektický a historický materializmus ako filozofická báza radikálnej geografie

Marxizmus priniesol celý rad konceptov, ktoré ovplyvnili geografické myslenie. Jeho základy položil nemecký filozof **Karl H. Marx** (1818-1883), pričom nadviazal na tradície nemeckého idealizmu (Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Feuerbach), ktoré podrobil kritike. Inšpiroval sa aj francúzskymi utopickými socialistami (Ch. Fourier, H. de Saint-Simon) a klasickými ekonómami (napr. D. Ricardo). Počas svojho vývoja prešiel od kritického idealizmu k historickému materializmu, pričom sformuloval aj vlastnú ekonomickú teóriu kapitalistickej spoločnosti. Jeho základnými prácami sú „*Das Manifest der Kommunistischen Partei*“ z r. 1848 (slov. Manifest komunistickej strany) (spolu s F. Engelsom) a „*Das Kapital*“ (1. diel z r. 1867) a „*Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*“, vydané až v r. 1941. Historický materializmus je materialistickou koncepciou dejín, podľa ktorej hybnou silou spoločenského vývoja sú zmeny v oblasti materiálnej výroby⁷⁸. Každú spoločnosť (okrem beztriednej) je podľa Marxa možné analyticky rozčleniť na dva subsystémy: výrobné sily a výrobné vzťahy. K výrobným silám zaradil techniku a technológiu, inovácie, pracovné sily a kapitál využívaný vo výrobe. Tento subsystém je vnútorne dynamický, pretože dochádza k neustálej adaptácii človeka na zmeny vonkajších podmienok. Výrobné vzťahy predstavujú súhrn pravidiel a spoločenských vzťahov, do ktorých jednotlivci vstupujú pri výrobe materiálnych statkov (napr. vlastnícke vzťahy). Výrobné vzťahy teda vytvárajú inštitucionálny rámec, v ktorom sa uskutočňujú ekonomické rozhodnutia. Výrobné vzťahy sú na rozdiel od výrobných síl relatívne statické. Marx aplikoval Hegelovu dialektickú metódu, ktorú zasadil do materialistického rámca (dialektický materializmus). Podstatou je predstava o dejinách ako pohybe vpred, ktorý sa teda uskutočňuje progresívne, vo vzájomnej interakcii triády síl, ktorú tvoria téza, antitéza, syntéza. Relatívne statické výrobné vzťahy sú v Marxovej teórii tézou a dynamické, meniace sa výrobné sily sú antitézou. Na začiatku každého historického obdobia sú výrobné sily v súlade s výrobnými vzťahmi. Vzhľadom na dynamický charakter výrobných síl sa tento súlad postupne naruší a objavujú sa protirečenia, čím existujúce výrobné vzťahy (inštitúcie) už nezodpovedajú daným výrobným silám (napr. v dôsledku technologického vývoja). Tieto protirečenia sa prejavujú v triednom boji, ktorý vrcholí sociálnou revolúciou. Revolúcia nastolí nové výrobné vzťahy a uvedie ich do súladu s výrobnými silami. Nové výrobné vzťahy

78 Týmto sa Marx odlišuje od Hegela a Comta, podľa ktorých sú spoločenské zmeny podmienené vývojom ideí (vývojom ducha u Hegela a vývojom poznania u Comta) (Keller 2004, s. 102).

sú syntézou, ktorá sa zároveň stáva novou tézou (Lisý a kol. 2003, s. 66-8). Výrobné vzťahy a výrobné sily vytvárajú výrobný spôsob, ktorým sa odlišujú jednotlivé spoločensko-ekonomické formácie (napr. otrokárstvo, feudalizmus, kapitalizmus, komunizmus), zodpovedajúce príslušným historickým epochám (J. Keller 2004, s. 106). V tejto súvislosti je relevantný Marxov koncept tried a triedneho boja. Výrobné sily sú reprezentované progresívnou triedou, ktorá má záujem na spoločenskej zmene, zatiaľ čo výrobné vzťahy nachádzajú svoj výraz v konzervatívnych triedach, ktoré si snažia uchovať svoju pozíciu a sú proti spoločenským zmenám. Triedy počas historického vývoja môžu svoj charakter meniť (napr. buržoázia bola vo feudalizme progresívnou triedou, kým v kapitalizme je konzervatívnym činiteľom) (J. Keller 2004, s. 107). Marxovo chápanie tried je antagonistické, nepredpokladá konverziu záujmov jednotlivých tried ani jeho integráciu do sociálneho systému v podobe nejakej formy nadtriednej solidarity. Pre historický materializmus je tiež dôležitý koncept základne a nadstavby. Určujúci význam pre spoločenský vývoj má základňa, ktorú tvorí materiálna výroba. Tá určuje aj charakter nadstavby tvorenej duchovnou kultúrou (umenie, ideológia, náboženstvo, morálka, filozofia, právo, politika, inštitúcie, intelektuálny život). Nadstavba síce tiež pôsobí na základňu, avšak vplyv základne na nadstavbu prevažuje (J. Keller 2004). Ďalšou dôležitou súčasťou marxizmu je analýza fenoménu odcudzenia (alienácie), inšpirovaná Hegelom a Feuerbachom a neskôr rozpracovaná do podoby analýzy tovarového fetišizmu. Podľa nej za z práce človeka stáva neosobné, abstraktné kvantum činnosti, vyjadrený výškou mzdy. Z konkrétnych potrieb človeka sa zasa stáva iné kvantum, solventný dopyt, meraný jeho disponibilnými peniazmi. Vzťah medzi osobami je takto zahmlený a je premenený na vzťah medzi vecami (J. Keller 2004, s. 109). V ekonomickej teórii Marx upozornil na rastúcu veľkosť firiem a následný pokles intenzity konkurencie a rast monopolnej sily. Za príčinu týchto javov označil rastúcu koncentráciu a centralizáciu (akumuláciu) kapitálu. Poukázal tiež na nevyhnutnosť hospodárskych kríz, ktoré sú späté s nadvýrobou statkov (tovar nenachádza odbyt). Spôsobuje to reťazovú reakciu v podobe bankrotov firiem, poklesom predaja a prepúšťaním zamestnancov. Na konci tejto klesajúcej špirály klesnú zásoby a výstupy vo väčšej miere ako kúpna sila, čím sa môže opätovne výroba vrátiť na rastovú trajektóriu (Lisý a kol. 2003, s. 72-3). Za významné protirečenie kapitalizmu považoval Marx rast zbedačenia proletariátu. Marx predpokladal, že kapitalizmus sa zrúti vo vyspelých krajinách, v ktorých protirečenie medzi výrobnými silami a výrobnými vzťahmi dosiahne takú intenzitu, že si vynúti vznik nového spoločenského poriadku (Lisý a kol. 2003, s. 74).

Marxistická koncepcia je svojou podstatou realistická, pretože akceptuje, že svet existuje nezávisle od ľudskej mysle. Zároveň je materialistická, či-

že postavená na kritike idealizmu. Marx tvrdil, že človek môže intervenovať do vývoja a transformovať svet, avšak výlučne prostredníctvom materiálnych aktivít a nie prostredníctvom myslenia. Jeho realizmus je tiež štrukturalistický. Vyžaduje si, aby sme pri hľadaní vysvetlenia spoločenského vývoja zohľadňovali štruktúry (výrobné spôsoby), ktoré sú základom zmien (Couper 2015, s. 63). Marxizmus má s pozitivizmom spoločnú materialistickú analýzu. Ich odlišnosť spočíva v tom, že kým pozitivizmus sa snažil o iba o poznávanie a vysvetlenie sveta, marxizmus sa snaží o jeho účelové porozumenie, pričom sleduje cieľ tento svet zmeniť. Kým pozitivizmus svoje kategórie a koncepty odvodzoval z reality priamym a nekritickým spôsobom, marxizmus prostredníctvom dialektickej metódy zahrnul i mnoho protirečení a paradoxov a poukázal na ich riešenie (Peet 2009, s. 76).

Marxizmus bol ďalej rozvíjaný aj v nasledujúcich desaťročiach 19. a 20. storočia. Koncom 19. storočia prešiel pozitivistickou etapou, ktorú reprezentuje **Friedrich Engels** (1820-1895) prácami „*Anti-Dühring*“ z r. 1877 a „*Dialektik der Natur*“ (slov. Dialektika prírody) z r. 1873-1886. V nich je podaná koncepcia kvalitatívne rozličných foriem pohybu hmoty a dialekticko-materialistická klasifikácia prírodných vied, z ktorých každá skúma niektorú z foriem pohybu hmoty (Peet 1998, s. 90-1). Západné marxistické myslenie obohatili neskôr maďarský filozof a literárny kritik György Lukács (1885-1971) a taliansky filozof **Antonio Gramsci** (1897-1937). Osobitný význam mala Gramsciova analýza kultúrnej a politickej hegemonie ako prostriedku na udržanie moci v kapitalistickej spoločnosti. Štát členil na politickú spoločnosť (nástroj sily) a občiansku spoločnosť (prostriedok súhlasu). Vládnuca trieda podľa neho využíva pre udržanie moci rafinované formy získavania súhlasu, najmä prostredníctvom využívania populárnej kultúry a ideológie a takto presviedča masy o tom, že elita koná v ich záujme (Cumbers 2009, s. 466).

Marxistické myslenie bolo aj jedným z kľúčových ideových východísk neomarxistickej frankfurtskej školy, ktorá sa sformovala na Ústave sociálnych výskumov vo Frankfurte nad Mohanom, založenom v r. 1923⁷⁹. Sprvu išlo o syntézu učení Karla Marxa a rakúskeho psychológa a psychoanalytika **Sigmunda Freuda** (1856-1939), z ktorej sa postupne vyvinula kritická teória, tvoriaca bázu západného marxistického myslenia. K jej reprezentantom v počiatočnom období patrili Max Horkheimer (1895-1973), Theodor Adorno (1903-1969), Walter Benjamin (1892-1940), Herbert Marcuse (1898-1974), Erich Fromm (1900-1980). Neskôr nadviazal na ich úsilie nemecký filozof Jürgen Habermas (*1929). Frankfurtská škola upriamila pozornosť na vplyv

79 Po nástupe nacizmu v r. 1933 boli jej členovia nútení emigrovať do Paríža a následne do USA. Inštitút pôsobil na Kolumbijskej univerzite v New Yorku až do r. 1949, keď sa opäť vrátil do Frankfurtu.

kultúry na modernú kapitalistickú spoločnosť prostredníctvom skúmania kultúrneho priemyslu⁸⁰. Kritická teória vo všeobecnosti presadzovala emancipáciu človeka, odhaľovala a kritizovala argumenty konzervatívnych obhajcov kapitalizmu a pripravovala argumenty pre realizáciu radikálnej spoločenskej zmeny. Mala veľký vplyv na radikálne študentské hnutia koncom 60. rokov 20. storočia, najmä na nemeckých univerzitách. Kritickú teóriu následne rozpracúva tretia generácia jej prívržencov (napr. A. Honneth, N. Fraser, I. M. Yoing, A. Ferrara, R. Fine). Popri kritickej teórii sa v neomarxizme vytvoril veľký počet ďalších orientácií a škôl – napr. štrukturalistický neomarxizmus, dialektický neomarxizmus, britská škola kultúrnych štúdií, analytický neomarxizmus, lacanovský neomarxizmus a pod. (Blaha 2009, s. 175).

Tento zložitý vývoj západného marxizmu a neomarxizmu viedol k vzniku viacerých schiziem a ambivalencií v jeho myslení i praktizovaní, ktoré sa premietli aj do geografického myslenia. Už sme diskutovali o rozdelení na reformistov a revolucionárov. Významné boli diskusie o význame ekonomického a kultúrneho determinizmu. Iným bolo rozdelenie štruktúra verzus konanie. Na jednej strane stáli tí, ktorí presadzovali prvoradosť štruktúr, na strane druhej tí, ktorí zdôrazňovali autonómiu ľudského konania. Tieto tenzie viedli viacerých marxistických geografov k opusteniu platformy ortodoxného marxizmu smerom k umiernenejším postojom ako boli napr. kritický realizmus, teória štrukturácie, či koncept habitusu a habituácie v rámci teórie praxe francúzskeho antropológa a sociológa Pierra Bourdieua (Cumbers 2009, s. 465-7).

5.3.2 Štrukturalizmus a semiotika

Štrukturalistickým myslením boli ovplyvnené viaceré prúdy geografického myslenia v 20. storočí. Štrukturalizmus sa začal vyvíjať vo francúzskom prostredí v 50. a 60. rokoch 20. storočia. Väčší vplyv na anglo-americkú geografiu začal mať až v 70. rokoch, pričom jeho myšlienky boli do geografického myslenia introdukované nepriamym spôsobom. Išlo teda skôr o reflexiu prác štrukturalizmom ovplyvnených antropológov, sociológov, psychológov a semiológov⁸¹ ako o priamu reflexiu štrukturalistických proponentov. Po-

80 Upozorňovala na negatívny vplyv amerikanizácie a štandardizácie kultúry na lokálne kultúrne špecifiká. Taktiež zastávala názor, že šírenie nenáročných a štandardizovaných produktov kultúrneho priemyslu ohrozuje schopnosť kritického a nezávislého uvažovania ľudí (Giddens, 1999, s. 373).

81 Príkladom je práca D. Harveya (1973), v ktorej sú niektoré štrukturalistické prvky, prevzaté od švajčiarskeho psychológa Jeana Piageta (1896-1980). Známym príkladom je štrukturalistická práca španielskeho sociológa **Manuela Castellsa** (*1942) „La

sun k štrukturalizmu bol snahou o zvýšenie teoretickej koherencie a vedeckej rigoróznosti geografického myslenia (Peet 1998, s. 112).

Štrukturalizmus sa pôvodne vyvinul na pôde lingvistiky. Za jeho zakladateľa sa považuje švajčiarsky jazykovedec **Ferdinand de Saussure** (1857-1913), ktorý v kánonickej práci „*Cours de linguistique générale*“ z r. 1916 poukázal na možnosť analyzovať jazyk ako formálny systém. Tvrdil, že význam slov je odvodený od štruktúr vlastného jazyka a nie z vecí, ku ktorým sa slová vzťahujú. Jazyk sa skladá z gramatických pravidiel a významov, ktoré sú skryté za slovami. Saussure preto presadzoval analýzu štruktúr jazyka, čiže pravidiel, ktorými sa riadi. Väčšinu týchto pravidiel poznáme len implicitne a nedokážeme ich pomenovať (Giddens 1999, s. 535). Z lingvistického štrukturalizmu sa od 50. rokov 20. stor. začal vyvíjať štrukturalizmus ako výskumný smer v spoločenských a humanitných vedách a následne i ako filozofický štrukturalizmus. Na filozofický štrukturalizmus následne nadväzuje analýza diskurzu (M. Foucault) a dekonštruktivizmus (J. Derrida).

K rozpracovaniu štrukturalizmu výrazne prispeli napr. Roland Barthes v literárnej teórii, Claude Lévi-Strauss⁸² v antropológii, Jean Piaget v psychológii a Jacques Lacan v psychoanalýze. Štrukturalizmus ovplyvnil geografické myslenie najmä prostredníctvom štrukturalistického marxizmu. Jeho vzniku predchádzal určitý intelektuálny kvas vo francúzskej filozofii. V jeho rámci sa najprv objavila kritika ortodoxnej tradície marxistického myslenia vo forme stalinského determinizmu, podľa ktorého je spoločenský pokrok podmienený progresom výrobných síl a revolučná spoločenská zmena je nevyhnutne spôsobená protirečeniami medzi pokrokovými a dynamickými výrobnými silami a relatívne statickými výrobnými vzťahmi. J. P. Sartre poukázal, že táto interpretácia Marxa popiera kreativitu, zmysluplnosť a cieľavedomosť ľudského konania. Z tohto dôvodu sa v povojnovom Francúzsku vytvorila opozícia voči tomuto štýlu myslenia v podobe fenomenologického hnutia. Dramatický obrat vo francúzskej filozofii nastal koncom 50. rokov a súvisel so spomínanou štrukturalistickou kritikou fenomenológie a existencializmu. V uvedenom období zohral významnú úlohu **Louis Althusser** (1918-1990). Ten sa postavil ako proti fenomenologicko-dialektickej tradícii modernej francúzskej filozofie (Kojève, Merleau-Ponty, Sartre), chápacej Marxovo myslenie ako humanizmus, tak aj proti stalinskému economic-

Question Urbaine“ z r. 1972, ktorá najmä po vydaní jej anglického prekladu „*The Urban Question*“ z r. 1977 mala markantný vplyv na urbánnu geografiu (Peet 1998, s. 112).

82 Francúzsky kultúrny antropológ **Claude Lévi-Strauss** (1908-2009) bol prvým vedcom, ktorý aplikoval Saussurove štrukturalistické myšlienky v sociálnych vedách. Kultúru študoval ako systém znakov, teda podobne ako skúmal Saussure jazyk. Za veľkou diverzitou kultúr videl skrytú štruktúru v podobe mýtov (Couper 2015, s. 134).

kému a technologickému determinizmu a ponúkol tretiu cestu v marxizme, ktorá nebola ani stalinistická, ani humanistická. Opieral sa o konvencionálny marxizmus a historickú epistemológiu (Peet 1998, s. 121).

Štrukturalisti teda podrobili kritike humanistickú tradíciu a najmä existencializmus J. P. Sartra⁸³. Odmietli humanistickú ideu, že história je tvorená ľudským konaním. Podľa nich sociálne (a iné) štruktúry nemajú agentov a nemôžu byť pochopené prostredníctvom štúdia konania individuálnych ľudských bytostí alebo empirických udalostí (Peet 1998, s. 114). Štrukturalizmus vo všeobecnosti pripisuje kľúčovú úlohu skrytým štruktúram. Ľudské konanie sa podľa tohto predpokladu riadi skrytými príčinnými mechanizmami, ktoré je potrebné odhaliť. Tieto príčinné mechanizmy sú usporiadané, organizované, riadia sa určitými pravidlami, teda sú štruktúrované. Za zdanlivo náhodnými, chaotickými a nepredvídateľnými udalosťami sú teda skryté štruktúry, prostredníctvom ktorých ich môžeme vysvetliť (Daněk 2013, s. 121). Štrukturalistická metóda abstrahuje od jednotlivostí a vlastností študovaných prvkov a orientuje svoju pozornosť na skryté, resp. „nadčasové“ vlastnosti študovaného objektu, na jeho kvantitatívne nevyjadriteľné kvality, t.j. štruktúry, ktoré podmieňujú existenciu javov (Blažek, Uhlíř 2011, s. 29). Pri štúdiu ľudskej spoločnosti je úloha štruktúr jednak v tom, že obmedzujú správanie a tiež v tom, že sú organizačným prvkom, ktorý sa odráža v určitých pravidelnostiach správania a ovplyvňuje rozhodovanie jednotlivca. Tieto štruktúry je v zmysle štrukturalistickej metódy možné odhaliť len teoretickou abstrakciou a nie na základe priameho empirického pozorovania. Opakované pozorovanie určitého javu podľa štrukturalistov ešte nič nevypovedá o kauzalite. Štrukturalizmus má s pozitivizmom spoločné to, že oddeľuje skúmaný objekt od skúmajúceho subjektu. Inou črtou je, že uprednostňuje štruktúru pred individualitou jednotlivých aktérov. Štrukturalizmus sa teda jasne vymedzil voči humanizmu. Človek pre neho nie je podstatný, pretože ľudské konanie odráža príčinné mechanizmy (hlbinné štruktúry) a nevychádza z jednotlivca. Vo výskumnej praxi to znamenalo koncentráciu na mechanizmy a nie na aktérov. V niektorých štrukturalistických smeroch (napr. štrukturalistickom marxizme) tento prístup viedol až k spoločenskému determinizmu, čiže úplnému podriadeniu ľudského kona-

83 Kritika bola namierená na jeho prácu „*L'Être et le néant*“ (slov. Bytie a ničota) z r. 1943 za prílišnú subjektivitu, idealizmus a iracionalitu. Kritika však prišla práve v momente, keď Sartre zmenil svoje pozície a preorientoval sa z existencializmu na existenciálny marxizmus, resp. marxistický humanizmus (v práci Kritika dialektického rozumu). Sartre akceptoval Marxovu ideu, že výrobný spôsob ovplyvňuje sociálny, politický a intelektuálny život (Peet 1998, s. 113). V Sartrovej koncepcii je však sociálna determinácia popieraná a prekonávaná individuálnou existenciou. Štrukturalisti tieto Sartrove humanistické interpretácie Marxa odmietli.

nia pôsobeniu hlbšej štruktúry v podobe všeobecného princípu (napr. princípu akumulácie kapitálu a tvorby nadhodnoty) (Blažek, Uhlíř 2011, s. 29-30, Daněk 2013, s. 121). Za tento mechanistický prístup bol štrukturalizmus vystavený kritike, najmä od polovice 80. rokov 20. storočia. Táto kritika stimulovala vznik nových prúdov myslenia, najmä kritického realizmu, teórie štrukturácie a postštrukturalistických prístupov (Uhlíř, Blažek 2011, s. 30).

RÁMČEK 18 - Semiotika a geografia

Zo štrukturalizmu vychádza aj semiotika (resp. semiológia), ktorá sa zaoberá znakmi a znakovými systémami ako komunikačnými prostriedkami. O jej rozvoj sa zaslúžil francúzsky filozof **Roland Barthes** (1915-1980), z jej súčasných reprezentantov je možné spomenúť talianskeho spisovateľa Umberta Eca (*1932). V rámci semiotiky je z nášho pohľadu relevantná priestorová semiotika, ktorá spájala znakové systémy s priestorom. Tieto snahy reprezentujú napr. Mark Gottdiener a Alexandros Lagopoulos (Peet 1998, s. 120). Semiotika ovplyvnila geografiu skôr nepriamo a to najmä novú kultúrnu geografiu, ktorá sa už spája s postštrukturalistickým obratom. Príkladom sú analýzy priestorovej štruktúry mesta ako systému symbolov (znakov) a analýzy mesta ako textu - James S. Duncan (1990). Semiotická perspektíva sa využíva aj pri toponymickom výskume, pretože v geografických a miestnych názvoch sa často odrážajú sociálne a politické ideológie a mýty. Semiotická analýza však okrem jazyka môže byť produktívne aplikovaná aj na performatívne, neverbálne a rituálne systémy, ktoré sú skôr odohrávané ako produkované. To vytvára prepojenie medzi semiotikou a nereprezentatívnou teóriou N. Thrifta. Medzi veľmi inšpiratívne koncepty semiotiky patrí polysémia, ktorá sa stala východiskom pre mnohé výskumy už v konceptuálnom rámci postmodernej geografie. Tieto sú orientované na kritickú analýzu spôsobov ako sú kategórie rodu (gender), rasy, etnicity a sexuality zakorenené v komunikačných systémoch (Foote, Azaryahu 2009, s. 90).

5.3.3 David Harvey a jeho koncepcia marxistickej geografie

Zásľuhu na uvedení marxizmu do geografického myslenia má **David Harvey** (*1935). Harvey bol v prvej časti svojej kariéry významným reprezentantom paradigmy geografie ako priestorovej vedy. Po prechode z Bristolu do Baltimore však nastal u neho veľký obrat, ktorý súvisel s novými skúsenosťami so závažnými sociálnymi problémami v tomto americkom meste⁸⁴. Harvey sa v ďalšom období profiluje ako reprezentant štrukturalis-

84 Harvey prišiel na Hopkinsovu univerzitu v Baltimore v r. 1969. Bolo to v období prepuknutia vlny intenzívnych protestov afro-americkej komunity v meste, ktorých spúšťačom bolo zavraždenie baptistického kazateľa, bojovníka za ľudské práva

tického marxizmu. K najvýznamnejším prácam patria: „*Social Justice and the City*“ z r. 1973, „*The Limits to Capital*“ z r. 1982, „*Justice, Nature and the Geography of Difference*“ z r. 1996, „*The Condition of Postmodernity*“ z r. 1989, „*Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*“ z r. 2001, „*The New Imperialism*“ z r. 2003, „*The Brief History of Neoliberalism*“ z r. 2005, „*Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*“ z r. 2006, „*The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*“ z r. 2010, „*Rebel Cities: From the Right of the City to the Urban Revolution*“ z r. 2012, „*Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*“ z r. 2014.

Harvey (1973) reflektoval problematiku sociálnej nespravodlivosti a nerovnosti v mestách a poukázal na možnosti urbánneho plánovania pri riešení problému spravodlivejšieho rozmiestnenia bývania v meste. Postupne však prekročil tento reformistický (liberálny) rámec a v druhej časti knihy navrhol problém riešiť revolučným spôsobom opierajúc sa o marxistickú politickú ekonómiu. Formuloval nekompromisnú kritiku geografie ako priestorovej vedy a presadzoval revolúciu v geografickom myslení, ktorá by mala viesť k nahradeniu tejto paradigmy novou marxistickou paradigmou. Marxove práce boli pre Harveya dvojnásobnou výzvou. Jednak ponúkali hlbší ponor a metodický návod na štúdium mechanizmov kapitalistickej spoločnosti a ekonomiky a na druhej strane povzbudzovali aktivistický postoj vedcov, v rámci ktorého sa nemali obmedzovať iba na poznávanie sveta, ale aj aktívne participovať na jeho premene (Castree 2008, s. 62, Castree 2011, s. 235). Radikálna (marxistická) geografia, teda na rozdiel od priestorovej vedy nie je hodnotovo a politicky neutrálna a objektívna, avšak vyznačuje sa scientisticou integritou.

Kľúčovým príspevkom k etablovaniu novej paradigmy bola ďalšia práca D. Harveya (1982). Harvey vo svojich prácach uplatňuje dialektický prístup (priestorová dialektika). Dialektika je pre neho zároveň analytickým nástrojom (epistemologicko-metodologický aspekt) ako aj opisom mechanizmov fungovania sociálnych a biofyzikálnych systémov (ontologický aspekt). V obidvoch aspektoch je kľúčovou ideou rozpor, teda protirečenie (kontradikcia). V ontologickom zmysle dialektický prístup hovorí, že niektoré sociálne a biofyzikálne systémy obsahujú protichodné (antagonistické) tendencie, pričom ich kolízie vedú k zmenám (v extrémnych prípadoch k zániku) týchto systémov. V epistemologickom a metodologickom zmys-

a proti rasovej diskriminácii Martina Luthera-Kinga v r. 1968. Harvey našiel mesto v stave veľkej chudoby, ktorá ostro kontrastovala s pozíciou USA ako najbohatšej a najrozvinutejšej krajiny na svete. Začal sa preto zaoberať problémom sociálnej nespravodlivosti a socio-priestorovým nerovnostiam v oblasti bývania. Snaha lepšie pochopiť mechanizmy spôsobujúce urbánnu depriváciu ho priviedla k štúdiu Marxa (Woodward, Jones III, 2009, s. 25).

le, dialektický prístup zaväzuje bádateľa aplikovať svoj „mentálny skalpel“ špecifickým spôsobom. Skúmajúc mohutné komplexné systémy (ako je napr. kapitalizmus), bádateľ realizuje sériu „mentálnych rezov“, ktoré odhaľujú jeden súbor procesov. Následné „mentálne rezy“ odhaľujú iné procesy, ktoré môžu síce vyplývať z týchto skôr identifikovaných procesov a predsa byť k nim zároveň protichodné (Castree 2008, s. 65). Harvey vo svojich prácach predstavuje nový pohľad na kategóriu priestoru. Už ho viac nechápe ako absolútny priestor, kontajner zaplnený vecami. Prišiel s predstavou relatívneho a sociálne konštruovaného priestoru. U Harveya je priestor na jednej strane vytváraný sociálnymi procesmi a praktikami a naopak, na druhej strane tieto sociálne procesy a praktiky limituje, podmieňuje a modifikuje. Tento koncept neskôr nazval Soja (1989, s. 78) socio-priestorovou dialektikou (angl. *socio-spatial dialectic*) (Castree 2011, s. 237). Príkladom produkcie priestoru je urbanizácia.

Harvey v podstate rozširuje Marxovu koncepciu o geografické aspekty. Analyzuje kapitalizmus viac ako proces, než vec. Kapitalistický spôsob produkcie je totiž najmä o cirkulácii kapitálu s cieľom dosahovania zisku. Kapitalizmus je riadený triádou logík – akumuláciou v záujme akumulácie kapitálu, konkurenčným zápasom výrobcov o trhový podiel a technologickými inováciami vo výrobnom procese a produktoch. Táto triáda vedie k vnútorným protirečeniam v kapitalistickom systéme, ktoré vedú k neustále sa opakujúcim krízam (Castree 2011, s. 237). Harvey poukázal na to, že akumulácia kapitálu je spolu s rastom svetovej populácie jadrom evolučnej dynamiky ľudstva. Kapitál obieha (cirkuluje) vo svojom úsilí o zisk tak, že prúdi rozličnými navzájom prepojenými sférami aktivity, ktorými sú: technológie a organizačné formy výroby, sociálne vzťahy, inštitucionálne a administratívne usporiadanie, produkčné a pracovné procesy, vzťahy k prírode, reprodukcia každodenného života a biologického druhu a mentálna koncepcia sveta⁸⁵ (Harvey 2012, s. 123). Ani jedna zo sfér nedominuje nad ostatnými. Každá z týchto sfér sa vyvíja svojsky, avšak vždy v dynamickej interakcii s ostatnými sférami. Vzťahy medzi sférami nie sú kauzálne, ale dialekticky prepletené prostredníctvom obehu a akumulácie kapitálu. Nerovnomerný vývoj medzi sférami a v ich vnútri vytvára kontingenciu, pnutia a rozpory, ktoré niekedy vedú k nezamýšľaným dôsledkom. Tieto interakcie medzi sférami nie sú teda nutne harmonické, vyznačujú sa často napätiami a antagonizmami (napr. nové technológie môžu viesť k narušeniu organizácie pracovných procesov a prepúšťaniu pracovníkov), čo vedie ku krízam. Ak kapitál narazí na bariéru alebo limit vnútri nejakej sféry alebo medzi sférami, je nutné nájsť spôsob

85 Pod pojem mentálnej koncepcie sveta Harvey zahŕňa znalostné štruktúry, kultúrne normy a presvedčenia (Harvey 2012, s. 123).

ako túto prekážku prekonať, či obísť. Ak sú tieto komplikácie závažné, potom sú zdrojom krízy (Harvey 2012, s. 122-9).

Harvey vznik a vývoj kapitalizmu rekonštruuje a interpretuje z hľadiska evolučného hnutia pôsobiaceho naprieč a medzi uvedenými 7 sférami. Táto spoločná koevolúcia sociálnej zmeny je podľa neho vhodným teoretickým rámcom pre stanovenie adekvátnej revolučnej stratégie antikapitalistického hnutia. Vyplyva z nej, že revolúcia môže začať kdekoľvek, avšak nesmie zastať tam, kde začala, ale musí sa pohybovať vnútri a naprieč všetkými sférami (Harvey 2012, s. 137-8).

Turbulentný vývoj sveta a úlohu, ktorý zohráva pri reprodukcii kapitalizmu chápe Harvey (2012) prostredníctvom viacerých všeobecných geografických princípov. Prvým princípom je nutnosť prekonávať všetky geografické obmedzenia akumulácie kapitálu. Ide najmä o odstraňovanie priestorových bariér rozširovania trhových sfér (až po globálnu úroveň) a o úsilie zničiť (anihilovať) priestorovú bariéru prostredníctvom času. V tejto súvislosti je zaujímavý koncept *časopriestorovej kompresie*, pod ktorým Harvey (2012, s. 155) rozumie produkovanie sveta, v ktorom kapitál neustále zvyšuje rýchlosť svojej cirkulácie a kde zásluhou technologických zmien dochádza k scvrkávaniu sa vzdialeností interakcií. To umocňuje fetišistickú predstavu, že každý problém, s ktorým sa stretáva kapitál, má buď technologické alebo časopriestorové riešenie. Napríklad pri probléme absorpcie prebytočného kapitálu prichádza do úvahy vynález novej technológie alebo vytvorenie novej produktovej línie, resp. expanzia na nové trhy (aj prostredníctvom kolonizácie). Harvey (1982) v tejto súvislosti predstavil koncept priestorovej záplaty (angl. *spatial fix*) ako spôsobu, akým kapitalizmus prostredníctvom produkcie priestoru (transformáciou existujúcich miest procesom tvorivej deštrukcie alebo tvorbou nových miest) rieši protirečenia a krízy vyplývajúce z akumulácie prebytočného kapitálu. Prebytočný kapitál prúdi do týchto nových priestorových záplat, čím sa oddiaľuje vznik ďalšej krízy. Existencia nerozvinutých priestorov, do ktorých môže expandovať, je pre kapitalizmus nevyhnutnosťou (Castree 2008, s. 66).

Druhý súbor princípov vychádza z jednoduchého faktu, že obeh kapitálu nepriebeha na hrote ihly. Nutnou podmienkou reprodukcie kapitálu je geografická rozmanitosť. Akumulácia kapitálu môže vzniknúť v konkrétnych miestach a konkrétnom čase, kde sú splnené potrebné podmienky (napr. peňažná ekonomika, trhová výmena, námezdná práca, absencia bariér individuálnej akumulácie kapitálu, individuálna iniciatíva a podnikavosť). Geografická rozmanitosť hrá dôležitú úlohu preto, lebo sa nikdy vopred nevie, či nový projekt, v ktorom ide o zisk, uspeje skôr tu ako niekde inde. Nutnosť plynulých geografických tokov kapitálu, tovaru, osôb a informácií vyžaduje, aby celá geografická rozmanitosť miest bola navzájom prepojená účinný-

mi dopravnými a komunikačnými systémami. Vysoko mobilný kapitál totiž venuje pozornosť aj drobným rozdielom (napr. v nákladoch), pretože vedú k vyšším ziskom. Fakt, že kapitál je priťahovaný do miest maximálneho zisku často vedie ku koncentrácii mnohých aktivít na jednom mieste. Tieto externé úspory (vyplývajúce z blízkosti iných kapitalistov) vytvárajú geografické zhluky aktivít. Konkurencia núti jednotlivých kapitalistov a korporácie, aby hľadali najvhodnejšie miesta pre produkciu, rovnako ako ich núti k vyhľadávaniu najlepších technologických riešení. Súperenie o najlepšie miesta je osobitným typom konkurencie, pretože má monopolistický charakter (firmy nemôžu zaujať totožné miesto). Príkladom spôsobu ochrany moci priestorového monopolu je jedinečnosť miesta pôvodu (napr. *terroir* v prípade produkcie vína resp. ochrana geografických označení a označení pôvodu poľnohospodárskych výrobkov a potravín v Európskej únii). Trvalým napätím medzi úsporami z centralizácie (vyplývajúcimi z aglomeračných efektov) a potenciálne vyššími ziskami, ktoré môže priniesť decentralizácia a rozptyl aktivít, je utváraná geografická krajina. Pokles dopravných nákladov môže viesť k tomu, že sa pôvodne optimálne lokality zmenia na druhoradé. V nich uložený fixný kapitál sa znehodnocuje a lokálna kríza môže zasiahnuť obyvateľov týchto miest. Vyplýva z toho záver, že geografická štruktúra produkcie, zamestnanosti a spotreby je v neustálom pohybe (Harvey 2012, s. 156-163).

Kapitalizmus teda geografickú diferenciáciu potrebuje a zároveň ju aj produkuje (Castree 2011, s. 239). Ilustrovať to môžeme na Harveyovej interpretácii konceptu miesta (*place*). Všíma si relatívne voľnú mobilitu kapitálu vo svete, ktorá je v napätí s fixnosťou miesta. Mobilita kapitálu je primárnou silou globalizácie a homogenizácie miest po celom svete. Miesta sa nepretržite adaptujú na podmienky za ich hranicami, aby uspeli v súťaži o získanie podielu voľného kapitálu. Stimulujú aktérov, aby investovali do jednotlivých foriem ich fixnosti. Miesta sa teda musia predávať ako dobré miesta pre život, prácu, rekreáciu a investovanie. To však podnecuje heterogenizačné tendencie. Ľudia v miestach sa snažia odlíšiť svoje miesto od ostatných konkurujúcich miest s cieľom získať komparatívnu výhodu pri získavaní kapitálovej investície. Týmto narastá význam kvalitatívnych aspektov miesta, najmä význam kvality života v mieste, ale aj význam tvorby imidžu a marketingu miesta (Harvey 1996, s. 298). Harvey (1996, s. 302) venuje pozornosť ešte jednému aspektu dôležitosti miesta v súčasnom svete. Vracia sa k Heideggerovi, ktorý ponúkol možnosť rezistencie voči kapitalistickej logike konštrukcie miesta. Rezistencia môže byť reakciou na globalizačné tendencie a časopriestorovú kompresiu a znamenať akési „utiahnutie sa na kľudné miesto“. Môže sa prejavovať hľadaním alternatívnych spôsobov konštrukcie miesta (napr. organické farmy s autentickým vzťahom komunity k prírode, religiózne a sektárske enklávy, utopické komunity a pod.) a viesť až k militantnému partikularizmu.

Harvey venoval veľkú pozornosť aj problematike produkcie priestoru vo všeobecnosti a urbanizácii ako jej špecifickému prejavu. Zameral sa na vzájomné vzťahy medzi urbanizáciou, akumuláciou kapitálu a vytváraním kríz. Napríklad poukázal na to, ako suburbanizácia zohrala dôležitú úlohu pri absorbovaní prebytkov kapitálu a pracovnej sily v USA v povojnovom období. Stalo sa to však za cenu plytvania s pôdou a energiou. Analyzuje aj novú vlnu globálnej urbanizácie (Čína, Mexiko, Južná Kórea, Spojené arabské emiráty, Rusko, Kazachstan a pod.), ktorá je podmienená dlhovým financovaním pomocou svetových finančných trhov. Napomohli tomu finančné inovácie, najmä sekuritizácia a balíčkovanie lokálnych hypoték tak, aby sa mohli predávať investorom po celom svete. Tento postup rozkladal riziká a umožňoval, aby zásoby prebytočných úspor mali ľahší prístup k dopytu po bývaní. To, že rozkladanie rizík neznamená ich odstránenie, ukázala kríza, ktorá vypukla v r. 2007 (Harvey 2012, s. 171). V rámci urbanizácie sa dôležitou agendou geografického výskumu stáva mesto ako centrum záujmov kapitálu a oblasť triedneho boja. Zaberanie mestského priestoru kapitálom naráža na odpor sociálnych hnutí. Tieto hnutia prechádzajú od partikulárnych požiadaviek (napr. odpor voči gentrifikácii, ochrana finančne dostupného bývania) k všeobecnejším požiadavkám „*práva na mesto*“, čiže práva realizovať geografické usporiadanie mesta do väčšieho súladu s princípmi sociálnej spravodlivosti a ochrany životného prostredia (Harvey 2012, s. 176).

Harvey (2012, s. 211) tvrdí, že postupne dochádza k vyčerpaniu možných rezerv pre nové priestorové záplaty, čím sa znižuje manévrovací priestor pre dlhodobejšie a účinné kapitalistické riešenia (s výnimkou manipulácií s fiktívnym kapitálom). Horlí preto, aby sa otázky budúcnosti kapitalizmu ako vhodného spoločenského systému dostali do popredia súčasných akademických debát. Vyjadruje rozčarovanie nad tým, že sa tak nedeje. Akademický svet je podľa neho v žalostnej situácii v dôsledku vytesnenia kritických a radikálnych myšlienkových prúdov a ich zatlačenia do ohrady multikulturalizmu a teórie kultúrnej voľby. Veci podľa neho nepomáha ani všeobecný príklon k postmoderným a postštrukturalistickým ideám, ktoré vynášajú jednotlivosti na úkor myslenia vo veľkých celkoch (Harvey 2012, s. 231-2).

5.3.4 Radikálna (marxistická) geografia a jej predstavitelia

Radikálna (marxistická) geografiu si našla početnú skupinu bádateľov, ktoré ďalej pokračujú v rozpracovaní jej konceptov. Príkladom môžu byť aktivity anglicko-amerického geografa **Richarda Peeta** (*1940). Peet vyštudoval London School of Economics, University of British Columbia a doktorát získal na univerzite v Berkeley. Pôsobí na Clarkovej univerzite vo Worcestri,

ktorá sa stala jedným z ohnísk vzniku a difúzie myšlienok radikálnej geografie. K jeho najvýznamnejším prácam patria „*Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*“ z r. 1977, „*Global Capitalism: Theories of Societal Development*“ z r. 1991, „*Modern Geographical Thought*“ z r. 1998, „*Geography of Power: The Making of Global Economic Policy*“ z r. 2007 a „*Theories of Development: Arguments, Contentions, Alternatives*“ z r. 2009 (spolu s E. Hartwickovou). Peet dlhé roky slúžil ako editor časopisu *Antipode*. Sústredil sa na dve odlišné, avšak vzájomne prepojené témy. Prvou bola úloha ideológií v definovaní geografických interpretácií sveta a druhou ideologické rámce podporujúce udržateľné ekonomické systémy. Zaoberal sa problematikou zaostalých a podrozvinutých regiónov v medzinárodnom kontexte a snažil sa hlbšie pochopiť štrukturálne mechanizmy sociálnych procesov a výrobných spôsobov, podmieňujúcich ich nedostatočný rozvoj (napr. deindustrializáciu, priestorové presuny výroby, environmentálnu degradáciu). V tejto súvislosti podrobil prenikavej kritike prechod od keynesiánstva k neoliberalnému ekonomickému modelu (Kobayashi 2009, s. 135-6). Spolu s E. Hartwickovou konceptualizoval kritický modernizmus (angl. *critical modernism*) ako alternatívnu koncepciu vo vzťahu ku nekritickému modernizmu a nadmieru kritickému postmodernizmu. Kritický modernizmus sa má sústrediť na otázku rozvoja, chápaného ako sociálny a ekonomický pokrok, ako na centrálnu tému dnešnej epochy. Kritický modernizmus má zámer transformovať rozvoj na koncept, ktorého obsahom bude racionálny rozvoj sledujúci lepšiu budúcnosť altruistického ľudstva. Na rozdiel od kritického postmodernizmu, ktorý od myšlienky rozvoja upúšťa, kritický modernizmus má záujem koncept rozvoja modifikovať. Kritický modernizmus teda kritizuje kapitalizmus ako spoločenskú formáciu modernizmu a navrhuje jeho transformáciu, avšak dištancuje sa od nihilizmu postmodernizmu (Peet, Hartwick 2009, s. 275-6).

O ďalšie rozpracovanie koncepcií radikálnej (marxistickej) geografie sa pričínili aj absolventi z Hopkinsovej univerzity v Baltimore, ktorý študovali pod vedením D. Harveya – Neil Smith, Erik Swyngedouw a Richard Walker. Škótsko-americký geograf **Neil Smith** (1954-2012) pôsobil na viacerých univerzitách (Columbia University, Rutgers University, City University New York, University of Aberdeen). K jeho najvýznamnejším prácam sa zaradili „*Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*“ z r. 1984, „*The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*“ z r. 1996, „*American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*“ z r. 2003, „*The Endgame of Globalization*“ z r. 2005, „*The Politics of Public Space*“ z r. 2006 (spolu so S. Low). Smith sa zaoberal procesom gentrifikácie, pričom vysvetľoval jej výskyt prostredníctvom konceptu „*rent gap*“. Išlo o rozdiel medzi potenciálnou pozemkovou rentou (dosiahnuteľnou pri optimálnom využití areálu) a aktuálnou pozemkovou rentou (dosahovanom pri

súčasnóm suboptimálnom využití areálu) (Sýkora 1993, s. 90). Jeho široké bádateľské záujmy dokumentuje aj práca o úlohe, ktorú zohral americký geograf Isaiah Bowman⁸⁶ pri formulácii geopolitickej stratégie USA počas druhej svetovej vojny a po jej ukončení (Smith 2003). Prínos Smitha pre geografické myslenie spočíva najmä v tom, že vniesol geografické koncepty priestoru a prírody do úplného jadra kritického myslenia. Smith (1984) sa opieral sa o koncepty *sociálnej produkcie prírody*, *sociálnej produkcie priestoru* a *sociálnej produkcie geografickej mierky*. Smith (1984) v rámci svojej kľúčovej práce predstavil nerovnomerný geografický rozvoj (angl. *uneven geographical development*) ako geografický prejav rozporuplnosti kapitálu, čiže ako systémový a nevyhnutný aspekt moderného kapitalizmu. Ako príklad je možné uviesť koncentráciu výroby v určitom mieste podmienenú aglomeračnými efektami. Táto koncentrácia vedie k zvyšovaniu cien pozemkov, rastu miezd, zvyšovaniu intenzity dopravy a dopravným zápcham a iným efektom, ktoré znižujú zisk. Medzitým sa iné, dovtedy nerozvinuté miesta stanú atraktívnymi pre investorov práve preto, že ich zdroje sú nevyužívané, ceny pozemkov a práce sú nízke. Tieto protichodné tendencie súčasne prebiehajúcich procesov diferenciacie a nivelizácie sú inherentnou vlastnosťou kapitalistické spôsoby výroby, vedú k stagnácii až úpadku niektorých miest a na druhej strane k rozvoju iných miest. Smith (2008) tento pohľad na nerovnomerný vývoj označuje za teóriu kolísania (angl. *see-saw theory*) (Daněk 2013, s. 81). Smith sformuloval vlastnú koncepciu relatívneho priestoru. Priestor má podľa nej dvojakú povahu, je teda zároveň dôsledkom ako aj príčinou sociálno-ekonomických procesov. Na jednej strane teda rozdielne sociálno-ekonomické procesy produkujú diferencované priestory, ktoré na druhej strane môžu tieto procesy reprodukovať a modifikovať. Relatívny priestor preto nepredchádza jeho konštrukciu a jeho forma nemôže byť apriórne determinovaná. Táto Smithova koncepcia otvorila cestu pre celú generáciu humánnych geografov, ktorí študujú spôsob, akým je priestor členený a parcelizovaný rozličnými formami moci a odporu v súčasnom svete (Castree 2011b, s. 377).

Smith v rámci koncepcie sociálnej produkcie prírody upozornil na jej dve konceptualizácie. Prvou bolo chápanie prírody ako niečoho vonkajšieho, čiže ako externého prostredia vo vzťahu k človeku a ľudskej spoločnosti. Druhou bolo chápanie prírody ako niečoho univerzálneho, čiže človek a ľud-

86 **Isaiah Bowman** (1878-1950) bol americký geograf. Vyštudoval Harvard a Yale. Bol žiakom W. M. Davisa a M. Jeffersona. Pôsobil ako riaditeľ Americkej geografickej spoločnosti. Bol poradcom prezidenta USA Woodrowa Wilsona na Versaillskej mierovej konferencii a tiež expertom ministerstva zahraničných vecí USA pre teritoriálne otázky počas druhej svetovej vojny. K jeho najvýznamnejším prácam patrí monografia „*The New World-Problems in Political Geography*“ z r. 1921.

ská spoločnosť je v tomto prípade súčasťou prírody (Phillips 2008, s. 71-3). Smith v rámci vlastnej koncepcie rozlišuje prvú a druhú prírodu. Pod prvou prírodou chápe tradične človekom nedotknutú, divokú, pôvodnú prírodu (krajinu). Toto chápanie prírody bolo dominantné v západnom myslení dlhé obdobie. Išlo o binárnu schému opozície prírody a kultúry, resp. ľudskej spoločnosti. Druhá príroda je sociálne produkovaná, teda človekom pozmenená príroda, avšak stále je považovaná za prírodu, pretože jej existencia závisí od prírodných procesov. Smith vytvoril logicko-historickú interpretačnú schému charakteristiky procesu produkcie prírody, v ktorej identifikoval tri úrovne rastúcej abstrakcie – úroveň kapitalistickej produkcie, úroveň produkcie pre výmenu a úroveň produkcie vo všeobecnosti. V rámci kapitalistickej produkcie je prvá príroda transformovaná na druhú prírodu za účelom generovania zisku. Smith na najvyššej úrovni abstrakcie upozorňuje, že produkcia je prirodzená aktivita, bez ktorej nie je možný život. V súčasnosti je pretváraná aj prvá príroda, teda žiadna „divá“, nedotknutá príroda už neexistuje, pretože je sociálne produkovaná v rámci druhej prírody (napr. vplyv antropogénne podmienených klimatických zmien sa prejavuje všade) (Phillips 2008, s. 73-5, Cresswell 2013, s. 133). Príkladom sú aj chránené územia (národné parky), ktoré sú sociálne produkované tak, aby čo najviac zodpovedali ľudskej predstave o „divokej“ prírode. Toto ich usmerňovanie je však podľa Smitha taktiež motivované akumuláciou kapitálu (za tento zážitok sú turisti ochotní platiť). Z tohto prístupu vychádzajú koncepcie radikálnej *politickej ekológie* (napr. Piers Blaikie, Harold Brookfield), pre ktoré je ekologická kríza nutným, štrukturálne podmieneným prejavom kapitalistických výrobných vzťahov (Cresswell 2013, s. 133-5).

Smith vypracoval teóriu geografickej mierky, pričom poukázal na to, že mierka je sociálne konštruovaná a nie tak, ako bola chápaná tradične, daná a fixná (podobne ako kartografická mierka mapy). Podľa neho mierky ako napr. lokálna, národná a globálna, nie sú prirodzene dané, ale sú historicky podmienenými premenlivými dôsledkami rozličných sociálnych procesov (napr. Európska únia priniesla prekrytie hraníc a regulácií jej jednotlivých členských štátov). Pre Smitha má mierka význam tým, že „materiálne“ zahŕňa aktivity a udalosti s ambivalentnými dôsledkami. Znamená to, že mocensky silní aktéri v snahe presadiť svoju agendu obmedzujú mierky aktivít tých, ktorí sú v opozičnom postavení. Na opačnej strane, tí, ktorí nemajú dostatočnú moc sa snažia zvýšiť mierku svojich aktivít odporu, aby dosiahli ich vyššiu efektívnosť⁸⁷. Týmto Smithovými ideami sa inšpirovali ďalší te-

87 Ako príklad uvádza aktivity odborárskych hnutí, ktoré sa snažia vytvoriť globálnu odborársku sieť v rámci svojho mocenského zápasu s nadnárodnými korporáciami (Castree 2011, s. 377).

oretici geografickej mierky, najmä geograf Kevin Cox a sociológ Neil Brenner (Castree 2011, s. 377-8). Od konca 80. rokov Smith rozšíril svoje intelektuálne a politické záujmy a vyprofiloval sa ako kritický geograf snažiaci sa premostiť rozličné radikálne prúdy (Castree 2011b, s. 378).

Sociálna produkcia priestoru, ktorú Smith využil v rámci svojej koncepcie nerovnomerného rozvoja, je koncept, ktorý rozpracoval francúzsky neomarxistický filozof a sociológ **Henri Lefebvre** (1901-1991)⁸⁸. K jeho geograficky relevantným prácam patria napr. „*Le Droit à la ville*“ (slov. Právo na mesto) z r. 1968 a najmä „*La production de l'espace*“ (slov. Produkcia priestoru) z r. 1974. Lefebvre mal enormný vplyv na radikálnu geografiu od 90. rokov, najmä po vydaní anglického prekladu jeho kánonickej práce „*The Production of Space*“. Významne ovplyvnila myslenie Dereka Gregoryho, Edwarda Soju a Davida Harveya. Lefebvre odmietol predstavu priestoru ako abstraktného, absolútneho a geometricky daného, ale presadzoval predstavu priestoru ako sociálne produkovaného a reprodukovaného. Priestor pre neho nie je ani objektom, ani subjektom, ale je obomi zároveň (Lefebvre 1991, s. 92). Sociálny priestor a sociálna produkcia priestoru sú dvomi neoddeliteľnými stranami jediného procesu jeho neustálej reprodukcie (Lefebvre 2009 in Osman 2014, s. 39). Každý výrobný spôsob podľa neho produkuje svoj vlastný priestor (Lefebvre 1991, s. 31). Sociálny priestor obsahuje a viac-menej i poskytuje vhodné miesta jednak pre *sociálne vzťahy reprodukcie* (bio-fyzické vzťahy medzi mužmi a ženami a rozličnými vekovými skupinami spoločne so špecifickou organizáciou rodiny) ako aj pre *sociálne vzťahy produkcie* (deľbu práce a jej organizáciu vo forme hierarchizovaných sociálnych funkcií). Tieto dva súbory sociálnych vzťahov sú vzájomne neoddeliteľne prepojené. V rámci kapitalistickej spoločensko-ekonomickej formácie je potrebné zohľadniť tri úrovne reprodukcie: biologickú reprodukciu (rodina), reprodukciu pracovnej sily (trieda pracujúcich) a reprodukciu sociálnych výrobných vzťahov (vzťahy konštitutívnej povahy vo vzťahu ku kapitalizmu). Organizačnú úlohu priestoru v rámci tejto tripartity úrovni je potrebné skúmať v rámci ich jednotlivých špecifik. Sociálny priestor okrem toho obsahuje špecifické reprezentácie týchto dvojítých až trojitých interakcií medzi sociálnymi vzťahmi produkcie a reprodukcie. Symbolická reprezentácia slúži na udr-

88 Lefebvre bol ovplyvnený viacerými filozofickými koncepciami. Sprvu to bol Schopenhauer a romantický humanizmus, neskôr sa stal členom skupiny „Filozofi“ spolu s Nisanom, Friedmanom a Mandelbrotom, ktorá bola voľne spojená s André Gidem, surrealistami (napr. Breton) a dadaistami (napr. Tristan Tzara). Skupina neskôr odmietla metafyzické riešenia pod vplyvom Sartra. Lefebvre sa pri prekladateľskej práci dôkladne oboznámil s dielom Marxa a Hegela. Na jeho bádateľské zameranie na mestské prostredie a na kontext každodenného života mala vplyv spolupráca so skupinou „Situationniste International“, vedenou Guy Debordom (Shields 2011, s. 279-280).

žanie týchto sociálnych vzťahov v stave koexistencie a súdržnosti (Lefebvre 1991, s. 32). Lefebvre sumarizujúc diskusiu o sociálnom priestore načrtáva triádu konceptov, ktoré opisujú a vysvetľujú rozličné vzájomne prepletené vrstvy produkcie a reprodukcie priestoru: priestorové praktiky, reprezentácie priestoru a priestory reprezentácie. *Priestorové praktiky* sú príznačné pre jednotlivé výrobné spôsoby a zahŕňajú produkciu, reprodukciu, konkrétne lokácie a súbory priestorových črt každej spoločensko-ekonomickej formácie. Zaisťujú kontinuitu a do určitej miery i súdržnosť. Táto súdržnosť, v zmysle sociálneho priestoru a vzťahov príslušníkov danej spoločnosti k priestoru, znamená garantovanú úroveň kompetencií (angl. *competence*) a špecifickú úroveň výkonu (angl. *performance*)⁸⁹. Priestorové praktiky sú späté s každodennými časopriestorovými rutinnými aktivitami a odrážajú porozumenie priestoru v jeho konkrétnej, materiálnej podobe. Ide teda o akýsi telesný vzťah s priestorom, ktorý neobsahuje žiadne intelektuálne, či abstraktné konštrukcie. Tento koncept môžeme stotožniť s fyzickým priestorom (Lefebvre 1991, s. 33, Cresswell 2013, s. 130, Osman 2014, s. 45). *Reprezentácie priestoru* sú abstraktné konštrukcie, využívajúce systém vizuálneho kódovania, ktoré napomáhajú porozumenie priestoru. Ide o priestor plánov, máp, je to priestor v našich predstavách, v myšlienkach, resp. v iných abstraktných priestorových vyjadreniach. Tieto mentálne konštrukcie sa menia v čase, sú teda taktiež produkované a reprodukované. Sú prejavom istej konštelácie moci, poznatkov a priestorovosti, prostredníctvom ktorých je do priestoru materiálne vpisovaný dominantný sociálny poriadok (odrážajúci príslušný výrobný spôsob) (Gregory 1994 in Osman 2014, s. 45). Lefebvre tento priestor prepája s termínmi ako mentálne aspekty priestoru alebo myslený priestor. Na jeho reprodukcii majú hlavný podiel geografi, urbanisti, architekti, územní plánovači a sociálni inžinieri (Butler 2003 in Osman 2014, s. 45). Tento koncept môžeme stotožniť s mentálnym priestorom. *Priestory reprezentácie* tvorí prežívaný, skúsenostný priestor. Ide o priestor utváraný aktivitami tých, ktorí ho užívajú. Priestor tu nadobúda vlastnosti otvorenosti a rezistencie. Môže ísť o alternatívne priestory (undergroundové, umelecké, graffiti, utopické) až priestory subverzných a ilegálnych aktivít. Obsahujú komplexný symbolizmus, spätý s utajovanou alebo skrývanou stránkou spoločenského života. Tieto priestory sú asociované s ich obyvateľmi/užívateľmi, sú to priestory každodenného života spájajúce fyzické a mentálne aspekty, reálne i imaginárne dimenzie, čím sa stávajú priestormi živej interakcie, spoločenského odporu a sociálneho zápasu. Tento koncept

89 Lefebvre si tieto dva pojmy (competence, performance) vypožičiava od lingvistu Noama Chomského, avšak zároveň vyhlasuje, že to neznamená akékoľvek podriadenie jeho teórie sociálneho priestoru lingvistiky (Lefebvre 1991, s. 33).

môžeme stotožniť so sociálnym priestorom sensu stricto (Lefebvre 1991, s. 33, Osman 2014, s. 46).

Lefebvre teda vytvoril unitárnu koncepciu priestoru, ktorý chápal ako interferenciu medzi fyzickým priestorom, mentálnym priestorom a sociálnym priestorom. Tieto tri rozličné typy priestoru sú tou istou substanciou a silou, ktorá je sociálne produkovaná (Hubbard et al. 2002, s. 15). Americký geograf **Edward Soja** (1940-2015) nadviazal na Lefebvra a predstavil tria-
lektický koncept priestorovosti. Tieto snahy však radíme už do konceptuálneho rámca postmodernej geografie a budeme o nich diskutovať neskôr (pozri kapitolu 7.) (Soja 1996).

Významný vklad do rozvoja radikálneho (marxistického) prúdu geografického myslenia vniesla, najmä v prvej časti svojej kariéry⁹⁰, britská geografka **Doreen Massey** (*1944), ktorá študovala v Oxforde a na Pennsylvánskej štátnej univerzite. Pôsobila v Centre environmentálnych štúdií v Londýne a neskôr na Open University. V r. 1998 sa stala laureátkou medzinárodnej ceny Vautrina Luda. Veľký ohlas mala jej práca „*Spatial divisions of labour: Social structures and the geography of production*“ z r. 1984. Massey (1984) podrobila kritike existujúce pozitivistické a behaviorálne lokalizačné teórie a ekonomicko-geografické koncepcie a predstavila nový prístup v rámci štúdia nerovnomerného ekonomického rozvoja. Pri koncipovaní práce zohral dôležitú úlohu dobový kontext ekonomickej reštrukturalizácie v Británii koncom 70. a začiatkom 80. rokov 20. stor. (masívna deindustrializácia), ktorý mal rozličný dopad na jednotlivé regióny a mestá (Phelps 2008, s. 83). Massey sa vo svojej teórii pokúsila o syntézu všeobecných prístupov reprezentovaných marxistickou analýzou výrobných vzťahov a špecifických prístupov, reprezentovaných analýzou historicky špecifickej konštelácie kultúrnych, politických a ideologických charakteristík, ktoré boli v regióne vytvorené výrobnými a spoločenskými vzťahmi v predchádzajúcom období. Zamerala sa na štúdium mechanizmov lokalizácie ekonomických aktivít a zmien sociálnych a ekonomických rozdielov medzi regiónmi a mestami. Priestor Masseyová chápe ako integritu sociálneho a priestorového. Čisté priestorové väzby podľa nej neexistujú. Ide o sociálne väzby, ktoré sa realizujú v priestore a podieľajú sa na jeho vytváraní. Región chápe ako výslednicu časových postupností spoločenských vzťahov pôsobiacich ako vnútri štátu, tak aj v medzinárodnej mierke. Synergia týchto sociálnych väzieb vytvára špecifickú ekonomickú špecializáciu regiónov a deľbu práce medzi nimi. Masseyová pracuje s konceptom sociálnej moci, ktorý využíva pri štúdiu sociálnych vzťahov a vzájomných pozícií podriadenosti a nadriadenosti (Blažek, Uhlíř 2011, s. 161). Nová priestorová deľba práce je výsled-

90 Neskôr sa Massey profiluje v rámci relačnej geografie (kapitola 7.2.).

kom zmeny sociálnych vzťahov, ktoré vytvárajú ekonomický priestor. Obdobie veľkých ekonomických a sociálnych zmien je teda podľa Masseyovej aj obdobím veľkých priestorových zmien, ktoré môžu viesť k formovaniu nových problémových regiónov. Hlavnou príčinou veľkých zmien v priestorovej del'be práce sú zmeny v priestorovej organizácii vzťahov vo výrobe (napr. vznik oddelených riadiacich jednotiek a vedecko-výskumných jednotiek vo výrobných podnikoch umožnil aj ich priestorové odlúčenie, čím bola umožnená koncentrácia riadiacich vysokokvalifikovaných profesií v metropolitných regiónoch na jednej strane a riadených robotníckych profesií v iných, spravidla periférnych regiónoch, na strane druhej). Pochopenie lokalizačných rozhodnutí v priemysle a charakteru regionálnej diferenciácie je teda možné len na základe poznania širšieho kontextu spoločenského vývoja (Blažek, Uhlíř, 2011, s. 162). Kľúčovým aspektom štúdia sú triedne vzťahy vo výrobe, najmä vzťah medzi kapitálom a pracovnými silami. Regionálne analýzy by preto mali omnoho väčšiu váhu venovať štúdiu regionálnych rozdielov vo vlastníckej a veľkostnej štruktúre podnikov. Masseyová dôraz položila na výskum stratégií podnikov pri lokalizácii jednotlivých funkcií vo výrobnom procese. Základným východiskom bola premisa o odlišnej reakcii podnikov na existenciu regionálnych rozdielov, resp. odlišný spôsob ako firmy tieto rozdiely využívajú vo svoj prospech. Masseyová skúmala priestorové správanie veľkých firiem vo Veľkej Británii, v rámci ktorých rozlišovala výrobné a nevýrobné podnikové útvary a ich viaceré hierarchické úrovne. Rozlíšila tri skupiny firiem podľa ich stratégií v rámci využívania regionálnych rozdielov (Blažek, Uhlíř 2011, s. 163-4). Prvú skupinu reprezentujú podniky, ktorých všetky výrobné a nevýrobné útvary sú lokalizované v jednom regióne (angl. *single region*). Tieto podniky teda regionálne rozdiely nevyužívajú. Druhú skupinu (angl. *part-process*) tvoria podniky, ktoré rozmiestňujú svoje útvary do regiónov podľa požiadaviek jednotlivých fáz výroby. V prípade týchto firiem Masseyová predpokladala vzťah medzi hierarchiou útvarov podnikov na jednej strane a hierarchiou regiónov na druhej strane. Znamená to, že útvary vykonávajúce funkcie najvyššej (prvej) hierarchickej úrovne (napr. manažment, výskum a vývoj, dizajn, marketing) sú spravidla lokalizované v metropolitných regiónoch, teda regiónoch najvyššej hierarchickej úrovne. Druhú úroveň v rámci podnikovej hierarchie tvoria špičkové výrobné závody, ktoré vyrábajú najprogressívnejšie modely alebo zavádzajú do výroby nové výrobky. Tieto útvary sú najčastejšie lokalizované vo vyspelých priemyselných regiónoch, kde existuje dostatočne kvalifikovaná pracovná sila. Tretiu úroveň v rámci firemnej hierarchie tvoria pobočné závody, ktoré sú orientované na veľkosériovú produkciu. Tieto sú často lokalizované v periférnych a často problémových regiónoch s nízkymi cenami vstupov (lacné pozemky, níz-

ke náklady na pracovnú silu, menej striktné predpisy o ochrane životného prostredia). Masseyová považuje pozíciu konkrétneho závodu v podnikovej hierarchii za dôležitejší aspekt ako jeho odvetvovú (sektorovú) príslušnosť. O využití zisku vytvoreného v danom závode totiž často rozhoduje riadiaci útvar, lokalizovaný v inom, spravidla metropolitnom regióne. Z toho vyplýva, že ani prosperujúci závod nemusí vytvárať multiplikačný efekt na ďalšie firmy v regióne. Pre tieto podniky sa ujalo metaforické pomenovanie „katedrála v púšti“. Ide o veľké závody, ktoré často využívajú moderné technológie, avšak sú relatívne izolované od ostatných podnikov v regióne v dôsledku ich podriadenosti firemnému ústrediu a intenzívnemu prepojeniu na ostatné útvary svojej firmy v iných regiónoch. Tretiu skupinu tvoria firmy, ktoré majú tzv. klonovú organizačnú štruktúru (angl. *cloning*). Okrem ústredia majú niekoľko závodov, z ktorých každý vyrába celý produkt, čím nie sú závislé od dodávok z ostatných závodov v rámci podniku. Tieto závody majú vyššiu pravdepodobnosť vytvárania väzieb na ostatné firmy v regióne. Na druhej strane sú výrazne citlivejšie na potenciálne uzavretie v období krízy v dôsledku redukcie kapacít (Blažek, Uhlíř 2011, s. 163-5). Nevyhnutnou podmienkou pochopenia vnútroštátnej regionálnej diferenciácie je tiež poznanie zapojenia národných do medzinárodných štruktúr, čo súvisí s pokračujúcou globalizáciou. Globalizácia podmieňuje zmeny stratégií veľkých nadnárodných firiem. Presadzujú sa menej rigidné formy riadenia, ktoré sa prejavujú znižovaním počtu riadiacich stupňov. Súčasťou týchto procesov je poskytovanie väčšej autonómie rozhodovania pobočných závodov, pričom sa zachováva len základná strategická podriadenosť (tzv. *koncept flotily*). Tieto decentralizačné tendencie poskytujú šancu pre väčšiu integráciu pobočných závodov firiem do hospodárskej štruktúry regiónu (Blažek, Uhlíř, 2011, s. 166). Masseyová navrhla radikálne politické opatrenia, zamerané na obmedzenie úlohy trhu a nahradení zisku ako motivačného mechanizmu iným nástrojom. Navrhla radikálnu decentralizáciu verejnej správy, prípadne jej presun do problémových regiónov a udržanie celej hierarchie podnikových funkcií v regióne (Blažek, Uhlíř 2011, s. 168). Na Masseyovej koncept nadviazali práce v rámci tzv. **locality debate**, ktoré však už radíme do kriticko-realistického prúdu geografického myslenia (pozri kapitolu 6.3.).

Nerovnomerný geografický vývoj bol predmetom záujmu ekonomickej školy, známej pod názvom *teórie závislosti (dependistická škola)*, vychádzajúcej z kritickej interpretácie systému medzinárodného obchodu a západného marxizmu. Jednou z kľúčových postáv týchto snáh bol brazílsky ekonóm **Raúl Prebisch** (1901-1986), ktorý zaviedol v komisii OSN pre Latinskú Ameriku koncept jadra a periférie (Holubec 2009, s. 18). Dependisti upozornili na slabé stránky modernizačných teórií a štadiálneho modelu W.W. Rosto-

wa⁹¹. Podľa nich netvorí svetovú ekonomiku súbor nezávislých národných ekonomík, ale globálny systém, prepojený vzťahmi závislosti, teda vzťahmi dominancie a podriadenosti. Kým Marx zdôrazňoval vykorisťovanie jednej triedy inou, v prípade dependistov išlo o vykorisťovanie jedného regiónu iným regiónom. V dôsledku historických procesov s významným podielom európskeho kolonializmu a imperializmu, má globálna ekonomika jadro, ktoré je ekonomicky rozvinuté a využíva svoju moc na kontrolu periférie, ktorá je od jadra závislá. Rozvoju chudobných krajín táto závislosť od vyspelých krajín, najmä na ich technológiách a kapitále, bráni. Medzinárodný obchod je nastavený tak, že chudobné krajiny sú nútené predávať suroviny a tovar pod cenu. Aktivity kapitálu na periférii vedú v konečnom dôsledku k tomu, že väčšina vytvoreného bohatstva odteká do vyspelých krajín. Podľa teórií závislosti teda zaostalosť a vyspelosť nie sú iba rozličnými štádiami vývoja, ale sú to spojené nádoby. Najväčšiu popularitu dosiahli teórie závislosti v Latinskej Amerike. K predstaviteľom tohto prúdu patrili napr. sociológ a brazílsky prezident Fernando Cardoso (*1931), ekonóm Paul Baran (1910-1964) a sociológ Andre G. Frank (1929-2005), ktorý sa stal jedným zo zakladateľov svetosystémového myslenia. Frank detailnejšie rozpracoval model jadro-periféria o ďalšie mierkové úrovne a poukázal, že aj metropoly a provinčné strediská rozvojových krajín vykorisťujú svoje zázemia (Daněk 2013, s. 79-80, Holubec 2009, s. 18-9). Na tieto myšlienky nadviazal americký sociológ **Immanuel Wallerstein** (*1930), autor neomarxistickej *teórie svetového systému*, ktorého hlavným dielom je trojzväzková monografia „*The Modern World System*“ z r. 1974, 1980 a 1989. Wallerstein sa okrem teórií závislosti inšpiroval diskusiami západoeurópskych a amerických marxistických historikov a ekonómov o príčinách vzniku kapitalizmu (napr. Maurice Dobb, Paul Sweezy, historická škola Annales – najmä Fernand Braudel). Jeho ďalšími východiskovými zdrojmi boli teória hospodárskych cyklov ruského ekonóma Nikolaja Kondratieva (1892-1938), koncepcia západo-východnej polarizácie Európy poľského historika Mariana Malowista (1909-1988) a koncepcia troch foriem ekonomickej organizácie (recipročnej, redistribučnej a trhovej) maďarsko-amerického ekonóma Karla Polanyiho (1886-1964) (Holubec 2009, s. 20-1). Wallerstein svet rozčlenil do štyroch druhov regiónov: jadro, semiperiféria, periféria a vonkajšie areály mimo svetového sys-

91 Americký ekonóm **Walt W. Rostow** (1916-2003) v práci „*Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*“ z r. 1960 rozlíšil päť štádií ekonomického rastu. Kniha sa stala kánonickou prácou modernizačnej teórie, podľa ktorej rozvojové krajiny prejdú podobnými štádiami industrializácie a ekonomického rastu ako ekonomicky vyspelé štáty. Výsledkom tohto vývoja mal byť geograficky rovnostársky svet (Holubec 2009, s. 18).

tému. Podľa tejto koncepcie je jadro motorom inovácií (technických, organizačných, politických a kultúrnych), z ktorých čerpá výhody privlastňujúc si pridanú hodnotu produkovanú na periférii, ktorej odovzdáva vyhasínajúce technológie a jednoduchšie práce s nižšou pridanou hodnotou. Periféria je nútená predávať svoje produkty za nízke ceny a kupovať produkty jadra za vysoké ceny. Semiperiféria sa so striedavými úspechmi snaží imitovať a niekedy aj dobiehať regióny, ktoré patria do jadra. Za jadro označili dependisti Západnú Európu, Severnú Ameriku a časť juhovýchodnej Ázie. Stredná Európa bola zaradená k semiperiférii (Matlovič 2010, s. 125). Wallersteinova teória svetového systému vzbudila záujem a reflexiu na pôde radikálnej geografie. Pričinil sa o to politický geograf **Peter J. Taylor** (*1944), ktorý sformuloval historicko-geografický analytický rámec pre štúdium a interpretáciu politických a ekonomických procesov na globálnej, národnej a lokálnej úrovni. Poukázal na sociálnu a historickú podmienenosť tradičných konceptov (štát, národ, lokalita) (Daněk 2013, s. 80).

Osobitnou orientáciou je ekologický marxizmus, ktorý aplikuje analýzu kapitalistickej spoločnosti na spôsob, akým sa využívajú prírodné zdroje, ako sa nakladá s environmentálnymi dopadmi výroby a akým spôsobom spoločnosť rieši rozpor medzi prácou, nadhodnotou a životným prostredím. Tieto snahy reprezentujú americkí vedci **James O'Connor** (*1930) a **John Bellamy Foster** (*1953). Foster sa zameriava na kritickú analýzu mechanizmov, akými vedie kapitalistický výrobný spôsob nevyhnutne k devastácii životného prostredia. O'Connor formuloval dva rozpory kapitalizmu ako hlavné príčiny nemožnosti dosiahnuť pozitívnu ekologickú zmenu. Prvým rozpor odráža to, že tempo exploatacie zdrojov je súčasne sociálnou i ekonomickou kategóriou. Ak kapitál príliš tlačí na cenu práce, zvýši tým svoj zisk, ale súčasne zvýši riziko krízy z nadproduktie. To ho núti neustále prichádzať s inováciami, novými produktami, systémami pôžičiek, lízingov a iných marketingových nástrojov s cieľom zvýšenia predaja. Výsledkom je zvyšujúci sa tlak na prírodné zdroje, rastúci odpad a deštrukcia životného prostredia. Tento rozpor bol neskôr rozpracovaný Alanom Schnaibergom v teórii bežeckého pásu (angl. *treadmill theory*)⁹². Druhým rozporom je seba deštruktívne prispôsobovanie si a využívanie pracovnej sily, mestskej infraštruktúry, priestoru a environmentálnych externalít. Čím menej sa tieto externé náklady premietajú do ceny výrobku, tým viac je výrobca ziskovejší (Filčák 2012, s. 109-110).

92 Teória bežaceho pásu tvrdí, že ekonomický profit je čím ďalej tým viac založený na tom, že sa znižuje sociálny štandard ekonomického modelu kapitalistickej spoločnosti. Zároveň sa zvyšuje tlak na životné prostredie (Filčák 2012, s. 113).

RÁMČEK 19 - Reflexia radikálnej (marxistickej) geografie na Slovensku

Pri interpretácii vzťahov medzi marxistickým a slovenským geografickým myslením narážame na mnohé kontroverzie. Počas reálneho socializmu bol dialektický a historický materializmus v jeho vulgarizovanej marxisticko-leninskej verzii dominantnou a záväznou ideológiou. Vysokoškolské vzdelávanie, vedecká výchova a spoločenskovedný výskum bol ním indoktrinovaný. Túto marxistickú indoktrináciu slovenského geografického myslenia symbolicky zavŕšila teoreticko-metodologická konferencia, ktorá sa konala v r. 1961 v Bratislave v rámci zjazdu Slovenskej zemepisnej spoločnosti pri ČSAV. V rezolúcii z tohto stretnutia sa deklaruje, že slovenská geografia prekonala geografický determinizmus a pozitivizmus, pričom v tomto vývoji zohrala významnú úlohu sovietska geografia. V ekonomickej geografii sa to prejavilo rozvojom dvoch komplementárnych prúdov – odvetvového a regionálneho, pričom oba prúdy vychádzajú z marxistickej filozofie (Ivanička 1963, s. 223-4). Iným prejavom akceptácie marxisticko-leninskej ideológie sú úvodníky v Geografickom časopise, pripravené pri príležitostiach konania zjazdov Komunistickej strany Československa. J. Demek (1987, s. 13) konštatuje, že zásluhou spolupráce so sovietskymi a poľskými geografi sa u nás vyvinula československá marxistická geografická škola s niektorými odlišnosťami čiastkových škôl – bratislavskej, pražskej a pod. Pre československú marxistickú geografickú školu bolo príznačné štúdium geografických zákonitostí ekonomicky vyvinutého plošne nie veľkého štátu s diferencovanými prírodnými podmienkami, ktoré sa vyznačujú veľkým vplyvom človeka na krajinu v dôsledku dlhého osídlenia štátneho územia. Inou črtou podľa Demeka (1987, s. 13) bol kolektívny spôsob práce, ktorý sa chápal ako dialektický proces vzájomného ovplyvňovania a upresňovania, ktorý vedie k syntéze. Treťou črtou bol geosystémový prístup pri riešení problémov (Demek 1987, s. 13). Po významných spoločensko-politických zmenách koncom r. 1989 bola marxisticko-leninská ideologická doktrína zdiskreditovaná, čím je možné vysvetliť pomerne dlhé obdobie neochoty slovenských geografov reflektovať západné marxistické a neomarxistické ideové prúdy. Situácia sa začína meniť až v ostatných rokoch, keď sa niektorí príslušníci najmladšej generácie snažia uchopiť niektoré témy spôsobom, v ktorom zohľadňujú aspoň čiastočne perspektívu marxizmom a neomarxizmom inšpirovanej kritickej geografie. Ide napr. o P. Šušku (2014) a M. Michalka (2013, 2014).

5.3.5 Kritika a kontinuita radikálnej (marxistickej) geografie

Radikálna (marxistická) geografia sa stala predmetom kritiky predovšetkým od polovice 70. rokov 20. storočia. Kritici poukazovali na mechanické, funkcionálne a ekonomistické chápanie histórie a geografie a na totalitný a represívny charakter režimov v komunistických krajinách, ktoré boli údajne inšpirované marxizmom. Na mnohé nejednoznačné, nekonzistentné a vyslovene nesprávne elementy v marxizme poukázal A. Giddens (1981).

Marxove práce podľa neho v mnohých aspektoch odrážali realitu 19. storočia, v ktorom boli písané, avšak na podmienky 20. storočia už neboli vhodné. Giddens (1981) odmietol Marxov argument o primáte výroby nad ostatnými aspektami spoločenského života. Giddens následne sformuloval vlastnú teóriu štrukturácie, ktorá zobrazovala časopriestorové vzťahy ako konštitutívne črty sociálnych systémov (Peet 2009, s. 81).

Koniec 70. a začiatok 80. rokov priniesol eskaláciu pokračujúceho dialógu medzi marxistickou a humanistickou geografiou. Zo strany humanistickej geografie sa kritika dotkla zjavne najmä štrukturalistického marxizmu, avšak bola tiež nasmerovaná na celý marxistický prúd v geografii a iných sociálnych vedách. James Duncan a David Ley kriticky hodnotili ambicióznu radikálnu pozíciu odvodenú od štrukturalistického marxizmu. Podľa nich marxistická analýza inklinuje k mystifikácii a teoretickej stagnácii. Táto slepá ulička sa podľa nich odvíja od filozofie holizmu, totality a esencie originálne pochádzajúcej od Hegela a prítomnej tiež u Marxa. Kritika sa teda sústreďuje na problematické vzťahy medzi filozofiou holizmu a geografickou realitou (Peet 2009, s. 82).

Marxizmus a marxistická geografia bola kritizovaná aj z pozície postštrukturalistických a postmodernistických filozofov a sociálnych teoretikov (napr. Foucault, Derrida, Deleuze, Guattari). Na tomto mieste je potrebné zdôrazniť, že postštrukturalizmus prenikal do anglofónnej geografie predovšetkým prostredníctvom neomarxistického prúdu a menej priamym preberaním priestorizovaných verzií originálnych prác. Mnoho ideí pripisovaných postštrukturalizmu a postmodernizmu má v skutočnosti hybridný charakter ako dôsledok interferencie myšlienok rozličných prúdov kritickej humánnej geografie a historického materializmu (Peet 2009, s. 82). V období postupného šírenia postštrukturalistických prístupov sa zároveň výraznejšie začalo presadzovať i feministické hnutie na pôde geografického myslenia. Mnoho postmodernistov zároveň inklinuje k feminizmu, feministická geografia má materialistickú i postmodernistickú orientáciu a postmodernistická feministická politika diferenciácie čerpá inšpirácie zo všetkých týchto prúdov. Tento súbeh a interferencia ideí konštituuje postštrukturalisticko-postmodernistickú éru v histórii geografického myslenia, ktorá sa sama dištancuje od radikálnej geografie (Peet 2009, s. 82).

Od polovice 80. rokov bola radikálna geografia ako koherentný, politický a intelektuálny projekt sústredený okolo marxizmu, viac-menej na konci. V jej úsilí pokračujú prúdy, ktoré sú začleňované do široko chápaného prúdu tzv. kritických geografii⁹³. Tieto obsahujú veľmi rôznorodé orientácie –

93 Peet a Thrift (1989) zaviedli pre neskoršie verzie tohto prúdu označenie politicko-ekonomické prístupy (Daněk 2013, s. 89).

postštrukturalistickú, postmodernú, feministickú, ľavicovo-liberálnu, marxistickú, neomarxistickú, pričom mnohí ich teoretici zaujímajú eklektické, hybridné pozície. Marxistický projekt geografického myslenia teda pokračuje ďalej v podobe zmiešaných ideí pochádzajúcich z postštrukturalizmu a feminizmu (Peet 2009, s. 82).

6 OBRAT K POSTMODERNEJ GEOGRAFII

V geografickom myslení 70. rokov 20. storočia dominovali dva prúdy a metodologické prístupy. Bol to humanistický prístup na jednej strane a štrukturalistický prístup na druhej strane. Boli k sebe vzájomne kritické, avšak napriek tomu koexistovali v rámci jednej disciplíny. Ako sme však už uviedli, koncom 70. rokov sa začalo prejavovať doznievanie radikálneho prúdu v rámci štrukturalistických prístupov. Okrem iného to bolo podmienené dobovým politickým a ekonomickým kontextom. Nástup Margaret Thatcherovej na post britskej premiérky v r. 1979 a Ronalda Reagana na post prezidenta USA v r. 1981 priniesol významný obrat od ľavicovej ku pravicovej konzervatívnej politike. Táto zmena mala ďalekosiahle dôsledky, ktoré boli omnoho výraznejšie ako boli následky politickej radikalizácie koncom 60. rokov 20. storočia. Jednou z obetí bol i dovtedy koherentný projekt radikálneho geografického myslenia. Nastala veľká zmena v postojoch, pozíciách a úlohách výskumníkov-aktivistov. Namiesto altruistických a v prospech sociálnej spravodlivosti angažovaných vedcov, teda oddaných cieľom radikálneho projektu, sa na scéne objavujú individualisticky postupujúci výskumníci, sledujúci predovšetkým vlastnú reputáciu a status. V geografickom myslení sa objavila celá séria kritických diskusií, vedúcich k dezintegráciám a následne opätovným reintegráciám, objavujúcim sa na politickej, filozofickej a teoretickej úrovni, ktoré prakticky pokračujú až do súčasnosti. Tieto zmeny viedli k sformovaniu mnohotvárnej, kontroverznej, živej a pulzujúcej podoby súčasnej geografie (Peet 1998, s. 148). Jedným z prvých sporov a diskusií, ktoré sa objavili v rámci tohto intelektuálneho kvasu, bola diskusia humanistických a štrukturalistických geografov o význame štruktúry (*structure*) a konania, resp. činiteľa (*agency*) pri formovaní spoločenského života (angl. *structure-agency debate*) (Cresswell 2013, s. 197). Z tejto diskusie sa vyvinuli koncepcie, ktoré sa usilovali preklenúť dichotómiu humanistických a štrukturalistických prístupov, najmä sporu štruktúra verzus konanie a priniesť kompromisné riešenie. V týchto snahách je možné vidieť signály postupného prechodu od štrukturalistických k postštrukturalistickým prístupom, ktoré sa stali dominantnou črtou súčasného geografického myslenia.

Spoločnou črtou geografie ako priestorovej vedy, humanistickej geografie a marxistickej geografie je hľadanie univerzálneho vysvetlenia buď v podobe zákonov a modelov alebo v podobe latentných významov alebo v podobe skrytých štruktúr ovplyvňujúcich sociálne vzťahy. Ľudia sú v týchto univerzalistických snahách o odhalenie „veľkej“ pravdy chápaní v podstate

ako rovnakí. Kritický postoj k tomuto prístupu zaujala feministická geografia, ktorá do popredia postavila uznanie diferencie ľudí a existencie nerovných vzťahov medzi mužmi a ženami, ktoré považuje za minimálne rovnako dôležité ako sú výrobné vzťahy, či miesta (Daněk 2013, s. 91). V tomto postoji je možné odhaliť signály blížiaceho sa postmoderného obratu, ktorý sa vyznačuje silnejúcim odporom a skepsou voči metanaratívnym príbehom, skrytým esenciám a nedôverou vo vzťahu k možnosti spoznania univerzálnej pravdy a reprezentácie sveta.

Tieto prúdy geografického myslenia naznačujúce obrat od modernej štrukturalistickej geografie k postmodernej a postštrukturalistickej geografii nachádzali filozofické a teoretické inšpirácie vo viacerých filozofických smeroch a sociálnych teóriách. Patria k nim predovšetkým sociálny konštruktivizmus, teória štrukturácie, kritický realizmus a feminizmus. Obrat k postmodernej geografii reprezentujú uvedenými teóriami ovplyvnené prúdy geografického myslenia ako sú štrukturačná geografia, realistické prístupy v geografii, feministická geografia, nová regionálna geografia a nová kultúrna geografia.

6.1 SOCIÁLNY KONŠTRUKTIVIZMUS

Sociálny konštruktivizmus sa stal populárnym v mnohých oblastiach geografického myslenia. Jeho základom je myšlienka, že sociálna realita nie je daná, ale je neustále konštruovaná v procese sociálnej interakcie a komunikácie. Sociálne procesy takto neustále produkujú a reprodukujú náš svet i naše poznanie. Koncept sociálnej konštrukcie bol spopularizovaný v práci „*The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*“ z r. 1966, ktorej autormi sú americký sociológ rakúskeho pôvodu **Peter L. Berger** (*1929) a americký sociológ rakúsko-slovinského pôvodu **Thomas Luckmann** (*1927), ktorí začali spolupracovať od 50. rokov, keď sa stretli v New Yorku ako študenti Alfreda Schutza na New School for Social Research. Ten ich uviedol do fenomenologickej sociológie. Berger a Luckmann sa však zoznámili aj s inými myšlienkovými prúdmi, čo pretavili do vlastnej sociologickej syntézy (marxizmus, Weberovu sociologickú koncepciu, Durkheimovu sociologickú koncepciu, francúzsky existencializmus, nemeckú sociálnu antropológiu Gehlena a Plessnera a pod.). Berger a Luckmann sa zamerali na skúmanie sociálnych mechanizmov utvárania reality ľudského sveta (Marada 1999). Za zmysluplný objekt skúmania spoločenských vied označujú spoločenskú konštrukciu. Aj vlastnú znalosť tejto konštrukcie považujú za spoločensky konštruovanú. Pokúsili sa zladit' dve dominantné chápania spoločnosti v sociologickej teórii. Na jednej strane to bola We-

berova koncepcia, podľa ktorej všetky ľudské konania odrážajú subjektívne významy. Pochopenie spoločnosti si preto vyžaduje porozumenie individuálnych rozhodnutí a aktivít (aktérov). Na druhej strane to bola Durkheimova koncepcia, ktorá považovala spoločnosť za objektívny fakt. Podľa toho spoločnosť existuje nezávisle od jednotlivcov a poskytuje každodennú realitu, v ktorej žijú, čím je formované ich konanie. Kaviareň, knižnica, nočný bar, raňajky, počítač, mobilný telefón, futbal, banka, pôžička – teda to všetko existuje pre nás, ponúkajúc zdieľanú a usporiadanú realitu (Durkheim) a ešte navyiac, všetky tieto veci sú produktom ľudského myslenia a aktivity (Weber). To vyvoláva otázku, ako môže naše myslenie a aktivita produkovať objektívnu realitu existujúcu mimo nás. Berger a Luckmann identifikovali viacero procesov, vďaka ktorým sa to deje (Couper 2015, s. 109).

Ak robíme niečo pravidelne, máme tendenciu voliť obvyklý spôsob tohto konania. Je to celkom pravdepodobné, že každý máme nejaký ustálený (habituálny) spôsob vykonávania každodenných aktivít a úloh. Bez týchto rutín by sme museli denne urobiť nespočetné množstvo rozhodnutí o všetkom, s čím sa počas dňa stretneme. Habituáciou (ustaľovaním) si môžeme toto úsilie ušetriť (Couper 2015, s. 109).

Tieto návyky sa môžu stať kolektívnymi. Napríklad návyk cestovať do práce trolejbusom (napr. istá skupina dochádzajúcich do práce môže stabilne využívať rovnaký spoj a napríklad každý sedí stále na tom istom sedadle). Ak tieto typy aktérov (pasažierov trolejbusu) zdieľajú typy habitualizovaných (ustálených) akcií (ako je napríklad sedenie na tom istom sedadle trolejbusu každý deň), tak sa tieto návyky stávajú inštitucionalizované. Inštitucionalizáciou sa návyky stávajú aj objektivizované. Zvyk pasažierov sedieť každý deň na tom istom sedadle trolejbusu bol jasne vytvorený skôr ako nový aktér (pozorovateľ) začne tento trolejbusový spoj využívať. Vyplýva z toho, že formuje pre neho časť objektívnej reality cesty trolejbusom. Za predpokladu, že nový aktér sa prispôsobí tomuto zvyku, identifikuje nepoužívané sedadlo a začne si naň sadieť každý deň, týmto proklamuje, že sedadlo je jeho. Stane sa socializovaným do inštitúcie pravidelnej cesty trolejbusom. Tento jednoduchý príklad každodenného života upozornil na niektoré procesy, ktoré Berger a Luckmann identifikovali ako kľúčové pre sociálnu konštrukciu: habituácia (ustaľovanie) vedúca k inštitucionalizácii, objektivizácii a socializácii. V princípe nie je to pravidelná cesta trolejbusom, ktorá by si vyžadovala sedenie každý deň na tom istom sedadle. Táto objektívna realita je v plnej miere výsledkom individuálnych a kolektívnych ľudských činov (Couper 2015, s. 109-110). Jazyk je najprenikavejší prostriedok objektivizácie. Ako sa deti učia slová od ich okolitých používateľov, rovnako sa učia (zdieľajú) aj ich významy, čo im umožňuje vytvoriť si (zdieľanú) predstavu o zmysle sveta. To isté platí aj pre študentov geografie; isté slová (termíny) sú používané istým

spôsobom a teda sa študenti učia zdieľaný spôsob používania jazyka v rovnakom momente ako sa oboznamujú s konceptami geografie. Jazyk má teda dôležitú úlohu v rámci formovania nášho chápania reality (Couper 2015, s. 110).

Sociálny konštruktivizmus tvrdí, že objektívna realita našich každodenných životov je neustále sociálne konštruovaná a reprodukováaná. Spôsob, akým rozmýšľame, komunikujeme a konáme ovplyvňuje svet okolo nás (Elder-Vass 2012 in Couper 2015, s. 110). Konceptia sociálneho konštruktivismu sa stala veľmi inšpiratívna pre geografické myslenie, najmä v súvislosti s jeho kultúrnym obratom v 80. a 90. rokoch 20. storočia. Jedným z jeho výsledkov bol vznik novej kultúrnej geografie (pozri kapitolu 6.6.), ale výrazne ním bola ovplyvnená i feministická geografia (pozri kapitolu 6.4.).

6.2 TEÓRIA ŠTRUKTURÁCIE A ŠTRUKTURAČNÁ GEOGRAFIA

Autorom teórie štrukturácie je britský sociológ **Anthony Giddens** (*1938), pričom relevantné sú v tomto smere viaceré práce – „*The New Rules of Sociological Method*“ z r. 1976, „*The Constitution of Society*“ z r. 1984 a „*The Consequences of Modernity*“ z r. 1990. Giddens (1976) sa odpútal od Durkheimovho pozitivistického výskumného programu a prihlásil sa k postpozitivismu. Podľa neho sa sociológia má zaoberať produkciou a reprodukciou spoločnosti ako výsledku konania jej členov. Toto konanie nie je nikdy úplne slobodné, ale podlieha reštriktívnym tlakom spoločenských štruktúr. Tieto štruktúry však neprodukujú len tlaky a prekážky, ale aj možnosti. Štrukturačné procesy je možné študovať na triáde: význam – norma – moc (Šubrt a kol. 2007, s. 139). Giddens teda argumentuje, že ľudská spoločnosť, ľudské sociálne systémy nemôžu existovať bez ľudského konania. Základnou oblasťou štúdia sociálnych vied nie je podľa neho ani skúsenosť jednotlivých aktérov, ani existencia akejsi formy sociálnej totality; sú nimi sociálne praktiky usporiadané v čase a priestore, resp. proces štrukturácie, v ktorom aktéri svojou aktivitou reprodukujú podmienky, ktoré ich aktivitu umožňujú (Černík, Viceník 2011, s. 134).

Giddens čerpal mnoho inšpirácií, okrem iného aj z marxizmu, hermeneutiky a geografie času T. Hägerstranda (najmä pri štrukturácii spoločenského života). Giddensove myšlienky boli následne do geografického myslenia uvedené zásluhou napr. Dereka Gregoryho, Alana Preda, Benna Werlena a Nigela Thrifta (Cresswell 2013, s. 202)⁹⁴. Giddens za ústredný problém so-

94 Podobne zamerané bolo úsilie francúzskeho sociológa **Pierra Bourdieu** (1930-2002), ktorý paralelne s Giddensom rozvíjal vlastný teoretický model (teória praxe, resp. teória konania) založený na konceptoch praktík (practice), habitu (habitus) a symbo-

ciálnej teórie a humanitných disciplín považoval dichotómiu (protiklad) medzi konaním a štruktúrou. Zdôrazňovanie tohto protikladu viedlo podľa neho ku chronickým zlyhaniu teórie a preto presadzoval zosúladenie týchto aspektov a prekonanie tradičného rozporu medzi štrukturálnymi obmedzeniami (determinizmus) a voľnosťou v konaní aktérov (voluntarizmus). Teória štrukturácie kritizuje obidve extrémne názorové polohy v spomínanej dichotómii. Na jednej strane stoja štrukturalisti s predstavou, že štruktúra je determinujúcim elementom ľudského konania (napr. v prípade marxizmu hrá kľúčovú úlohu ekonomická základňa vo vzťahu k nadstavbe), čiže jednotlivci sú v podstate len „bábkami“ manipulovanými štruktúrnymi mechanizmami, ktoré nemôžu ovplyvniť. Štrukturalizmus teda ignoruje úlohu jednotlivca v spoločnosti a meniacich sa štruktúrach. Na druhej strane stoja humanisti, ktorí svoju pozornosť venujú jednotlivcovi (ľudskému konaniu, ľudskému činiteľovi) a nezohľadňujú širšie politické, sociálne, ekonomické súvislosti individuálneho alebo skupinového správania. Teória štrukturácie sa pokúša tieto extrémne pozície kombinovať a tým prekonať dichotómiu medzi konaním (činiteľom) a štruktúrou (Pavlínek 1993, s. 18).

Štruktúra podľa Giddensa neexistuje mimo konania ľudí a vyznačuje sa dualitou. Je tvorená pravidlami (angl. *rules*) a zdrojmi (angl. *resources*), ktoré sú neustále vytvárané a pretvárané činnosťami jednotlivcov. Makroštruktúra sociálnych vzťahov je touto rutinnou aktivitou prepojená s mikroštruktúrou každodenného života (Daněk 2008, s. 31). Teória štrukturácie konanie jednotlivcov chápe ako proces, v ktorom sa síce odráža charakter okolitého prostredia, avšak zároveň je toto konanie aktérov autonómne. Ide o konanie aktérov, ktorí majú vedomosti o svojom prostredí a práve v kontexte týchto vedomostí je možné ich správanie interpretovať. V dlhšom časovom horizonte môže vlastný proces poznania a správania jednotlivcov viesť k zmenám štruktúr, v ktorých sa jednotlivec pohybuje (napr. zásluhou vedeckého pokroku a nových technológií dochádza k zmenám reality). V dôsledku tejto interakcie sa môžu meniť aj vlastnosti jednotlivých aktérov. To znamená, že

lického kapitálu (Hubbard a kol. 2002, s. 110-1). Bourdieu sa snažil prepojiť zdanlivo nezlučiteľné pohľady objektivistickej a subjektivistickej sociológie a premostiť idealizmus a materializmus. P. Bourdieu sformuloval koncept habitu, pod ktorým rozumel systém dispozícií jednotlivca na určité konanie, ktorý v sebe zahŕňa všetky ním prežité skúsenosti prejavujúce sa v jeho vnímaní, myslení, reflexii a správaní. Habitus je internalizovaná spoločenská pozícia, rozpoznateľná vo vonkajších prejavoch človeka. Habitus sa získava počas socializácie a je trvalou vlastnosťou človeka. Ľudia v rozdielnom postavení (napr. spoločenskom) a teda s rozdielnym typom habitu, vnímajú a definujú svet okolo seba odlišným spôsobom a potom aj odlišne konajú (Ondrejko 2011, s. 234). V geografickom myslení bol reflektovaný najmä v súvislosti s kultúrnym obratom a formovaním tzv. novej kultúrnej geografie (Hubbard a kol. 2002, s. 111).

správanie ľudí nie je možné vysvetliť pomocou nadčasového, univerzálneho teoretického modelu, tak ako sa o to pokúšajú mechanistické prístupy v pozitivizme alebo funkcionalisticky orientovaný štrukturalizmus. Giddens odmieta tieto pokusy o štrukturálny determinizmus a tvrdí, že výsledok spoločenskej zmeny nie je vopred určiteľný (Blažek, Uhlíř 2011, s. 33). Teória štruktúracie teda vývoj spoločnosti chápe ako proces, ktorý je podmienený aktivitami jednotlivých autonómnych aktérov, ale dôsledky ich správania nie sú úplne vedomé a zámerné. Štrukturálne charakteristiky spoločenského prostredia nechápe ako obmedzenia alebo bariéry, ale ako súčasť procesu reprodukcie ustálených foriem konania, ktoré Giddens nazval rutinami (angl. *routines*) a praktikami (angl. *practice*). Štruktúra nie je prekážkou činnosti aktéra, ale je nevyhnutnou súčasťou jej utvárania. Štruktúra je zovšeobecnením spoločenskej praxe (social practice), teda neustále reprodukováný, nezamýšľaný a rutinizovaný výsledok činnosti (fyzickej i mentálnej) ľudských aktérov. Štruktúra je súčasne prostriedkom i výsledkom spoločenských praktík, je zároveň tvorená a pretváraná v priebehu vlastného konania jednotlivca, čo ľudskú činnosť súčasne umožňuje i limituje. Jednotlivci môžu štruktúru meniť, avšak len v kontexte existujúceho systému praktík a inštitúcií. Giddens upozorňuje, že tento systém obsahuje aj prvok moci (angl. *power*) a to buď v podobe postihu, prinútenia alebo symbolickej moci. Chápanie štruktúry ako procesu je teda zreteľne odlišné od toho, aké ponúka štrukturalizmus. V ňom je štruktúra abstraktnou entitou, ktorá existuje a pôsobí do značnej miery nezávisle od jednotlivca (Blažek, Uhlíř 2011, s. 34, Pavlínek 1993, s. 18).

Giddens inšpirovaný Hägerstrandom zdôraznil centrálnu úlohu časopriestorových vzťahov v sociálnej teórii. Problematiku ľudského konania a štruktúry situoval do rámca štúdia vplyvu času a priestoru na spoločenskú integráciu, čiže na to, ako spoločenské systémy „viažu“ čas a priestor (Giddens 1990, s. 14). Odlíšil spoločenskú a systémovú integráciu. Rekonštruovaná geografia času je podľa neho schopná objasniť opakujúce sa spoločenské činnosti, pretože každodenný život sa vo veľkej miere skladá z bežných (rutinných) interakcií medzi aktérmi koexistujúcimi v čase a priestore, ktoré prispievajú k spoločenskej integrácii. Základnou úlohou teórie štruktúracie je ukázať ako sú obmedzenia individuálnej prítomnosti prekonané preklenutím spoločenských vzťahov cez čas a priestor, čo Giddens konceptualizuje ako časopriestorovú dištanciáciu (angl. *time-space distancing*), ktorá prispieva k systémovej integrácii. Ide o proces, ktorý je charakterizovaný postupným rozťahovaním sa priestoru a zmršťovaním sa času interakcií⁹⁵

95 Podobný koncept predstavil D. Harvey (1989) a nazval ho časopriestorová kompresia, ku ktorej dochádza zásluhou technologického pokroku v oblasti informačno-komunikačných technológií.

(Giddens 1990, s. 14, Daněk 2008, s. 31). Giddens tento koncept vymedzil vychádzajúc z ohraničenosti (angl. *boundedness*) sociálnych systémov (Giddens 1990, s. 14). Úroveň časo-priestorovej dištanciácie je v modernej ére omnoho vyššia ako bola v akejkol'vek predchádzajúcej historickej epoche (Giddens 1990, s. 64). Konceptualizácia časovej a priestorovej dištanciácie upriamuje podľa Giddensa (1990, s. 64) pozornosť na komplexné vzťahy medzi lokálnym ukotvením a interakciami na veľké vzdialenosti. Giddens sa nestotožnil s názormi spoločenských vedcov o nástupe postmodernej spoločnosti. Tvrdil, že spoločenský vývoj dospel do štádia neskorej (resp. vyššej) modernity a argumentuje tým, že svet je naďalej ovládaný inštitúciami moderného charakteru. Dynamika modernej éry sa podľa neho odvodzuje od separácie času a priestoru a ich rekombinácie do foriem, ktoré dovoľujú presnú časo-priestorovú zonáciu spoločenského života. Ďalším zdrojom dynamiky modernity je vykoreňovanie (angl. *disembedding*). Giddens ho chápe ako odpútanie sa spoločenských vzťahov od lokálnych praktík a zvykov a posun k racionálnej organizácii modernej spoločnosti postavenej na interakcii lokálneho a globálneho. Rastúca globalizácia vedie k zintenzívneniu sociálnych interakcií naprieč priestorom. Dôsledkom je zvyšujúca sa vzájomná závislosť jednotlivých miest a lokalít. Dianie v určitej lokalite je ovplyvnené udalosťami alebo rozhodnutiami realizovanými v miestach značne vzdialených od danej lokality. Vykoreňovanie a formovanie moderných sociálnych inštitúcií sa realizuje prostredníctvom pôsobenia dvoch mechanizmov. Prvým sú nosiče výmeny, ktoré Giddens nazýva symbolické znamenia (angl. *symbolic tokens*), ku ktorým napríklad patria peniaze, či bezhotovostné finančné transakcie (Giddens 1990, s. 22). Druhým mechanizmom sú expertné systémy, ktoré sú sofistikovanými systémami postupne prenikajúcimi a ovplyvňujúcimi každodenný život (napr. prostredníctvom zdokonaľujúcich sa informačno-komunikačných technológií). Oba mechanizmy vykoreňovania závisia od dôvery (angl. *trust*) (Giddens 1990, s. 26).

Teória štrukturácie sa zásluhou jej prepojenia s geografiou času stala atraktívnou aj pre ďalší rozvoj geografického myslenia. Najväčšiu zásluhu na jej popularizácii v geografickej komunite má britský geograf **Derek Gregory** (*1951), ktorý v súčasnosti pôsobí na univerzite vo Vancouveri (University of British Columbia). Gregory sa zoznámil s Giddensom počas pôsobenia na univerzite v Cambridge a aplikoval jeho koncepty vo svojej dizertačnej práci zameranej na historicko-geografickú analýzu vlnárskeho priemyslu v Yorkshire (Warf 2011, s. 193). A. Pred (1984, s. 279) reflektoval teóriu štrukturácie v rámci svojej koncepcie miesta (*place*), v ktorej zdôraznil zmenu a dianie. Miesta nebudú nikdy „ukončené“ ale vždy budú „stávajúce sa“. Miesto je „to čo sa nepretržite odohráva“, čo sa podieľa na histórii v špecifickom kontexte cez vytváranie a využívanie reálneho (hmotného, fyzické-

ho) prostredia. V danom momente, miesto poskytuje geograficky špecifickú skupinu štruktúr a je arénou celej škály každodenných aktivít. Miesto je teda výsledkom interakcie štruktúry a aktivity (Pred 1984). Teória štrukturácie ovplyvnila aj diskusiu o lokalitách (*locality debate*), najmä z ontologického aspektu, čím bola komplementárna vo vzťahu ku kritickému realizmu, ktorý bol epistemologickým východiskom tejto debaty (Blažek, Uhlíř 2011, s. 35). V neposlednom rade bola teória štrukturácie (Giddensov koncept regiónu obsahujúceho obmedzenia a možnosti pre ľudské konanie) jedným z ideových zdrojov rekonštruovanej regionálnej geografie (tzv. novej regionálnej geografie), ktorá sa etablovala začiatkom 80. rokov zásluhou N. Thrifta. V jeho prípade išlo predovšetkým o zakomponovanie niektorých konceptov teórie štrukturácie do kontextuálnej regionálnej analýzy. Išlo napríklad o reflexiu Giddensovho konceptu lokality (angl. *locale*)⁹⁶, pod ktorým je potrebné rozumieť výsek fyzického priestoru tvoriaci materiálny kontext pre konanie a interakcie. Interakcia je v tomto konceptuálnom rámci chápaná ako aktivita spájajúca sociálnu a priestorovú štruktúru prostredníctvom vzájomných inštitucionálnych vzťahov. Vymedzenie regiónu sa opiera o identifikáciu nastavenia interakcií, ktoré ho konštituujú a formujú. Región v tomto zmysle umožňuje a súčasne obmedzuje interakcie, pričom obidve tieto opcie rozhodujúcim spôsobom ovplyvňujú každodenný život jednotlivcov, ktorí v regióne bývajú (Werlen 2009, s. 54). Švajčiarsky geograf **Benno Werlen** (*1952), pôsobiaci na univerzite v nemeckej Jene, konceptualizoval štrukturačnú geografiu (angl. *structurationist geography*). Tá má podľa neho skôr poskytnúť porozumenie spôsobov, akými aktéri „prežívajú svet“, než študovať spôsob života v regiónoch a obývaných miestach. Werlen tento proces nazýva viazaním sveta (angl. *world binding*) (Werlen 2009, s. 58).

Teória štrukturácie bola kritizovaná z humanistickej perspektívy za príliš eklektický charakter, snahu zladiť nezlučiteľné prístupy a za to, že mala bližšie k makroštruktúrnym prístupom marxizmu než k humanistickému chápaniu jednotlivca. Zo štrukturalistickej perspektívy bola kritizovaná za nejasné vymedzenie konceptov aktéra a štruktúry, najmä za stotožnenie aktéra s jeho aktivitou. Od 90. rokov začala silnieť kritika teórie štrukturácie za to, že nevenovala primeranú pozornosť významu kultúry v spoločenskom rozvoji (Blažek, Uhlíř 2011, s. 34, Daněk 2013, s. 123). Thrift (1996) poukázal, že najväčšia medzera v teórii štrukturácie spočíva v nedostatočných skúsenostiach Giddensa s postštrukturalizmom a v jeho anemickej verzii štruktúry. Giddens podľa neho precenil individualistický charakter konania aktéra a nezohľadnil v plnom rozsahu jeho sociálnu povahu

96 Tento koncept býva geografmi stotožňovaný s konceptom miesta (place). Holt-Jensen (1999, s. 127) však upozorňuje na istú mieru nedorozumenia, ktoré z toho vyplýva.

súvisiacu s inými zosieťovanými aktérmi, ktorí kontinuálne vplývajú na konanie daného aktéra (Gregory 2000b, s. 800). Tieto nedostatky sa neskôr snažila prekonať teória aktér-sieť (angl. *actor-network theory* - ANT) (pozri kapitolu 7.1.5.).

6.3 KRITICKÝ REALIZMUS A REALISTICKÉ PRÍSTUPY

Kritický realizmus je filozofický smer, za zakladateľa ktorého je považovaný britský filozof **Roy Bhaskar** (1944-2014). Medzi jeho kľúčové práce patria „*A Realist Theory of Science*“ z r. 1975, „*The Possibility of Naturalism*“ z r. 1979 a „*Scientific Realism and Human Emancipation*“ z r. 1987. Kritický realizmus je v podstate kombináciou dvoch jeho vzájomne prepojených koncepcií – jeho filozofie prírodných vied, ktorú nazval transcendentálnym realizmom a jeho filozofie sociálnych vied, ktorú nazval kritickým naturalizmom. Jeho pokračovatelia na označenie týchto snáh používali označenie kritický realizmus (Couper 2015, s. 70-71). Bhaskar (1978) vychádzal z konfrontácie medzi transcendentálnym idealizmom I. Kanta a klasickým empirizmom. Podľa transcendentálneho idealizmu je poznanie sociálne konštruované prostredníctvom ideí, percepcií a interpretácií a prírodný svet je teda len produktom našej mysle, resp. konštruktom vedeckej komunity. Na druhej strane klasický empirizmus (Bhaskarom označovaný za naivný realizmus) tvrdí, že existujú zákonitosti, ktoré je možné zistiť pozorovaním nášho okolitého fyzického a sociálneho sveta. Bhaskar navrhuje tretiu pozíciu v podobe transcendentálneho realizmu⁹⁷ (Holt-Jensen 1999, s. 127), ktorý sa stal základom kritického realizmu. Kritický realizmus sa vymedzil ako vo vzťahu k pozitivismu, tak aj vo vzťahu ku empirizmu a kritickému racionalizmu. Pozitivisty sa koncentrovali na otázky zdrojov nášho poznania. Vedecké zákony chápali ako empirické generalizácie. Kritickí racionalisti sa sústredili na validitu poznania. Bhaskar využil iné východisko a venoval sa otázke, aký má svet byť, aby bola možná veda? Bhaskar odmietol empirizmus a jeho predpoklad o tom, že svet je to, čo je naša skúsenosť s ním. Označil ho za naivný a chybný. Podľa neho empirizmus vnáša zmätok do nášho poznania sveta, pretože podľa neho ak niečo nevieme, tak to pre nás neexistuje. Vzhľadom na fakt, že sociálne aktivity a vedecké poznatky sú spoločenským produktom, je kľúčové si uvedomiť, že niekedy sú naše vedecké poznatky nesprávne. Naša náchylnosť na robenie chýb vo vede musí znamenať

97 Adjektívum transcendentálny má evokovať, že ide o filozofiu postavenú na doktríne, že princípy reality môžu byť objavované prostredníctvom štúdia myslenia (Holt-Jensen 1999, s. 127).

to, že objekt nášho výskumu je nezávislý od toho, čo o ňom vieme. Táto úvaha viedla Bhaskara k myšlienke, že veda má dve dimenzie. Prvá je *intranzitívna dimenzia*, ktorá pozostáva z objektov vedeckých poznatkov existujúcich nezávisle od nás. Tieto objekty sú nemenné. Ak zistíme nesúlad medzi objektami a našimi poznatkami, znamená to, že naše poznanie je nesprávne. Druhá je *tranzitívna dimenzia* vedy, ktorá spočíva v teóriách, ideách, paradigmách, metódach a technikách, ktoré využívame, aby sme porozumeli nášmu svetu. Ide o naše konštrukcie, ktoré sa môžu vyvíjať, modifikovať alebo nahradiť inými, ak sa naše chápanie zmení. Dokonca aj fakty, ktoré patria do tranzitívnej dimenzie, resp. to, čo za fakty považujeme, sú determinované nami (Couper 2015, s. 71).

Ak platí, že objekty nášho výskumu sú nezávislé od našich poznatkov, potom to znamená, že musia existovať udalosti, ktoré nevnímame. Bashkar sa sústredil na experimentálne vedy a zaznamenal, že experimenty zahŕňajú vedcov vytvárajúcich a kontrolujúcich podmienky za účelom vyvolania určitej udalosti. Výsledkom je vytvorenie uzavretého systému, ktorý izoluje určitý jav z nečistoty prirodzeného sveta za účelom jeho pochopenia. Jadrom laboratórneho experimentu je často produkcia usporiadania, či sekvencie udalostí, pričom sledujeme ako sú navzájom prepojené. V otvorenom systéme prirodzeného sveta sa podobné usporiadanie udalostí vyskytuje raritne, ak vôbec. Napriek tomu predpokladáme, že sa z tohto experimentu môžeme dozvedieť niečo o tom, ako náš svet funguje. V geografii môžu byť príkladom korytové experimenty vo fluvialnej geomorfológii, ktorých cieľom bolo hodnotiť efekty zatopených štrkových fragmentov na transport riečného materiálu pri dne v podmienkach vysokého gradientu prúdu (Papanicolaou a kol. 2011 in Couper 2015, s. 72). V laboratórnych podmienkach mohli výskumníci kontrolovať gradient koryta, priepustnosť dna a hodnotiť parametre transportu dnových riečnych sedimentov a v konečnom dôsledku zistiť parametre dnových foriem, ktoré sa vyvinú. Tieto formy dna a správanie sa transportovaných riečnych sedimentov boli pozorovanými udalosťami. Výskumníci zdôraznili potenciálny prínos svojho experimentu pre dizajnovanie obnovy koryta toku. Toto vyhlásenie sa opiera o predpoklad, že laboratórne výsledky javia určitý vzťah k procesom, ktoré prebiehajú v reálnych podmienkach. Dôležitým prvkom je tu fakt, že Papanicolaou a jeho kolegovia vytvorili podmienky, v ktorých sa určité udalosti objavili, avšak nevytvorili udalosti samotné. Fakt, že výskumníci nevytvorili samotné udalosti naznačuje, že existuje určitý mechanizmus v práci výskumníkov, ktorý je nezávislý od nich a ktorý spôsobuje, že sa udalosti stanú. Vzhľadom na túto skutočnosť môžeme využívať experimenty pri skúmaní nejakého aspektu nášho sveta, pretože mechanizmus fungujúci v experimente, musí fungovať aj v prirodzených podmienkach. Tento kauzálny me-

chanizmus poskytuje spojenie medzi kontrolovaným, uzavretým systémom experimentu a otvoreným systémom okolitého sveta. To, či sa udalosti pozorované počas experimentu stanú aj v prirodzenom svete záleží na konkrétnych podmienkach v konkrétnych miestach v konkrétnom čase (kontingentné podmienky).

Bhaskar sumarizujúc koncepciu transcendentálneho realizmu rozlíšil tri domény reality. Prvou je *reálna doména*, ktorá pozostáva z mechanizmov s potenciálom produkovať udalosti. Druhou je *aktuálna doména*, ktorá obsahuje udalosti zapríčinené spomínanými mechanizmami za určitých okolností. Tretia je *empirická doména*, ktorá pozostáva z našich pozorovaní udalostí. Udalosti sa teda môžu objaviť bez toho, aby sme ich pozorovali a mechanizmy môžu existovať bez toho, aby vyústili do aktuálnych udalostí (za predpokladu, že náhodné podmienky nie sú prevoditeľné na udalosti). Podľa Bhaskara musí byť vrcholným cieľom vedy pochopenie príčinných mechanizmov, ktoré generujú udalosti. Naznačil, že veda v rámci tohto úsilia využíva dialektickú metódu, pomocou ktorej je možné: identifikovať pravidelnosti na báze empirickej skúsenosti; navrhnúť potenciálne vysvetlenie príčinných mechanizmov; kontrolovať, či toto vysvetlenie zodpovedá ďalším empirickým dôkazom. Bashkar tvrdil, že realita je štruktúrovaná a diferencovaná (Couper 2015, s. 72-3).

Presadzoval retrospektívnu metódu, ktorá predstavuje kombináciu dvoch odlišných metód skúmania. Štúdium empirických faktov je pre kritických realistov len prvým krokom na ceste k porozumeniu a vysvetleniu hlbších príčin (štruktúr a mechanizmov). V tejto súvislosti konceptualizujú poloprávne (angl. *semi-regularities*), ktoré môžu naznačovať tendencie smerujúce k existencii určitej formy usporiadania v sérii pozorovaní. Vyhľadávanie týchto pravidielností je cieľom tzv. *extenzívneho výskumu*, ktorý má z veľkého množstva sledovaných javov zostaviť predbežnú formuláciu teórie. Kritický realizmus na rozdiel od pozitivizmu chápe túto časť výskumu len ako fázu identifikácie potenciálnych súvislostí medzi javmi a nie za vlastný proces budovania teórie. V druhej fáze nastupuje tzv. *intenzívny výskum*, ktorý je zameraný na úzku skupinu sledovaných javov s cieľom hľadať príčinné vysvetlenie a rozlíšiť medzi nevyhnutnými a náhodnými okolnosťami ich vzniku. Pod nevyhnutnými okolnosťami sa chápu štruktúry, ktorých pôsobenie je stále, stabilné a je dané vlastnými vzťahmi medzi vecami. Pre odhaľovanie nevyhnutných okolností sa využíva metóda abstrakcie, zatiaľ čo pre identifikáciu náhodných okolností je využívaný konkrétny empirický výskum. Charakter príčinného mechanizmu je daný konkrétnymi, premenlivými a teda vcelku náhodnými podmienkami, ktoré sú ovplyvniteľné ľudskou činnosťou. V tom je zreteľný rozdiel medzi kritickým realizmom a štrukturalizmom. Podstatnou črtou tohto druhu kauzálného vysvet-

lenia je to, že opakovanie výskytu určitého javu ešte vôbec nemusí znamenať existenciu zákonitosti, ako by mohli naznačovať výsledky extenzívneho empirického výskumu (Blažek, Uhlíř 2011, s. 31-2).

Bhaskar sa po preskúmaní prírodných vied pustil do riešenia otázky, či môže byť ľudská spoločnosť študovaná tým istým spôsobom. V rámci svojej koncepcie kritického naturalizmu identifikoval tri konceptuálne modely spoločnosti. Prvou je *individualistická koncepcia spoločnosti*, v ktorej sú sociálne fenomény považované za výsledok intencionálnych akcií individuálnych osôb. Táto pozícia bola charakteristická pre Weberovu sociologickú koncepciu. Bhaskar v tejto súvislosti poukázal na problém, že vysvetlenie našich individuálnych akcií vždy vopred predpokladá sociálne štruktúry alebo javy: „príslušník domorodého kmeňa automaticky predpokladá kmeň, preplatenie šeku automaticky predpokladá bankový systém“ (Bhaskar 1989, s. 209 in Couper 2015, s. 73). Druhou je *kolektivistická koncepcia spoločnosti*, v ktorej je dôraz kladený na sociálne javy, ktoré existujú mimo individuá a vyvíjajú na nich donucovacie, kontrolné alebo podmieňujúce tlaky. Veci sa dejú v spoločnosti práve preto, že existujú sociálne štruktúry (napr. aby sme niečo predali, musí existovať trh). Pozíciu človeka v spoločnosti významným spôsobom ovplyvňuje to, čo robí. Problém v tomto prípade spočíva v tom, že to môže vyústiť do reifikácie (zvecnenia), čiže abstraktný koncept sa javí ako reálna entita. Napríklad trh nie je nič viac ako výsledok mnohých individuálnych aktov výmeny a nemôže existovať nezávisle od týchto individuálnych aktov. Tento model bol charakteristický pre Durkheimovu sociologickú koncepciu. Tretia koncepcia je *dialektická koncepcia spoločnosti* a predstavuje pokus o nájdenie strednej cesty medzi predchádzajúcimi dvomi modelmi. Bhaskar tento pokus označil za chybný. Podľa neho spoločnosť ovplyvňuje individuálne akcie, ktoré vplývajú na spoločnosť, ktorá zase ovplyvňuje individuálne akcie atď. atď. Implikuje to lineárnu sekvenciu príčin. Bhaskar to odmieta a argumentuje, že society a ľudia sú dva rozdielne druhy entít, súčasne existujúcich a vzájomne sa ovplyvňujúcich. Naše konanie je vždy situované v kontexte sociálnych štruktúr, ktorých existencia mu predchádza, avšak naše konanie vedie k reprodukcii alebo transformácii týchto štruktúr. Bhaskar túto koncepciu nazval *transformačným modelom sociálnej aktivity (TSMA)* (Couper 2015, s. 74).

Transcendentálny realizmus rozlíšil tri domény reality – reálnu, aktuálnu a empirickú. Pri skúmaní spoločnosti reálnu doménu tvoria sociálne štruktúry, aktuálnu doménu tvoria individuálne aktivity a empirickú doménu tvoria pozorované javy. Táto paralela v štruktúrovaní a diferenciacii prírodného a spoločenského sveta nám prináša naturalizmus do kritického naturalizmu, teda predstavu aplikácie ideí a konceptov prírodných vied na spoločenské javy. Adjektívum „kritický“ spočíva v uvedomení si limitov,

ktoré táto aplikácia naturalizmu má. Bhaskar rozlíšil tri limity. Prvým obmedzením je to, že na rozdiel od prírodných vied, v ktorých mechanizmus (reálna doména) operuje nezávisle od udalostí (aktuálnej domény), sociálne štruktúry nie sú nezávislé od aktivít, ktoré riadia. Druhé obmedzenie spočíva v tom, že sociálne štruktúry nie sú nezávislé ani od koncepcií aktérov, ktoré naplňajú v rámci svojho konania. Funkcie a zmysel našich sociálnych štruktúr sú determinované nami. Tretie obmedzenie súvisí s tým, že mechanizmy v prírodných vedách sú nadčasové a trvalé. Sociálne štruktúry naproti tomu sú len relatívne stabilné, pretože môžu byť zmenené našimi aktivitami. Vyplýva z toho záver, že vysvetlenia sociálnych vied sú vždy špecifické pre daný časo-priestorový kontext. Tieto tri upozornenia znamenajú, že existujú reálne rozdiely medzi prírodnými a sociálnymi vedami, ale tiež mnohé paralely. Hlavným cieľom oboch je identifikácia generatívnych mechanizmov alebo kauzálnych štruktúr (Couper 2015, s. 74).

Kritický realizmus začal byť sprvu reflektovaný v humánnej geografii (80. roky) a neskôr aj vo fyzickej geografii (90. roky 20. storočia). Ponúkol kritiku ako pozitivistickej, tak aj humanistickej geografie. Vo fyzickej geografii sa uplatnil predovšetkým v geomorfologických výskumoch, pričom sa zdôrazňoval najmä jeho explanačný potenciál, menej už aplikovateľnosť v oblasti predikcie (Couper 2015, s. 74).

Významným reprezentantom kritického realizmu v geografii je britský geograf **Andrew Sayer** (*1949), pričom k jeho kľúčovým prácam v tomto kontexte patria „*Method in Social Science: a Realist Approach*“ z r. 1984 (2. vydanie z r. 1992) a „*Realism and Social Science*“ z r. 2000. Podľa Sayera geografia študuje reálne otvorené systémy. Znamená to, že v nich nie je možné experimentálne odfiltrovať alebo kontrolovať všetky vplyvy, ktoré v týchto otvorených systémoch môžu vzniknúť. Geografické výskumy preto zdôrazňujú multikauzálnu podmienenosť skúmaných javov, resp. vzájomne prepojenú kumulatívnu kauzalitu (Myrdal 1944). Rovnaké javy môžu byť v rozličných kontextoch spôsobené inou kombináciou kauzálnych mechanizmov, najmä sociálnych procesov a spôsobov konania jednotlivých aktérov (Sayer 1992 in Matoušek 2013, s. 20). Kriticko-realistický prístup umožňuje popísať odlišnosti medzi širšími podmienkami, ktoré vytvárajú určité obmedzenia alebo možnosti na jednej strane a vlastným rozhodovaním aktérov na strane druhej. Súčasne umožňuje do objasnenia skúmaných problémov, resp. udalostí, integrovať rôznorodé mechanizmy, podmienenosti alebo kontexty. Do procesov a mechanizmov, ktoré pôsobia na vyšších mierkových úrovniach, sú postupne vkladané špecifickejšie procesy na nižších úrovniach. Výsledná situácia je takto interpretovaná ako dôsledok vzájomného ovplyvňovania a spolupôsobenia globálnych, národných, regionálnych a lokálnych mechanizmov (Amin 2002 in Matoušek 2014, s. 217).

RÁMČEK 20 - Kontext recepcie kritického realizmu v anglo-americkéj geografii

V 80. rokoch 20. storočia čelili geografi dvom výzvam. Prvou bol ochabujúci záujem o marxistický štrukturalizmus a uvedenie si absencie analytickej rigoróznosti v štrukturalistických výskumoch hospodárskej reštrukturalizácie. Druhou výzvou bolo uvedenie si explanačných limitov pozitivistických interpretácií ekonomickej reštrukturalizácie. Kritický realizmus sa snažil vysporiadať s týmito medzerami a ponúkol nový spôsob ekonomicko-geografického výskumu. Onedlho zaujal pozíciu hegemóna v rámci prúdov myslenia ekonomickej geografie. V 90. rokoch však bol rýchlo o túto pozíciu pripravený postmodernistickou a postštrukturalistickou kritikou. Sayer (2000) v tejto súvislosti tvrdí, že kritický realizmus bol nesprávne označený za opozičný prúd vo vzťahu k postštrukturalizmu a tiež, že bol nesprávne pochopený kriticko-realistický postoj k priestoru ako „*priestor funguje*“, hoci korektne je tento princíp a ústredný záujem kriticko-realistického prístupu vyjadriť „*ako priestor funguje*“.

Pri etablovaní kritického realizmu je produktívne poukázať na intelektuálnu trajektóriu A. Sayera. Začínal ako geograf v rámci priestorovej vedy, neskôr sa začal venovať multidisciplinárnej perspektíve a prešiel na sociologické pracovisko, pričom sám sa označil za postdisciplinárneho vedca. Do istej miery mu to umožňuje aj organizačná štruktúra Sussex University, na ktorej pôsobí. Sú pre ňu charakteristické široko koncipované organizačné jednotky zjednocujúce viaceré vedné perspektívy. Tieto podmienky vytvorili možnosti pre Sayera, aby rozvíjal a testoval svoje koncepcie v širšom sociálno-vednom kontexte. Orientácia na interdisciplinárne vzťahy a kauzálne mechanizmy ho priviedla ku kritike disciplinárnej provinčnosti za jej náchylnosť k redukcionizmu, úzkoprým interpretáciám a chybnému prisudzovaniu kauzality (Sayer 2000 in Pratt 2011, s. 352-3).

Kritický realizmus umožnil fyzickým a humánnym geografom objaviť spoločné metodologické hodnoty. Tento potenciál pre prepojenie oboch oblastí geografického poznávania sa však neredukuje len na metodologické otázky. Sociálne systémy rovnako ako prírodné systémy sú otvorené systémy a vyžadujú si vysvetlenie kauzálnych mechanizmov v rámci príslušnej mierky a rozpoznanie kontingentných, časo-priestorovo špecifických vplyvov (Couper 2015, s. 75). Hlavným cieľom kritického realizmu je prekonávať bariéry medzi rozličnými epistemologickými prístupmi v geografickom myslení, ktoré sú považované za konkurenčné až nezlučiteľné. Práve tento prístup môže napomôcť bádateľsky uchopiť a obsiahnuť komplexnú a multikauzálnu podmienenú geografickú realitu. Ukazuje sa totiž, že tá nie je ani výlučne objektívne existujúca nezávisle od nás (predstava pozitivistickej priestorovej vedy), ani výlučne sociálne produkovaná a reprodukováaná (predstava štrukturalistickej geografie) a nie je ani výlučne individuálnou percepciou (predstava humanistickej geografie). Geografický výskum si preto vyžaduje kombináciu objektivizujúcej epistemológie a sofistifikovaných kvantitatívnych metód s interpretatívnou analýzou, detailnými kvalitatív-

nými výskumami (etnometodologické prístupy, prípadové štúdie) a s výskumom sociálnych produkčných a reprodukčných procesov (Matoušek 2013, s. 21, Hampl a kol. 2008, s. 698).

Kritický realizmus narazil na kritiku, ktorá mala dvojaký charakter. Jednak išlo o jeho eklektizmus a o to, že v zásade nepriniesol nič nové, len kombináciu dovtedy bežne využívaných metód – pozitivistického empirizmu a štrukturalistickej abstrakcie pri hľadaní skrytých štruktúr. Kritici taktiež upozorňovali, že rozlišovanie medzi nevyhnutnými a náhodnými väzbami je problematické a v praxi ťažko použiteľné. Druhý smer kritiky prichádzal z pôdy postmodernej geografie, najmä postmoderného feminizmu za to, že kritický realizmus sa pokúša o vytvorenie novej „veľkej“ teórie, teda totalizujúceho a univerzálneho rámca, ktorý však nie je schopný postihnúť špecifické okolnosti, ktorými sú javy podmienené (Blažek, Uhlíř 2011, s. 32).

Napriek tejto kritike sa kritický realizmus uplatnil ako vplyvný teoretický rámec v spoločenských vedách. V britskej geografii sa ním inšpirovala ekonomická geografia a regionálny výskum. Príkladom je projekt „*Changing Urban and Regional Systems*“, riešený v 80. rokoch (Blažek, Uhlíř 2011, s. 32). Na pôde britskej geografie sa v 80. rokoch viedli aj diskusie o lokalitách (angl. *locality debates*). Boli zamerané na metódy urbánneho a regionálneho výskumu, najmä na vzťah medzi teoretickými otázkami a empirickým výskumom. Podľa Sayera (1991) boli tieto diskusie poznačené konceptuálnymi nejasnosťami, najmä v dôsledku nepochopenia realistickej filozofie. Sayer uvádza predovšetkým nekonzistentnú aplikáciu série dualizmov, či binárnych opozícií (napr.: kontextuálny verus nomologický prístup, nevyhnutnosť verus náhodnosť, teórie verus empiria, všeobecnosť verus špecifickosť). Pri podrobnejšej analýze aplikácie týchto dualít sa podľa Sayera ukázalo, že predpokladané kontrasty sa buď strácajú alebo ich charakterizujú omnoho komplexnejšie vzťahy. Sayer v tejto súvislosti ponúkol dekonštrukciu týchto dualít (Sayer 1991, s. 283-4). Z kritického realizmu čerpal podnety tiež nová regionálna geografia. Aj niektorí súčasní autori vidia v kritickom realizme potenciál, napr. pri výskume migrácií (napr. Bakewell 2010), či v rámci ekonomickej geografie (Jones a Murphy 2010) (Couper 2015, s. 82).

V slovenskej geografii nebol kritický realizmus výraznejšie reflektovaný. Zmieňujú sa o ňom niektoré teoreticky zamerané prehľadové práce. Na využitie koncepcií transcendentálneho realizmu vo fluválnej geomorfológii upozornili M. Lehotský (2003), M. Lehotský a J. Novotný (2006).

6.4 FEMINIZMUS A FEMINISTICKÁ GEOGRAFIA

Feminizmus predstavuje súbor ideí a koncepcií, ktoré sa prednostne sústredujú na nerovné mocenské vzťahy medzi mužmi a ženami v súčasnom svete. Na rozdiel od univerzalistických pohľadov pozitivizmu, humanizmu a marxizmu, ktoré sa vyznačovali hľadaním všeobecných vysvetlení nášho sveta (napr. zákony priestorovej organizácie, zdieľaná percepcia miest, skryté štruktúry triednych vzťahov), feminizmus prišiel s ich kritikou. Tá zdôraznila, že ľudia sú rozliční a existujú medzi nimi nerovné vzťahy, ktoré sú pre život veľmi dôležité. Zohľadnenie tejto diferenciácie ľudí považuje feministická geografia za predpoklad získania neskresleného a kompletného obrazu priestoru a ľudí v ňom (Cresswell 2013, s. 148, Daněk 2013, s. 91).

6.4.1 Feminizmus a situovanosť poznania

Základným zdrojom ideových inšpirácií sa pre feministickú geografiu stal feminizmus. V jeho vývoji sa rozlišujú tri vlny (Peet 1998, s. 248-9, Blažek, Rochovská 2006, s. 14). Prvá vlna sa objavila v polovici 18. storočia v súvislosti s rozšírením osvietenstva v Anglicku a Francúzsku. Jej základným programom bol boj žien za rovnoprávnosť a priznanie základných ľudských práv a slobôd. Príkladom sú snahy francúzskej spisovateľky **Olympe de Gouges** (1748-1793), ktorá vo svojej práci „*Déclaration des droits de la Femme et de la Citoyenne*“ (slov. Deklarácia práv ženy a občianky) z r. 1791 požadovala, aby sa práva definované v Deklarácii práv človeka a občana prijatej počas francúzskej revolúcie vzťahovali aj na ženy. V Anglicku rovnoprávnosť žien presadzovali John Stuart Mill a najmä anglická spisovateľka írskeho pôvodu **Mary Wollstonecraft-Godwin** (1759-1797), autorka spisu „*A Vindication of the Rights of Woman*“ z r. 1792 (Havelková 2004 in Blažek, Rochovská 2006, s. 14). Problematika ženských práv sa výraznejšie začala diskutovať v súvislosti s nástupom kapitalizmu a rozpadom feudálnych štruktúr, v rámci ktorých mala väčší význam stavovská ako rodová diferenciácia. Malo to súvis s problémom nerovnakého postavenia žien vo vzťahu k majetkovým právam, volebnému právu a právu na vzdelanie. Prechod od predindustriálnej k industriálnej spoločnosti bol spojený so zhoršením sa spoločenského postavenia žien. V dôsledku rastúcej úlohy peňazí a rozdelením činností na platené a neplatené, začína byť žena výraznejšie závislá od muža, ktorý sa venuje finančne honorovanému zamestnaniu, zatiaľ čo žena zostáva v domácnosti a jej hlavnou úlohou je starostlivosť o deti. Výsledkom je rastúca spoločenská izolácia žien (L. Pospíšilová, K. Pospíšilová 2014, s. 103). Príkladom aktivít žien usilujúcich sa zmeniť túto situáciu je konvent v Seneca Falls, kto-

rý v r. 1848 zorganizovali Elizabeth Cady Stanton a Susan B. Anthony. Bola na ňom prijatá deklarácia požadujúca rovnoprávnosť postavenia žien v USA (Peet 1998, s. 248). Prvá vlna feminizmu vyvrcholila radikálnym hnutím sufražetiek (názov pochádzajúci z latinského suffragium = volebný hlas) za uzákonenie všeobecného volebného práva v USA a Veľkej Británii. Prvá vlna feminizmu doznievala v 30. rokoch 20. stor. po uzákonení volebného práva žien v mnohých krajinách⁹⁸. Druhá vlna feminizmu sa začala prejavovať v 60. rokoch 20. stor. a jej hlavnou črtou je presadzovanie rešpektu k odlišnosti, či inakosti. Hlavné úsilie bolo orientované na dosiahnutie toho, aby boli ženské aktivity a ženské vlastnosti považované za rovnako hodnotné ako vlastnosti a aktivity mužov. Teoretickou inšpiráciou pre druhú vlnu feminizmu sa stali myšlienky francúzskej existencionalistickej filozofky **Simone de Beauvoir** (1908-1986), najmä jej kniha „*Le Deuxième Sexe*“ (slov. Druhé pohlavie) z r. 1949 (v r. 1953 vyšiel jej anglický preklad). Išlo o fenomenologickú analýzu životnej, vtelenej skúsenosti, ktorá vyústila k jej tvrdeniu, že pohlavie (sex) a rod (gender) sú dve rozličné veci. Rod (gender) je podľa nej sociálne konštruovaný. Kolektívne máme určité predstavy o mužskom a ženskom správaní a črtách a sme socializovaní do týchto predstáv už od raného detstva. V procese socializácie sa takto vytvára rozdiel medzi pohlavím a rodom (genderom). Sme vystavení zjavným stereotypom (napr. dievčatá majú ružové a chlapci modré odevy, chlapci sa hrajú s autičkami a dievčatá s bábikami a pod.). Prostredníctvom týchto stereotypov, školskej výchovy, kníh, televízie, reklám a pod. sa deti učia, čo je ženské a čo mužské. Ak nie sú konformné s touto predstavou, sú ostrakizované, vysmievané a šikanované (Cresswell 2013, s. 155-6, Couper 2015, s. 116-7). Odhalenie rodu ako sociálne konštruovanej veci nám napovedá aj o tom, prečo muži a ženy žijú odlišným spôsobom. Beauvoirová (1949) zdôraznila relačný charakter rodovej identity. Žena je konštruovaná vo vzťahu a v opozícii k mužovi. Podobne ako iné binarity v západnom myslení, ani binarita muž-žena nie je rovnomerne oceňovaná. Napríklad vo francúzštine a angličtine slovo označujúce muža („homme“, „man“) sa tiež používa na všeobecné označenie človeka. Muž je normou, archetypálny človek, kým žena je niečo iné. Beauvoirová (1949) ilustruje, že táto nerovnosť sa objavuje už v prácach antického filozofa Aristotela, či v príbehu o Adamovi a Eve v Biblii. Žena je „druhým pohlavím“, vždy podriadeným dominantnému mužovi. Rodové (genderové) vzťahy sú teda podľa Beauvo-

98 Prvou krajinou, v ktorej získali ženy právo voliť (nie byť volené) sa v r. 1893 stal Nový Zéland (v tom čase britská kolónia), ku ktorému sa v r. 1902 pridala Austrália. V r. 1906 bolo všeobecné volebné právo zavedené vo Fínsku, ktoré bolo v tomto období autonómnou oblasťou Ruska. V Československu bolo zavedené všeobecné volebné právo v r. 1920. V USA bolo zavedené v r. 1920, vo Veľkej Británii v r. 1928, avšak vo Francúzsku až v r. 1945.

irovej vo svojej podstate hierarchické a tento ich patriarchálny charakter funguje na mnohých úrovniach (Couper 2015, s. 117). Druhá vlna feminizmu teda priniesla posun od vnímania potrieb rovnoprávnosti a rovnosti k požiadavke rešpektovania odlišnosti, resp. rovnosti v rozdielnosti. Tematicky sa to prejavilo záujmom o otázky sexuality, rodičovstva, mocenských mechanizmov a politických vzťahov. Zdôrazňovala sa jednotnosť súkromnej, rodinnej sféry na jednej strane a verejnej, politickej sféry na strane druhej. Obe sféry mali byť prístupné pre obe pohlavia (Blažek, Rochovská 2006, s. 15). V ďalšom vývoji sa feministické myslenie rozvíjalo v tzv. tretej vlne (postfeminizmus) v podobe veľkého množstva myšlienkových prúdov, pričom typické sú najmä otázky vzťahu genderu (rodu) a iných kategórií, ktoré formujú identitu. Identita je koncipovaná ako fluidná, teda premenlivá a reagujúca na sociálny a kultúrny kontext. Je skôr procesom ako vecou. Hlavným konceptom je tu kríženie (intersekcionalita) nerovností. V tomto prípade sa už neskúma kombinácia nerovností ako oddelených kategórií, ale do popredia sa dostáva prepojenosť jednotlivých kategórií, ktoré sa ovplyvňujú a ktoré ľudia prežívajú súčasne (L. Pospíšilová, K. Pospíšilová 2014, s. 107, 116).

Podobné členenie predstavila L. McDowell (1993 in Couper 2015, s. 120), ktorá rozlišuje tri hlavné perspektívy feministického výskumu – empirický feminizmus, feministickú teóriu stanoviska a postmoderný, resp. postštrukturalistický feminizmus. Empirický feminizmus sa prednostne sústredil na objektívne štúdium a mapovanie nerovného postavenia žien v spoločnosti, vede, trhu práce, mestských a vidieckych sídlach a podobne. Využíval zaužívanú metodológiu priestorovej a štatistickej analýzy. Feministická teória stanoviska sa od empirického feminizmu líšila v chápaní nerovnosti. Kým empirický feminizmus nerovnosť chápal ako uniformnú a teda nediferencovanú, teória stanoviska to považuje za maskulínny prístup, ktorý je necitlivý k diferencovanej povahe nerovností. Išlo teda o posun od esencializmu k sociálnemu konštruktivizmu a uvedomenie si situovanosti a pozicionality poznania. Postmoderný feminizmus (postfeminizmus) je spojený predovšetkým s postkoloniálnou kritikou, ktorá spochybnila rod (gender) ako najdôležitejšiu sociálnu kategóriu. Podľa kritikov sa týmto ignorujú iné typy diferencií (na báze rasovej, etnickej, religióznej, triednej, vekovej príslušnosti, podľa sexuálnej orientácie, resp. príslušnosti k niektorej zo skupín mentálneho alebo telesného postihnutia), čo znemožňuje úplné pochopenie sociálnych vzťahov. (Couper 2015, s. 123-5).

K významným teoretikám súčasného feminizmu patria napr. Donna Haraway, Sandra Harding a Judith Butler. **Donna Haraway** (*1944) je americká bioložka, filozofka a teoretička vedy, ktorá pôsobí na Kalifornskej univerzite v Santa Cruz. K jej najvýznamnejším prácam patria *„A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Cen-*

ture“ z r. 1985, „*Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspectives*“ z r. 1988, „*Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*“ z r. 1991. Haraway predstavila feministickú víziu prepojenia človeka a nových technológií v identite bezpohlavného kyborga, ktorého využíva ako metaforu odporu voči záväznosti rodovej dichotómie, čím sa zaradila k priekopníckam posthumanistického prúdu myslenia (pozri kapitolu 7.3.).

Sandra Harding (*1935) je americká filozofka a teoretička feminizmu a postkolonializmu, ktorá pôsobí na Kalifornskej univerzite v Los Angeles. K jej najvýznamnejším prácam patria „*The Science Question in Feminism*“ z r. 1986, „*Is Science Multicultural ? Postcolonialism, Feminism and Epistemologies*“ z r. 1998, „*The Standpoint Theory Reader*“ z r. 2004. Obidve tieto autorky výrazne prispeli k rozvoju feministickej epistemológie. Haraway predstavila koncept situovaného poznania ako alternatívu k maskulínnemu pohľadu neutrálnej, objektívnej a racionálnej vedy. Hardingovej prínos spočíva v jej participácii na formulovaní feministickej teórie stanoviska (angl. *standpoint theory*) (spolu s Dorothy Smith, Nancy Hartsock, Hillary Rose a Patricie Hill Collins). Východiskom týchto snáh je sociálno-konstruktivistický prístup, ktorý predpokladá, že poznatky sú sociálne konštruované, teda rozliční ľudia môžu vytvoriť rozličné poznanie. Z toho vyplýva potreba uznania parciálnosti vlastného pohľadu a miesta jeho vytvárania. Nezúčastnený pohľad objektívnej vedy prinášajúci univerzálne vysvetlenia je pohľadom odnikiaľ, teda také miesto neexistuje. Každé poznanie je vytvárané odnikiaľ, z určitých miest a z určitých pozícií v spoločnosti, je teda platné pre tieto miesta a spoločenské pozície. Poznanie je teda situované (angl. *situated knowledge*). Jeho významnou črtou je teda vtelenosť, čiže akési včlenenie do tela (angl. *embodiment*). Späťe je s každodennou skúsenosťou aktérov. Vo feministickej teórii táto vtelená skúsenosť implikuje rodovú podmienenosť sociálnej konštrukcie poznania. Väčšiu objektivitu je možné dosiahnuť zahrnutím viacerých miest a stanovíšť, čo umožní zohľadnenie väčšieho počtu otázok, perspektív a interpretácií. Za osobitne cenné sa považujú lokácie a stanovištia marginalizovaných skupín, pretože z nich môžu byť produkované určité druhy pravdy, ktoré nie sú prístupné pre vedcov z vyšších spoločenských vrstiev (Blažek, Rochovská 2006, s. 105, 147, Cresswell 2013, s. 157, Daněk 2013, s. 102).

Feministická teória stanoviska teda vychádza z rozhodujúcej úlohy individuálnej skúsenosti v ľudskom vnímaní, vytváraní názorov a produkcii poznatkov. Inšpirácie hľadá i v marxizme, najmä v téze o vplyve výrobných vzťahov a práce na vnímanie, správanie a poznanie človeka. Feministická teória stanoviska tvrdí, že ženy sú ovplyvňované sociálnymi a politickými silami, ktoré formujú ich pohľad na svet. Spoločnosť je štruktúrovaná mocenskými vzťahmi, pričom tieto vytvárajú nerovné spoločenské postavenie.

Životy žien sa v dôsledku toho systematicky a štrukturálne líšia od životov mužov. Očakáva sa od nich niečo iné ako od mužov. Majú rôzne práva a povinnosti. Politické a ekonomické sily formujú u žien odlišné zručnosti ako u mužov. Feministická teória stanoviska nabáda ženy, aby sa zapojili do intelektuálneho zápasu a odmietli zavedené mocenské vzťahy privilegujúce mužov (Cresswell 2013, s. 157, Farkašová 1993 in Blažek, Rochovská 2006).

Judith Butler (*1956) je americká filozofka, ktorá pôsobí na Kalifornskej univerzite v Berkeley. K jej najvýznamnejším prácam patria „*Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*“ z r. 1990, „*Bodies That Matter: On the Discursive Limits of „Sex“*“ z r. 1993 a „*Undoing Gender*“ z r. 2004. Jej myslenie je ovplyvnené filozofmi J. L. Austinom (koncept rečových aktov), M. Foucaultom (formovanie diskurzu vo svetle analýzy vzťahu moc-subjekt) a feministickou spisovateľkou M. Wittig (spochybnenie kategórie ženy založenej na povinnej heteronormatívnej schéme). Butler je považovaná za predstaviteľku prechodu k postfeminizmu, najmä v súvislosti s kritikou tradičného feminizmu a spochybnením kategórie ženy ako umelého konštruktu patriarchálneho diskurzu slúžiaceho na presadzovanie záujmov žien. To podľa nej viedlo k vylúčeniu mnohých kategórií žien (napr. lesbičky, bezdetné ženy, ženy z nezápadných spoločností). Butler kladie dôraz na procesúálnu stránku konštrukcie rodovej identity prostredníctvom každodenných prejavov (performativity) a konania (napr. správanie, reč, gestá, oblečenie). Rod (gender) podľa nej nie je daný, ani naučený a vhlbený do identity, ale naopak je založený na samotnom konaní. Človek teda nemá rodovú identitu, človek ju koná. Tento identitu produkujúci proces nemá pritom izolovaný, jednorazový charakter, ale je sériou opakovaných a intencionálnych konaní. Butler sa preto v rámci skúmania upriamuje na každodenné dianie v autentických miestach (*in situ*) a na dialóg s týmto prostredím bez nutnosti reprezentatívnych vyjadrení. To Butler priviedlo k teórii nereprezentatívnosti N. Thrifta (Blažek, Rochovská 2006, s. 138).

6.4.2 Kľúčové koncepty feminizmu a feministickej geografie

K relevantným konceptom feministickej geografie sa zaradili gender, maskulinita, feminita, genderové stereotypy a patriarchát.

Kategória *genderu* (rodu) sa v ohnisku záujmu feministickej geografie ocitla v 80. rokoch 20. storočia. Ako analytická kategória nahradila kategóriu ženy. Gender zdôrazňuje jednak spoločenské utváranie charakteristík oboch pohlaví ako aj kritiku chápania človeka ako univerzálnej (nediferencovanej) kategórie. Nedá sa totiž predpokladať, že všetky ženy sú rovnaké, ich identita sa popri biologickom pohlaví odvíja aj od veku, farby pleti,

sexuálnej orientácie, vzdelania, spoločenského postavenia a pod. Zásluhou uvedomenia si heterogenity ženskej identity sa prehodnotili metodologické prístupy a feministická analýza sa začala zaoberať aj procesmi konštruovania rozličných typov maskulínit a femínit a ich štrukturálnou a symbolickou podstatou (Sokolová 2004 in L. Pospíšilová, K. Pospíšilová 2014, s. 105).

Feminita a maskulinita predstavujú súbor charakteristík, ktoré sú v určitom spoločenskom kontexte späté s daným pohlavím. Tieto charakteristiky si daná spoločnosť osvojuje vo forme podvedomých schém vnímania a konania, ktoré P. Bourdieu nazval *habitusom*. Aj keď genderové role nie sú vrodené, počas života sa stávajú akousi prirodzenosťou, doslova sa vpisujú do tiel – vteliujú sa. Vytváranie a udržiavanie tejto „ilúzie“ ľudia uskutočňujú tým, že svoju genderovú príslušnosť neustále hrajú. Správajú sa tak, aby boli ako ženy resp. muži identifikovaní. V prípade nesprávneho správania spoločnosť pristupuje k sankciám až k exklúzii týchto jedincov (L. Pospíšilová, K. Pospíšilová 2014, s. 105-6).

Významnou analytickou kategóriou feministickej geografie sú *genderové stereotypy*. Ide o typické vlastnosti, ktoré pripisujeme mužom a ženám, pričom sa predpokladá, že ich zdieľajú všetci príslušníci daného pohlavia. Pokiaľ nie sú jednotlivci schopní tieto predstavy naplniť, cítia sa byť odlišní a sú spoločnosťou stigmatizovaní (L. Pospíšilová, K. Pospíšilová 2014, s. 106). Významným konceptom feministickej geografie je *patriarchát*. Teória patriarchátu ho objasňuje ako systém, v ktorom sú muži ako skupina nadradení ženám ako skupine, resp. ako systém sociálnych štruktúr a činností, ktorými muži ovládajú, utláčajú a vykorisťujú ženy (Price 2009, Pratt 2009 in Daněk 2013, s. 93). Pratt (2009) pritom rozlišuje paternalistický (otcovský) patriarchát (angl. *paternal patriarchy*) a fraternalistický (bratský) patriarchát (angl. *fraternal patriarchy*). Prvý je rozšírený v tradičných spoločnostiach so silným postavením otca v rámci rodiny a jeho autoritou, ktorej sa podriaďujú aj mladší muži. Druhý je spojený so súborom vzťahov medzi mužmi v občianskej spoločnosti, vytvára mužskú solidaritu, ktorá im umožňuje ovládať ženy. Práve fraternalistický patriarchát je terčom feministickej kritiky a aktivizmu (Daněk 2013, s. 93).

6.4.3 Hlavné smery feministickej geografie

Feministická geografia je konglomerátom rozličných prúdov myslenia, čo viedlo mnohých autorov k preferovaniu používania plurálu v podobe feministické geografie (u nás Blažek a Rochovská 2006). V geografickej literatúre je možné nájsť množstvo klasifikácií feministickej geografie. L. McDowell predstavila epistemologické členenie na empirickú feministickú

geografiu, feministickú geografiu na báze teórie stanoviska a postmodernistickú feministickú geografiu. R. Pain a G. Pratt uvádzajú chronologické členenie na geografiu žien, socialisticko-feministickú geografiu a feministické geografie odlišnosti. R. Panelli uvádza vecné členenie na skúmanie žien v geografii, socio-materiálne feministické geografie a socio-kultúrne feministické geografie (Blažek, Rochovská 2006, s. 68).

Feminizmus sa na pôdu geografie dostal v súvislosti s analýzou postavenia žien v rámci vlastnej vednej disciplíny. Paradoxne k tomu prispel muž – americký kultúrny geograf **Wilbur Zelinsky** (1921-2013), ktorý v r. 1973 uverejnil článok „*The strange case of the missing female geographer*“ (slov. Neobvyklý prípad chýbajúcej geografky), v ktorom poukázal na zaostávanie geografie za inými vednými disciplínami v emancipačnom hnutí žien. Príčinu videl v sexizme ako aj v inštitucionálnych pravidlách, tradíciách a zaujatosti voči ženám v rámci dominantne maskulínnej disciplíny. Na túto prácu nadviazali ďalší autori, ktorí potvrdili nízke alebo žiadne zastúpenie žien v rozličných geografických inštitúciách (katedry, ústavy, redakčné rady, geografické vedecké spoločnosti, významnejšie decízne pozície a pod.) (Johnston 2009, s. 45).

Feministické myslenie v geografii poukázalo, že väčšina z toho, čo bolo chápané ako skúmanie spoločnosti, bolo v skutočnosti len mužským skúmaním jej mužskej časti. Podrobilo kritike dovtedajšie prístupy – humanistickú geografiu, marxistickú geografiu, realizmus i teóriu štruktúracie. Ako príklad je možné uviesť kritiku humanistickej geografie a ňou chápaného konceptu miesta v zmysle časti priestoru, ktorému ľudia pripisujú význam a v ktorom sa cítia bezpečne. Ide o miesto ako domov. Z feministickej perspektívy sa však domov môže tiež spájať so strachom a s domácim násilím. Marxistickej geografii vyčítali preceňovanie významu sociálnych tried vo vzťahu k významu sociálnych rolí. Na báze interferencie ideových inšpirácií feministickej geografie a marxizmu sa sformovala socialistická feministická geografia, ktorá študovala vzťah medzi genderovými rozdielmi a ekonomickým rozvojom kapitalistickej spoločnosti (L. Pospíšilová, K. Pospíšilová 2014, s. 110-2).

V 90. rokoch sa sformovala feministická geografia odlišnosti/inakosti (angl. *feminist geographies of difference*), najmä pod vplyvom nástupu postmodernej geografie. Tá je omnoho citlivejšia k diferencii, odlišnosti a otázkam minorít. Charakterizujú ju tri hlavné črty. Prvou je, že kategória genderu je diskutovaná aj mimo duality muž-žena. Feministickí geografi sú omnoho všímavější k odlišnostiam v konštrukcii genderových vzťahov na báze rasy, etnickej, národnostnej, religióznej, vekovej či sexuálnej príslušnosti. Druhou črtou je zvýšený záujem feministickej geografie o široké spektrum sociálnych teoretických koncepcií, ako sú napr. psychoanalýza, kultúrna te-

ória a postštrukturalizmus za účelom hľadania lepšieho pochopenia spôsobov formovania genderových vzťahov a identít. Pod vplyvom týchto teoretických koncepcií sa rozvinul bohatší dialóg feministickej geografie s inými prúdmi kritickej geografie, napr. s postkolonializmom. Treťou črtou je explicitný odklon od objektivistických epistemológií a príklon ku konštruktivisticky ladenému situovanému poznaniu (Pratt 2000, s. 261).

Počiatky etablovania a inštitucionalizácie feministickej geografie spadajú do 70. rokov 20. storočia. Na pôde britskej geografie sa v r. 1979 sformovala pracovná skupina (Women and Geography Study Group of the Institute of British Geographers - WGSJ)⁹⁹, ktorá v r. 1984 vydala kolektívnu prácu pod názvom „*Geography and Gender: An Introduction to Feminist Geography*“, ktorá sa stala jednou z kánonických prác feministickej geografie. V tejto publikácii je feministická geografia definovaná ako štúdium toho, ako sociálne konštruované rodové štruktúry formujú a transformujú priestor do projektu, ktorého cieľom je prostredníctvom spoločenskej zmeny ukončiť rodové nerovnosti (Peet 1998, s. 270). Z tejto definície vyplýva spoločenská angažovanosť feministickej geografie, pretože jej cieľom nie je vytvorenie všeobecnej teórie, ale takých teórií, ktoré prispievajú k zmene postavenia žien v spoločnosti. Ide o politický cieľ, čím sa feministická geografia svojou povahou približuje k marxistickej geografii (Daněk 2013, s. 93). Neskôr WGSJ vydala ďalšie bazálne texty – napr. „*Feminist Geographies: Exploration in Diversity and Difference*“ z r. 1997 a „*Geography and Gender Reconsidered*“ z r. 2004. Prostredníctvom týchto textov je možné sa oboznámiť s vývojom, prístupmi, perspektívami a záujmami feministickej geografie ako významnej oblasti humánno-geografického výskumu (Nayak, Jeffrey 2011, s. 136). V r. 1994 začal vychádzať aj špecializovaný časopis pod názvom „*Gender, Place and Culture*“.

Významnými reprezentantkami feministickej geografie sú **Janet D. Momsen** a **Janet Townsend**, ktoré v r. 1987 uverejnili prácu „*Geography and Gender in the Third World*“. Ide o prvú prácu, ktorá sa zamerala na rodovú problematiku v krajinách tretieho sveta (Egypt, Bangladéš, Bolívia, Thajsko, Sri Lanka a ďalšie), pričom poukázala na meniacu sa pozíciu mužských a ženských rolí v závislosti od meniacich sa miest.

Vplyvnou reprezentantkou feministickej geografie je britská geografka **Linda McDowell** (*1949), ktorá študovala na univerzitách v Cambridge a University College London a pôsobila na Open University, v Cambridge, na London School of Economics a University College London. V súčasnosti pracuje v Oxforde. Bola jednou zo zakladateľiek WGSJ. K jej najvýznamnejším prácam patria monografia „*Capital Culture: Gender at Work in the City*“

99 Skupina vznikla pod názvom „Women in Geography Working Party“ (Hall 2011, s. 308).

z r. 1997, „*Gender, Identity and Place*“ z r. 1999, „*Redundant Masculinities ? Employment Change and White Working Class Youth*“ z r. 2003 a „*Working Lives: Gender, Migration, and Employment in Britain , 1945-2007*“ z r. 2013. McDowellová prispela k rozvoju feministicko-geografického myslenia v troch rovinách. V rámci prvej roviny stála v popredí úsilia o teoretické uchopenie vzťahov medzi vtelenou povahou rodových identít a meniacim sa charakterom obslužnej práce, čo neskôr rozšírila do výskumu rodovej povahy jednotlivých pracovísk a pracovných miest (napr. detailné štúdium rodových identít prejavovaných obchodnými bankármi v londýnskom finančnom centre). McDowellová študovala aj maskulínne aspekty. Príkladom je jej výskum problémov mladých mužov s nízkou alebo žiadnou kvalifikáciou so vstupom na trh práce. Druhou rovinou prínosu je jej kombinácia štrukturalistických a postštrukturalistických prístupov pri snahe o porozumenie formovania a reprodukcie identity na pracoviskách. Sústredila sa na hodnotenie vzťahov medzi identitou, nerovnosťou a transformáciou trhu práce, pričom najväčšiu pozornosť venovala prelínaniu rodových identít a triednych vzťahov. Sproblematizovala tradičnú binárnu separáciu, v rámci ktorej sa triedne vzťahy chápali ako funkcia verejnej sféry, kým rodové vzťahy sa obmedzovali na súkromnú sféru (domov). Poukázala na nevyhnutnosť zohľadňovania intersektie medzi štrukturálnymi nerovnosťami a genderom, pričom sa koncentrovala na triednu štruktúru žien. V tretej rovine prínos McDowelovej spočíva v jej rozvoji feministickej metodológie, opierajúc sa o kvalitatívne prístupy. Zaslúžila sa o rozšírenie aplikácie etnometodologických prístupov (zúčastnené pozorovanie, interwiev, orálna história) v humánnej geografii. Kritizovala neutrálnu pozíciu objektívnej vedy a zdôrazňovala nevyhnutnosť reflexie situovaného charakteru akademických poznatkov (Hall 2011, s. 309-311). McDowelová spolupracovala s inou britskou geografkou Doreen Massey pri výskume zmien genderových vzťahov počas ekonomickej transformácie britských regiónov. Ukázali, že napriek priestorovej reorganizácii kapitalizmu nedochádza k oslabovaniu patriarchálnych vzťahov (McDowel, Massey 1984 in Daněk 2013, s. 98).

Ďalšou poprednou predstaviteľkou feministickej geografie je britská geografka **Gillian Rose** (*1962), ktorá vyštudovala univerzity v Cambridge a Londýne (University of London). Pôsobila v Edinburghu a v súčasnosti je na Open University. V r. 1993 uverejnila kánonickú prácu „*Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*“. Geografiu v nej podrobila kritike z radikálno-feministických a marxistických pozícií za jej charakter maskulínnej vednej disciplíny, v ktorej ženy nemajú prístup k produkcii geografických poznatkov. Je to dané už výberom výskumných tém. Geografia je podľa nej v réžii dominancie bielych, buržoázných a heterosexuálnych mužov, čo sa prejavuje zohľadňovaním mužských skúseností a ich zovšeobec-

ňovaním na celú populáciu. Pri výskume žien sa to prejavuje hodnotením ich správania a postojov z mužskej perspektívy a mužských kritérií normality (Blažek, Rochovská 2006, s. 161). Roseová ilustruje privilegované postavenie maskulínnych poznatkov na príklade konštrukcie dualizmu medzi prírodou a kultúrou. Demonštruje prenikavý a všadeprítomný charakter tejto binárnej opozície prostredníctvom diskusie o dvoch prúdoch myslenia. Prvým je sociálno-vedný prúd, ktorý spočíva v maskulinizovanom racionálnom hľadanií objektívnej pravdy a druhý je estetický prúd, ktorý feminizuje miesta a krajiny (Mahtani 2011, s. 329). Roseová sa inšpirovala Derridom a jeho konceptom falogocentrizmu spájajúcim koncepty falocentrizmu (umiestňuje muža do centra spoločenského diania) a logocentrizmu. Tento koncept vyjadruje spôsoby, akými patriarchálne modely dokážu ovplyvniť myslenie a vytvoriť nový jazyk, ktorý môže byť spojený s nadvládou rozumu, logiky, či falických modelov subjektivity (Pachmanová 2001, s. 228).

K mladšej generácii feministických geografiek sa radí britská geografka **Gill Valentine** (*1965), ktorá pôsobí na univerzite v Sheffielde. V minulosti pracovala ako novinárka a neskôr vyučovala na univerzitách v Readingu, Leedse a Manchestri. K jej relevantným prácam z pohľadu feministickej perspektívy patria „*Geography of Women's Fear*“ z r. 1989, „*(Hetero)sexing Space: Lesbian Perceptions and Experiences of Everyday Spaces*“ z r. 1993, „*Mapping Desire: Geographies of Sexualities*“ z r. 1995 (spolueditorstvo s D. Bellom), „*Public Space and the Culture of Childhood*“ z r. 2004. Valentine rozvíja najmä tému sexuality, sexuálnych identít s osobitným zreteľom na lesbickú identitu, časopriestorové aspekty konania lesbičiek a ich preferencií miest bývania, vnútorných vzťahov v lesbických komunitách a vzájomných väzieb strachu medzi lesbičkami a majoritnou spoločnosťou. Inými oblasťami jej záujmu sú geografia detí a telo ako predmet geografického výskumu (Blažek, Rochovská 2006, s. 166-7).

Feministická geografia sa objavila ako nástupca ženského hnutia a ako časť radikálnej geografie. Záujem feministickej geografie sa postupne presunul z ontologických otázok na epistemologické a metodologické problémy a na diferenciáciu špecifických vízií a predstáv o povahe priestoru, miesta a geografického prostredia (Peet 1998, s. 290). Feministické koncepcie výrazne ovplyvnili geografické myslenie. Išlo predovšetkým o transformáciu spôsobu realizácie geografického výskumu, ktorý sa už nechápe ako hodnotovo neutrálny a objektívny. Geografické poznatky sú sociálne konštruované a situované (Nayak, Jeffrey 2011, s. 148). Feministické témy sa stali integrálnou súčasťou geografického bádania. Feministická geografia otvorila pre geografický výskum nielen verejnú sféru rodových vzťahov na trhu práce, ale i súkromnú a intímnu sféru rodových vzťahov v rodine. Prispela k rozšíreniu používania a rozpracovaniu kvalitatívnych výskumných metód

a techník. Rozšírila tematický záber geografického bádania o otázky rozličných menšinových identít.

V slovenskej geografickej komunite sa zatiaľ feministické prístupy reflektovali len okrajovo. Prehľad teoreticko-metodologických problémov feministickej geografie priniesla práca Mateja Blažeka a Aleny Rochovskej „*Feministické geografie*“ z r. 2006. A. Rochovská sa čiastočne o feministickú perspektívu opierala v rámci širšie koncipovaného výskumu chudoby, v ktorom poukázala na ženy ako na zraniteľnú skupinu, ktorá je výraznejšie ohrozená chudobou (Rochovská 2005).

6.5 NOVÁ REGIONÁLNA GEOGRAFIA

Záujem o regionálnu geografiu sa vytratil v 50. rokoch 20. storočia po úpadku tradičnej regionálnej geografie a nástupe priestorovej vedy. Rastúca nespokojnosť viacerých prominentných, najmä politických geografov s vývojom priestorovej vedy a štrukturalistického marxizmu viedla od konca 70. rokov 20. storočia k výzvam na obnovu regionálnej geografie. Išlo o súčasť hľadania strednej cesty medzi sústredením sa na všeobecné procesy a univerzálne mechanizmy na jednej strane a na zdôrazňovanie partikulárnych a unikátnych črt na strane druhej. Jedným z prvých reprezentantov týchto snáh je **John Fraser Hart** (*1924), ktorý absolvoval Northwestern University, počas druhej svetovej vojny pôsobil ako dôstojník a inštruktor vojenských pilotov, po vojne začal vyučovať na University of Georgia, neskôr prešiel na Indiana University a od r. 1967 až do odchodu do dôchodku v r. 2015 pôsobil na University of Minnesota. K jeho najdôležitejším prácam patrí článok „*The highest form of the geographer's art*“ z r. 1982, v ktorom označil regionálnu geografiu za najvyššiu formu geografického majstrovstva. Poukázal na to, že geografické bádanie nemá len charakter prírodovedného výskumu (*science*), ale aj povahu humanistického skúmania (*art*) a teda si vyžaduje ako zvládnutie rigorózných vedeckých metód, tak aj fundamentálne porozumenie ľudským hodnotám, potrebám a túžbam (Hart 1982).

Tieto snahy o rekonštrukciu regionálnej geografie pokračovali počas 80. rokov 20. storočia. Teoretické inšpirácie hľadali najmä v Giddensovej teórii štrukturácie, geografii času a kritickom realizme. Neskôr boli obohatené o postštrukturalistické prístupy. Tento vývoj vyústil do vzniku viacerých verzií novej regionálnej geografie. A. Jonas (1988, s. 101) v tejto súvislosti uviedol tri dôvody, pre ktoré je ju možné považovať za rekonštruovanú regionálnu geografiu. Prvým dôvodom je, že nová regionálna geografia prepojíla záujem tradičnej regionálnej geografie o unikátnosť jednotlivých miest a regiónov a areálovú diferenciáciu, ktorý bol príznačný pre Hartshornovskú

chorologickú koncepciu, s kritickou sociálnou teóriou a realistickou filozofiou vedy. Išlo tu teda o uvedenie potreby špecifikovať situované a kontingentné podmienky, ktoré môžu viesť k priestorovo variabilným efektom pôsobenia kauzálnych mechanizmov. Realizmus taktiež identifikoval aj recipročnú väzbu. Rozličné kombinácie vlastností štruktúr môžu takto byť príčinou vzniku a produkcie lokálnych unikátnych efektov. Za priekopníčku výskumu v tomto smere je považovaná Doreen Massey, ktorá poukázala na vzťahy medzi lokálnou unikátnosťou a všeobecným procesom ekonomickej reštrukturalizácie priemyslu (Massey 1984 in Jonas 1988, s. 101). Druhým dôvodom je podľa Jonasa (1988) oživenie a znovuosvojenie si prístupov francúzskej geografickej školy Paula Vidala de la Blachea, ktoré sa objavuje v rámci obohatenia jej metodologického aparátu o prístupy a metódy geografie času a teórie štruktúry. Ide predovšetkým o štúdium väzieb medzi konaním a štruktúrou v lokalizovanej reprodukcii praktického každodenného života v prostredí sociálnych interakcií. Tretím dôvodom je, že je rekonštruovaná v tom zmysle, že obsahuje posun mierky výskumu. Nomoteticky orientovaná priestorová veda prisúdila regiónu konkrétnu úroveň priestorovej mierky, nachádzajúcu sa medzi národnou a lokálnou úrovňou. Nová regionálna geografia priniesla mierkový posun svojich záujmov nadol na lokálnu mierkovú úroveň (malé mestá, vidiecke komunity, komunity pracujúcej triedy a pod.) (Jonas 1988, s. 101).

Od obnovení (rekonštruovanej) regionálnej geografie sa už neočakávali opisy všetkého, čo môže byť inventarizované a katalogizované v určitom území. Namiesto toho sa do ohniska záujmov dostalo hlbšie teoretické rozpracovanie konceptu regiónu z viacerých perspektív, najmä v širšom kontexte sociálnych procesov. Ústrednou črtou bol obrat od esencialistického ku konštruktivistickému prístupu. Nová regionálna geografia začala teda chápať región ako sociálny konštrukt. Výskum sa sústredil na spôsoby, akým sa regióny vynárajú ako zo sociálnych procesov vo svete, tak aj z rozličných druhov výskumných procesov v rámci geografie a ďalších sociálnych vied. Regióny sú chápané ako produkt týchto procesov a nie ako stabilné a objektívne existujúce celky vo svete, ktoré len čakajú na svoje objavenie, zmapovanie, či spočítanie. Regióny sú však i aktívnou silou, ktorá pôsobí v rámci konštituovania týchto sociálnych procesov (Cresswell 2013, s. 71).

A. Gilbert (1988 in Johnston, Sidaway 2004, s. 239-40) identifikovala tri hlavné bádateľské záujmy novej regionálnej geografie. Prvý sa týkal regiónov ako lokálnej odozvy na kapitalistické procesy. Využíval predovšetkým marxistický teoreticko-metodologický rámec a pestoval sa najmä na pôde anglofónnej geografie. Druhý sa sústredil na otázky identifikácie a identity regiónov a skúmaniu ich zmyslu, či významu. Tento prúd sa rozvíjal na pôde francúzskej geografickej školy a bol spätý s analýzou kultúry a humanistic-

kou geografiou. Tretí záujem sa zamerlal na región ako médium sociálnych interakcií, ktoré hrá základnú úlohu v produkcii a reprodukcií sociálnych vzťahov. Do tohto rámca patrí napríklad štúdium lokalít (Johnston, Sidaway 2004, s. 239-40).

Jeden z možných príkladov uplatnenia novej regionálnej geografie sú práce popredného britského geografa **Raya Hudsona** (*1948). Hudson definoval regióny ako diskkrétne a špecifické sociálne produkované časo-priestorové areály (Hudson 1990, s. 72 in Cresswell 2013, s. 71). Regióny sú podľa neho unikátne a špecifické, avšak táto ich unikátnosť a špecifickosť nie je prirodzene daná, ale je sociálne produkovaná. Regióny nie sú uzavreté a zahľadené dovnútra, ale sú zapojené prostredníctvom sociálnych vzťahov do systémov nerovnosti, ktoré individuálne regióny presahujú (napr. triedne vzťahy, genderové vzťahy a pod.). Vzhľadom na to, že regióny sú sociálne produkované, zúčastňujú sa aj na produkcii a reprodukcií týchto širších systémov nerovnosti. Napríklad rozdelenie Slovenska na prosperujúci Západ a podrozvinutý Východ je súčasne produktom pôsobenia ekonomických síl, ktoré nevyhnutne vyžadujú existenciu určitých sociálnych tried a zároveň je aj nástrojom pokračujúceho fungovania týchto ekonomických procesov. Dichotómia Západ-Východ na Slovensku je z tohto hľadiska zároveň produktom ako aj producentom ekonomickej, sociálnej a kultúrnej diferenciácie. Regionálna diferenciácia je preto interpretovaná ako časť širších sociálnych procesov, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou globálnej kapitalistickej ekonomiky (Cresswell 2013, s. 71). K ďalším významným predstaviteľom novej regionálnej geografie sa zaradili napr. Paul Claval, Anne Gilbert, Andrew Jonas, Derek Gregory, Aharon Kellerman, Roger Lee, Doreen Massey, Nigel Thrift, Anssi Paasi, Alan Pred a ďalší.

Britský geograf **Nigel Thrift** (*1949) študoval v Aberystwyth a Bristol. Pôsobil na viacerých univerzitách (Australian National University, Liverpool, Bristol, Oxford). V súčasnosti je rektorom University of Warwick. Jeho bádateľské záujmy sú veľmi široké. Thrift obohatil mnohé teoretické diskusie na tému vzťahov medzi spoločnosťou a priestorom. V 80. rokoch sa zaslúžil o rozvoj novej regionálnej geografie na báze prepojenia globálnej politickej ekonomie (postupujúcej zhora nadol, t.j. od všeobecného ku konkrétnemu) a štúdia každodenného života aktérov (postupujúceho zdola nahor). K jeho relevantným príspevkom v tomto smere patria „*For a new regional geography 1-3*“ z r. 1990-1993. Thrift sa pričínal o formuláciu novej podoby regionálnej geografie, v ktorej ju vymedzil voči pozitivistickej i marxistickej kritike. Rekonštruovaná regionálna geografia sa odpútala od empirizmu tradičnej chorologickej koncepcie a viac sa priklonila k hlbšiemu teoretickému uchopeniu problematiky medziregionálnych vzťahov, väzieb regiónov, globálnej del'by práce a komplikovanému problému produkcie

priestorovej mierky. Nová regionálna geografia opäť urobila z lokálnej unikátnosti validný objekt geografického výskumu. Thrift tvrdí, že regióny fungujú nielen v ontologickom zmysle (ako jednotky empirickej analýzy), ale aj v epistemologickom zmysle (žiadny sociálny proces nie je rovnakým spôsobom reflektovaný v rozličných miestach a regiónoch, rozličných časopriestorových kontextoch) (Warf 2011b, s. 408). Thrift výrazne prispel aj k rozvoju postštrukturalistickej geografie (bližšie vid' v kapitole 7.2.).

Fínsky geograf **Ansi Paasi** (*1955) vyštudoval na univerzite v Joensuu. Pôsobí na univerzite v Oulu. Stal sa priekopníkom kritickej sociálnej geografie vo Fínsku, čo narazilo na isté nepochopenie starších generácií fínskych geografov rozvíjajúcich pozitivistickú priestorovú vedu. Tí ho označili za geosociológa a odopreli mu geografickú identitu. Univerzita v Joensuu bola svojim spôsobom výnimočná vo fínskom kontexte tým, že vytvárala dobré podmienky na kooperáciu geografov s historikmi, ekonómami, sociológmi, čím sa stala centrom sociologizácie geografie vo Fínsku. Na Paasiho bádateľské záujmy vplývala aj poloha Joensuu vo fínskej časti Karélie, čo stimulovalo jeho záujem o riešenie politicko-geografických otázok hraníc, pohraničia, identity, inštitucionalizácie regiónu a sociopriestorových procesov podporujúcich produkciu a reprodukciu nacionalizmu. K jeho kľúčovým prácam v diskutovanom kontexte patria *„The institutionalisation of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity“* z r. 1986 a *„Territories, Boundaries and Consciousness“* z r. 1996. Paasiho prínosom je vypracovanie koncepcie inštitucionalizácie regiónu. Do určitej miery je to výsledok živej teoretickej diskusie o recepcii sociálneho konštruktivismu v geografii, ktorá sa viedla koncom 70. rokov a na ktorej sa zúčastnili viacerí geografi – napr. N. Thrift a A. Pred. Inštitucionalizácia regiónu je podľa Paasiho proces, počas ktorého sa určité úrovne priestorovej štruktúry stávajú etablovanou, uznávanou a vžitou entitou, identifikovanou v rámci rozličných sfér sociálneho konania a vedomia a ktorá je kontinuálne reprodukováaná v individuálnych a inštitucionálnych praktikách (ekonomických, právnych, politických, edukačných, kultúrnych a pod.). V rámci tejto inštitucionalizácie regiónu hrajú kľúčovú úlohu jeho štyri vzájomne previazané a vytvárané štádiá, ktorých poradie môže byť odlišné v závislosti od kontextu. Prvé štádium sa vzťahuje k formovaniu *teritoriálnej podoby* regiónu, pod čím sa chápe miera, v ktorej sa teritoriálny rozsah a hranice regiónu zakorenili v individuálnom alebo kolektívnom povedomí v rámci rozličných sociálnych aktivít a praktík. Výsledkom je jasné vymedzenie jeho územia a hraníc na báze historických, kultúrnych, administratívnych a percepčných kritérií. Druhé štádium zdôrazňuje kľúčový význam formovania *symbolickej podoby* regiónu, ktorá sa vzťahuje na úlohu symbolov (názvy, vlajky, erby, logá a pod.). Regionálne symboly vo väčšej

alebo menšej miere pomáhajú reprezentovať región. V treťom štádiu región nadobúda inštitucionálnu podobu v podobe viacerých regionálnych inštitúcií, ktoré zabezpečujú istú formálnu a relatívne stabilnú štruktúru sociálnemu a priestorovému životu v regióne. Napokon Paasi charakterizuje fázu, v ktorej sú regióny plne etablované v rámci priestoru, sociopriestorovej percepcie a vedomia ako aj v rámci vyšších sociopriestorových štruktúr. V tomto zmysle sú materiálnym odrazom limitov uplatnenia vyššej (napr. štátnej) moci. Paasiho prístup je teda procesuálny a kontextuálny, regióny sú v neustálom procese produkované, reprodukovanie v závislosti od meniacich sa kontextov. Regióny sa teda môžu vynoriť, môžu sa etablovať, ale rovnako môžu stratiť význam pre život ľudí a zaniknúť. Paasi v rámci teórie inštitucionalizácie pracuje s konceptom regionálnej identity. Na jej formovanie vplývajú ako všeobecné, tak aj miestne, regionálne, či temporálne špecifické faktory. Paasi odlíši dve dimenzie regionálnej identity – regionálne povedomie a identitu regiónu (Jones 2009, s. 63-5, Jones 2011, s. 317). Podľa Paasiho neexistuje apriórne daný model regiónu. Regióny podľa neho nevznikajú zásluhou pôsobenia univerzálnych hybných síl (globálny kapitalizmus, príroda, kultúrna identita). Chápe ich ako konkrétnu dynamickú manifestáciu sociálnych, prírodných, kultúrnych a ekonomických procesov, ktoré vplývajú na zmeny priestorových štruktúr v čase a zároveň sú vystavené pôsobeniu týchto priestorových štruktúr. Regióny sa vynárajú z dôvodu mnohých kontingentných príčin a postupne sa inštitucionalizujú. Regióny nikdy nie sú ukončené, neustále sa menia, doslova povedané „stávajú sa“. Úlohou novej regionálnej geografie je štúdium procesu emergencie regiónov (Paasi 1986 in Cresswell 2013, s. 73).

Toto nové chápanie konceptu regiónu prinieslo určité tenzie medzi ich teritoriálnou a relačnou (vzťahovou) interpretáciou. Teritoriálna interpretácia upriamuje pozornosť na charakter procesov produkcie regiónov, ktoré sú definované ako uzavreté jednotky, vnútri ktorých sa objavujú určité veci alebo sú tam tieto veci umožnené. Táto interpretácia sa približuje tradičnému konceptu regiónov ako jasne oddelených jednotiek vo svete, ktoré sú kvantitatívne a kvalitatívne odlišné. Relačná interpretácia tvrdí, že regióny je potrebné chápať prostredníctvom ich relácií (vzťahov) s inými regiónmi. Namiesto sústredenia pozornosti na hranice, relačný prístup za dôležité považuje toky, ktoré konštituuju región ako čiastkový a oddelený. Paradoxne teda, región je v tomto chápaní produkovaný vecami, ktoré ležia mimo neho (Cresswell 2013, s. 73). Relačný prístup sa rozvíja aj v nasledujúcich decéniách, čo viedlo k vytvoreniu osobitného prúdu geografického myslenia na pôde postmodernej postštrukturalistickej geografie.

Postmodernizmus priniesol taktiež mnohé podnety pre rozvoj regionálnej geografie, najmä oživil záujem o koncepty miesta, regiónu a lokality.

D. Gregory (1996) v tejto súvislosti navrhol prístup pod názvom „*regionálna geografia plus*“ (Cresswell 2013, s. 182). Do teoretických diskusií 70. a 80. rokov 20. stor. prispievali aj predstavitelia iných národných geografických škôl. Príkladom je švajčiarsky geograf **Claude Raffestin** (*1936), ktorého eklektická koncepcia komplikuje jeho zaradenie do niektorého z prúdov geografického myslenia. Jeho kľúčovou prácou je „*Pour une géographie du pouvoir*“ z r. 1980. Raffestin formuloval teóriu teritoriality (fran. *territorialité*). Teoretické inšpirácie čerpal z Foucaultovej teórie moci, tartskej semiotickej školy (Jurij Lotman), humánnej ekológie a kultúrnej antropológie. Zameral sa na pochopenie teritoriálnej ekogenézy, teda procesov teritorializácie, deterritorializácie a reteritorializácie. Teória vychádza zo štúdia vzťahov s vonkajškovosťou a inakosťou. Teritorialitu chápe ako súbor vzťahov medzi subjektmi patriacimi k spoločenstvu s prostredím a teritorializáciu ako proces, prostredníctvom ktorého sú tieto vzťahy vytvárané. Raffestinova koncepcia geografie sa vymedzuje ako voči vidaliánskej tradícii regionálnej geografie, tak aj voči priestorovej vede (Philo, Söderström 2004, s. 130).

Na Slovensku bola nová regionálna geografia reflektovaná v rámci teoretických diskusií, týkajúcich sa vývoja geografického myslenia, prípadne teórie a metodológie regionálnej geografie - J. Paulov (1996), V. Lauko (2000), V. Lauko, K. Kasala (2009), R. Matlovič (2006, 2009). V empirickom výskume sa prístupy novej regionálnej geografie začali uplatňovať predovšetkým v rámci výskumov lokálnej a regionálnej identity - S. Bucher (2012), K. Kasala (2005, 2012), K. Kasala et. al. (2009) a R. Nikischer (2013) a teritoriálneho marketingu a brandingu - K. Matlovičová (2007).

6.6 NOVÁ KULTÚRNA GEOGRAFIA

Nová kultúrna geografia sa začala formovať v 80. rokoch 20. storočia. Inšpirácie čerpala z humanizmu a z britského krídla marxistických bádateľov (Williams, Thompson), ktorí spochybnili ortodoxiu tvrdej línie historického materializmu a štrukturalizmu. Napríklad pre Thomsona trieda nebola až do takej miery produktom určitej objektívnej pozície vo výrobných vzťahoch, ale skôr forma uvedomenia vyvinutá v sfére kultúry. Pre Williamsa bola kultúra najdôležitejšou sférou sporu medzi dominantnými a emergentnými kultúrnymi formáciami. Kultúru vnímal ako súčasť sféry výroby a svoju koncepciou nazval *kultúrnym materializmom*. Marxov koncept výroby ako základne a kultúry ako nadstavby považoval za primárne materialistický a považoval za nesprávne uvažovanie o výrobe ako o materiálnej a kultúre ako o nemateriálnej. Kritizoval teda oddelovanie produkcie a priemyslu od porovnateľnej materiálnej produkcie práva, poriadku, blahobytu, zábavy

a verejnej mienky (Cresswell 2013, s. 138). Tieto myšlienky si osvojili predstavitelia kultúrnych štúdií a novej kultúrnej geografie. Kultúru už nechápali v jej redukovanej ekonomickej verzii ako akúsi reziduálnu kategóriu, ale ako arénu zmeny a konfliktu. To ich záujem nasmerovalo na skúmanie foriem dominancie a rezistencie na úrovni významov a praktík v rámci pestrej variety kultúrnych domén. Tieto zrážky a strety sa netýkali len kategórie spoločenskej triedy, ale aj rodu (gender), sexuality, veku, telesnej schopnosti a iných aspektov identity (Cresswell 2013, s. 139).

Medzi zakladateľov novej kultúrnej geografie patril britský geograf **Denis Cosgrove** (1948-2008), ktorý študoval v Oxforde. Pôsobil na viacerých britských univerzitách (Loughborough, Royal Holloway, Bedford New College) a napokon na University of California v Los Angeles¹⁰⁰. K jeho kľúčovým prácam patria „*Social Formation and Symbolic Landscape*“ z r. 1984, „*The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*“ z r. 1988 (editor spolu s S. Danielsom) a „*Geography and Vision: Seeing, Imagining and Representing the World*“ z r. 2008. Cosgrove prezentoval originálnu koncepciu krajiny, v ktorej mala kľúčový význam myšlienka, že krajina je „spôsob videnia“ (angl. *way of seeing*), ktorej korene siahajú do renesančného obdobia západného myslenia. Cosgrove výrazne prispel do diskusie o koncepte reprezentácie, o vizualizácii a vizuálnych aspektoch v geografickom myslení, pričom využíval krajinu, architektúru, umenie, mapy, textovú a ikonickú obrazotvornosť ako prostriedky skúmania a hodnotenia vzťahov ľudskej spoločnosti a sociálne konštruovaného geografického prostredia (Lilley 2009b, s. 305). V tejto súvislosti je potrebné poukázať práve na kľúčový *koncept reprezentácie*, ktorý je hojne diskutovaný a preto sa v geografickej literatúre chápe viacznačne. V zásade sa rozlišujú dve jeho chápania. Prvé spája reprezentáciu so stvárnením (zobrazením) určitých myšlienok, objektov, miest alebo ľudí (portrét). Reprezentácia môže mať povahu materiálneho objektu (napr. výtvarné dielo, literárne dielo) alebo tiež povahu nedefinovateľného produktu prostriedkov komunikácie ako je napr. hovorené slovo. Druhé chápanie pojmu reprezentácie znamená aktívne zohľadnenie a inklúziu záujmov, potrieb, znalostí a identít, ktoré definujú, či charakterizujú určitých jednotlivcov alebo skupiny. Príkladom môže byť inklúzia do formálneho politického systému, prostredníctvom garantovaného volebného práva. Môže to však znamenať inklúziu v širšom slova

100 Univerzity vo svete zvyknú vytvárať prestížne profesorské pozície (distinguished professor), ktoré sú niekedy pomenované podľa významných predstaviteľov danej vednej disciplíny v minulosti. Na University of California, Los Angeles bola týmto spôsobom zriadená pozícia (chair) Humboldtovského profesora (podľa Alexandra von Humboldta), ktorú ako prvý získal v r. 2000 práve Denis Cosgrove.

zmysle (do rozmanitých sociálnych, ekonomických, kultúrnych, intelektuálnych sfér alebo i inklúziu do určitých reálnych geografických priestorov). S konceptom reprezentácie úzko súvisí koncept politiky reprezentácie, ktorý vyjadruje názor, že všetky formy reprezentácie sú skreslené a selektívne, uprednostňujú záujmy a koncepty určitých skupín a marginalizujú záujmy iných skupín, čiže sú náchylné na spory, kontroverzie a sociálne zápasy. (Scott 2009, s. 351).

Cosgrovove myslenie sa odvíjalo od starších konceptov interpretujúcich krajinu ako produkt ľudskej spoločnosti (Sauer, Vidal de la Blache), od ktorých sa postupne odpútalo. Cosgrove kritizoval redukcionistickú podobu kultúrnej geografie, ktorá zdedila súbor nezáživných empirických techník detailnej analýzy a mapovania zachovaných tradičných krajín (materiálnej topografie), najmä ich materiálnych artefaktov. Inšpiroval ho Raymond Williams a jeho práca o reprezentácii rurálnej a urbánnej krajiny v anglickej literatúre¹⁰¹ a kultúrny teoretik John Berger, ktorý považoval krajinu za ideologický koncept. Cosgrove predstavil krajinu ako kultúrny konštrukt, ako kompozíciu a štrukturalizáciu sveta, ako mapu komplexných sociálnych a kultúrnych významov. Krajina v jeho ponímaní nie je ani neutrálna, ani inertná (Lilley 2009b, s. 305). Upriamil teda pozornosť na nemateriálne krajiny, na krajiny reprezentované a predstavované (imaginárne). Napríklad literárne diela (texty) navrhol študovať ako texty v metaforickom zmysle, ktoré obsahujú krajiny ako reprezentácie ako aj reprezentácie krajín. Koncentrácia na metaforickú dimenziu textov a obrazov priviedla Cosgrova k trvalému záujmu o vizuálne umenie a krajinnú architektúru a k interdisciplinárnej spolupráci s príslušníkmi týchto odborov. Kľúčovým spôsobom prispel do teoretickej diskusii o textualite a subjektivite, ktoré viedli ku kultúrnemu obratu a novej kultúrnej geografii. Cosgrove vnímal svet ako antropocentrický, subjektívne konštruovaný, kontextuálny, kontingentný a organizovaný pozdĺž mocenských osí (Lilley 2009b, s. 306).

Ďalším reprezentantom novej kultúrnej geografie je britský geograf **Stephen Daniels**, ktorý predstavil koncept „duplicity krajiny“. Krajinu chápe ako dialektický obraz, dvojznačnú syntézu. Krajina teda pre neho nie je ani čistou matériou (ako v Sauerovej kultúrnej geografii) ani čistou ideolo-

101 Išlo o prácu „*The Country and the City*“ z r. 1973. Williams v nej poukázal na to, že literatúra reflektuje fundamentálne mocenské štruktúry, ale tiež na to, že kultúra pôsobí ako aktívna sila v spoločnosti, z čoho benefituje trieda kapitalistov. Williams sa priamo sústredil na vplyv geografie na kultúru, osobitne na význam a mieru reprezentácií vidieka a miest. Cosgrove tieto myšlienky rozšíril a chápal krajinu zároveň ako vizuálne umenie a tiež ako priamu manipuláciu s fyzickým prostredím (Gilbert 2008, s. 101).

gickou ilúziou, ale niečo medzi týmito dvomi sférami materiality a ideologického konštruktu (Cresswell 2013, s. 140).

Významnú úlohu v adaptácii sociálno-konštruktivistického prístupu v geografickom myslení má britský geograf **Peter Jackson** (*1955), ktorý je popredným predstaviteľom novej kultúrnej geografie. Relevantné sú jeho práce o sociálnej konštrukcii rasy, maskulinity a geografii spotreby. Jackson študoval v Oxforde a na Kolumbijskej univerzite v New Yorku. Pôsobil sprvu v Londýne na University College, neskôr prešiel do Sheffieldu. Jackson sa inšpiroval prácami kultúrneho teoretika Stuarta Halla a navrhol, že kultúrna geografia si vyžaduje venovať omnoho väčšiu pozornosť analýze sociálnej konštrukcie kultúrnej identity¹⁰². Jackson presadzoval, aby sa kultúrna geografia preorientovala z domény „kultúry ako takej“ na doménu „kultúrnej politiky“ a na porozumenie spôsobu akým je kultúra politická¹⁰³. Kľúčovou prácou v tomto smere je jeho monografia „*Maps of Meaning*“ z r. 1989. Konceptualizoval v nej kultúrny materializmus a artikuloval potrebu rozvíjať geografiu identity. Konceptiu kultúrneho materializmu aplikoval pri snahe o porozumenie ideológii, populárnej kultúre, triedam, rodu (gender), sexualite, rase a rasizmu a politike jazyka. Sústredil sa na diskurzy a jazyky sociálnej a kultúrnej kategorizácie, najmä na nerovné mocenské vzťahy, ktoré tvoria pozadie (Mitchell 2011, s. 257-9). Diskurz a kultúrna politika mali ústredné postavenie v novej kultúrnej geografii, čím sa začala dláždiť cesta k postmodernej a postštrukturalistickej geografii. Kľúčovou témou bola „reprezentácia“ a spôsoby konštrukcie sociálnych kategórií, skupín a identít prostredníctvom sociálnych a kultúrnych procesov. Adopcia sociálno-konštruktivistickej perspektívy v geografii obrátila pozornosť na identity a s nimi späté sociálne a priestorové praktiky (Couper 2015, s. 110). V rámci svojej kánonickej práce sa Jackson (1989) sa venoval aj rodu a sexualite, čím ovplyvnil aj feministickú geografiu.

102 Išlo napríklad o výskum populárnych subkultúrnych foriem a interpretáciu ich špecifického významu vo vzťahu k ich špecifickému materiálnemu kontextu (Mitchell 2011, s. 258).

103 Jackson v tejto súvislosti upozorňoval, že kultúrou nie sú len materiálne artefakty a produkty intelektuálnych a umeleckých elít. Preukázal, že mimogeografická sociálna a kultúrna teória ponúka geografom prostriedky na porozumenie kultúre ako neustále prebiehajúceho významotvorného procesu, prostredníctvom ktorého sú identity sociálne konštruované, prispôsobované a rozporované v našom každodennom živote (Couper 2015, s. 110).

7 POSTMODERNÁ A POSTŠTRUKTURALISTICKÁ GEOGRAFIA

7.1 POSTMODERNIZMUS A POSTŠTRUKTURALIZMUS

Postmodernizmus podľa Deara a Wassmansdorfa (1993 in Couper 2015, s. 142) „zasiahol geografiu ako prílivová vlna“. Vývoj ovplyvňovali najmä francúzski filozofi a teoretici. Predvojom pre ich postmodernistickú filozofiu bol postštrukturalizmus. V rámci geografického myslenia bol vývoj trochu odlišný a postmodernizmus sa na pôdu geografie dostal inou cestou. Nová kultúrna geografia 80. rokov 20. storočia bola ovplyvnená kritickým postojom marxistickej geografie, avšak rapídne reflektovala aj iné teórie, medzi ktorými zohral ústrednú úlohu práve postmodernizmus (Couper 2015, s. 142).

Rozlíšenie medzi postmodernizmom a postštrukturalizmom nie je jasné, pretože nie je možné ich definovať. Postmodernizmus je v literatúre nejednoznačne a často kontroverzne chápaný pojem. Podľa F. Königa ide o „stav pocitov a ducha“, ktorý spočíva predovšetkým na pluralite, heterogénnosti a diskontinuite ako základných orientačných smerniciach a zároveň označuje pestrú množinu netradičných kultúrnych aktivít a výtvorov (Petrusek a kol. 1996). Ide o rozmanité spoločenské a kultúrne prejavy, ktoré spochybňujú ideály, princípy a hodnoty, tvoriace základ moderného postoja. Aj keď sa s termínom „postmodernizmus“ v literatúre stretávame už v prvých decéniách 20. storočia (Grenz 1997, s. 24)¹⁰⁴, postmodernizmus ako kultúrny fenomén sa začal presadzovať až od konca 60. rokov 20. stor. (Grenz 1997, s. 26). V rámci generalizácie diskusie o definícii postmodernizmu je možné uvažovať o jeho troch formách – ako o štýle, ako o epoche a ako o filozofii (Couper 2015, s. 142).

104 Tento pojem má podľa Ch. Jencksa svoj pôvod v práci španielskeho spisovateľa Federica de Onisa „*Antologia de la poesia espanola e hispoano-americana*“ z r. 1934, kde ho použil na označenie zvratu vnútri modernizmu (Grenz, S. J., 1997, p. 24). Podľa iného zdroja (Karola, 1996) termín „postmodernizmus“ prvýkrát použil v adjektívnej forme R. Pannwitz už v r. 1917 v práci: „*Die Krisis der europäischen Kultur*“ pri hodnotení odkazu F. Nietzscheho. Egyptsko-americký literárny teoretik Ihab Hassan (1987, s. 12) však tvrdí, že termín postmodernizmus zrejme už použil anglický umelec John W. Chapman v 70. rokoch 19. storočia na označenie nového štýlu v maľarstve, ktorý nastúpil po francúzskom impresionizme.

7.1.1 Postmodernizmus ako umelecký štýl

Postmodernizmus sa ako štýl objavuje v literatúre a literárnej kritike v 60. a 70. rokoch 20. storočia., pričom sa rýchlo rozšíril do ďalších oblastí umenia a kreatívnych činností – výtvarného umenia, fotografie, dizajnu, architektúry, filmu a pod. Najlepšie sa ilustruje jeho nástup na príklade architektúry, kde je rozdiel medzi modernizmom a postmodernizmom pomerne zreteľný. Modernistická architektúra bola funkčná a účelová, hromadná, založená na deterministickej predstave, že ak je dizajn náležitý, prináša to zároveň sociálny pokrok. Vyznačoval sa monotónnym a homogénnym charakterom krabicových blokových architektonických štruktúr s jasne oddelenými funkciami bývania a práce. Za ikonického predstaviteľa modernistickej architektúry a urbanizmu sa považuje francúzsky urbanista švajčiarskeho pôvodu Le Corbusier (1887-1965). Rozdiely medzi modernizmom a postmodernizmom je možné ilustrovať na príklade dvoch kontrastných architektonických štruktúr. Ako príklad modernizmu sa uvádza masívny obytný komplex Pruitt-Igoe Housing Development v St. Luis zo železo-betónových konštrukcií, ktorý bol asanovaný v r. 1972, čo Ch. Jenks (1977) označil za symbolickú smrť modernej architektúry. Ako príklad postmodernistickej architektúry sa uvádza budova hotela Bonaventure v Los Angeles, ktorý projektoval John C. Portman. Má zrkadlovú fasádu, v ktorej sa odráža okolité prostredie (Cresswell 2013, s. 172-3). Postmodernistická architektúra je na rozdiel od modernistickej výrazne individualizovaná a štýlovo, materiálovo a farebne heterogénna, kde dochádza k mixovaniu rozličných vplyvov a tvarov. Často dochádza k obráteniu modernistických prístupov doslova naruby. Príkladom je budova Národného centra umenia a kultúry Georgea Pompidoua v Paríži (dokončená v r. 1977), kde sú všetky potrubné a káblové rozvody vedené zvonka budovy a sú farebne odlíšené. V Londýne sa ikonickou postmodernistickou stavbou stalo sídlo britských tajných služieb MI6 na Vauxhall Cross (dokončené v r. 1994), ktorého architektúra bola inšpirovaná jednak industriálnou modernistickou architektúrou elektrární Battersea a Bankside, ale tiež chrámovou architektúrou svätých Mayov a Aztékov. Iným príkladom neskoršej modernistickej a ranej postmodernistickej architektúry je budova opery v Sydney, dokončená v r. 1973 (Couper 2015, s. 142-3).

V hudbe sa postmodernizmus prejavil výraznejšie v 80. rokoch 20. storočia. Cloke a kol. (1991, s. 172) vyzdvihuje amerického speváka známeho pod umeleckým menom Prince (Prince Roger Nelson) ako príklad postmodernistického hudobníka, ktorého hudba vychádza z mnohých vplyvov a druhov hudby, čím vzdoruje akejkoľvek kategorizácii. Podobne ďalší hudobníci sa pričínili o eróziu tradičných kategórií určujúcich identitu, akými sú napr. ra-

sa, či gender (Michael Jackson, Grace Jones, David Bowie). Za typickú formu postmodernistickej hudby sa považuje hip-hop, ktorý stelesňuje „remixovú“ kultúru (Couper 2015, s. 142).

V postmodernistickej filmovej tvorbe dochádza k využívaniu nelineárnych narácií (príkladom sú filmy Quentina Tarantina *Reservoir Dogs*, *Pulp Fiction*, *Kill Bill*), resp. rozprávanie príbehu z viacerých perspektív (napr. *Pulp Fiction*). Typické je stieranie rozdielov medzi minulosťou a budúcnosťou a situovanie diváka (čitateľa) do trvalej prítomnosti. Tarantinove filmy obsahujú aj mnoho odkazov na iné filmy, televízne programy a hudobné produkcie. Príznačnou črtou postmoderného filmu je možnosť viacerých interpretácií, významov, ktoré koexistujú, pričom divák si môže vybrať tú verziu, ktorá mu vyhovuje (Couper 2015, s. 144).

Postmodernistický umelecký štýl je teda ťažko jednoznačne definovať. Z uvedených príkladov je však možné upozorniť na niektoré jeho typické črty. Jednou z nich je využívanie rozmanitých (pluralita) myšlienok a inšpirácií, ktoré sú mixované a prispôbované s cieľom vytvorenia nového produktu, ktorý nazvali C. Lévi-Strauss a J. Derrida termínom *brioláž* (fran. *bricolage*). Postmoderný štýl je v tomto zmysle eklektický, kladie vedľa seba zámerne nezlučiteľné a nesúrodé prvky, ide o juxtapozíciu tradične nezlučiteľných módných elementov. Postmodernizmus odmieta singulárne, lineárne, totalizujúce príbehy, ktoré ospevovali homogenitu. Tradičné kategórie boli spochybnené a hranice medzi nimi rozrušené a zahmlené. Postmodernizmus preferuje hybriditu, pluralitu, heterogenitu a namiesto pravdy uprednostňuje postoj (Couper 2015, s. 144, Grenz 1997, s. 44).

7.1.2 Postmodernizmus ako epocha

Postmodernizmus ako epocha nasleduje za modernou, je teda postmodernou. Kým moderna bola úzko spätá s industriálnou, kapitalistickou produkciou, pre postmodernu sú charakteristické dominancia kultúrnej produkcie a nové typy konzumu. Príznačné je rýchle striedanie módných a štýlových vln, prienik reklamy, televízie, internetu a ďalších médií (Couper 2015, s. 145). Za najvýznamnejší faktor difúzie postmodernizmu je teda považovaný prechod od industriálnej k informačnej spoločnosti (Lyotard 1997, s. 62), či prechod od spoločnosti organizovanej okolo výroby k spoločnosti organizovanej okolo simulácie (Kellner in: Pavlínek, 1993, s. 21-22).

Koncepcia postmodernizmu ako epochy nesie so sebou základnú ideu radikálneho spoločenského obratu, či prechodu. Modernizmus obsahoval rozum a racionalitu v hľadaní pravdy a pokroku. Postmodernizmus je charakterizovaný komplexnosťou, nejednoznačnosťou a absenciou akéhokoľvek

jednotného smeru vývoja alebo jeho cieľa. Otázka o tom, kedy došlo k tomu- to radikálnemu obratu je diskutabilná. Niektorí marxistickí teoretici (napr. Frederic Jameson, David Harvey) považujú postmodernizmus za neskorú fázu kapitalizmu a začleňujú ho teda pod totalizujúci príbeh o prechodoch vo výrobných spôsoboch. Tento prístup je preto modernistickou interpretáciou postmodernizmu (Couper 2015, s. 145-6).

Americký literárny kritik a marxistický politický teoretik **Frederic Jameson** (*1934) študoval na Haverford College a Yale. Absolvoval študijné stáže v Aix-en-Provence, Mníchove a Berlíne, kde sa oboznámil s kontinentálnou filozofiou. Na Yale ho ovplyvnil nemecko-židovský exulant Erich Auerbach. K jeho najvýznamnejším prácam v diskutovanom kontexte patria „*Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism*“ z r. 1984, „*Postmodernism: The Cultural Logic of Late Capitalism*“ z r. 1991, „*The Geopolitical Aesthetics: Cinema and Space in the World System*“ z r. 1992 a „*The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983-1998*“ z r. 1998, F. Jameson (1991, s. 154) charakterizuje postmodernizmus ako priestorový obrat/priestorizáciu (angl. *spatialization*) kultúry pod vplyvom organizovaného kapitalizmu. Jameson teda na jednej strane vníma postmodernizmus ako produkt zmien v globálnom kapitalizme, na strane druhej ako radikálny obrat v našich časopriestorových súradniciach, čo ho privádza k presadzovaniu nových analytických prístupov a nástrojov (Minca 2009, s. 366). Príkladom je jeho analýza filmov ako metóda odhaľovania významu priestoru v konštrukcii sociálnych a ekonomických vzťahov neskorého kapitalizmu. Jeho marxizmom inšpirovaný prístup k štúdiu filmu prispel k celkovému oživeniu výskumu vizuálnej kultúry v 80. a 90. rokoch 20. storočia a vydláždil cestu k uplatneniu psychoanalytických a postštrukturalistických teoretických koncepcií v sociálnych vedách (Aitken 2009, s. 198). Jamesonov význam pre vývoj geografického myslenia spočíva najmä v tom, že stimuloval geografický záujem o štúdium postmoderných priestorov (najmä v mestách) a skúmanie sociálnych, ekonomických a kultúrnych procesov v ére postmoderny (Minca 2009, s. 367).

David Harvey prispel do tejto diskusie svojimi prácami „*Flexible accumulation through urbanization: reflections on „postmodernism“ in the American city*“ z r. 1987, „*The Condition of Postmodernity*“ z r. 1989 a „*Justice, Nature and the Geography of Difference*“ z r. 1996, z ktorých najmä druhá vyvolala veľký ohlas nie iba v geografickej komunite, ale aj na pôde ďalších sociálnych vied. Harvey (1987) sa priklonil k postoju F. Jamesona (1984), že postmoderna nie je ničím iným ako kultúrnym pláštikom pre flexibilnú akumuláciu kapitálu (Woodward, Jones III, 2008, s. 126). Harvey (1987) potvrdzuje tvrdenie P. Bourdieua, že „každý etablovaný systém má tendenciu k naturalizácii, čiže vydávaniu svojej svojvôle za prirodzenú“. Napriek všet-

kej svojej neistote, mnohoznačnosti a neusporiadanosti, je možné postmodernú epochu považovať za takmer etablovaný systém, preto si Harvey kladie za cieľ demaskovať jeho naturalizačné tendencie (Woodward, Jones III, 2008, s. 126-7). Harvey (1989) pristupuje teda k postmodernite skôr kriticky a nesnaží sa o predstavenie koherentnej alternatívy. Ide teda o kritickú analýzu ekonomických a kultúrnych podmienok, ktoré sú príznačné pre poslednú štvrtinu 20. storočia. Ideály modernity sa podľa neho dostali v polovici 20. storočia do krízy jednak pod vplyvom rastúcich očividných nerovností, ktoré sprevádzali vývoj kapitalizmu ako aj pod vplyvom odcudzenia, ktoré bolo podmienené násilím a devastáciou počas druhej svetovej vojny. V dôsledku toho sa umelci, filozofi a dokonca aj vedci obrátili smerom k fragmentárnym, odtrhnutým a relativistickým reprezentáciám sveta poukazujúc na rastúcu nespokojnosť s požiadavkami fundacionalizmu¹⁰⁵, ktorý bol pilierom modernistického myslenia (Woodward, Jones III, 2008, s. 127). Postmoderna zvládla túto nespokojnosť prostredníctvom viacerých vysvetlení diferencie, pozicionality a situovanosti, ktoré sa objavili, aby zazvonili ako umieračik starnúcej modernistickej vízii sveta majúceho korene v esencionalizme, totalizácii a univerzálnosti. Jedným z kľúčových momentov v tejto transformácii bola práca Jeana F. Lyotarda „*The Postmodern Condition*“ z r. 1984, ktorou sa Harvey jednak inšpiroval pri výbere názvu pre svoju knihu, ale najmä, na ktorú reaguje. Lyotard v nej vyzval na odmietnutie veľkých príbehov (angl. *grand narratives*) modernity, z ktorých najmä dva boli pertraktované v rámci postmodernistickej kritiky. Prvým z nich bola totálna autonómia jednotlivca (liberálny humanizmus, podnikanie na slobodnom trhu) a druhým lineárna deterministická postupnosť dejín (marxistický socializmus, vedecký pokrok). Harvey (1989) riešenie hľadal v opätovnej analýze vzťahov medzi modernitou a postmodernitou. Zistil, že postmoderita nepredstavuje zlom oproti modernite, ale je jej pokračovaním. Ide o vývoj, ktorý odráža adaptáciu na meniacu sa situáciu v kapitalistickej výrobe a spotrebe. Išlo predovšetkým o ústup rigidného fordizmu a jeho nahradenie postfordistickou flexibilnou akumuláciou. Ide najmä o nahradenie masovej výroby produkciou pestrejšieho sortimentu menšieho množstva výrobkov, často šitých na mieru individualizovaných požiadaviek zákazníka. Dochádza k výraznému skráteniu inovačných cyklov výrobkov, narastá vý-

105 Fundacionalizmus (epistemologický fundamentalizmus) je internalistická teória zdôvodnenia, podľa ktorej existujú základné presvedčenia, ktoré tvoria základ ostatných presvedčení. Základné presvedčenia sú sebaevidentné a nepotrebujú podporu od iných presvedčení. Zakladateľom moderného fundacionalizmu bol René Descartes. Opakom fundacionalizmu je koherencializmus, ktorý neuzáva existenciu privilegovaných presvedčení (Lehrer 1999).

znam dodávateľského systému *just in time* namiesto vytvárania skladových zásob, vytvárajú sa produktové reťazce a typický je outsourcing obslužných aktivít a podobne. Všetky uvedené zmeny mali za cieľ dynamizovať cirkuláciu kapitálu. Harvey upozornil na úlohu flexibilnej akumulácie v procese časopriestorovej kompresie a na úlohu tried vo vzťahu k iným aspektom sociálnej diferenciácie. Tento nástup nových podmienok vytvoril podľa neho predpoklady a podmienky pre obrat v kultúre a politike, pričom túto koincidenciu zmien považuje Harvey za zákonitú, čo vyplýva z jeho marxistickej perspektívy (základňa a nadstavba). Harvey teda odmietol názory, že ekonomické zmeny boli dôsledkom kultúrneho obratu, ale naopak tvrdil, že zmenám v kultúre predchádzal, a teda ich podmienil, prechod na flexibilnú akumuláciu kapitálu. Harveyova práca priniesla teda do geografického myslenia väčší dôraz na štúdium vzťahov ekonomiky a kultúry, čo charakterizovalo tzv. kultúrny obrat v geografii. Harvey nezdieľal optimizmus teoretikov postmodernizmu týkajúci sa vymanenia sa spod totality metanaratívnych schém a z esencializmu. Tieto zmeny hodnotil kriticky a poukazoval na zvyšovanie spotreby a šírenie konzumnej spoločnosti, kde je kultúra prostredníctvom reklamy a iných mediálnych programov v podstate zneužívaná na akceleráciu spotreby, čím estetika dominuje nad etikou. Ohrozenie videl aj v prílišnej fragmentácii spoločnosti do pestrej palety hnutí a subkultúr, čo je však prekážkou pre sformovanie progresívnych hnutí, ktoré by boli účinné v zápase za sociálnu spravodlivosť (Woodward, Jones III, 2008, s. 128-130, Daněk 2013, s. 113). Harvey v tejto práci stál na štrukturalistických pozíciách a implicitne aplikoval dialektický prístup kritického realizmu. Príkladom takejto hlbinej ontológie je jeho interpretácia časopriestorovej kompresie ako sprostredkovateľského mechanizmu medzi základnými štrukturálnymi silami kapitalizmu a výslednými kultúrnymi formami intelektuálnych a umeleckých trendov a politiky. Naproti tomu postštrukturalisti odmietli predstavu štruktúrujúcich systémov, ktorá je príznačná pre hlbinnú ontológiu. U nich je možné nájsť akýsi teoretický agnosticizmus vo vzťahu k ontológii a prioritný záujem o epistemológiu (Woodward, Jones III, 2008, s. 133).

Bez ohľadu na tieto diskusie, sa postmoderna ako epocha a postmodernizmus ako štýl, stali pre geografov zaujímavým objektom skúmania, ku ktorým bolo možné pristupovať ako z pozícií modernej štrukturalistickej geografie, tak aj z postmodernistických a postštrukturalistických pozícií. Ide teda o geografiu postmodernizmu. Týmto sa dostávame k potrebe charakterizovať postmodernizmus ako filozofiu. Vzhľadom na to, že filozofickým predvojom a súputníkom postmodernizmu je postštrukturalizmus, začneme náš výklad jeho stručnou charakteristikou.

7.1.3 Postštrukturalizmus

Postštrukturalizmus je myšlienkový prúd, ktorého základným poslaním je kritika a transformácia štrukturalizmu. Podobne ako niektoré iné myšlienkové prúdy – ako napr. filozofická hermeneutika, štrukturalizmus a analytická filozofia – sa do centra jeho pozornosti dostal jazyk. Postštrukturalizmus však charakterizujú mnohé odlišnosti od týchto prístupov. Analytická filozofia vychádza z predpokladu existencie pravdy, resp. pravdivej reprezentácie sveta. Jasne odlišuje poznávací subjekt od poznávaného objektu a jazyk je pre ňu akousi optikou, ktorá zobrazuje pravdivý obraz (reprezentáciu) objektu. Jazyk a objekt je takto spojený vzťahom reprezentácie. Analytická filozofia sa venuje metodologickým otázkam, teda problému ako môžeme poznať pravdivý obraz reality. Uskutočňuje to prostredníctvom analýzy jazyka, jeho logickej a sémantickej štruktúry. Neskôr (najmä v období po Wittgensteinovi) sa však objavil problém plurality jazykov, významov a metód skúmania, čo predznamenal postmoderný metodologický obrat. Vyústilo to do formovania post-analytickej filozofie, ktorá si všimla, že vzťah medzi jazykom a svetom je omnoho komplikovanejší ako len reprezentatívny. Jazyk tu už nie je chápaný len ako nástroj na reprezentáciu (vyjadrovanie) sveta, ale aj ako nástroj, ktorý špecifickým spôsobom prispieva k interakcii so svetom (Slouková 2000). V prípade obratu k jazyku u hermeneutiky a štrukturalizmu základný rozdiel vo vzťahu k analytickej filozofii spočíval v absencii výlučnosti perspektívy pravdivej reprezentácie, čo znamená, že sa otvárajú aj možnosti iných perspektív. Hermeneutika vidí skutočnosť tak ako je, čiže vcelku (vrátane tej, ktorá je videná z perspektívy pravdivej reprezentácie). Snaží sa teda porozumieť a vyznať sa aj v tých skutočnostiach, ktoré nie je možné posudzovať z hľadiska pravdivosti (postoje, hodnoty, významy). Ide o porozumenie, prostredníctvom nejakej časti textu, tomu, čo je „skryté za textom“. Štrukturalizmus sa snaží o pochopenie sveta prostredníctvom odhalenia uzavretých hlbinných štruktúr, ktoré predstavujú svojou objektívnou povahou akúsi tretiu (symbolickú) realitu medzi subjektom a objektom. Postštrukturalizmus tieto štruktúry otvára na všetky strany a vo všetkých ich dimenziách a posúva sa od ich odhaľovania (typického pre štrukturalizmus) k ich vynachádzaniu a predvádzaniu. Tvorba sa stáva súčasťou predvádzania nejakej štruktúry a súčasne táto konštrukcia štruktúr nadobúda ontický status. Postštrukturalisti teda objavujú „hru tvorby sveta“ a zároveň sa tejto hry zúčastňujú (Slouková 2000).

Na rozdiel od štrukturalizmu, v ktorom nebola úloha subjektu tematizovaná, vzhľadom na jeho rozplynutie sa v štruktúrach, postštrukturalizmus zdôrazňuje otázky, do akej miery je subjekt tvorcom, do akej miery má moc nad svojim výtvorom a do akej miery ju nemá (teda do akej miery je výtvor-

rom štruktúry v zmysle štrukturalistického postoja). Postštrukturalizmus sa teda neobmedzuje na výklad sveta, ale predvádza to, ako svet spoluvytvárať (Slouková 2000). Postštrukturalizmus podobne ako postmodernizmus zdôrazňuje, že významy nie sú fixné, stabilné, ale sú fluidné a sporné. Význam nie je ukrytý v texte alebo za textom (hermeneutika), ani daný pôsobením hlbinných štruktúr (štrukturalizmus), ale je spoluvytváraný aktívnym subjektom (čitateľom textu), čiže je otvorený rozličným interpretáciám. Význam je vytváraný vo vzájomnej interakcii medzi čitateľom a textom. Ak to aplikujeme na štúdium spoločnosti, znamená to, že pre jej fungovanie sú kľúčové vzťahy medzi subjektami a objektami, teda medzi konaním a štruktúrou (Murdoch 2006 in Daněk 2013, s. 125-6). Postštrukturalizmus sa rozvíjal predovšetkým na pôde francúzskej filozofickej tradície. Medzi jeho hlavných predstaviteľov sa zaraďujú M. Foucault, J. Derrida, J. Baudrillard, G. Deleuze a F. Guattari (Couper 2015).

Francúzsky historik, psychológ, teoretik kultúry a filozof **Michel Foucault** (1926-1984) bol jedným z hlavných predstaviteľov intelektuálnej avantgardy 70. rokov 20. storočia. Najviac ho ovplyvnila filozofia F. Nietzscheho, ale inšpiroval sa aj marxizmom, fenomenológiou, existencionalizmom a francúzskym štrukturalizmom. V literatúre ho označujú za postmodernistického i postštrukturalistického filozofa, čo však sám odmietal. K jeho najznámejším prácam patria *„Les Mots et les Choses : Une archéologie des sciences humaines“* z r. 1966 (slov. Slová a veci: archeológia humanitných vied), *„L'Archéologie du savoir“* z r. 1969 (slov. Archeológia vedenia), *„L'Ordre du discours“* z r. 1971 (slov. Rád diskurzu), *„Surveiller et punir. Naissance de la prison“* z r. 1975 (slov. Dozerať a trestať: zrodenie väzenia). Foucault bol kritikom osvietenstva a moderného pohľadu na svet. Inšpiroval sa Nietzscheho dôrazom na bohatosť a rozmanitosť sveta. Sproblematizoval rozum a racionálne uvažovanie za jeho úsilie o vtesnanie rozmanitosti do umelej homogenity. Racionálne uvažovanie podľa neho zvyšuje rovnakosť a všeobecnosť na úkor odlišnosti, špecifickosti a inakosti. Odmietol moderný ideál nezaujatého poznávacieho subjektu a tiež existenciu objektívnej pravdy a všeobecne platného poznania. Poznanie je podľa neho zapojené do mocenských zápasov a konfliktov, ktoré tvoria náš svet. Koncept diskurzu zasadil do mocenských vzťahov, najmä tých foriem moci, ktoré sú stelesnené v špecializovaných a inštitucionalizovaných jazykoch. Poznanie je podľa neho pre svoj vzťah k diskurzu nevyhnutne späté s mocou. Poznanie je spojené s diskurzívnou tvorbou. Metódy a inštitúcie tvoria také tvrdenia o poznaní, ktoré daný mocenský systém považuje za užitočné. Moc teda produkuje a udržiava poznanie a poznanie vytvára našu realitu. Foucault teda svet vníma ako diskurz (Grenz 1997, s. 123-130).

Ďalším významným predstaviteľom postštrukturalizmu bol francúzsky filozof **Jacques Derrida** (1930-2004). Z množstva jeho prác je možné

uviesť „*L'écriture et la différence*“ (slov. Písmo a diferencia) z r. 1967, „*La Voix et le phénomène*“ (slov. Reč a fenomén) z r. 1967, „*De la grammatologie*“ (slov. O gramatológii) z r. 1967, „*La dissémination*“ (slov. Diseminácia) z r. 1972. Derrida bol ovplyvnený Russellom, Heideggerom, Levinasom a upriamil svoju pozornosť na povahu jazyka a na spôsoby čítania, rozprávania a písania (gramatológia). Snažil sa odhaliť skryté súvislosti medzi poznaním a mocou. Derrida popieral, že jazyk má pevný význam, spojený s nemennou skutočnosťou, ktorý odkrýva definitívnu pravdu. Derrida upozornil na rozdiel medzi hovoreným slovom (rečou) a písaním. Reč podľa neho nesie so sebou možnosť priameho kontaktu s pravdou, písanie na druhej strane znamená uvedomenie si, že žiadne také bezprostredné spojenie nemáme. Hovorenie je bezprostredné, okamžite vysielané do sveta a potom rýchle mizne. Písanie však produkuje text, ktorý sa po dokončení odpúta od autora a jeho existencia už od neho nie je závislá. Derrida kritizoval západnú filozofiu za to, že preferuje hovorenie a vyhýba sa písaniu. Túto tendenciu nazýva *logocentrizmus*. Ide o filozofickú metódu, ktorá ako nositeľa významu chápe *logos*, slovo či jazyk. Logocentrizmus je spojený s tým, čo Derrida nazýva metafyzikou prítomnosti. Západní (analytickí) filozofi predpokladajú, že v základe nášho jazyka je určitá „prítomnosť“ bytia, či podstata, ktorú môžeme poznávať. Sú presvedčení, že jazyk môže danú skutočnosť označovať, zachytiť, teda reprezentovať v jej základnej prirodzenosti. V dôsledku toho hľadajú nejaké konečné „slovo“ – prítomnosť, podstatu, pravdu, či skutočnosť. Podľa Derridu si západná filozofia takto uplatňuje nároky, ktoré nemôže obhájiť a snaží sa o vzbudzovanie dôvery, ktorú si nezaslúži. Naše myšlienkové a jazykové systémy v skutočnosti podľa Derridu žiadny konečný základ nemajú. Ak by aj takýto transcendentálny označujúci subjekt existoval, musel by byť nad jazykovým systémom. Nemohol by byť kontaminovaný hrou jazykových rozdielov a teda vôbec by nemohol byť nejako zapletený do jazyka, ktorý je v ňom údajne ukotvený (Grenz 1997, s. 137-9). Derrida na základe inšpirácie Heideggerom vyvinul nový metodický postup, ktorý aplikoval pri skúmaní jazykovej tradície. Ide o metódu *dekonštrukcie*, resp. deštruktívnej konštrukcie. Dekonštrukcia sa v svojej podstate zaoberá jazykom a má za cieľ útočiť na logocentrizmus, teda na predstavu o tom, že za našou sústavou jazykových znakov je niečo, k čomu je možné písané dielo vzťahovať a opodstatniť tak pravdivosť jeho obsahu. Derrida poukázal na nemožnosť jasne vymedziť čiaru medzi skutočnosťou a našimi jazykovými symbolmi. Smeruje k tomu, aby sme si odvykli od predpokladu, že po prečítaní textu môžeme rýchlo odhaliť význam v ňom obsiahnutý. Text vždy skrýva ďalšie súvislosti, vzájomné vzťahy a kontexty, takže môže niesť aj ďalšie významy (nadbytok významov). Derrida presadzuje, aby sme upustili od logocentrického hľadania významu (Grenz 1997, s. 144-6). Táto metóda sa využíva pri dekonštrukcii

tradičných postupov západného myslenia, pre ktoré je príznačné uvažovanie v podvojných (binárnych) logických kategóriách (napr. dobrý-zlý, príroda-kultúra, muž-žena, západ-východ, konanie-štruktúra, rozvinutý-zaostalý, centrum-periféria a pod.). Obidve časti týchto dvojíc sú prepojené, avšak nerovnými vzťahmi, ide teda o násilné hierarchie, ktoré môžu legitimizovať násilie voči tomu druhému. Dekonstrukcia takto slúži na obranu pred týmto hierarchizovaným rozdelením sveta. Poukazuje na relatívnosť, parciálnosť a dočasnosť, historickú špecifickosť a geografickú ohraničenosť konštruovaných binárnych opozícií. Tiež odhaľuje ich vzájomnú závislosť (napr. periférie a centra). Geografia venuje veľkú pozornosť dekonštrukcii niektorých binárnych opozícií (napr. príroda-kultúra, priestor-miesto, lokálne-globálne, konanie-štruktúra, kultúra-ekonomika, centrum-periféria, mesto-viedok) (Blažek, Uhlíř 2011, s. 39, Daněk 2013, s. 128).

K postštrukturalistickým teoretikom sa zaradil francúzsky filozof, sociológ a fotograf **Jean Baudrillard** (1929-2007), ktorý bol žiakom H. Lefébvre. K jeho najvýznamnejším prácam patria „La société de consommation“ (slov. Konzumná spoločnosť) z r. 1970, „*Pour une critique de l'économie politique du signe*“ z r. 1972, (slov. Kritika politickej ekonómie značky) „*Simulacres et simulation*“ (slov. Simulakrá a simulácie) z r. 1981. Baudrillard sa zaoberal konzumnou spoločnosťou. Rozšíril Marxovu teóriu hodnoty, podľa ktorej má každý produkt úžitkovú a výmennú hodnotu. Baudrillard tvrdí, že má ešte aj hodnotu značky. Napríklad automobily Fiat a Jaguar môžu mať rovnakú úžitkovú hodnotu, ale Jaguar má podstatne vyššiu výmennú hodnotu. Tento rozdiel spôsobuje vyššia hodnota značky Jaguar v hierarchickom systéme značiek automobilov. V tomto zmysle, význam každej komodity je determinovaný jej vzťahmi a mierou odlíšenia od iných podobných komodít v rámci kódov alebo systémov značiek. Hodnota značky súvisí s agendou štýlu, statusu, luxusu, moci a prestíže. Ak sa rozhodneme kúpiť tovar, stávame sa spotrebiteľmi značiek viac ako spotrebiteľmi vecí. Baudrillard teda tvrdí, že naša spotreba nie je o potrebách alebo realite, ale je hnaná túžbou sa odlíšiť od ostatných. Je to celoživotná túžba, nikdy plne neuspokojená a preto vedie k nekonečnému rozširovaniu spotreby, ktorá je poháňaná reklamou a generovaním nových produktov. Táto všadeprítomnosť značiek znamená, že žijeme vo svete, v ktorom dominuje simulácia (Couper 2015, s. 146-7). Baudrillard vo svojej práci redefinuje pojem *simulakrum*, ktorý v kontexte postštrukturalizmu ako prvý použil Deleuze. Baudrillard ho situoval do kontextu semiotiky a tak jeho význam rozšíril. Chápe ho ako kópiu neexistujúceho originálu, ktorá je skutočnejšia ako skutočnosť. Baudrillard vymedzil tri štádiá simulakra. Prvé sa vzťahuje na premoderné (predindustriálne) obdobie, kedy dominovala imitácia. Kópia bola v tomto období jasne odlíšiteľná od originálu, bola podvrhom reality. Druhé sa vzťahuje na modernú (industriálnu) éru, v ktorej

dominovala priemyselná produkcia kópií. Kópia a originál sú už ťažko rozlíšiteľné. Tretie sa vzťahuje na postmoderné obdobie, v ktorom sa rozdiel medzi originálom a kópiou úplne stráca, existuje len simulakrum. Je to koniec reality a nástup *hyperreality* (napr. Disneyland). Dominantným módom kultúrnej produkcie je simulácia v takej miere, že prekonáva realitu. Napríklad lyžiarske stredisko Ski Dubai v Spojených arabských emirátoch simuluje horský alpský rezort. Avšak nie je to obyčajné lyžiarske stredisko. Snehové podmienky sú rovnaké počas celého roka, čím je táto simulácia lepšia ako skutočná realita, je to hyperrealita. (Baudrillard 1981, Couper 2015, s. 147).

Popredným predstaviteľom postštrukturalizmu bol aj francúzsky filozof **Gilles Deleuze** (1925-1995), ktorý úzko spolupracoval s psychoanalytikom a politickým aktivistom **Félixom Guattarim** (1930-1992). K Deleuzeho najvýznamnejším prácam patria „*Différence et répétition*“ (slov. Diferencia a opakovanie) z r. 1968, „*Capitalisme et Schizophrénie 1. L'Anti-Œdipe*“ (slov. Kapitalizmus a schizofrénia: Antioedipus) z r. 1972 (spolu s Guattarim), „*Capitalisme et Schizophrénie 2. Mille Plateaux*“ (slov. Kapitalizmus a schizofrénia: Tisíc plošín) z r. 1980 (spolu s Guattarim), „*Qu'est-ce que la philosophie?*“ (slov. Čo je filozofia ?) z r. 1991 (spolu s Guattarim). Títo autori sú považovaní za predstaviteľov filozofie života, resp. neovitalistickej filozofie. Predstavujú materialistický obrat vo filozofii a sociálnych vedách. Inšpirovali sa prácami Spinozu, Marxa, Freuda, Nietzscheho, Kafku a kritike podrobili koncepcie Lacana, Barthesa a iných. Deleuze napísal sériu článkov z dejín filozofie, pričom najväčšiu pozornosť venoval Kantovi, Nietzschemu a Foucaultovi. Guattari bol politicky aktívny v komunistickej strane, študoval Lacanovu psychoanalýzu, ktorú neskôr odmietol a pracoval na teórii sociálnej a politickej neuvedomelosti. Ich spolupráca začala v r. 1969. Deleuze a Guattari (1972) vystúpili proti Lacanovej psychoanalýze a sformulovali vlastnú koncepciu schizoanalýzy. Je to v podstate kritika modernity, najmä kapitalizmu a rodiny ako inštitúcií, ktoré usmerňujú, potláčajú a reorientujú túžby a želania. Deleuze a Guattari považovali filozofiu za tvorivú aktivitu, ktorá konštruje pojmy. Vytvorili viacero nových konceptov. Patrí k nim koncept afektu. Pojem afektu nie je možné jednoznačne definovať, pretože je chápaný veľmi diferencovane – ako fenomén, sila, teória alebo spôsob vyjadrovania. Chápanie afektu sa líši aj od toho, ktorú z troch perspektív aplikujeme, či vedu, filozofiu alebo umenie. *Afekt* v Deleuzeho a Guattariho koncepcii nie je pocit, ale je stávaním sa (angl. *becoming*), ktoré prekračuje toho, kto afektom prechádza (stáva sa iným) (Slouková 2000). Afekty sú materiálne vlastnosti a sily tela, ktoré podmieňujú každú interakciu tela v špecifickom priestorovom kontexte. Afekty nie sú nemenné podstaty, ale sú neoddeliteľné od asembláže, v ktorej je telo zasieťované a v ktorej je otvorené pre ďalšiu diferenciáciu (Lorimer 2009, s. 349). Ďalším dôležitým konceptom je *asembláž*,

pod ktorou sa chápe prepletenec vzájomne nesúrodých súčastí (ľudí a vecí), ktorý je viac ako ich suma, pretože vykazuje emergentné vlastnosti. Tieto súčasti môžu existovať aj samostatne. Usporiadanie asembláže nie je vopred dané, spájanie súčastí nie je vedené nejakým apriórnym účelom alebo zmyslom, je dané len vlastnými prepojeniami vnútri asembláže. Stávanie sa (*becoming*) je proces zmeny, úniku alebo pohybu vnútri asembláže. Teória stávania sa (angl. *theory of becoming*) konceptualizuje svet ako dynamický systém relačných transformácií s otvoreným koncom. Tento koncept zahŕňa spôsoby, akým sa spájajú ľudia a veci a aký význam má priestorovosť a časovosť pre spôsob ich vzájomnej interakcie. Tento prístup je možné aplikovať pri emergencii hybridných asembláží s rozličným stupňom trvácnosti. Asembláž nie je organickým celkom, ktorého prvky držia spolu vďaka nejakej organizujúcej jednote. Prepojenie medzi oddelenými prvkami asembláže zaisťuje proces stávania sa, keď je jeden prvok asembláže priťahovaný do teritória iného prvku, čím mení jeho hodnotu a formuje novú jednotu. Ide teda o proces deteritorializácie, počas ktorého miznú vlastnosti konštituuujúcich prvkov a sú nahradené novými vlastnosťami asembláže. Teritorializácia je procesom utvárania nejakého ohraničeného celku (počnúc telom, končiac spoločnosťou). Teritorializáciu vždy sprevádza i deteritorializácia, čiže tie isté sily, ktoré umožňujú niečomu stať sa sebou samým, rovnako môžu viesť k jeho rozkladu alebo premene. Deteritorializácia je spojená s prechodom od „kódovania“ k „dekódovaniu“. V primitívnej spoločnosti je všetko „kódované“, čiže v nej existujú pravidlá pre všetky gestá, životné situácie, či všetky časti tela. Dnešná spoločnosť je deteritorializovaná a dekodovaná, pretože „privátny jednotlivec“ je sám vlastníkom svojho tela, svojej pracovnej sily, svojich orgánov a pod. Dekódovanie je zánikom rituálov, slávností a vo všeobecnosti všetkých predtým rešpektovaných „sakrálnych“ foriem.

Deteritorializácia je však sprevádzaná novou „reteritorializáciou“, vznikom nových teritórií s novým kódovaním (Slouková 2000). Iným relevantným konceptom je koncept/metafora rizómy (angl., fran. *rhizome*). Deleuze odlíšil arborescentné (stromové) myslenie od rizomatického myslenia. Arborescentné myslenie vychádza z predstavy nejakého prvotného východiska (spoločného kmeňa), z ktorého sa následne rozvetvuje. Do popredia sa tu dostávajú lineárne a vertikálne väzby. Rizomatické spojenia sú náhodné, premenlivé, decentralizované. Rizóma sa rozvetvuje na všetky smery. Nemá začiatok ani koniec, je situovaná niekde medzi, je medzibytím. Ľubovoľný bod v nej je možné spojiť s iným ľubovoľným bodom, pričom spôsob tohto spojenia je náhodný, teda nie je vopred daný. Rizómu je možné rozdeliť na určitom mieste, pričom sa bude ďalej rozvíjať pozdĺž niektorej z línií, ktorú obsahuje. Rizóma sa tiež vymyká tradičnej logike kópie a reprodukcie, ktoré sú podriadené originálu. Rizóma nie je kópiou, má povahu autonómnej mapy, ktorá

experimentuje a originálne zasahuje do reality. Rizóma je zložená z dimenzií, línií a smerov pohybu. Rizóma je acentrická a nehierarchická. Je metaforou života, sexuality, sveta rastlín, živočíchov, politiky, teda všetkých druhov stávania sa, je neustálym premenlivým štruktúrovaním všetkého, čo sa deje (Slouková 2000). Deleuze teda preferuje anarchické¹⁰⁶ a nomádske myslenie, ktoré je oslobodené od nejakého vzťažného bodu a identity, čiže od vopred danej perspektívy. Pracuje tu s viacerými konceptmi priestoru – napr. hladký (angl. *smooth space*), ryhovaný priestor (angl. *striated space*), mriežkovaný priestor (angl. *gridded space*), či s konceptom tiel bez orgánov (angl. *bodies without organs*) (O. Jones 2009, s. 315). Priestor nomádskeho myslenia je hladký a otvorený, kým priestor „štátnej filozofie“ (myslenie zamerané na reprezentáciu dominujúce v západnej filozofii od Platóna) je ryhovaný alebo mriežkovaný a uzavretý. Deleuze a Guattari sa teda snažili o konštrukciu hladkého priestoru myslenia (Peet 1998, s. 211). Deleuze tiež rozvíja koncept diferencie (fran. *différence*). Poukázal, že existuje rozdiel medzi jednotlivým ako špeciálnym prípadom univerzálneho a jednotlivým ako individuálnym prípadom. Politickým dôsledkom existencie tohto rozdielu je existencia otrokov a pánov. Otroci sa uspokojujú s tým, že sú iba replikami, teda špecifickými prípadmi univerzálnej zákonitosti. Páni sú menšinou, ktorá sa s týmto neuspokojuje. Deleuze rozlišuje medzi diferenciou a protikladom. Otroci interpretujú všetky diferencie ako protiklady. Pán vidí svoju diferenciu medzi pánom a otrokom, medzi diferenciou a protikladom a odmieta byť negáciou otroka. Deleuzeho koncept diferencie sa snaží postihnúť časovosť a dianie v jeho nemetafyzickej podobe a zároveň poukázať na metafyzický charakter dialektiky. Deleuze teda demystifikuje univerzalistické nároky západnej metafyziky (Slouková 2000). Deleuzeho filozofia je považovaná za filozofiu udalostí, resp. filozofiu ako udalosť. Podľa neho nie je možné myslenie dopredu napláňovať. Myslenie je neustále sa vyskytujúce. Deleuze rekonceptualizoval priestor a čas. Chápanie udalosti v deleuziánskom myslení je veľmi vzdialené od jej predstavy zodpovedajúcej zdravému rozumu. Namiesto samostatného a uzavretého „teraz“, ktoré sa udeje raz počas plynutia času, udalosť je v deleuziánskom zmysle niečo „medzitým“, teda stávajúca sa mnohokrát a nie raz. Časopriestor teda podľa Deleuzeho nepozostáva z bodov, ale slučiek (Doel, Clarke 2011, s. 143). Deleuze a Guattari (1991) predstavili neomaterialistický koncept *geofilozofie*, ktorý ako tvrdia, prevzali od Nietzscheho. Ide o súbor konceptuálnych nástrojov a kategórií, ktoré môžu byť určené na postihnutie komplexity, fluidity a hybridity nášho zložitého sveta. Deleuzeho myslenie ovplyvnilo výrazne N. Thrifta pri formulácii jeho teórie nereprezentatívnosti (NRT). Postštrukturalistické myslenie prispelo k po-

106 Arché je prvopočiatok, prvotné východisko, či princíp.

sunu geografického myslenia od výskumu sveta takého akým je, k skúmaniu sveta takého, akým sa stáva. Tento posun od fixnosti k fluidite si vynútilo aj zmeny vo výskumných metódach a narušilo tradičné koncepcie priestoru a priestorových vzťahov. Namiesto absolútneho priestoru sa do popredia dostáva relačný priestor, ktorému venuje pozornosť relačná geografia (pozri kapitolu 7.2.).

7.1.4 Filozofický postmodernizmus a jeho recepcia v geografii

Postmodernizmus prišiel s odmietnutím osvietenského gnozeologického programu a jeho základných predpokladov. Zavrhol predovšetkým akékoľvek pokusy o formuláciu systematickej a univerzálne platnej teórie. Bezprostredným impulzom pre jeho vznik bolo objavenie sa dekonštrukcie ako literárnej teórie a jej následné uplatnenie sa vo filozofii a jej pohľade na svet ako taký. Najväčší význam je v tomto kontexte prisudzovaný prácam francúzskeho filozofa J. F. Lyotarda a amerického filozofa R. Rortyho. Avšak prvé náznaky konca modernej doby sú prítomné už vo filozofickom diele F. Nietzscheho, ktorý odmietol osvietenské chápanie pravdy. Viaceré ďalšie východiská postmodernizmu poskytli hermeneutika (H. G. Gadamer), lingvistické teórie L. Wittgensteina a F. de Saussuru, či práce frankfurtskej sociologicko-filozofickej školy (Horkheimer, Marcuse) (Matlovič 1999).

Francúzsky filozof **Jean-François Lyotard** (1924-1998) patrí medzi popredných postmodernistických filozofov, pričom sám sa explicitne k tomu aj prihlásil na rozdiel od Derridu, Foucaulta a Baudrillarda. K jeho základným prácam patrí „*La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir*“ z r. 1979 (v r. 1984 vyšiel anglický preklad pod názvom „*The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*“), „*Le Différend*“ z r. 1983, „*Le Postmoderne expliqué aux enfants: Correspondance, 1982-1985*“ z r. 1986 (slov. Postmoderna vysvetľovaná deťom). Lyotard (1979) hodnotil podmienky poznania v najviac rozvinutých a technologicky najvyspelejších spoločnostiach. Identifikoval dve formy poznania – tradičné a vedecké. V prípade tradičného poznania je dominantnou naratívna forma. Ide o mýty, legendy a príbehy o danej spoločnosti. Tieto príbehy nám rozprávajú o svete a ponúkajú jeho legitimizáciu, definujú, čo poznanie je, prečo je dôležité a kto má autoritu, aby tieto príbehy opakoval. Naratívne poznanie obsahuje viaceré odlišné druhy tvrdení. Prvým druhom sú označujúce (*denotatívne*) výroky, ktoré sú verifikovateľné alebo vyvrátiteľné tvrdenia o veciach (napr. „svetová populácia rastie“). Denotatívny výrok vyslovený počas nejakej diskusie určuje špecifickým spôsobom pozíciu svojho adresanta (ten, kto výrok vyslovil), svojho adresáta (ten, kto je príjemcom výroku) a svojho referens (to, čoho sa výrok týka).

Adresant je situovaný a prezentovaný týmto výrokom do nadradenej pozície (vie ako to so svetovou populáciou je), adresát sa dostáva do pozície toho, kto má dať alebo odmietnuť svoj súhlas s výrokom a referens je situovaný do pozície, v ktorej vyžaduje, aby bolo správne identifikované a charakterizované v príslušnom výroku. Tento druh výrokov priorizoval pozitivizmus a kritický racionalizmus. Druhým druhom sú vykonávajúce (*performatívne*) výroky (napr. „Potvrdzujem, že akademický rok je otvorený“). Tretím druhom sú príkazové (*preskriptívne*) výroky (napr. „polož tú knihu na stôl“), ktoré môžu mať charakter rozkazu, príkazu, inštrukcie, odporúčania, žiadosti či prosby. Vedecké poznanie na rozdiel od naratívneho, sa opiera výlučne o denotatívne výroky. Ľudia s autoritou povedať niečo vo vede sú tí, ktorí majú kompetencie vysloviť denotatívne výroky, ktorých pravdivosť je overená. Vzhľadom na to, že vedecké poznanie obsahuje len denotatívne výroky, nemôže sa samo legitimizovať. Za účelom legitimizácie sa musí obrátiť na prekleňujúcu metanaráciu, metadiskurz, či metanaratívnu schému. Lyotard identifikoval, že v histórii sa využívali dve metanarácie legitimizujúce vedu. Prvá tvrdí, že „poznanie vedie k emancipácii ľudstva a slobode a preto každý má mať prístup k poznatkom (pre dobro jednotlivca i spoločnosti)“. Druhá metanarácia tvrdí, že „úsilie o rozvoj vedeckého poznania je hnané zvedavosťou, vedu teda treba rozvíjať pre ňu samú, čo raz povedie k zjednoteniu všetkých poznatkov“ (Lyotard 1993, s. 107, Couper 2015, s. 148). Lyotard poukázal na to, že tieto metanarácie a metadiskurzy sa už vyčerpali a stratili svoju legitimizačnú autoritu a moc. Lyotard nadviazal a reinterpretoval koncept *jazykových hier* L. Wittgensteina. Podľa neho sa v postmodernizme metanarácie rozpadajú do množstva jazykových hier, ktoré môžu získať legitimitu len v určitom lokálnom kontexte. Postmoderná epocha je teda obdobím, v ktorom je všetko zbavované legitimacy. Postmoderný postoj vyžaduje útok na všetko, čo by si uplatňovalo nárok na všeobecnú platnosť. Postmoderný stav podľa Lyotarda prináša koniec hlavného príbehu, čo má významné dôsledky pre všetky oblasti ľudskej činnosti. Platí to aj pre vedu (Grenz 1997, s. 53). Postmodernizmus znamená podľa Lyotarda koniec vedy. Predstavu jednotnej vedeckej činnosti rozdelenej na presne definované paralelné odbory nahrádza predstavou zhuku nedostatočne definovaných a neustále sa meniacich oblastí výskumu. Každý z nich sa vyznačuje vlastnou jazykovou hrou (metódou, či postupom skúmania), pričom už nepotrebuje nejaký univerzálny vedecký metajazyk, ktorý by prepájal jednotlivé vedné odbory a predstavoval akúsi vonkajšiu vzťahnú sústavu a súbor záväzných metodologických princípov. Vedecké poznanie potom nie je súhrnom objektívnych a všeobecne platných právd, ale zbierkou výskumných tradícií, zrodených v konkrétnom spoločenstve bádateľov. A ich diskurz, ich jazyková hra, je pre neúčastníkov praxe tohto spoločenstva z veľkej časti

nezrozumiteľná. Cieľom vedy už nie je pravda, ale výkonnosť. Rápidny rozvoj počítačov a informačnej vedy viedol k tomu, že legitimizovať sa dajú len tie poznatky, ktoré sa dajú preložiť do programovacieho jazyka. Poznatky sa stali jednoducho informačnou komoditou, oddelenou od jednotlivých ľudí ako znalcov. Lyotard poukázal, že poznanie sa stalo takto ekonomicky dôležitým. Finančná podpora výskumu už nie je motivovaná emancipáciou ľudstva alebo rozširovaním poznania, ale snahou o rozšírenie moci (Couper 2015, s. 149, Grenz 1997, s. 54). Pravda je podľa postmodernizmu výrazom konkrétneho spoločenstva. Keďže existuje mnoho spoločenskí, existuje aj mnoho rozličných právd. Postmodernisti tvrdia, že tieto rozličné a často protirečivé pravdy môžu existovať vedľa seba (Grenz, 1997, p. 23). Prvým cieľom vedy (filozofie) nie je teda hľadanie objektívnej pravdy, ale udržiavanie diskusie medzi odlišnými, konkurenčnými výkladmi (Grenz 1997, p. 154). Iným konceptom, ktorým Lyotard (1983) obohatil myslenie je koncept diferencií, odlišností, či inakosti (fran. *les différends*). Lyotard považuje za hlavnú úlohu v postmodernej situácii venovať zvýšenú pozornosť práve odlišnosti, inakosti (Grenz 1997).

Významným predstaviteľom postmodernizmu ako filozofie je americký filozof **Richard Rorty** (1931-2007). K jeho významnejším prácam patria „*Philosophy and the Mirror of Nature*“ z r. 1979 a „*Consequences of Pragmatism*“ z r. 1982. Rorty nadviazal na predstaviteľa chicagskej školy pragmatizmu Johna Deweya. V jeho pragmatizme opustil myšlienku, ktorá vo filozofii dominovala od osvietenstva, a síce, že „mysel“ je zrkadlom prirodzenosti“. Rorty prezentoval významný posun v myslení. Jeho názor na pravdu je skôr nerealistický ako realistický. Vychádzal z predpokladu, že prístup k svetu je sprostredkovaný jazykom, čiže nie je priamy. Pravda teda nie je metafyzický pojem, ale len otázka ľudskej konvencie. Jeho chápanie pravdy je neesenialistické, čiže sa sústreďuje na vzťahové vlastnosti. Tvrdil, že nemôžeme hovoriť o základnej povahe veci, ak stojí osamotená, ale len vtedy, ak je vo vzťahu s inými vecami. Rorty presadzoval nereprezentacionalistické chápanie pravdy. Nezdieľal teda reprezentacionalistický pohľad, ktorý pripisuje objektívnosť nielen svetu, ale aj jazykovému prejavu, jazykovej výpovedi o svete. Rorty sa odpútal od korešpondenčnej teórie pravdy a prikláňal sa k určitému typu koherenčnej teórie. Inšpirovaný Wittgensteinom tvrdil, že výroky sú pravdivé do tej miery, do akej súvisia s celým názorovým systémom, ktorý zastávame. Pragmatici chápu pravdu ako to, čo funguje. Slová podľa neho nemajú žiadny vnútorný význam, sú rýdzou konvenciou. Ide teda o nominalistickú pozíciu. Rortyho pragmatizmus vyvolal veľký dopad na vedecké skúmanie. Navrhol, aby sme sa vzdali predstavy, že cieľom vedy je vytvárať modely, ktoré dokonale zodpovedajú skutočnosti. Namiesto toho by sme mali pochopiť, že vedecký diskurz predstavuje len jeden z mno-

hých slovníkov. Otázka je len výber slovníka, ktorý najlepšie funguje pre daný účel. Rorty teda jednoznačne tvrdí, že spôsob akým uvažujeme a konáme je úplne situovaný do dobového a kultúrneho kontextu, čím nie je možné pripísať nejakému výkladu nadčasovú a univerzálnu platnosť (Grenz 1997, s. 147-152).

Postmodernizmus náš „reálny svet“ chápe ako neustále sa meniaci spoločenský výtvor, ktorý je utvorený pomocou spoločného jazyka. Postmodernisti tvrdia, že pomocou jazyka tvoríme svoj vlastný svet a teda existuje toľko rozličných svetov, koľko je svetotvorných jazykov. Postmoderný svet je teda len arénou „súboja výkladov“, arénou jazykových hier. Podľa B. Badcocka (1996 in Matlovič 1999, s. 46) je to svet plný pluralistických a nerovnocenných hlasov, dožadujúcich sa vypočutia. Každý z nás vníma svet v kontexte spoločnosti, v ktorej žijeme. Postmodernisti ďalej vymýšľajú modely (či paradigmy), ktorými by osvetlili svoj život v týchto kontextoch. Pretože svoj život vnímajú ako drámu či príbeh, ich hlavný záujem sa sústreďuje na proces vytvárania príbehov, ktoré môžu určiť identitu človeka a dať účel a formu spoločenskej existencii. (Anderson, W.T., 1 in: Grenz, 1997 p. 52).

Postmodernistická dekonštrukcia sa prejavuje zdôrazňovaním rozdielnosti, zložitosti, mnohoznačnosti a plurality, odhaľovaním utajených svetónázorových orientácií, skúmaním parciálnych, efemérnych javov, akceptovaním eklektických metodologických prístupov atď. V geografii sa to odráža v posunoch ako v oblasti teoreticko-metodologickej, tak aj v tematike empirických výskumov. Uvádzame niektoré príklady týchto, často vzájomne sa podmieňujúcich posunov (bližšie pozri Dutkowski 1998 in Matlovič 1999, s. 47). Prvým je posun *od definícií k metafore*. Upúšťa sa od rigorózných definícií, modelov a paradigiem, ktoré sú nahrádzané metaforami. Metafora umožňuje dosiahnuť hlbšiu úroveň porozumenia ako paradigma, model alebo definícia. Je sľubnou platformou vzájomného porozumenia medzi reprezentantmi rozličných disciplín a orientácií (jazykových hier) (Dutkowski 1998 in Matlovič 1999). V geografii sa v súvislosti so zemským povrchom uplatňuje najmä metafora arény, na ktorej sa odohrávajú neopakovateľné udalosti situované do špecifických časo-priestorových a spoločensko-kultúrnych kontextov. Druhým je posun *od vysvetľovania k rozprávaniu*. Postmodernistický prístup prináša renesanciu v modernizme odvrhnutých naratívno-opisných metód, ktoré vytláčajú analytické metódy. Pozornosť geografov začal priťahovať text a teda nielen matematická, či štatistická stránka problému. Do popredia záujmu geografov sa dostávajú sociálne teórie a teória literatúry, do úzadia sú zatlačené fyzikálne a ekonomické teórie. Kvantitatívne analýzy sú tak len pozadím prehlbovaných výskumov, využívajúcich techniky rozhovoru, či čerpajúcich informácie z literárnych opisov (Sagan 1998, s. 69 in Matlovič 1999, s. 47). Veľmi využívanou metódou je narácia, na báze

ktorej je postavené porozumenie špecifikám miest. N. Entrikin (1991) tvrdí, že narácia ponúka vhodnú pozíciu na porozumenie miestam, lokujúc sa medzi objektívnou perspektívou chápujúcou miesto v kategóriách lokalizácie a subjektívnou, traktujúcou ho ako vedomie. Narácia je metóda, ktorá spája hodnotenie faktov s pozorovaním intencionálnych väzieb ľudí s ich okolím (Entrikin 1991 in Matlovič 1999, s. 47). Narácia miest usporadúva jednotlivé fakty nielen chronologicky, ale aj z hľadiska jednotlivých tém a problémov, čím vytvára dejovú osnovu a podáva ich významy, meniace sa v čase i priestore. Naratívne chápanie spočíva vo vnímaní javov v ich vzájomných reláciách. V narácii jednotlivé udalosti nadobúdajú význam v kontexte ich zapojenia sa do regionálnych, národných, či globálnych štruktúr (Sagan 1998 in Matlovič 1999, s. 48). Inou používanou metódou v tomto kontexte je metóda hustého opisu C. Geertza (Lisowski 1998 in Matlovič 1999, s. 48). Tretím je posun *od času k miestu*. Postmodernizmus presúva záujem z problému času (dominujúceho v epoche modernizmu), na problém miesta (lokality). Typické je stieranie rozdielov medzi minulosťou a budúcnosťou a situovanie čitateľa do trvalej prítomnosti. Postmodernistický diskurz sa sústreďuje na priestor, avšak priestor dekonštruovaný do mozaiky miest. Pojem priestoru postmodernistická geografia nahradila teda pojmom miesta, ktoré je priestorom uvedomovaným a zažívaným, je arénou každodenného života. Geografický výskum vychádza od človeka a jeho aktivít, od porozumenia dynamiky každodenného života v jeho lokálnom prostredí. Snaží sa pochopiť a empaticky vcítiť do charakteru a významu skúmaného miesta (Sagan 1995 in Matlovič 1999, s. 48). Oživenie výskumu miest súviselo aj s potrebou skúmania vplyvu procesov generovaných na celospoločenskej úrovni na štruktúry nižšieho hierarchického stupňa, pretože sa zistilo, že tieto procesy majú rozličné odzrkadlenie a prinášajú úplne odlišné dôsledky v rozličných regiónoch a miestach krajiny (Sagan 1995 in Matlovič 1999, s. 48). Štvrtý je posun *od podobnosti k rozličnosti*. Postmodernistický prístup v geografii upúšťa od hľadania podobných črt miest a následného úsilia o zovšeobecnenie, formuláciu zákonitostí, klasifikáciu, či typológiu skúmaných javov, procesov a miest (Dutkowski 1998 in Matlovič 1999, s. 48). Namiesto toho zdôrazňuje individuálne, špecifické, neopakovateľné črty skúmaných miest. Tu je možné postrehnúť veľký impulz aj pre regionálnu geografiu. Zmysel pre odlišnosť postmodernistickej geografie sa prejavuje aj citlivým vnímaním problematiky minoritných (rasových, etnických, religióznych) skupín obyvateľstva miest, slabších skupín obyvateľstva (ženy, deti, starci), či skupín obyvateľstva vymykajúcich sa modernistickým normám (nomádi, homosexuáli, bezdomovci, mrzáci, prostitútky a pod.). V dôsledku toho sa objavujú nové témy empirických výskumov ukazujúce na znevýhodnené postavenie týchto skupín obyvateľstva v mestách. Typickými témami sú napr. pohlavná,

rasová a etnická segmentácia trhu práce, mestské areály ako prejavy neviditeľných ideológií a sociálnych podmienok, vzťahy medzi rodom a mocou. Tu je možné vidieť agendy feministickej geografie, či queer geografie. Veľký význam sa prikladá štúdiu postmodernej architektúry, ktorá podľa D. Leya (1987) môže slúžiť ako model, ktorý si súčasná humánna geografia môže všímať pri jej snahe odhaliť zodpovedajúcu percepciu „ľudí a miesta“ (Matlovič 1999, s. 48). Piatym je posun *od jednoznačnosti k mnohoznačnosti*. Ide o priznanie nevyhnutnosti reflektovať vo vede ambivalenciu postmodernej reality (Dutkowski 1998 in Matlovič 1999, s. 48). Má to významné teoreticko-metodologické dôsledky. Postmodernizmus pripúšťa teoretický pluralizmus a metodologický eklekticismus, čiže vytváranie nových myšlienkových systémov na báze spájania rôznorodých tvrdení, teórií a téz do nového celku, často s nemožnosťou vylúčenia logických a vecných rozporov. Nové teoretické podnety je možné často dosiahnuť reinterpretáciou klasických teórií, či racionálnym synkretizmom ich ideí (Matlovič 1999, s. 49). Šiestym je posun *od delimitácie hraníc k uznaniu prechodného „pohraničia“*. Znamená to rezignáciu z delimitácie medzi javmi a procesmi, v geografii to znamená zvýraznenie prechodného charakteru hraníc v širokom slova zmysle, rezignáciu z rigorózneho vyčleňovania regiónov a väčšie zviditeľnenie identity a prechodných zón a území (Matlovič 1999, s. 49). Ďalšou typickou črtou vývoja postmodernistického geografického myslenia je jeho *pragmatizácia*, inšpirovaná Rortyho pragmatizmom a Lyotardovou legitimizáciou bádania performativitou. Postmodernizmus prisudzuje veľký význam praktickej stránke vedeckého výskumu a jeho komunikatívnosti, vedúcej k eliminácii bariér medzi vedcom a laikom (Lisowski 1998 in Matlovič 1999, s. 49). Umiernení, resp. pragmatickí postmodernisti, poukazujú na to, že pokiaľ má geografia seriózný záujem prežiť spôsobom sociálne užitočným, musí sa pravdepodobne vzdať niektorých pretenzií postmodernizmu (Badcock 1996 in Matlovič 1999, s. 49). Táto skupina bádateľov prijíma pragmatický model vedy a orientuje sa na riešenie praktických problémov. Inou tendenciou je zvýšená senzitivita postmodernistickej geografie na problematiku ochrany životného prostredia. Kým koncepciám moderny sú pripisované vízie neobmedzeného sociálneho pokroku a z toho vyplývajúce zameranie na podrobovanie a využívanie prírody a jej bohatstva, postmoderná paradigma je v tomto kontexte spájaná s prebudeným uvedomovaním si ekologických dôsledkov druhej vety termodynamickej, čiže so zistením „sociálnych hraníc rastu“ a celkovou globálnou krízovou situáciou ľudstva. Postmodernisti už nie sú presvedčení, že ľudstvo dokáže vyriešiť veľké problémy sveta. Život na Zemi vnímajú ako krehký a domnievajú sa, že pokračovanie existencie ľudstva je závislé od nového postoja spolupráce, a nie od modernistického postoja dobývania (Grenz 1997, s.17). Tento postoj našiel výraz v mnohých štúdiách zaoberajúcich sa

(trvalo) udržateľným rozvojom¹⁰⁷. Ide o hľadanie takých spôsobov uspokojovania súčasných potrieb, ktoré neohrozia možnosti budúcich generácií saturovať svoje potreby (Huba, Ira 1996 in Matlovič 1999, s. 50).

Postmodernizmus ponúkol geografii dve vzájomne súvisiace možnosti a príležitosti. Prvou bolo znovuobjavenie úlohy priestoru (priestorový obrat). Partikularita a diferenciacia sú totiž svojou podstatou priestorové. Druhou príležitosťou je revitalizovaný záujem o miesto, vyznačujúci sa hlbšou teoretickou orientáciou v porovnaní s deskriptívne orientovanou tradičnou regionálnou geografiou (Cresswell 2013 in Couper 2015, s. 149).

V slovenskej geografickej literatúre nástup postmodernizmu v geografii ako prví reflektovali J. Paulov (1997) a R. Matlovič (1999).

7.1.5 Teória aktér-sieť

Jedným z problémov, ktorý sa neustále objavuje v histórii geografického myslenia je problém prekonania binárnych opozícií, dichotómií, či dualizmov. Príkladom sú dualizmy štruktúra-konanie, príroda-kultúra, realizmus-sociálny konštruktivizmus. Dualizmus medzi štruktúrou a konaním bol centrálnym problémom diskusií medzi humanistickým a štrukturalistickým prúdom geografického myslenia a ich kritiky priestorovej vedy. Významným vkladom v rámci úsilia o jeho prekonanie bola teória štrukturácie a štrukturačná geografia, ktorá hľadala tretiu cestu medzi voluntarizmom individuálneho konania a determinizmom štrukturálnych imperatívov. Dualizmus príroda-kultúra sprevádza v podstate celé dejiny geografického myslenia a odráža sa i v dualizme fyzická geografia-humánna geografia. Podobne aj dualizmus medzi realizmom a sociálnym konštruktivizmom prináša kontroverzie, ktoré rozdeľujú prírodné vedy s ich predstavou nezávislej existencie vonkajšieho sveta (fyzická geografia) a spoločenské vedy s ich predstavou sociálne produkovanej a reprodukovanej reality (humánna geografia v ostatných 4 decéniách). V ostatnom období je však možné pozorovať určitý návrat k realizmu v rámci humánnej geografie. Nie je to však realizmus na báze pozitivizmu a esencionalizmu, táto nová forma realizmu má anti-esencionalistický a špekulatívny charakter, niektorí autori hovoria o relačnej ontológii (Abriszewski 2012). Tento obrat reprezentuje teória aktér-sieť (*actor-network theory*, ANT) (Cresswell 2013, s. 250), ktorá našla odraz v relačnej geografii.

107 Problematika (trvalo) udržateľného rozvoja je široko diskutovaná aj v slovenskej geografickej literatúre, najmä zásluhou Mikuláša Hubu a Vladimíra Iru – napr. Huba, Ira (1996), Huba (2006), Žigrai, Huba (2004).

ANT (tiež nazývaná „actant-rhizome“ theory) bola sformulovaná v druhej polovici 80. rokov 20. storočia zásluhou skupiny francúzskych a britských sociológov a filozofov (Michel Serres, Bruno Latour, Michel Callon, Jon Law), ktorý sa zaoberali sociológiou vedy. ANT sa snaží odhaliť a sledovať nespočetné množstvo väzieb a spojení, ktoré vznikajú medzi agentmi/činiteľmi humánneho, nie ľudského, materiálneho i nemateriálneho charakteru a umožňujú im sa stať tým, čím sú. Subjekty a veci sú teda vykonávané (vytvárané) vzťahmi. Pôvodne sa autori ANT zamerali na podrobný výskum a pochopenie toho, ako vznikajú vedecké poznatky ako produkt prepojenia všetkých druhov vecí. Postupne sa však ANT dostala aj mimo tento rámec a ovplyvnila myslenie aj mimo sociológie vedy a sociológie ako takej. Atraktivnosť ANT pre iné sociálne vedy spočíva najmä v tom, že sa snaží uchopiť mimoriadne komplexný a fluidný charakter reality súčasného obdobia (Bosco 2006, s. 136).

Najvýraznejším reprezentantom týchto snáh je francúzsky sociológ, filozof a antropológ **Bruno Latour** (*1947), pôsobiaci pôvodne na École des mines de Paris, v súčasnosti na Institut d'études politiques de Paris (Sciences Po). Jeho kľúčovou prácou je „*Reassembling the social. An introduction to Actor-Network Theory*“ z r. 2005. Objavenie ANT sa považuje za disruptívnu inováciu v sociologickom myslení (podobnú ako bolo objavenie všeobecnej teórie relativity vo fyzike). ANT obohatila teoretické myslenie o množstvo nových konceptov a pojmov, pričom sa v nej často využívajú metaforické vyjadrenia (napr. aktant, asembláž, mediator, sieťové efekty, translácia, zdroj neistoty). ANT sa primárne venuje emergencii sociálneho poriadku, teda situovaných praktík, prostredníctvom ktorých je spoločnosť spletená (*asemblovaná*). ANT sa zaoberá štúdiom sveta ako heterogénneho projektovania. Heterogenita súvisí s chápaním sveta ako diverzity rozličných vzťahov a projektovanie súvisí s chápaním sveta ako neustáleho procesu jeho formovania (stávania sa) prostredníctvom množstva rozličných entít (ľudí, strojov, peňazí, dokumentov, textov, technológií, firmy, samosprávy, vlády, mestá, obce a pod.), nazývaných aktérmi (aktanti). Aktéri sú neustále v pohybe, formujú a menia svoje vzťahy a spojenia heterogénnych aktivít, čím vytvárajú určitú sieť. Aktér a sieť sú pritom v ANT chápané ako rovnocenné pojmy, teda aktér je sieťou a sieť je aktérom (Abriszewski 2010, s. XXVIII). Sieťové vzťahy pritom môžu mať materiálny (medzi vecami) a semiotický (medzi myšlienkami, konceptami, technológiami) charakter. Mnoho vzťahov je súčasne materiálnej i semiotickej povahy. Svet je teda tvorený rôznorodými sieťami, ktoré sú reprezentované viac spojeniami ako uzlami a viac tokmi ako linkami. Siete sú veľmi nestále a pominuteľné, predstavujú len momentálny stav vzťahov. Tieto rozmanité siete aktérov sú zdrojom konania vo svete. Je to však len konanie čiastkových spojení, preto Latour uprednostňoval na označenie akté-

ra termín „*actant*“ s cieľom charakterizovať tento neistý, ale stále vplyvný stav. Existencia sietí aktérov silne závisí od obehu (cirkulácie, tokov), preto ich kontinuita spočíva na celej sérii stabilných, avšak mobilných entít (zariadení, typov ľudí, zvierat, peňazí), ktoré môžu byť transportované z jedného miesta na iné bez zmeny svojej formy. To umožňuje dosiahnuť trvácnosť siete. Stabilné a zároveň neustále mobilné entity upevňujú sieť a umožňujú im pretrvať (Thrift 2000, s. 4-5). ANT sa teda zameriava na pochopenie toho, ako sa aktéri zídu v sieti a konajú ako celok (asembláž). Teória kladie dôraz na kľúčovú úlohu „nemateriálnych kuriérov“ (peniaze, informácie, hodnoty) pri scelovaní fragmentov siete a stmelovaní sveta. Čas a priestor sú výlučným produktom týchto interakcií. Toky formujú dynamický priestor, ktorý je relativizovaný vo vzťahu ku konkrétnym objektom participujúcim v sieti. Priestor je tu chápaný ako určité momentálne usporiadanie siete a je len sekundárny vo vzťahu k čiastkovým cirkuláciám a pôsobeniam. Fungovanie sietí spočíva na vzájomnom pôsobení objektov (aktérov), na dialektike spolupráce a konkurencie, ktoré formujú relatívne stabilné, avšak nie statické vzťahy. Sieť teda nemusí byť nutne vnútorne koherentná, ale môže byť v nej obsiahnutý aj konflikt. Sféra vplyvu a mocenský dosah jednotlivých aktérov závisí od ich schopnosti vytvoriť a udržať väzby s čo najväčším počtom iných aktérov. ANT teda na rozdiel od teórie systémov nepracuje so statickými, ale dynamickými vzťahmi (Lisowski 2003, s. 172). Svet a sieť nemôžu byť objasňované prostredníctvom v západnej vede zaužívaných binárnych opozícií (príroda-kultúra, subjekt-objekt, sociálny-technologický, makro-mikro, globálny-lokálny, štruktúra-aktivita, ľudia-veci, tradícia-modernita, externé-interné). Toto delenie považuje za prekážku reálneho videnia sveta. ANT sa snaží prekonať tento dualizmus a prepojiť tieto binárne opozície. Z tohto dôvodu všetky termíny a koncepty (ako napr. aktér, štruktúra, lokálny, globálny) nadobúdajú zmysel výlučne v kontexte s inými konceptami (Thrift 2000, s. 5). V tomto smere ANT nadväzuje na Deleuzeho koncept rizómy, ktorým podrobil kritike arborescentnú koncepciu poznania. Rizóma pracuje s horizontálnymi a medzidruhovými väzbami. Arborescentný model na rozdiel o nej pracuje s vertikálnymi a lineárnymi väzbami. Deleuze sa inšpiroval biologickým konceptom mutualizmu (dva odlišné druhy spolu interagujú až sformujú heterogénnu jednotu). Do istej miery tento koncept súvisí so symbiogenetickou koncepciou evolúcie L. Margulisovej, podľa ktorej sa druhy tvoria nové zložité entity vzájomným prepájaním a splývaním, čo znamená, že symbiogenéza je mimoriadne dôležitým mechanizmom evolúcie (Brockman 2008, s. 131). Symbiogenéza má množstvo implikácií. V kontexte ANT je inšpiratívnym odkazom najmä to, že formovanie novej kvality môže začať súperením, neskôr však prejde k spolupráci až symbióze, ktorá je podmienkou evolučnej inovácie (Matlovič 2010, s. 142-3). Za najväčšiu

inováciu, ktorú ANT priniesla do sociologického myslenia sa považuje situovanosť. Všetky praktiky, ktoré ANT skúma sú situované. ANT teda nepresadzuje nejakú teóriu, paradigma, či terminologickú schému. Každé zovšeobecnenie totiž podľa ANT prináša riziko prehliadnutia dôležitých detailov, ktoré sú nevyhnutným predpokladom pochopenia situovaných praktík. ANT teda v tomto kontexte situovanosti spochybňuje tradičné otázky sociálnych vied (Abriszewski 2010, s. XX).

ANT sa výraznejšie začala reflektovať v geografii koncom 90. rokov 20. storočia (napr. J. Murdoch, N. Thrift, S. Whatmore) a našla svoje uplatnenie predovšetkým v rámci relačnej geografie. ANT slúžila najmä na premostenie dichotómie príroda-kultúra, čo súvisí predovšetkým s tým, že hranice medzi týmito kategóriami sa stávajú čím ďalej, tým menej výrazné. Je to zásluhou procesov klimatických zmien (globálneho otepľovania), rastúcej mobility, expanzie využívania informačno-komunikačných technológií a kyberpriestoru a akcelerácie využívania genetických technológií. Prístup ANT napomáha prekonať spomínanú dichotómiu presmerovaním tradičných záujmov o apriórne kategórie na skúmanie asociácií a vzťahov. Produktívnymi konceptami sú v tomto kontexte najmä hybridy a kvázi-objekty. Hybridy sú pritom chápané ako podmienky nášho sveta, v ktorom nemôžeme uvažovať o niečom, čo je mimo vzťahov (Jóhannesson, Baerenholdt 2009, s. 17). Iným spôsobom, akým ANT vstúpila na pôdu geografie, boli diskusie o filozofii vedy, najmä diskusia o dichotómii medzi realizmom a sociálnym konštruktivismom. ANT tu ponúkla tretiu cestu, čo v rámci geografie reflektovali N. Thrift, J. Murdoch, N. Bingham a S. Hinchcliffe. Kľúčovým v tomto smere je princíp generálnej symetrie, podľa ktorého sú jednotliví aktanti rovnocenní. ANT tvrdí, že realita je skutočne konštruovaná. ANT však svoju pozornosť venuje nielen sociálnym aspektom konštrukcie sveta, ale aj ostatným praktikám ontologickej konštrukcie, ktoré sa vyskytujú v heterogénnych aktantsieťach (Jóhannesson, Baerenholdt 2009, s. 17). ANT ovplyvnila ekonomickú geografiu, najmä svojim sústredením na koncept siete¹⁰⁸. Ekonomický geo-

108 ANT vykazuje určité podobnosti s priestorovou sieťovou analýzou, ktorá sa vyvinula na pôde priestorovej vedy v 50. – 60. rokoch 20. storočia. Išlo o kvantitatívne analýzy a matematické modelovanie siete, najmä v konceptuálnom rámci teórie grafov. Geografi sa tu pokúšali prekonať dichotómiu medzi fyzickou a humánnou geografiou tým, že javy mali byť analyzované prostredníctvom spoločných matematických modelov (napr. migračné toky, prúdenie vody v povodí). Tu sa však podobnosť s ANT končí. V skutočnosti je ANT veľmi odlišná od priestorovej analýzy sietí, viac sa zaujíma o otázky moci a o to, ako sa veci stávajú (splietajú vo vzťahoch), než o to aké sú presné kvantitatívne charakteristiky konektivity, či deviatilít siete. Podobne je ANT výrazne odlišná od analýzy sociálnych sietí, zameranej na pochopenie sociálneho v rámci systému meniacich sa vzorcov interakcií medzi agentmi,

grafi si uvedomovali limity tradičného makropohľadu politickej ekonómie a obrátili svoju pozornosť na spôsoby, akými je hospodárstvo situované do širších sietí vzájomných interakcií medzi ekonomikou a kultúrou a ako tieto vzťahy ovplyvňujú priestorovú organizáciu kapitalistickej trhovej ekonomiky. Príkladom sú výskumy globálnych komoditných reťazcov, či učiacich sa regiónov. ANT tiež prispela k odmietnutiu mierky ako konceptu humánnej geografie (Jóhannesson, Baerenholdt 2009, s. 18).

7.2 RELAČNÁ GEOGRAFIA

Jedným z hlavných prúdov v rámci postštrukturalistickej geografie je relačná geografia. Svet si už nepredstavuje tradičným spôsobom – ako súbor diskrétnych vecí so svojimi vlastnými podstatami, ale ako svet formovaný a konštruovaný prostredníctvom meniacich sa vzájomných vzťahov medzi vecami. Populárnym príkladom na lepšie pochopenie tohto prístupu je uvedenie si rozdielov medzi topografiou a topológiou. Kým topografia sa zaoberá diskrétnymi tvarmi krajiny a je často využívaná na znázornenie diskrétnych miest, topológia sa zaoberá konektivitou (prepojenosťou) vecí. Topografická mapa je užitočná, keď ideme na pešiu túru. Príkladom topologickej mapy je plán londýnskeho metra. Ten ukazuje, ktoré body (stanice) sú prepojené linkami podzemnej železnice a v akom poradí. Mierka a absolútna poloha tu nie sú dôležité. Relačná geografia je v tomto zmysle topologická (Cresswell 2013, s. 218). Relačná geografia teda priniesla rekonceptualizáciu troch kľúčových kategórií, s ktorými pracuje geografia – priestoru, miesta a mierky.

Významným predstaviteľom relačnej geografie bol britský sociológ a geograf **Jonathan Murdoch** (1954-2005). Pôsobil na University College v Londýne a univerzitách v Newcastle a Cardiffe. Ako jeden z prvých rozpoznal potenciál teórie aktér-sieť pre geografiu (Murdoch 1997ab in Cresswell 2013, s. 252). Jeho kánonickou prácou sa stala posmrtno vydaná monografia „*Post-structuralist Geography: A Guide to Relational Space*“ z r. 2006. Murdoch (2006 in Cresswell 2013, s. 218) tvrdí, že téma vzťahovosti (*relačnosti*) je jadrom postštrukturalistickej geografie. Jej záujem sa teda už neorientuje na jednotlivé miesta a priestory ako také, ale na spôsoby, akými sú prepo-

zúčastnenými v jednej alebo viacerých sociálnych sieťach. ANT s týmito prístupmi zdieľa záujem o ukotvenie v sieti, avšak v zásade má omnoho komplexnejší prístup. Neobmedzuje sa na sociálne siete, pretože to, čo považuje za sociálne je tvorené vzťahmi a nie ľuďmi. Pohľad ANT na priestorovosť sieťových vzťahov nie je obmedzený euklidovským chápaním priestoru (Bosco 2006, s. 141-2).

jené vzťahmi. Tento relačný prístup k priestoru znamená upriamanie našej pozornosti na to, akým spôsobom sú veci prepojené a ako vytvárajú relačný priestor¹⁰⁹. Relačné vytváranie priestoru má ambivalentný charakter. Ide o proces so súčasne konsenzuálnou i spornou povahou. Konsenzuálna povaha odráža to, že vzťahy sa v normálnom režime uzatvárajú na báze dohody alebo spojenectva medzi dvomi alebo viacerými entitami. Sporná povaha odráža to, že konštrukcia jedného súboru vzťahov môže viesť k vylúčeniu (exklúzii) niektorých entít a ich vzťahov a tiež k vynútenému, či násilnému zapojeniu (inklúzii) iných entít. Relačný priestor je teda „mocou zaplnený“ priestor, v ktorom sa niektoré zoskupenia stávajú dominantnými (aspoň na nejaký čas), kým ostatné sa dostávajú do podriadeného postavenia. Mnohé vzťahové zoskupenia môžu v relačnom priestore dobre koexistovať, v iných prípadoch dochádza medzi nimi k súťaži v rámci určitých miest a priestorov (Murdoch 2006 in Cresswell 2013, s. 218). Murdoch tu načrtol politiku relačnosti, ktorá určuje spôsoby vytvárania, či zanikania vzťahov medzi entitami. Priestor v relačnom chápaní je teda dynamický, aktívny a zložený zo vzťahov.

K precizovaniu relačného chápania priestoru a miesta prispela britská geografa **Doreen Massey** (*1944), ktorá sa v prvej fáze svojej kariéry profilovala ako radikálna (marxistická) geografa. Patrí medzi popredných predstaviteľov svetovej geografie, čo dokazuje jej ocenenie medzinárodnou cenou Vautrina Luda v r. 1998. K jej kľúčovým prácam v diskutovanom kontexte patria články „*Power Geometry and Progressive Sense of Place*“ z r. 1993, „*A Global Sence of Place*“ z r. 1997 a monografia „*For Space*“ z r. 2005. Massey (1997) reinterpretovala koncept miesta (*place*) s cieľom ponúknuť jeho adekvátnu podobu pre obdobie globalizácie a časopriestorovej kompresie. Nezdiera Harveyov pohľad na protiklad medzi fixnosťou miesta a fluiditou globálnej ekonomiky. Fluidita (mobilita) je výrazne štruktúrovaná a diferencovaná. Sú ľudia, ktorých mobilita odráža ich preferencie, sú ľudia, ktorí sú k mobilitě prinútení a sú ľudia, ktorí sú zase nútení k nemobilitě. Masseyová v tejto súvislosti pracuje s konceptom mocenskej geometrie (angl. *power geometry*) ako spôsobu, ktorým sú komplikované aktivity (mobility) ľudí napĺňané. Pôsobiacou silou tu nie je len kapitál, ale aj iné všadeprítomné formy

109 Konceptia relačného priestoru sa prvýkrát v geografickom myslení objavila už u Aristotela. Neskôr ju rozpracoval G.W. Leibniz, podľa ktorého je priestor súborom vzťahov, v ktorých sú zasieťované vzájomne sa vnímajúce objekty. Leibniz poukázal na tesný vzťah medzi časom a priestorom. Priestor je v tomto zmysle súborom koexistujúcich udalostí. Relačný charakter priestoru sa u Leibniza spája so zmyslovým vnímaním sveta (Lisowski 2003, s. 63-4). Do teoretickej diskusie o relačnom priestore prispel napríklad aj japonský geograf Fujio Mizuoka, autor teórie včlenenia priestoru (angl. *theory of space subsumption*).

sociálnych vzťahov. Rezistenciu a utiahnutie sa dovnútra miesta Masseyová považuje za nevyhnutne spiatočnicke. Tento prístup, príznačný pre humanistickú geografiu, je podľa Masseyovej problematický tým, že si vyžaduje: a) tesné vzťahy medzi miestom a jedinečnou formou identity, b) túžbu ukázať ako je miesto autenticky spojené s históriou, c) potrebu jasného definovania hraníc, ktoré miesto odčlenia od vonkajšieho sveta. Prvý aspekt naznačuje, že jednotlivé miesta majú jedinečné identity (často na báze rasy, etnika, relígie a pod.), avšak existuje mnoho miest s multiplikatívnymi identitami. Druhý smer sa prejavuje túžbou po posolstve minulosti (tradícii, dedičstve), ktoré prispeje k zakoreneniu miesta. Za týmto účelom sú formulované historické príbehy, ktoré niekedy vyúsťujú do účelovej selekcie historických udalostí, resp. k tvorbe historických mýtov. Tretím problémom reakcionárskeho definovania miesta sú jeho hranice. Niektoré miesta majú presné hranice, iné nie. Hranice nie sú podľa Masseyovej dôležité pre konceptualizáciu miesta. Namiesto premýšľania o miestach ako o ohraničených územiach, môžeme podľa Masseyovej o nich uvažovať ako o momentoch v sieti sociálnych vzťahov. To následne umožní dospieť k extrovertnému významu miesta, ktorý zahŕňa uvedomenie si väzieb miesta so širším svetom, ktoré integrujú v pozitívnom smere globálne a lokálne. Masseyová prichádza s progresívnym konceptom miesta: miesto je proces, miesto je definované vonkajškom, miesto má multiplikatívne identity a histórie a unikátnosť miesta je definovaná prostredníctvom jeho interakcií, teda vzťahov. Masseyová zdôrazňuje potrebu hľadania globálneho zmyslu miesta (Cresswell 2004, s. 74). V ďalšej práci Massey (2005) odhaľuje teoretické a politické aspekty myslenia o priestore. Hlavným posolstvom, ako už názov vypovedá, je to, že priestor funguje. Masseyová teda potvrdzuje možnosti a potenciál priestoru. Massey svoju predstavu o relačnom priestore koncentruje do troch vzájomne prepojených charakteristík:

- a) Priestor je produktom vzájomných vzťahov, preto ho musíme chápať ako „konštituovaný prostredníctvom interakcií počnúc mohutnosťou globálnej úrovne a končiac nepatrnosťou intímnej úrovne“ (Massey 2005 in Anderson 2008, s. 226).
- b) Priestor je sférou potenciálnej existencie rozmanitosti (angl. *multiplicity*). Je sférou, v ktorej koexistujú rozličné trajektórie, sférou koexistencie heterogenity (Massey 2005 in Anderson 2008, s. 226).
- c) Priestor je neustále konštruovaný, je v procese svojho vytvárania. Nie je nikdy ukončený, nie je uzavretý (Massey 2005 in Anderson 2008, s. 226).

Týmto trom charakteristikám relačného priestoru podľa Masseyovej zodpovedá živá, heterogénna a progresívna politika. Relačná koncepcia priestoru podmienila nový záujem o „relačný región“, definovaný ako otvorenú

a vymedzenú časť priestoru utváranú prostredníctvom širších sociálnych vzťahov, ktoré sú v nich situované. Tieto regióny sú vytvárané pre konkrétne účely rozmanitými aktérmi – napr. politikmi, sociálnymi hnutiami, akademickými analytikmi. Znamená to, že ich povaha a identita je viazaná na tieto akty ich konštruovania a mimo nich neexistuje. Regióny v tomto zmysle nie sú ucelené, vnútorne spojené a unifikované, ale sú nespojité a rozdelené (MacKinnon 2009, s. 233).

Koncepcia priestoru D. Masseyovej je podobná predstave, ktorú formuloval významný americký geograf a urbanista **Edward Soja** (1940-2015), pôsobiaci na Kalifornskej univerzite v Los Angeles. Soja bol jedným z najuznávanejších súčasných geografov, o čom svedčí aj to, že mu v r. 2015 bola udelená medzinárodná cena Vautrina Luda. K jeho kľúčovým prácam patria „*Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*“ z r. 1989, „*Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*“ z r. 1996 a „*Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*“ z r. 2000. Soja presadzoval priestorovo-orientovanú a postmodernistickú sociálnu teóriu, ktorú charakterizujú tri základné tézy:

- a) Kapitalistický poriadok je reorganizovaný spôsobom, ktorý silne privileguje priestor oproti času;
- b) Priestorovosť je preto fundamentálne konštitutívna pre spoločenský život;
- c) Kritická sociálna teória sa nevyhnutne musí vážne zaoberať priestorom, keďže tento má dôležitý význam pre spoločnosť.

Soja vo svojich prácach reflektoval výskumy marxistických geografov (D. Harvey, N. Smith, D. Massey) ako aj ďalších výraznejšie eklekticky zameraných geografov a sociálnych teoretikov (A. Giddens, D. Gregory, N. Thrift, A. Pred, M. Castells, J. Urry). Všetci títo autori zdôrazňovali, že na rozdiel od dôrazu na časovosť a históriu v tradičnej sociálnej teórii, priestorovosť v nej bola značne nedocenená. Soja (1989) však išiel ešte ďalej. Podľa neho nemá byť priestorovosť iba zohľadnená, ale má sa stať centrálnym elementom sociálnej teórie (Latham 2011b, s. 381). Najvýznamnejšie inšpirácie poskytli Sojovi práce francúzskeho sociálneho teoretika H. Lefebvra, najmä jeho tézy o tom, že „*teraz viac priestor ako čas zahaľuje veci pred nami*“ a „*že demystifikácia priestorovosti a jej skrytej inštrumentality moci je kľúčom k pochopeniu politického a teoretického významu a zmyslu súčasnej epochy*“. Soja (1989) postmodernú epochu chápe ako manifestáciu série vln ostatného kapitalistického rozvoja a za hlavný cieľ postmodernistickej sociálnej teórie považuje pochopenie zmyslu kapitalistickej reštrukturalizácie, ktorá viedla k objaveniu sa tejto epochy. Touto neobvyklou a idiosynkratickou definíciou postmodernizmu sa Soja snažil „ukoristiť“ ideu postmoderny pre označenie politic-

ky progresívnych tradícií radikálnej, socialistickej ľavice (Latham 2011b, s. 382). Soja (1996) nadväzuje na Lefebvra (produkcia priestoru), Foucaulta (koncept heterotopie) a viaceré práce feministického a postkoloniálneho prúdu (Spivaková, Said, Bhabha, Roseová, bell hooks – Watkinsová) predstavil trialektický koncept priestorovosti, ktorým sa snažil preklenúť viaceré binárne opozície (protiklady medzi mentálnym a fyzickým priestorom, objektivita verzus subjektivita, fyzický verzus duševný, reálny verzus imaginárny a priestor verzus miesto). Vyjadril pochybnosti o všetkých týchto binaritách a píše o „tretom rozmere priestoru“ (angl. *thirdspace*) (Latham 2011b, s. 383-4). Prvým priestorom nazval súbor zhmotnených priestorových praktík, ktoré spolupôsobením produkujú a reprodukujú konkrétne formy a procesy. Tento priestor je chápaný fyzicky a empiricky ako (reálne) merateľné a zmapovateľné konfigurácie a praktiky každodenného života. Pri interpretácii prvého priestoru sa sústreďujeme na „veci v priestore“. Prvý priestor je tradičnou doménou humánnej geografie. Druhým priestorom je mentálny, resp. teoretický (subjektívny, imaginárny) priestor, konceptualizovaný v predstavách, reflexívnom myslení a symbolickom vyjadrení (napr. v podobe mentálnej mapy). Pri interpretácii druhého priestoru sa sústreďujeme na „myslenie o priestore“. Tento priestor je doménou humanistickej kritiky pozitivistickej geografie. Tretím priestorom je nami plne zažívaný priestor, zároveň reálny i imaginárny, aktuálny i virtuálny, priestor ako ohnisko štruktúrovanej individuálnej i kolektívnej skúsenosti a aktivity (Soja 1996 in Matlovič, Matlovičová 2007, s. 183). V ďalšej práci Soja (2000) predstavil koncept synekizmu (angl. *synekism*), pod ktorým rozumie hnciu silu (stimul) rozvoja mestskej aglomerácie. Ide o generatívne vlastnosti vysokej hustoty zaľudnenia, ktorá sa vyznačuje prítomnosťou veľkého a heterogénneho zoskupenia ľudí. Toto prostredie vytvára široké spektrum dynamických a často neočakávaných vzťahov, ktoré sa nemôžu vytvoriť v menších zoskupeniach (Latham 2009, s. 227). Soja sa zaradil k reprezentantom losangeleskej školy urbánnej geografie a urbanizmu, ktorá teoreticky výrazne obohatila interpretáciu fragmentárnych a dezintegrovaných postmoderných urbánnych štruktúr. V tejto súvislosti bolo sformulovaných mnoho nových konceptov a termínov (postmetropolis, exopolis, flexcity, cosmopolis a pod.) (Minca 2008, 2009 in Daněk 2013, s. 108).

Ďalším reprezentantom postštrukturalistickej geografie je britský geograf **Marcus Doel**, v súčasnosti pôsobiaci na Swansea University. Jeho kľúčovou prácou je monografia „*Poststructuralist Geographies: The Diabolical Art of Spatial Science*“ z r. 1999. Doel nadväzuje na Derridu, Baudrillarda, Lyotarda, Deleuzeho a Guattariho a diskutuje akým spôsobom môže geografia lepšie zhodnotiť nesmiernu elasticitu priestoru. Priestor chápe dynamicky ako proces, ako udalosť. Namiesto podstatného mena priestor navrhuje použí-

vať sloveso „priestorovať“ (angl. *spacing*). Spacing je pre neho akcia, udalosť, spôsob bytia. Ide o proces rozmanitého konfigurovania (skladania) a rekonfigurovania vytvárajúci tzv. „pokrčenú“ geografiu (angl. *scrumpled geography*), ktorá sa vyhýba geometrickej linearite modernistickej, precíznej logiky. Je to skôr dynamický svet kontinuálnych variácií, stávania sa a náhody, než statický svet konštantnosti, bytia a predvídateľnosti. (McCormack 2009, s. 279, Nayak, Jeffrey 2011, s. 222-3).

Relačné myslenie do značnej miery ovplyvnilo aj chápanie mierky (angl. *scale*). Marston et al. (2005) podrobili kritike dominujúcu hierarchickú koncepciu mierky a poukázali na neprekonateľné problémy súvisiace s integráciou tohto prístupu do sieťových (relačných) teoretických koncepcií. Navrhli preto vylúčiť mierku ako koncept v humánnej geografii. Namiesto hierarchickej priestorovej ontológie preto navrhli odlišnú ontológiu, ktorá splošťuje mierku natoľko, že ju robí neužitočným a nepotrebným konceptom, čo označil ako plochú ontológiu (angl. *flat ontology*). Títo autori následne upozornili na politické dôsledky humánnej geografie bez mierky (Marston et al., 2005, s. 416). Upozornili na extrémnu diverzitu chápania mierky v teoretických diskusiách a na rastúcu nespokojnosť kritických humánnych geografov s chápaním mierky ako zoskupenia hierarchie rozlične veľkých a uzavretých priestorov. V snahe o prekonanie tejto rigidity hierarchickej mierky viacerí autori obrátili svoju pozornosť na sieťové modely sociálnych procesov. Marston et al. (2005, s. 417) ilustrujú tento obrat na koncepcii H. Leitner (2004), ktorá upozornila na transnárodné siete. Tie reprezentujú nový spôsob koordinácie a spravovania (angl. *governance*) a novú politiku horizontálnych väzieb s osobitným charakterom priestorovosti. Priestorovosť politiky mierky je spájaná s vertikálnymi vzťahmi medzi súbormi teritoriálne vymedzených politických entít. Odlišný charakter majú siete premostňujúce priestor, ktoré ho neprekrývajú, ale prekonávajú hranice, ktoré oddeľujú a vymedzujú jednotlivé politické entity (Leitner 2004 in Marston et al., 2005, s. 417). Horizontálne vzťahy sietí takto kontrastujú s vertikálnymi hierarchiami teórie mierky. Z týchto dôvodov dospeli k záveru, že nie je možné vytvoriť hybridné riešenie, ktoré by prepojilo hierarchiu mierky so sieťovou konceptualizáciou socio-priestorových procesov. Autori argumentujú v prospech štúdia ľudí a vecí v ich interakciách naprieč celej rozmanitosti sociálnych oblastí. Nová ontológia teda predpokladá sústredenie sa na sociálne a priestorové interakcie (pohyb a toky) namiesto koncentrácie na mierkové hierarchie. Tento prístup znamená nahradenie starých predstáv fixnosti, uzavretosti a predvídateľnosti, novými prístupmi, ktoré zdôrazňujú premenlivosť, otvorenosť a kontingentnosť (Marston et al. 2005).

Vplyvným predstaviteľom postštrukturalistického prúdu geografického myslenia sa v neskoršej fáze svojej odbornej kariéry stal britský geograf

Nigel Thrift (*1949). V diskutovanom kontexte sú relevantné jeho práce „*Spatial Formations*“ z r. 1995, „*Knowing Capitalism*“ z r. 2005 a „*Non-Representational Theory*“ z r. 2007. Thrift formuluje teóriu nereprezentatívnosti (NRT), ktorá patrí medzi najdiskutovanejšie verzie relačného myslenia v súčasnej geografii. Jej lajtmotívom je pohyb a všetky jeho formy. Filozofické inšpirácie NRT sú veľmi diverzifikované. Thrift vychádzal jednak z fenomenologického a postfenomenologického myslenia v širšom slova zmysle (Heidegger, Merleau Ponty), niektorých prác Wittgensteina, neovitalistickej filozofie (Nietzsche, Bergson), postštrukturalizmu a postmodernizmu (Deleuze, Guattari, Baudrillard, Derrida). Zo sociálnych teórií je možné uviesť ANT (Latour a iní). Relačná geografia sa snaží čo najviac vzdialiť od predstavy sveta ako reality rozčlenenej do úhľadných a prehľadných segmentov, ktoré sú formované štrukturálnymi silami a praktikami. Relačná geografia teda namiesto rigidnej architektúry sveta skôr počíta s geografickými predstavami dynamiky, prepojenosti, vzťahov, tokov a sietí. NRT ďalej rozvíja túto predstavu. Termín „teória nereprezentatívnosti“ je trochu nejasný a mäťúci. V skutočnosti to nie je teória. Skôr je to postoj, prístup ku svetu, alebo dokonca ako navrhuje sám Thrift, je to štýl. Niekedy sa označuje aj ako viac ako reprezentatívna, aby sa zdôraznilo, že nie je proti reprezentácii. NRT si teda môžeme predstaviť ako súbor zdieľaných prístupov k skúmaniu sveta. Najdôležitejším aspektom NRT je predstava sveta ako živého, ako sveta v stave stávania sa (angl. *becoming*). Thrift chápe život a myslenie ako praktizované aktivity, ktoré sú otvorené, neukončené, teda sú neustále v procese, menia sa. NRT sa snaží zachytiť prúd každodenného života v zmysle filozofickej koncepcie Ralpha Preda (1939-2012)¹¹⁰. Naše životy zahŕňajú myriady vtelených (angl. *embodied*), afektívnych a emocionálnych akcií a interakcií so všetkým (ľudskými i nie ľudskými entitami) okolo nás (Couper 2015, s. 98). Daya (2011 in Couper 2015, s. 98) to ilustruje na príklade diskusií o divadelných hrách. Kým tradičný štýl preferuje koncentráciu na scenár hry, nereprezentatívny štýl si vyžaduje pozornosť sústrediť na udalosť predstavenia. Je to výrazná zmena v štýle myslenia, pretože predchádzajúce prístupy svet v podstate umŕtvovali. Svet bol v nich prezentovaný ako ukončený, bolo v nich málo miesta pre kreatívne momenty. Jedným z aspektov, ktorý svet umŕtvojuje je podľa Thrifta reprezentácia, resp. jej zdôrazňovanie v novej kultúrnej geografii. NRT je zároveň produktom ako aj kritikou postštrukturalizmu. Základnými atribútmi, ktoré preukazujú jej príslušnosť k postštrukturalizmu je osvojenie si relačnosti a odmietnutie štrukturalistického

110 Ralph Pred svoju koncepciu podal v monografii „*Onflow: Dynamics of Consciousness and Experience*“ z r. 2005. Nadväzuje na radikálny empirizmus Williama Jonesa a procesuálnu filozofiu Alfreda N. Whiteheada.

determinizmu. NRT je kritická vo vzťahu k niektorým elementom starších postštrukturalistických prístupov, najmä zdôrazňujúcich „textualitu“, či „diskurzívnosť“ sveta (Derrida, Foucault). Namiesto toho Thrift volá po nereprezentatívnom štýle, ktorý sa pozerá aj na iné miesta ako sú písané texty, či iné formy reprezentácie sveta. Svet je podľa Thrifta živý, neustále sa meniaci a plný prekvapení. Centrálnym konceptom NRT je udalosť (angl. *event*) – pominuteľné kontexty a zložité situácie, ktoré produkujú potenciál. Väčšina teórií venuje primárnu pozornosť týmto kontextom. Thrift poukazuje, že svet nie je iba sériou prichádzajúcich prekvapení, ale udalosti majú obmedzenia. Udalosti musia byť situované do sietí moci, ktoré boli konštruované za účelom zaistenia opakovateľnosti (Cresswell 2013, s. 228). NRT teda prináša zmenu orientácie sociálnych vied od dôrazu na reprezentáciu a interpretáciu na bádateľské uchopenie sveta prostredníctvom kontemplatívnych modelov myslenia a presadení sa činnosti a tvorivosti, ktoré posilňujú potenciál prúdu udalostí. Svet je tu chápaný ako prchavý, performatívne tvorený fenomén, ako produkt aktuálneho momentu. Možno si ho predstaviť ako sieť rozmanitých aktérov, ktorý v rámci rozličných meniacich sa spojení vytvárajú momenty sveta. Geografická prax sa doteraz usilovala o zachytenie javov a procesov v krajine (priestore) a ich vyjadrenie (reprezentáciu a interpretáciu) v podobe textov, máp, tabuliek, grafov, čím si tieto javy akoby podmanila, prisvojila a zviazala. Teória nereprezentatívnosti však tvrdí, že namiesto prisvojenia si javov, ich treba konať (t.j. poňať činnosť vážne). Čas a priestor vo svojej nereprezentatívnosti (čiže vo svojej činnosti) sú podľa Thrifta (2000, s. 556) výsledkom mnohorozmerného a nepravidelného pôsobenia vzájomných vzťahov aktérov v sieti. Práve spojenie aktérov definuje ich priestor a čas. Epistemológia geografie sa podľa Thrifta (2000) zásadne mení a stáva sa politická (vyžaduje si zainteresovanie a aktívnu participáciu so svetom) a parciálna (nemá za cieľ uchopenie celého sveta). Geografia teda využíva nové prostriedky poznávania sociálneho priestoru a pozícia bádateľa je tu definovaná ako pozorujúci účastník a nie zúčastnený pozorovateľ. Pre pochopenie momentov sa v konkrétnej praxi geografického výskumu môžu využiť prejavy (angl. *performance*). Ide napríklad o umelecké a emocionálne prejavy. Výskumník vlastnou účasťou v sociálnom dianí môže zachytiť bezprostrednosť súčasného v tomto dianí (Blažek, Rochovská 2006, s. 90). Thrift (2000, s. 556) doslova hovorí „musíte byť v tom“. Závazok angažovanosti bádateľa v súčasnom svete sa teda v Thriftovej teórii stáva imanentnou črtou geografickej epistemológie. Geografické písanie (vedecké texty) sú podľa teórie nereprezentatívnosti tiež prejavom. Nie sú len vonkajším interpretovaním reality, ale ich autor zakotvený v sociálnych vzťahoch (verejnosť, kolegovia, vydavateľ, redakčná rada, grantová agentúra a pod.), sám formuje realitu, čiže nielen o svete píše, ale ho aj tvorí (Blažek, Rochov-

ská, 2006, s. 91). Cadman (2009 in Couper 2015, s. 98) identifikoval päť kľúčových aspektov, o ktoré prejavuje záujem nereprezentatívny štýl myslenia:

- a) Nekognitívne a pre-kognitívne praktiky, čiže praktiky, o ktorých nepotrebujeme rozmýšľať predtým ako ich konáme.
- b) Zapojenie sa do každodenného života, počnúc jeho bežným režimom až po špeciálne (sviatočné, sakrálné) režimy, pričom konkrétna pozornosť je venovaná afektívnym a emocionálnym dimenziám.
- c) Záujem o výkony a prejavy (*performativitu*), pričom výkon sa chápe ako „dať vzniknúť“ bytiu, čo je podobné chápaniu Judith Butler.
- d) Vtelenie (angl. *embodiment*) a telo ako naše prostriedky (nástroje) bytia vo svete.
- e) Virtualita a mnohoznačnosť, z hľadiska otvorenosti potenciálu pre mnohonásobnú koexistenciu časopriestorov.

Významným konceptom v NRT je koncept afektu (angl. *affect*), pod ktorým je možné rozumieť dialogickú skúsenosť vtiahnutú do siete vzťahov ľudských a nie ľudských aktérov. Je to akási individuálna kapacita (dispozícia, pocit) tiel byť vystavených pôsobeniu iných tiel a zároveň pôsobiť na iné telá. Prostredníctvom afektu je možné definovať telo a definovať to, čo môže robiť (Cadman 2009, s. 456). NRT inšpirovala kritiku postštrukturalizmu a postmodernizmu, čo viedlo k objaveniu sa vtelenej, afektívnej (pocitovej) a emocionálnej geografie. Tieto prúdy si zachovali postštrukturalistickú citlivosť k diferencii a inakosti, objavujú sa v nich však aj prvky fenomenologických a pragmatických prístupov (Couper 2015, s. 153).

7.3 POSTHUMANIZMUS, TRANSHUMANIZMUS A POSTHUMANISTICKÁ (VIAC AKO HUMÁNNÁ) GEOGRAFIA

Posthumanizmus je konglomerátom rozličných myšlienkových prúdov, ktorých spoločnou črtou je skeptický postoj k ústrednej pozícii človeka v západnej filozofii a politike. Humanizmus sa drží toho, že unikátne vlastnosti človeka ako sú napr. jazyk, používanie nástrojov a strojov, kultúra a podobne, umožňujú ľuďom ovládať prírodu. Posthumanizmus zdôrazňuje iné aspekty, a síce rozličné spôsoby, ktorými sú ľudia kontinuálne produkovaní prostredníctvom materiálnych síl, diskurzívnych režimov a nie ľudských aktivít. Jedným z kľúčových cieľov posthumanizmu je preklenúť binárne opozície, ktoré sú príznačné pre humanizmus, najmä dualizmy príroda-kultúra a ja-svet. Posthumanizmus je spätý s rozvojom postštrukturalizmu v druhej polovici 20. storočia ako aj so zápasmi proti hegemonii definícií človeka vo feministickej, postkoloniálnej, antirasistickej a queer politike. Vyznačuje sa

blízkym vzťahom k filozofiám, ktoré zdôrazňujú vtelenú (angl. *embodied*), materiálnu a vitálnu povahu ľudského života (Ginn 2015). Zdrojom inšpirácií pre uvažovanie v tomto smere je transhumanizmus.

RÁMČEK 21 - Transhumanizmus a geografia

Transhumanizmus je futurologický a filozofický prúd, ktorý sa zaoberá možnosťami transformácie človeka prostredníctvom moderných technológií. Vychádza z predpokladu, že evolúcia človeka nie je ukončená, naopak súčasnú podobu človeka považuje len za ranú fázu jeho evolúcie. Z hľadiska vývoja geografického myslenia je inšpiratívna a prítlačivá myšlienka, že transhumanizmus je odozvou na novovytvárané a rýchlo sa meniace prostredie, v ktorom sa súčasný človek musí adaptovať. Negatívne dopady týchto zmien na človeka a jeho zdravie je možné podľa transhumanizmu výrazne znížiť až eliminovať prostredníctvom vyvíjaných technológií. Tieto nové technológie môžu viesť k spomaleniu starnutia človeka a výraznému rozšíreniu (*augmentácii*) fyzických, psychických a intelektuálnych schopností človeka (Klinec 2013, s. 8).

Prehistóriou transhumanizmu sú mnohé zmienky o prekonávaní hraníc ľudského poznávania a vnímania v umeleckej a filozofickej literatúre (napr. v dielach D. Alighierioho, G. Picco de la Mirandolu, N. Fjodorova). Neskôr sú tieto snahy reprezentované autormi literatúry žánru science-fiction (napr. N.R. Jones, K. Čapek, G.B. Shaw, A.C. Clar, S. Lem atď.) (Klinec 2013, s. 8-9).

Koncept transhumanizmu sa formoval v 60. rokoch 20. storočia. O prvú zmienku o ňom sa zaslúžil britský evolučný biológ **Julian Huxley** (1887-1975), ktorý bol popredným reprezentantom neodarvinizmu a modernej evolučnej syntézy. Huxley transhumanizmus konceptualizoval vo svojej knihe „*New bottles for new wine*“ z r. 1957 a chápal ho ako intelektuálne a kultúrne hnutie na podporu využitia vedy a technológií pri zlepšovaní ľudských vlastností. Za zakladateľa transhumanizmu je však považovaný americko-iránsky filozof a futuroológ **Freidoun M. Esfandiary** (1930-2000), ktorý si zmenil meno na FM 2030 v nádeji, že sa dožije svojich 100. narodenín. K jeho najvýznamnejším prácam sa radia „*Optimism One. The Emerging Radicalism*“ z r. 1970, „*Up-Wingers. A Futurist Manifesto*“ z r. 1973 a „*Are You a Transhuman ? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*“ z r. 1989. Predstavil nový koncept človeka „*Transhuman*“, ktorý vytvoril zlúčením pojmov „*transitory human* = prechodný človek“. Rozumel ním človeka, ktorý je adaptáciou technológií, životným štýlom a vnímaním sveta prechodovým štádiom smerom k posthumanite (Klinec 2013, s. 20-21). K rozvoju transhumanizmu prispeli N. Bostrom, E. Drexler, R.C. Ettinger, J.C. Glenn, J. Hughes, R. Kurzweil, Z. Lynch, M. More, R.W. D. Pearce, N. Vita-Moreová a ďalší (Klinec 2013, s. 9-11).

Transhumanistické myšlienky boli aplikované v mnohých oblastiach – napr. biotechnológie, genetické inžinierstvo a klonovanie, nanomedicína, kryonika, neurotechnológia a superinteligencia, uploading (snaha o prenos ľudskej inteligencie do počítača), singularita (vedomá umelá inteligencia nevytvorená človekom), virtuálna realita, dlhovekosť a nesmrteľnosť, osídľovanie vesmíru a osíd-

ľovanie mora (Klinec 2013, s. 14-16). V rámci transhumanizmu sa rozvíjajú mnohé myšlienkové smery. Jedným z nich je *extropianizmus*, ktorý založil americký filozof a futuroológ **Max More** (*1964). Pracuje s konceptom extropie ako opakom entropie. Pod týmto pojmom rozumie mieru inteligencie systému, jeho informovanosti, energie, vitality, rozmanitosti, komplexnosti a schopnosti rásť. Extropianizmus presadzuje spontánny poriadok, čiže podporuje decentralizované a dobrovoľné procesy spoločenskej správy a podporuje slobodný trh, individuálnu zodpovednosť, toleranciu, rozmanitosť a dlhodobé myslenie (Klinec 2013, s. 23). Zaujímavé myšlienky prezentoval americký futuroológ **Jerome C. Glenn** (*1945), ktorý je autorom koncepcie postinformačného veku a vedomej technológie. Jeho najvýznamnejšou prácou je „*Future Mind: Artificial Intelligence. Merging the Mystical and Technological in the 21st Century*“ z r. 1989. Glenn načrtol, že v dôsledku vzájomne sa posilňovanej interakcie sociálnych a technologických trendov vývoj vyústi do postinformačného veku. Bude sa vyznačovať tým, že ľudia budú tak integrovaní s technológiou, ako bude technológia integrovaná s ľuďmi. Vzdialenosti medzi ľuďmi a strojmi budú miznúť. Ľudstvo a inteligentná technológia sa stanú vzájomne previazaným celkom. Vytvorené prostredie bude vyzeráť ako živé s umelou inteligenciou, komunikáciami, hlasovým rozpoznávaním a syntézou. Ľudské telá budú augmentované (rozšírené) prostredníctvom technológie a vzájomne prepojené s globálnou civilizáciou. Postinformačný vek sa stane vedomou technológiou a spojitosťou ľudského vedomia a technológie (Klinec 2013, s. 26-7).

Transhumanizmus reprezentuje čoraz širšie spektrum organizácií a inštitúcií, ktoré sa orientujú na rozvoj filozofie transhumanizmu, vývoj a aplikácie technológií v jednotlivých odvetviach, právne a etické aspekty transhumanizmu a riziká používania transhumánnych technológií (Klinec 2013, s. 30).

Posthumanizmus je možné najlepšie pochopiť a identifikovať vďaka súčasným zmenám v biologických vedách a technológiách, ktoré stierajú hranice medzi ľudským a nie ľudským. Ide o genetické modifikácie, xenotransplantácie¹¹¹ a nové technológie, ktoré môžu rozvrátiť alebo rozšíriť ľudskú činnosť rozmanitým spôsobom (napr. elektronický dohľad a sledovanie, využívanie dronov). Posthumanizmus je teda zároveň epochou a súčasne aj teoretickou perspektívou. Niektorí vedci tvrdia, že posthumanizmus je symbiotický s humanizmom v tom zmysle, že konštituovanie iného je závislé od ľudí. Z tejto perspektívy posthumanizmus vystavuje humanizmus reifikácii ako niečoho väčšieho a mohutnejšieho ako je historicky a geograficky situovaný mix ľudských praktík, ideí a technológií. Niektoré prúdy posthumanizmu taktiež často reprodukovujú viaceré humanistické postoje a stano-

111 Xenotransplantácia je terapeutický zákrok, pri ktorom je nefunkčné tkanivo alebo orgán nahradený funkčným orgánom od jedinca iného biologického druhu ako je príjemca.

viská k ideálom ako sú napr. sloboda a demokracia. V tomto zmysle je možné posthumanizmus skôr prezentovať ako evolúciu ľudského myslenia, než radikálnu revolúciu. Iní autori tvrdia, že posthumanizmus ponúka produktívne spôsoby rozhodujúceho posunu za hranice človeka, ale len iba ak preorientujeme naše horizonty smerom k ontológii života, ktorá je radikálnejšie relačná, emergentná a s otvoreným koncom (Ginn 2015). Celkove je možné identifikovať štyri spôsoby, ktorými posthumanistické myslenie decentralizuje pozíciu človeka. Všetky našli svoj odraz v geografickom myslení.

Prvý spôsob posthumanistickej decentralizácie sa zaoberá *biologickými* aspektmi. Západné osvietenské myslenie pevne zakotvilo oddelenie človeka a prírody. Pokrok v biologických vedách však priniesol situáciu, že toto členenie je ďalej neudržateľné. Počnúc Darwinom, ktorý umiestnil človeka do genealogického kontinua s inými biologickými druhmi, cez výskumy v oblasti etológie živočíchov, komparatívnej genomiky a neurofyziológie, sa dospelo k poznatkom, že mnoho ďalších biologických druhov zdieľa údajne exkluzívne ľudské črty. Významná sociálna teoretička D. Haraway¹¹² upozornila na aliancie, ktoré uzatvára človek a jeho telo s inými organizmami, vrátane baktérií a domestikovaných zvierat, za účelom pokračovania fungovania. Pre týchto teoretikov posthumanizmus obsahuje sledovanie etických, politických a ontologických dôsledkov biologickej decentralizácie človeka (Ginn 2015). Jedným z príkladov je oblasť animálnej geografie (angl. *animal geography*), ktorá sa objavila v 90. rokoch 20. storočia. Ide o prepojenie biogeografie (zoogeografie) a kultúrnej geografie. Súvisí to s tým, že zvieratá sú najbližším nie ľudským elementom vo vzťahu k ľudskému. Viacerí geografi začali skúmať rozhranie humánnej geografie a sveta zvierat s cieľom premostiť dualizmus medzi prírodou a kultúrou. Boli inšpirovaní postštrukturalizmom, novou kultúrnou geografiou, environmentálnou etikou a politickým hnutím, ktoré presadzuje ľudské zaobchádzanie so zvieratami. Určitou predohrou tu už boli práce humanistických geografov, z ktorých možno spomenúť knihu Yi Fu Tuana „*Dominance and Affection: The Making of Pets*“ z r. 1984. Tuan v nej poukázal na príklady negatívnych praktík dominancie ľudí a pozitívnych praktík priazne a láskavosti ľudí vo vzťahu k domácim zvieratám a prírode vo všeobecnosti (Cresswell 2013, s. 246). Prvé práce animálnej geografie sa venovali ľudskej reprezentácii zvierat, neskôr sa ťažisko záujmu presunulo na agendu zvierat ako takých a na spôsoby, ktorými zvieratá vplývajú na život človeka. Kým prvé práce prezentovali zvieratá ako človeku podobné stvorenia v ich schopnosti prezentovať subjektivitu, neskoršie práce už upustili od zdôrazňovania tejto subjektivity a intenciona-

112 Jej prácu bližšie charakterizujeme v rámci diskusie o feminizme a feministickej geografii.

lity. Snahy animálnej geografie je možné ilustrovať na prácach zaoberajúcich sa urbánnymi priestormi ako územiaми zdieľanými človekom a zvieratami. Cieľom bolo mapovanie procesov inklúzie a exklúzie nie ľudských¹¹³ (zvieracích) stvorení v ľudskej kultúre v rozličných kontextoch. Tieto snahy reprezentujú napríklad austrálska geografa Kay Anderson, americká geografa Jennifer Wolch, či britský geograf Chris Philo (Cresswell 2013, s. 247-9). Iným prúdom myslenia je ekomarxizmus (*ecoMarxism*), ktorý sa snaží v globálnej mierke poukázať, že príroda a spoločnosť nie sú oddelené, ale sú produkované kapitalizmom. Ilustrujú to na potenciálnych možnostiach biotechnológií vytvárať nový život (Ginn 2015).

Druhý spôsob posthumanistickej decentralizácie sa zaoberá *subjektivitou*. Humanizmus postuluje autonómne bytie poznávacieho subjektu, ktorý je zodpovedný za svoje konanie a osud. Posthumanizmus naproti tomu zdôrazňuje odovzdanie subjektu pôsobeniu iných síl, ktoré sú mimo jeho kontroly. Už na prelome 19. a 20. storočia zakladateľ psychoanalýzy Sigmund Freud poukázal na to, do akej miery je ľudské správanie riadené nevedomými túžbami a fantáziami. Kým psychoanalýza mala pomerne skromný vplyv na geografiu, novšie teórie sú omnoho vplyvnejšie. Poukázať môžeme na postštrukturalizmus a najmä Butlerovej koncept performativity, ktorý zohral kľúčovú úlohu pri erózii koncepcie, podľa ktorej je subjekt vo svojom jadre nositeľom nejakej podstaty. Butlerová tvrdí, že rodové rozdiely nevyplývajú z povahy a podstaty človeka, ale z jeho sociálnych prejavov. Performativita teda kladie dôraz na tvárny, pohyblivý a historicky náhodný charakter subjektivity. V geografickom myslení bola od 90. rokov 20. storočia venovaná veľká pozornosť rozdielom vo vytváraní subjektivity a to ako z hľadiska diskurzu a reprezentácie, tak aj z hľadiska vtelenia (angl. *embodiment*), materiality a emócie. Posthumanizmus teda nechápe poznávací subjekt ako autonómny, ale interpretuje ho ako proces uskutočňovaný prostredníctvom pôsobenia mnohých viac než ľudských síl (Ginn 2015).

Tretí spôsob posthumanistickej decentralizácie sa zaoberá *technologickými* aspektmi. Prvým teoretikom, ktorý sa systematicky venoval vplyvu technológií na podmienky ľudského života bol K. Marx. Neskôr na to obrátila pozornosť ANT (actor-network theory), poukazujúca na to, že technológia nie je pasívnym objektom, ktorý operuje výlučne na pokyn ľudského činiteľa. ANT prezentuje ako konanie cirkuluje v sieti heterogénnych agentov, za účasti technológií. Posthumanizmus teda tvrdí, že technológia nie je len niečo, čo bolo pridané do už existujúceho ľudského, ale je aktívnym činiteľom,

113 za vhodnejší ekvivalent anglického termínu „nonhuman“ považujeme v slovenčine termín „nie ľudský“ ako „nehumánny“, aby sme sa vyhli nevhodnej sémantickej notácii

ktorý sa podieľa na produkovani ľudského. Z posthumanistickej perspektívy je teda človek vždy človek+technológia. Posthumanizmus teda zdôrazňuje, že človek sám osebe je produktom, čo Agamben (2004) nazýva antropologickým strojom (angl. *anthropological machine*). V tomto zmysle istým predvojom tohto štýlu myslenia bola už kvantitatívna geografia 50. a 60. rokov 20. storočia, ktorá sa pričínala o decentralizáciu dominantnej predstavy človeka. Kybernetika a teória systémov chápala ľudí ako uzly v rámci systému, ktoré reagovali na vonkajšie sily. V ostatnom období pokrok v oblasti výpočtovej sily počítačov a progres v oblasti teórie komplexity prispeli k vzostupu využívania multiagentného modelovania v geografii. Modelovanie rozhodovacích procesov a ľudského správania ďalej posúva decentralizáciu predstavy človeka ako nezávislého, svoju jedinečnosť si uvedomujúceho agenta, v prospech predstavy agenta komplexným spôsobom reagujúceho na stimuly a spätné väzby v rámci socio-technických systémov. Podpora vlád a korporácií pre ekosystémy digitálnych informácií, obsahujúce adaptívne algoritmy, autoreplikovateľné kódy, big data a internet vecí (IoT, *Internet of Things*)¹¹⁴, vedie k stále výraznejším zmenám v tom, ako ľudia myslia, reagujú a konajú (Ginn 2015).

Štvrtý spôsob posthumanistickej decentralizácie sa zaoberá *planetárnymi* aspektmi. Vplyv ľudských aktivít na planetárny ekosystém Zeme je dlhodobý v ohnisku záujmov geografie. V súčasnosti sme však svedkami bezprecedentnej dynamizácie a priestorového dosahu tohto pôsobenia, čo viedlo vedcov ku konceptualizácii novej geologickej epochy, nazvanej *Antropocén*. Tento koncept je veľmi diskutabilný. Pre jednu skupinu vedcov reprezentuje apoteózu humanizmu v dosiahnutej novej úrovni intenzity a extenzity pokroku. Pre inú skupinu vedcov táto nová epocha pevne zasadzuje ľudstvo do materiálnych a energetických tokov na Zemi. Toto chápanie Antropocénu poukazuje na rozsah, v ktorom si moderné ľudstvo osvojilo ekologické a geologické sily ako aj diferencovanú zraniteľnosť ľudstva voči týmto silám. Táto planetárna decentralizácia znamená, že človek už viac nie je agentom zodpovedným za svoj osud, ale je spätý s planetárnymi silami, ktoré sú mimo jeho kontroly (Ginn 2015). V uvedených spôsoboch posthumanistickej decentralizácie človeka je možné identifikovať tri chápania posthumanizmu – ako historickej epochy, ako epistemologického štýlu dekonštruujúceho uni-

114 Ide o prepojenie inteligentných (angl. *smart*) systémov a zariadení (napr. senzory, snímače, chladničky, spínače a pod.) s internetom, prostredníctvom ktorého si môžu vymieňať informácie. Termín prvýkrát použil britský vynálezca Kevin Ashton v r. 1999. Vyššou úrovňou konceptu je internet všetkého (angl. *IoE*, *Internet of Everything*), s ktorým prišla spoločnosť Cisco. Označuje prepojenie ľudí, procesov, dát a vecí prostredníctvom internetu.

verzálne tvrdenia humanizmu a ako ontologický predpoklad, ktorý tvrdí, že sme nikdy neboli rýdzo ľudskí (Ginn 2015).

V rámci chápania posthumanizmu ako osobitnej epochy ľudskej evolúcie sa zdôrazňuje dynamický vývoj a pokrok v technologickej oblasti (biotechnológie, geoinžiniering, nanotechnológie, informačno-komunikačné technológie, kognitívne vedy, virtualizácia, kyborgizácia), čo prinieslo významné zmeny spôsobov, akými ľudia interagujú so svetom. Posthumanizmus ako epocha je vnímaný variantne – optimisticky a pesimisticky. Optimistický postoj zaujímajú najmä libertiánske skupiny podporujúce kreativitu, technologický rozvoj a inovácie. Majú skeptický postoj k štátnym reguláciám, vítajú kapitalistickú kreatívnu deštrukciu a majú ambivalentný postoj k nerovnostiam (darí sa najmä jedincom najlepšie adaptovaným na nové podmienky). Optimistickí posthumanisti teda paradoxne nasledujú etablované princípy humanizmu – potenciál a suverenitu jednotlivca. Kritici im vyčítajú oportunistickú snahu skryť záujmy neoliberálneho kapitalizmu za sľubnú zásterku posthumanistického pokroku. Pesimistický postoj k ére posthumanizmu majú konzervatívne kruhy náboženských aktivistov, predstavitelia zelených environmentálnych hnutí a kruhy, ktoré bránia humanistické princípy európskeho osvietenstva. Upozorňujú na bezpečnostné a morálne riziká používania nových technológií (genetické manipulácie, xenotransplantácie) (Ginn 2015).

Etablovanie posthumanizmu ako epistemologického štýlu súvisí s kritikou normatívnych predpokladov humanizmu z perspektívy feminizmu, postkolonializmu, antirasizmu a queer štúdií. Bola namierená najmä voči humanistickému štandardu jednotnosti (uniformity) pri kreovaní vonkajších a vnútorných ľudských skupín. Posthumanizmus sa sústreďuje na skúmanie iných spôsobov poznávania človeka a efektov jeho politiky. Tento štandard sa historicky odvodzuje z osvietenského myslenia a koloniálnych skúseností s rozmanitými ľuďmi považovanými Európanmi za podriadených, či menejcenných napr. kvôli ich prostrediu, fyziognómii, inteligencii, či odlišnému kultúrnemu vývoju. Postava heterosexuálneho bieleho muža bola zavedená ako štandard, ktorý slúžil na ospravedlnenie epistemologického a fyzického násillia voči podriadeným skupinám ľudí. Jedným z prvých kritikov nespravodlivosti týchto koloniálnych praktík bol E. Said (1978), ktorý kritizoval humanizmus za jeho eurocentrizmus a teda volal po kozmopolitnejšom humanizme. Iným príspevkom do kritiky humanizmu boli práce M. Foucaulta, v ktorých argumentoval proti autonómii a nezávislosti človeka a jeho chápania ako stredobodu histórie. Foucaultove práce o duševných chorobách, sexualite a biomoci (moci nad životom) ukázali ako produkcia rozdielov vytvárala vnútornú dynamiku v osvietenskom humanizme. Namiesto prevažujúceho ideálu človeka, Foucault kládol dôraz na to, ako sú ľudia sociál-

ne konštruovaní a gniavení mocou. Posthumanizmus ako epistemologický štýl preto nahrádza fixné identity líniami diferencie, ktoré pretínajú naprieč gender, etnicitu, telesnosť, rasu, sexualitu a pod. Jedným z politických cieľov posthumanizmu je umožniť ľuďom dekodovať, odolávať a prekonávať ich subjektivizáciu ako fixných druhov subjektov. Vplyv posthumanizmu ako epistemologického štýlu na geografické myslenie je významný. Nahradenie vopred daného unitárneho štandardu človeka neustále prebiehajúcim procesom produkcie diferencovaných subjektov umožnilo geografom študovať mocenské vzťahy rozmanitých procesov subjektivizácie a otvorilo priestor pre antirasistickú, antikoloniálnu a antiheteronormatívnu politiku (Ginn 2015).

Prístup k posthumanizmu ako ontologickej podmienke má korene v anti-esencialistickej, procesuálne orientovanej a vitalistickej filozofii. Ide predovšetkým o myšlienky B. Latoura, G. Deleuzeho a I. Stengersovej. Títo filozofi vyzdvihli dynamické procesy stávania sa (angl. *becoming*) namiesto sveta zloženého z diskretných entít. V tejto ontológii sú ľudské charakteristiky iba dočasné zvýšenia hmoty a energie, neoddeliteľné od iných zhlukov hmoty. V súlade s tým je posthumanizmus ako ontologická podmienka tesne spätý s geografickými výskumami vtelenia, materiality, emócie a nie ľudského. Príkladom sú geografické aplikácie ANT a Deleuzeho geofilozofickej teórie asembláže. Posthumanizmus netoleruje ontologickú hygienu medzi človekom a inými druhmi. Osobitný ohlas mala v tomto smere koncepcia materiálo-semiotického kyborga D. Harawayovej. Posthumanizmus ako ontologická podmienka čerpá z konceptu *originárnej*¹¹⁵ *technicity* za účelom odmietnutia možnosti existencie ľudského, či technologického v čistej podobe (Ginn 2015). V geografickom výskume to vzbudilo zvýšený záujem o hybridné formácie. Príkladom je koncepcia, ktorú predstavila britská kritická geografa **Sarah Whatmore**, dnes pôsobiaca na univerzite v Oxforde. Jej kľúčovou prácou je monografia „*Hybrid geographies: natures, cultures, spaces*“ z r. 2002. Uplatnila v nej relačnú perspektívu na problém dichotómie príroda-kultúra, čím stimulovala opätovný záujem o rekonceptualizáciu tohto vzťahu. Kým v ranej geografii sa tento vzťah vnímal deterministicky, neskôr prišla radikálna geografia s konceptom sociálnej produkcie „druhej“ prírody. Whatmore otvorila otázku hranice medzi kultúrou a prírodou (ilustruje to na prípade sójových bôbov). Poukázala na potrebu rozvoja nového štýlu myslenia, ktoré by zašlo ďalej ako len k vymedzeniu dvoch diskretných súborov entít a javov, ktoré sa označujú ako príroda a kultúra. Whatmore uvažuje o hybridnom relačnom prístupe k skúmaniu spôsobov, akými si predstavujeme a uskutočňujeme vzťahy medzi ľuďmi a prírodou v rámci vedeckého

115 prvotnej, pôvodnej, neodvodenej

výskumu, spravovania územia (governance) a v bežnom každodennom živote. Whatmore sa stala priekopníčkou tzv. „viac ako humánnej“, resp. posthumánnej (angl. *more than human, posthuman*), či augmentovanej (rozšírenej) humánnej geografie, ktorá sa zaoberá materiálnou a ekologickou štruktúrou spoločenského života a politiky produkcie poznatkov. Whatmorevej práca je stimulom pre zintenzívnenie spolupráce medzi fyzickými a humánnymi geografmi. Ukázala, že prírodné, sociálne a ekonomické procesy sú výrazne prepojené a nie je ich možné odseparovať do diskrétnych domén prírody a kultúry (Cresswell 2013, s. 256-8).

Posthumanizmus ukazuje spôsoby, akými je možné prepojiť ľudské a nie ľudské, resp. vnímajúce a nevšímajúce, aspekty sveta v rámci premostenia dualizmu medzi fyzickou a humánnou geografiou. Naozaj už dnes nie je jednoduché určiť, či vedec praktizujúci ANT alebo hybridnú geografiu je fyzický alebo humánný geograf. Toto členenie stráca v takto chápanom svete význam. Zrejme sa vraciame do sveta, ako ho chápali Humboldt a Ritter, v ktorom príroda a kultúra tvorili nerozlučnú a impozantne diverzifikovanú jednotu (Cresswell 2013, s. 259).

7.4 POSTKOLONIALIZMUS A POSTKOLONIÁLNA GEOGRAFIA

Postkolonializmus je termín, ktorý je v literatúre chápaný dosť nejednoznačne. V zásade je možné identifikovať dva prístupy. Prvý prístup ho chápe ako historickú epochu nasledujúcu po kolonializme. Jej vznik sa teda viaže na emancipáciu bývalých kolónií, ktoré postupne získavali nezávislosť. V tomto zmysle sa postkoloniálna realita viaže aj na územia bývalých kolónií ako aj na metropolitné oblasti bývalých koloniálnych mocností. Londýn je teda rovnako koloniálny ako Delhi. Toto chápanie postkolonializmu prináša určité kontroverzie. Jednou z najviac diskutovaných je fakt, že toto chápanie vyvoláva dojem, že kolonializmus skončil. Viacerí autori a politické hnutia však poukazujú, že kolonializmus v skutočnosti pretrváva v mnohých častiach sveta (napr. Wales je kolonizovaný Anglickom, Portoriko je kolóniou USA a pod.). Dokonca aj na územiach, ktoré už nie sú považované za kolónie, prežívajú rezíduá mocenských vzťahov dominancie a subordinácie (Cresswell 2013, s. 267-8). Druhý prístup považuje postkolonializmus za teoretický smer, ktorý je kritikou kolonializmu a jeho trvalých následkov. Zaoberá sa dôsledkami kolonializmu, pričom z časového hľadiska si všíma minulosť i súčasnosť, z priestorového hľadiska bývalé kolónie i metropolitné oblasti bývalých koloniálnych mocností (Cresswell 2013, s. 267-8). Táto integrácia minulosti so súčasnosťou umožňuje študovať ideologické, sociálne a materiálne štruktúry moci, ktoré boli sformované v podmienkach

kolonializmu a poukazovať ako tieto reliktné koloniálne mocenské vzťahy stále udržiavajú imperiálnu kontrolu určitých oblastí, čím sa mnohé nezávislé štáty nedokážu vymaniť z tieňa koloniálnej minulosti (Nayak, Jeffrey 2011, s. 257). Postkolonializmus vychádza z marxizmu a jeho kritiky imperializmu, avšak omnoho výraznejšie ho ovplyvnila postštrukturalistická kritika marxizmu a humanizmu a jej dôraz, kladený na význam a dôležitosť agendy diferencie (Cresswell 2013, s. 268). Postštrukturalistické myslenie (Foucault, Derrida a iní) prinieslo impulz pre postkolonializmus v podobe solídne teoreticky ukotvenej kritiky západnej civilizácie. Za zmienku tu stojí najmä chápanie západnej dominancie ako prejavu nezdravého spojenectva medzi mocou a poznatkami. Vďaka tomu sa postkolonializmus odpútal od rýdzo ekonomickej paradigmy marxistického myslenia a naučil sa diagnostikovať materiálne dôsledky kolonializmu ako epistemologickej choroby v samom srdci západného racionalizmu. Postkolonializmus od postštrukturalizmu získal aj podozrievavý postoj vo vzťahu k univerzalizmu a eurocentризmu, prítomným v marxistickom myslení (Gandhi 2008, s. 30-1). Tento postoj, odmietajúci veľké narácie, sa prejavil aj vo vzťahu postkolonializmu k humanizmu. Humanizmus napriek pestrej palete jeho variantov charakterizuje presvedčenie, že existuje všeobecná povaha človeka, ktorej prejavy je možné nájsť v spoločnom jazyku racionality. Humanizmus sa teda snaží o racionálny a všeobecný konsenzus medzi rozličnými aktérmi, týkajúci sa ľudskej podstaty ako aj progresívneho a spravodlivého spoločenského poriadku (napr. v marxistickom humanizme). Postštrukturalistickí posthumanisti však všetky univerzálne, či normatívne postuláty racionálnej jednomyselnosti považujú za totalitárne a nepriateľské vo vzťahu k inakosti a diferencii (Gandhi 2008, s. 32). Tento pohľad sa stal atraktívnym pre postkoloniálnu teóriu, zaoberajúcu sa kultúrnou rôznorodosťou. Komplikovaný vzťah medzi humanizmom a postkolonializmom je možné ilustrovať na dvoch postojoch k dejinám a dôsledkom humanizmu. Prvý sa týka humanizmu ako kultúrno-edukačného programu, ktorý sa začal rozvíjať v renesancii v talianskych mestách a vyústil do sformovania súboru humanitných disciplín. Človek podľa tohto postoja nadobúda svoju ľudskosť (človečenskú podstatu) prostredníctvom toho, čo vie, teda cez edukačný obsah svojich poznatkov a vzdelania. Druhý postoj sa týka osvietenského humanizmu a jeho predstavy objektívnej vedy, ktorá chápe ľudskosť (človečenskú podstatu) prostredníctvom spôsobu, akým človek poznáva veci a teda získava nové poznatky. V tejto súvislosti je možné poukázať na krátku esej Immanuela Kanta pod názvom „*What ist Aufklärung ?*“ (slov. „Čo je osvietenstvo?“) uverejnenú v r. 1784 v liberálnom časopise „*Berlinische Monatschrift*“. Kant v nej vysvetľuje, že osvietenstvo ukazuje človeku cestu ako prejsť od nedospelosti do dokonalejšieho stavu zrelosti (dospelosti). Z týchto dvoch posto-

jov sa odvíjajú implikácie v rámci humanistickej valorizácie človeka, podľa ktorej sa ľudia líšia mierou svojej ľudskosti. Tieto odlišnosti sú podmienené dostupnosťou vyššieho vzdelávania a ich poznávacími schopnosťami (Gandhi 2008, s. 34-5). V týchto aspektoch je potrebné postrehnúť humanistické odôvodnenie koloniálnej dominancie zrelej západnej kultúry nad nezrelými subalternými kultúrami. Koloniálne misie boli v tomto kontexte vnímané ako rozvojový projekt, ktorého cieľom bolo scivilizovanie barbarských kultúr (Gandhi 2008, s. 36).

Za predstaviteľa istého predvoja postkolonializmu je možné považovať martinického psychiatra a politického teoretika **Frantza Fanona** (1925-1961). K jeho najvýznamnejším prácam patria „*Peau noire, masques blancs*“ (slov. Čierna pleť, biele masky) z r. 1952 a „*Les Damnés de la terre*“ (slov. Od súdenci zeme) z r. 1961. Fanon sa v nich zaoberal odrazom kolonializmu a rasizmu v mentalite ľudí. Jeho myšlienky výrazne ovplyvnili africké antikoloniálne hnutie.

Jednou z dôležitých postáv postkoloniálnej teórie je americký literárny teoretik palestínskeho pôvodu **Edward Said** (1935-2003), ktorý pôsobil na Kolumbijskej univerzite v New Yorku. Jeho najznámejšou prácou je „*Orientalism*“ z r. 1978, ktorej vydanie sa stalo katalyzátorom rozvoja postkoloniálneho teoretického prúdu. Je to prvá časť jeho trilógie, v ktorej sa Said venuje nerovnému vzťahu medzi svetom islamu, Blízkeho Východu a „Orientu“ na jednej strane a svetom európskeho a amerického imperializmu na druhej strane. Ďalšími súčasťami tejto trilógie sú knihy „*The Question of Palestine*“ z r. 1979 a „*Covering Islam*“ z r. 1981. Svoje pohľady neskôr zhrnul v práci „*Culture and Imperialism*“ z r. 1993. Said sa sústredil na analýzu koloniálneho diskurzu (inšpiroval sa Foucaultom) a skúmal orientalizmus ako západný projekt edukácie, výskumu a písania o „Oriente“. Poukázal na vzájomné vzťahy medzi koloniálnymi poznatkami a koloniálnou mocou. Inými slovami povedané, spôsob, akým bol Východ Západom ovládnutý, sa nedá oddeliť od spôsobu, akým je Východ Západom poznávaný, skúmaný a interpretovaný. Východ je teda podľa Saida diskurzívnym konštruktom Západu, ktorého cieľom je udržanie západnej hegemonie. Podľa Saida niečo ako kultúrne a politicky jednoliaty Východ nikdy neexistovalo a každá jeho časť reagovala na pôsobenie imperializmu a kolonializmu iným spôsobom (Gandhi 2008, s. 66).

Postkoloniálne myslenie obohatil aj indický literárny vedec **Homi K. Bhabha** (*1949), ktorý pôsobí na Harvarde. Jeho myslenie odráža príslušnosť k pársizmu (indickému zoroastrizmu) a spôsobu života komunít pársos v diaspóre malých skupín v rámci diferencovaných hostiteľských kultúr. Pársovia teda predstavujú impresívny príklad hybridizovanej, kozmopolitnej minority. K jeho významným prácam sa zaradili „*The Location of Culture*“ z r. 1994. Bhabha obohatil teóriu o množstvo nových konceptov a pojmov

– napr. hybridita, mimikry, diferencia (angl. *difference*) a ambivalencia. Jeho zámerom bolo spochybniť niektoré binárne opozície (centralita-marginalita, civilizácia-divočina) a poukázať na to, že kultúry interagujú a navzájom sa ovplyvňujú a prelínajú podstatne komplexnejším spôsobom, akým nám to dovoľujú zachytiť uvedené dichotómie. Hybridita, resp. hybridizácia je procesom emergencie nových kultúrnych foriem v podmienkach multikulturalizmu. Podľa Bhabhu má potenciál zasiahnuť a narušiť procesy dominancie prostredníctvom reinterpretácie a presunutia dominantných diskurzov (McEwan 2009, s. 329).

Významnou predstaviteľkou postkoloniálneho prúdu myslenia je indická literárna kritička **Gayatri Chakravorty Spivak** (*1942), ktorá pôsobí na Kolumbijskej univerzite v New Yorku. Jej najznámejšou prácou je esej „*Can the Subaltern Speak?*“ z r. 1988, ktorá sa považuje za jeden zo zakladajúcich kánonických textov postkolonializmu. Spivakovej myslenie je výrazne ovplyvnené marxizmom, feminizmom a postštrukturalizmom, najmä Derridovou dekonštrukciou¹¹⁶. Spivak (1988) prezentovala koncept subalternosti (angl. *subaltern*), pod ktorou rozumie podriadenú pozíciu kolonizovaných obyvateľov ako aj spôsob, ktorým sa ich teritória, história, skúsenosti a hlasy (názory a záujmy) permanentne ignorujú v dominantnom západnom diskurze (Nayak, Jeffrey 2011, s. 259). Iným Spivakovej prínosom je koncept strategického esencializmu, pod ktorým rozumie stratégiu dočasnej solidarity medzi členmi diferencovaných minoritných etnických skupín za účelom dosiahnutia určitého cieľa (Sioh 2009, s. 339). Inou inšpiratívnou prácou, najmä z pohľadu skúmania vývoja geografického myslenia, je Spivakovej kniha „*A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*“ z r. 1999. Zameriava sa na odhalenie eurocentrických tendencií v európskom filozofickom myslení, ktoré vylúčili subalterné skupiny zo svojej pozornosti, keďže ich úsilie nepovažovali za rovnocenné s európskou intelektuálnou tradíciou. Spivaková týmto vzbudila záujem o hľadanie alternatívnej histórie a líní geografického myslenia v období európskeho imperializmu. Poukázala na potrebu analyzovať produkciu geografických poznatkov aj mimo dominantnej západnej tradície (McEwan 2009, s. 330).

Reflexiou postkolonializmu v humánnej geografii sa stala postkoloniálna geografia. Jej cieľom sa stalo odhalenie geografickej spoluviny a participácie na koloniálnom ovládaní priestoru, skúmanie povahy a charakteru geografickej reprezentácie v koloniálnom diskurze, odkrývanie snáh lokálnych geografických komunít a ich vymanenie sa z metropolitných teórií a totalizujúcich systémov reprezentácie a oživenie významu zastrčených a za-

116 Spivak preložila Derridovu knihu „*De la grammatologie*“ z r. 1967 do angličtiny. Kniha vyšla pod názvom „*Of Grammatology*“ v r. 1976.

budnutých priestorov, obývaných subalternými skupinami (Crush 1994 in Nayak, Jeffrey 2011, s. 259). T. Barnes a D. Gregory (1997 in Nayak, Jeffrey 2011, s. 260) reflektujú túto postkoloniálnu reorientáciu vyhlásili, že je už ďalej neakceptovateľné robiť geografiu doterajším spôsobom, v ktorom mala centrálnu pozíciu perspektíva západnej (imperiálnej) geografie. **Derek Gregory** (*1951) si túto potrebu výrazne uvedomil po prechode z univerzity v Cambridge v Anglicku na univerzitu v Britskej Kolumbii v kanadskom Vancouveri (v r. 1989) pri písaní svojej kľúčovej práce „*Geographical Imaginations*“. Súviselo to s tým, že Kanada je nositeľom dvojakého koloniálneho dedičstva spätého s Anglickom a Francúzskom a má tiež blízke vzťahy s USA. Kanada je tiež zjavne multikultúrna krajina a mnoho študentov má odlišné kultúrne korene. Jeho nové pôsobisko, univerzita vo Vancouveri, taktiež omnoho vážnejšie pristupovalo k otázkam genderu a sexuality ako bol Gregory zvyknutý na svojom predchádzajúcom pracovisku. V dôsledku toho sa rozhodol prehodnotiť prvú verziu textu svojej knihy. Uvedomil si význam pozicionality autora, ktorú diskutoval P. Jackson (1993, in Johnston, Sidaway 2004, s. 292-3). Ten tvrdil, že ak chceme meniť našu vednú disciplínu a máme ambíciu meniť svet, potom musíme začať skromne tým, že si uvedomíme svoju pozicionalitu vo vzťahu k fundamentálnym nerovnostiam spočívajúcim v genderovej, rasovej, či triednej príslušnosti. Ak je táto príslušnosť zdrojom našej moci, potom je nepochybne tiež zdrojom útlaku pre iných okolo nás. Gregory (1994) ako hlavný zdroj inšpirácie a pochopenia vlastnej pozicionality geografov využil práce E. Saida, najmä jeho Orientalizmus (Johnston, Sidaway 2004, s. 292-3). Zaujímavým príspevkom je Gregoryho práca z r. 2004 „*The Colonial Present: Afghanistan. Palestine. Iraq*“, v ktorej podrobil kritike vojnu proti terorizmu v Afganistane a jej rozšírenie do Iraku a zasadil tieto udalosti do historického kontextu koloniálneho dedičstva, čím odhalil pretrvávanie a udržiavanie koloniálnych praktík.

Napriek tomu, že postkoloniálne prístupy sa ukázali ako produktívne v mnohých oblastiach geografického výskumu, zatiaľ sa nepodarilo vytvoriť koherentný projekt postkoloniálnej geografie. Postkoloniálnu geografiu je zatiaľ stále nutné kombinovať s etablovanými oblasťami ako sú politická geografia, feminizmus, globalistika, či rozvojové štúdiá. Humánna geografia však riskuje, že stratí spoločenskú relevanciu, ak bude ignorovať podnety postkolonializmu. Musí si uvedomiť, že záujmy podstatnej časti svetovej populácie sú výrazne odlišné od záujmov, síce vplyvného, avšak menšinového Západu (McEwan 2009, s. 332). Ukazuje sa, že najväčšiu mieru postkoloniálnej senzibility preukazuje geografia rozvoja (angl. *development geography*). Viacerí ekonomickí geografi si začali všímať iné hospodárske modely fungujúce vo svete. Urbánni geografi sa začali výraznejšie zaujímať o alternatívne modely urbánneho vývoja a začali spochybňovať eurocentrickú klasifikáciu

miest. Geografi sa stali chápavejšími aj k etickým dimenziám postkolonializmu (McEwan 2009, s. 333).

Postkolonializmus sa stal aj predmetom kritiky, ktorá upozornila na jeho limity. Súvisí to s tým, že je jednou z diskurzívnych oblastí určitého antagonizmu medzi marxistickým myslením na jednej strane a postštrukturalistickým myslením na strane druhej. Kritici zo strany postštrukturalizmu mu vyčítajú potenciálnu hrozbu, že sa vyprofiluje ako ďalšia totalizujúca teória. Na druhej strane marxistickí kritici mu vyčítajú nedostatočnú metodologickú štruktúru a teda nedostatok vôle k vytvoreniu totalizujúcej (univerzálnej) metódy a teórie (Gandhi 2008, s. 149).

8 BUDÚCNOSŤ GEOGRAFIE

V úvode sme naznačili, že budúcnosť geografie bude do značnej miery závisieť od jej spoločenskej relevancie. V tomto zmysle je potrebné jednak bližšie charakterizovať koncept spoločenskej relevancie geografie a tiež predstaviť aj koncept politiky spoločenskej relevancie geografie ako nástroj jej budúceho rozvoja.

8.1 SPOLOČENSKÁ RELEVANCIA GEOGRAFIE

Spoločenská relevancia geografie je formovaná sociálnym kontextom, v ktorom je geografia realizovaná, prezentovaná, interpretovaná a využívaná. Geografický výskum je obyčajne reakciou na rozmanité sociálne požiadavky, pod ktorými môžeme na jednej strane rozumieť výzvy, ktorým spoločnosť čelí a na strane druhej normy a hodnoty vedeckých komunít, priority grantových agentúr a korporáčnych sponzorov, tlak politických udalostí a meniace sa požiadavky vydavateľského priemyslu (Castree a Sparke 2000 in Staeheli, Mitchell 2005, s. 360). Tieto diferencované podnety zo strany spoločnosti môžu viesť ku konštituovaniu širokej palety podôb relevancie.

Otázky spoločenskej relevancie geografie boli široko diskutované už koncom 60. a začiatkom 70. rokov 20. storočia. Predovšetkým mladá generácia geografov v USA a neskôr i vo Veľkej Británii bola frustrovaná z vtedajších vládnych politík, ktoré viedli vojnu vo Vietname, či sa nevedeli popasovať s rastúcimi ekonomickými rozdielmi a sociálnou nespravodlivosťou. Z tohto dôvodu nemali záujem o aktivity aplikujúce geografické poznatky v prospech vládnej moci, pretože v nich videli podporu nenávidenému kapitalizmu (Unwin 2006). Nespokojnosť sa naplno prejavila na mítingu AAG v Bostone v r. 1971. Geografi sa ňom dali najavo, že sa hodlajú spoločensky angažovať aj mimo posluchárni a knižníc, čo viedlo ku konštituovaniu radikálneho prúdu politicky nasmerovanom do marxizmu, anarchizmu a iných kritických hnutí (Unwin 2006, s. 115).

V literatúre je možné nájsť viacero prác interpretujúcich spoločenskú relevanciu geografie. M. Dear (1999, s. 143) poukázal na to, že postmoderný diskurz zahŕňa tri podoby relevancie – výstižnosť, záväzok a aplikáciu. Staeheli a Mitchell (2005, s. 361) pridali k nim ďalšie dva aspekty – intelektuálnu centralitu a učenie. Vychádzajúc z týchto prístupov môžeme spoločenskú relevanciu geografie chápať ako reflexiu úspešnosti vysporiadania sa geografie s rozličnými výzvami a podnetmi, ktoré pred ňu stavia buď vonkajšie

prostredie (spoločnosť a príroda) alebo vyplývajú z vnútorných potrieb vývoja geografického myslenia a geografie ako vednej disciplíny. Zohľadňujúc kvalitatívnu odlišnosť týchto výziev a z nich vyplývajúcich cieľov, ktoré geografická komunita sleduje pri získavaní spoločenského uznania, je možné vymedziť štyri aspekty relevancie – heuristický, aplikačný, edukačný a morálny (tab. č. 3).

Tabuľka č. 3: *Aspekty spoločenskej relevancie geografie*

aspekt	výzva – cieľ	ukazovatele úspešnosti
heuristický	objavovanie, produkcia nových geografických poznatkov, obohacovanie všeobecného vedeckého a ľudského poznania	uznanie mimo geografickou vedeckou komunitou, adoptovanie geografických poznatkov, metód a techník inými vedami, úspešnosť pri získavaní financií na základný výskum, existencia geografických výskumných inštitucionálnych štruktúr
aplikačný	aplikácia a transfer geografických poznatkov do spoločenskej praxe	uznanie širšou verejnosťou, využívanie geografických poznatkov v praxi, úspešnosť pri získavaní financií na aplikovaný výskum, patenty, existencia inštitucionálnych štruktúr transferu geografických poznatkov do praxe
edukačný	zabezpečenie reprodukcie a diseminácie geografických poznatkov, zručností a spôsobu myslenia v spoločnosti	začlenenie geografie do vzdelávacích kurikul na všetkých stupňoch vzdelávania, existencia geografických vzdelávacích inštitucionálnych štruktúr, záujem o štúdium geografie
morálny	aktívne presadzovanie určitých hodnotových princípov	participácia a angažovanosť geografov vo verejnej politike, implementácia hodnotových princípov (napr. v prospech ekonomicky a environmentálne udržateľného a sociálno-priestorovo inkluzívneho rozvoja)

Zdroj: upravené podľa Matlovič, Matlovičová (2012, s. 35).

Tieto aspekty reflektujú spoločenský diskurz o tom, čo konštituuje relevanciu a pre ktoré cieľové skupiny by mala byť geografia významná. Od toho sa odvíjajú aj rozdielne ukazovatele, ktoré indikujú úspešnosť pri dosahovaní požadovaných cieľov súvisiacich s vymedzenými aspektmi (tab. 3) (Matlovič, Matlovičová 2012, s. 33-5).

Relevanciu geografie teda môžeme ďalej analyzovať z perspektívy uvedených štyroch aspektov. Hranice medzi nimi nemajú ostrý charakter. Často dochádza k vzájomným prienikom, ale i sporom. (Matlovič, Matlovičová 2012).

8.1.1 Heuristická relevancia

Heuristická relevancia odráža poslanie geografie prinášať nové poznatky a obohacovať všeobecné vedecké a ľudské poznanie. V terminológii Staheli a Mitchella (2005, s. 366) ide o intelektuálnu centralitu. Považujeme ho za najdôležitejší z aspektov relevancie, pretože bez neho by sa nemohli uplatniť ani ďalšie aspekty. Totiž, ak veda stratí heuristický potenciál, potom nemá budúcnosť. Indikátorom úspešnosti tu môže byť uznanie geografie inými vedeckými komunitami, adoptovanie geografických poznatkov inými vedami a miera vplyvu geografov na vedecký diskurz. Heuristická relevancia geografie je zárukou prívlevu finančných prostriedkov na projekty základného výskumu a pilierom existencie geografických výskumných inštitúcií a zotrvania geografie v nomenklatúrnom zozname vedných disciplín..

Pri hodnotení heuristického potenciálu a prínosu geografie je podľa nášho názoru potrebné vychádzať z ontologického a epistemologického potvrdenia jej autonómie (Matlovič 2006). Objekt skúmania geografie má hybridný charakter, ktorý sme predstavili v podobe trojštruktúrneho modelu (bližšie Matlovič 2006, s. 19-21). Geografia patrí k vedám s otvorenými a priepustnými hranicami vo vzťahu k iným vedným disciplínam. Či už je to členenie na materiálne a duchovné vedy, prírodné a humanitné vedy, deskriptívne a experimentálne vedy, formálne a empirické vedy, geografia vždy vykazuje prienikovú a teda hybridnú pozíciu. Zbližovanie, či premostovanie prírodovedného a humanitného bádania s cieľom na jednej strane objasniť prírodné a spoločenské procesy a ich mechanizmy, ktoré štruktúrujú priestor a na druhej strane porozumieť podstate identity a individuality miest rozličnej taxonomickej úrovne pozdĺž lokálno-globálneho kontinua, je hlavným poslaním geografie. Ak sa ho bude geografia držať, je zaručená jej heuristická vitalita aj v budúcnosti. Je to oblasť poznania, v ktorej je úloha geografie nezastupiteľná inými vedami.

Ide však o pomerne komplikované poslanie, ktorá vnáša rozkol do geografickej komunity. Humanistický metodologický model je presiaknutý hodnotami, čo znemožňuje uplatniť zásadu neutrality a objektivity bádateľa, na ktorej lipnú zástancovia nomotetickej geografie inklinujúci k neopozitivismu, analytickej filozofii a filozofii vedy. Tí presadzujú metodologickú unifikáciu geografie na báze naturalistického modelu. Na druhej strane geografi

inšpirovaní antipozitivistickými filozofickými smermi odmietajú nereálne požiadavky na neutralitu a objektivitu bádateľa a poukazujú na principiálne obmedzenia naturalistickej metodológie. Prístupy k riešeniu premostenia prírodovedného a humanistického skúmania môžu byť v podstate štyri:

- a) rezignácia z dôvodov neprekonateľných rozporov medzi naturalistickým a humanistickým metodologickým modelom;
- b) unifikácia presadením sa humanistického metodologického modelu v prírodovednom skúmaní;
- c) unifikácia presadením sa naturalistického metodologického modelu v humanistickom bádaní;
- d) pragmatická kombinácia naturalistických a humanistických metodologických postupov.

Prvá možnosť je svojou povahou pre ďalší diskurz nezaujímavá. Už James (1972 in Holt-Jensen 2006, s. 190) tvrdil, že antagonizmus medzi geografiemi je skôr slovnou potýčkou ako realitou. Osvojenie si tohto prístupu znamená pokračovanie dezintegrácie až napokon zánik geografie. Druhá možnosť je krajne nepravdepodobná. Na pôde geografie ju v minulosti rozvíjali príslušníci teleologickej školy (Matlovič 2001, s. 13). Tretia možnosť nachádza odraz v mnohých koncepciách. Ilustrovať ju môžeme na príklade konsiliencie amerického biológa E.O. Wilsona a vedeckého realizmu poľského geografa Z. Chojnického. E. O. Wilson (2002) argumentuje v prospech hľadania konsiliencie, čiže niekoľkých fundamentálnych prírodných zákonov, na ktoré je možné zredukovať všetky základné zákonitosti ostatných oblastí poznania. Neponúkol však jasnú predstavu ako sa môžeme vysporiadať so zrejmyými obmedzeniami prírodovedného (fyzikálno-matematického) poznania (vyplývajúcimi napr. z Heisenbergovho princípu neurčitosti alebo z Gödelovej druhej vety o neúplnosti). Menej radikálny prístup ako Wilson uplatnil Z. Chojnicki (2004). Za základ filozofie geografie navrhuje prijať vedeckú filozofiu. Za heuristicky zaujímavú ontologickú doktrínu považuje systémovú ontológiu. Odmieťa relativizmus a bráni vedecký realizmus, ktorý vychádza z presvedčenia, že pravda o svete je dosiahnuteľná a odhalené pravdy je možné spojiť do koherentného a nerozporného celku. Pravdu teda netvorí človek, ale rozhoduje o nej štruktúra sveta v podobe entít a vzťahov medzi nimi. Jednou z orientácií vedeckého realizmu je metodologický scientizmus, podľa ktorého má byť vedecká metóda používaná v rámci všetkých bádateľských polí, teda aj v sociálnych a humanitných vedách (Chojnicki 2004, s. 201-202). Osvojenie si predpokladov vedeckej filozofie vedie k unitárnemu metodologickému modelu geografie. Tento model vychádza z predpokladu, že fyzická geografia a humánna geografia sú empirické vedy a spájajú ich spoločné metodologické vlastnosti prislúchajúce k empirickej koncepcii vedy. Chojnic-

ki (2004, s. 203) týmto spôsobom navrhuje riešiť metodologický dualizmus medzi naturalistickým a humanistických metodologickým modelom. Chojnického empirická koncepcia geografie však neberie do úvahy Kantovu epistemológiu, na ktorú upozornil W. Wilczyński (2003, s. 51). Tá jednak počíta s aktívnou úlohou subjektu v rámci poznávacieho procesu. O jeho výsledku teda nerozhodujú len empirické fakty, ale aj stav subjektívnej mysle bádateľa. Iná odlišnosť spočíva v tom, že kým prírodovedci skúmajú len tie významy, ktoré jednotlivým javom sami prisudzujú, geografi pri svojom skúmaní musia zohľadniť aj významy, ktoré jednotlivým javom prisudzujú ľudia pôsobiaci v skúmaných miestach (W. Wilczyński 2003 in Matlovič 2006, s. 24). Chojnického preferencia systémovej ontológie a teda abstraktno-funkcionálneho holizmu nie je v súlade s dnešným príklonom ku kontextuálnemu holizmu. V tejto súvislosti za sľubnejšie považujeme sieťové koncepty (Matlovič 2009), ktoré na rozdiel od systémového prístupu pracujú s dynamickými vzťahmi (Lisowski 2003, s. 172). Podľa nášho názoru sú však akékoľvek snahy o unifikáciu geografie na báze naturalistického metodologického modelu neproduktívne a pre geografiu neprírodné. Nutne vedú k redukcionizmu a významného ochudobneniu heuristického potenciálu a napokon až k strate identity geografie ako syntetizujúcej vedy. K štvrtej možnosti sa prikláňa I. Wallerstein (2006). Podľa neho by malo dôjsť k postupnému zblížovaniu prírodných a humanitných vied, pričom určité tendencie už vidí v rozvoji štúdií komplexnosti na pôde prírodných vied a v kultúrnych štúdiách na pôde humanitných vied. Wallerstein (2006) správne odmieta požiadavku na hodnotovú neutralitu vedca, ktorá je podľa neho nielen nedosiahnuteľná, ale i vyslovene škodlivá, keďže bráni vedcovi v jeho spoločenskej angažovanosti. Veda sa podľa neho musí začať vyslovovať k spoločenským a politickým problémom (Holubec 2009, s. 185). Podľa nášho názoru by sa mala geografia práve tendovať ku kooperačnej koexistencii komplementárnych metodologických modelov. Táto symbióza naturalistických a humanistických, či nomotetických a idiografických spôsobov produkcie geografických poznatkov je epistemologickým potvrdením autonómie geografie, je jej imanentnou črtou, ktorá odráža hybridnú povahu jej objektu skúmania. V niektorých prácach (Matlovič 2006, 2007, 2009, Matlovičová 2007, Matlovič-Matlovičová 2007) sme načrtli možnosti využitia trinitárnej verzie konceptu miesta pri hľadaní integrácie viacerých spôsobov produkcie geografických poznatkov. Považujeme ho za integračný koncept s charakterom cementácie s potenciálom premosťovať binarizovanú idiograficko-nomotetickú podobu geografie. Riešenie spočíva v simultánnom uplatnení (zjednocujúca niť miesta) kompozičnej, substanciálno-axiologickej, sociálno-konstruktivistickej a kontextuálnej bádateľskej optiky na rozličné miesta pozdĺž lokálno-globálneho kontinua. Ide teda o koncepciu nabádajúcu k produktívnej kombinácii natu-

ralistických a humanistických metodologických prístupov (Matlovič 2009), pričom miera ich aplikácie závisí od charakteru konkrétneho výskumného problému. Totálna syntéza opierajúca sa o spomínané bádateľské optiky môže vytvoriť teoretickú bázu pre teritoriálny marketing a manažment v podobe komplexného teritoriálneho prístupu (angl. *place based approach*), ktorý by podľa určitých názorov mal nahradiť dominujúci sektorový prístup v rámci kohéznej politiky Európskej únie (Barca 2009 in Matlovič, Matlovičová 2012, s. 41). Jeho operacionalizácia však patrí už do sféry aplikačnej relevance (Matlovič, Matlovičová 2012, s. 36-8).

Od tejto všeobecnej diskusie sa môžeme posunúť bližšie ku konkrétnym možnostiam geografie obohatiť všeobecné vedecké poznanie. V prehľadovej práci, vydanej Asociáciou amerických geografov (AAG) "*Rediscovering Geography: new relevance for science and society*" z r. 1997 je prínos geografie prezentovaný v rámci troch okruhov: integrácia v mieste, vzájomná závislosť medzi miestami a vzájomná závislosť medzi mierkovými úrovňami (Rediscovering..., s. 70-108). Z hlavné výzvy s vysokým spoločenským a vedeckým dopytom, na ktoré by mala geografia účinne reagovať, aby naplnila svoju misiu v oblasti svojho heuristického záujmu sú považované: (Rediscovering..., s. 140): nerovnováha a dynamika v komplexných systémoch, globálne zmeny, lokálno-globálne kontinuum a komparatívne štúdie využívajúce longitudinálne dáta. Tieto štyri výzvy zahŕňajú výskumné témy, ktoré odrážajú integračné a syntetické tradície disciplíny. Ide o intelektuálne stimuly, ktoré sú konformné s vnútornými potrebami geografie ako vednej disciplíny, najmä s nevyhnutnosťou vytvoriť a udržiavať harmóniu medzi prehlbujúcou sa špecializáciou a zachovaním syntetickej tradície. V oblasti nerovnováhy a dynamiky komplexných systémov by sa malo úsilie sústrediť na efektívnejšie zakomponovanie nelineárnych a komplexných dynamických javov do modelov, čím by sa znížili efekty nerealistických zjednodušujúcich predpokladov doterajších modelov. Zameranie na komplexné nelineárne sa vyvíjajúce systémy je prínosné aj v tom, že poskytuje príležitosť zakomponovať do teórie kategórie ako sú závislosť na zvolenej ceste, kontingencia, ireverzibilita, ktoré sú vyzdvihované v kvalitatívnych geografických výskumoch. Štúdium globálnych zmien je stimulované najmä tým, že sa predpokladá ich dominantná podmienenosť činnosťou človeka. Ak ich má človek dostať pod kontrolu, potom musí porozumieť ich mechanizmom. Geografia môže svoj potenciál využiť pri štúdiu interakcie globálnych zmien v diferencovaných kontextoch rozličných taxonomických úrovní miest pozdĺž lokálno-globálneho kontinua. Prepojené prírodné a sociálne procesy prebiehajúce na rozličných úrovniach lokálno-globálneho kontinua sú priestorovo diferencované v závislosti od kontextu, v ktorom pôsobia. Tieto procesy je potrebné študovať spoločne a zohľadniť ich zmeny v čase vrátane nelineárnych, one-

skorených a spätných účinkov, čo umožní odhaliť podstatné súvislosti. Komparatívne štúdie sú nevyhnutné pre pochopenie zdrojov a dôsledkov väčšiny geografických problémov (napr. nerovnosti, chudoba, etnické konflikty, demografické zmeny a migrácia, ekonomická reštrukturalizácia, dopad klimatickej zmeny, environmentálne hazardy a riziká a pod.). (Rediscovering..., s. 141-145).

Slovenská geografia sa na poli integračného úsilia v minulosti dostala do povedomia širšej vedeckej komunity vďaka výsledkom školy krajinných syntéz, čo najnovšie zhodnotili Huba a Šebo (2010). V súčasnosti sa ukazujú sľubné výsledky v rámci synoptického prístupu ako procedúry výskumu nelineárneho vývoja krajinných štruktúr, ktorý integruje globálne a lokálne prístupy. Jednou z prezentovaných možností aplikácie synoptického prístupu je evolučná analýza krajinného systému v podobe synoptického katalógu (Lehotský, Novotný, Grešková 2008, s. 111). Niektoré novšie koncepty čakajú na reflexiu slovenskou a českou geografickou komunitou. Spomenúť je možné resilienciu, ktorá je chápaná ako adaptačná schopnosť entity alebo systému (napr. regiónu, mesta a pod.) predvídať, pripraviť sa, pružne zareagovať a zotaviť sa z poruchy určitého druhu (napr. ekonomickej krízy, environmentálnej katastrofy a pod.) (Simmie, Martin 2010, s. 28). Z konceptu resiliencie vychádzajú nové prístupy v manažmente komplexných systémov rozličných mierkových úrovní (od lokálnej až po globálnu úroveň). Cenné podnety z neho môže čerpať integrovaný manažment krajiny, ktorý rozpracúvajú aj slovenskí geografi a krajinní ekológovia (Izakovičová 2005). Iným konceptom, ktorý je len v iniciálnom štádiu reflexie našou bádateľskou komunitou je geografická renta. Tú možno chápať ako rozdiel medzi veľkosťou príjmov miesta/regionu v optimálnej geografickej polohe a príjmov miesta/regionu dosahovaných v jeho súčasnej geografickej polohe (Kopczewska 2008, s. 43). Tento koncept môže obohatiť naše poznatky o mechanizmoch nerovnomerného vývoja jednotlivých miest/regiónov/štátov (Matlovič, Matlovičová 2012, s. 38-9).

8.1.2 Aplikačná relevancia

Aplikačná relevancia geografie odráža jej schopnosť produkovať v reálnom živote využiteľné poznatky a zabezpečiť ich transfer do spoločensko-ekonomickej praxe. V terminológii Staeheli a Mitchella (2005, s. 364) ide o aplikáciu. Indikátorom úspešnosti môže byť okrem využívania geografických poznatkov v praxi aj množstvo finančných prostriedkov získaných na riešenie aplikačných projektov, či počet udelených patentov. Potvrdením aplikácie relevancie môže byť existencia inštitucionálnych štruktúr transfe-

ru geografických poznatkov do praxe a uznanie širšou verejnosťou. Diskusie o prínose geografie pre prax patria medzi najbežnejší spôsob traktovania jej spoločenskej relevancie. Na tomto mieste je však nutné upozorniť na netriviálny sémantický rozdiel medzi „aplikovanou geografiou“ a „relevantnou geografiou“, ktorý sa objavuje v súvislosti s frustráciou mladej generácie geografov z vládnych politík v anglosaskom svete na prelome 60. a 70. rokov 20. storočia. Kým aplikovaná geografia bola spájaná predovšetkým so saturovaním potrieb a záujmov oficiálneho establišmentu, relevantná geografia kládla dôraz na riešenie sociálnych problémov, najmä sociálnej nespravodlivosti, chudoby a marginalizácie (Unwin 2006, s. 116). Tu sa teda stretávame s konfliktom medzi aplikačným a morálnym aspektom spoločenskej relevancie.

Dôležitou úlohou je identifikácia oblastí a tém, v ktorých môže geografia preukázať svoju aplikačnú relevanciu. Vo väčšine prác sa zdôrazňuje expertný potenciál geografie participovať na decíznych procesoch ovplyvňujúcich alebo meniacich priestorovú organizáciu a materiálny charakter zemského povrchu. Uvádzajú sa viaceré oblasti na rozličných mierkových úrovniach. V rámci lokálnej a regionálnej mierky sú to urbánna politika, vodné zdroje, teritoriálny marketing, mediácia a riešenie súdnych sporov. V rámci národnej úrovne ide o energetickú politiku, ekonomickú reštrukturalizáciu a konkurencieschopnosť, technologické riziká, protipovodňovú ochranu a politiku, geodátovú informačnú infraštruktúru. V rámci nadnárodnej a medzinárodnej úrovne ide napr. o globálne environmentálne zmeny, globálnu ekonomickú a politickú reštrukturalizáciu, technológie, služby a transfer inovácií, chudobu a hlad (Rediscovering..., s. 109-137). Britské skúsenosti sumarizuje T. Unwin (2006, s. 120-121), ktorý vymedzil päť základných oblastí aplikability geografického výskumu v ostatných rokoch: modelovanie priestorových systémov v urbánnom a regionálnom plánovaní, interdisciplinárne využitie geografických informačných systémov, environmentálny manažment a manažment rurálnej krajiny, klimatické a environmentálne zmeny a kreatívna kooperácia geografov a umelcov (napr. v rámci projektu Visualising geography).

Technologický rozvoj v oblasti geografických informačných systémov vytvoril obrovské pole pôsobnosti pre ich aplikačné využitie. Gotlib, Iwaniak a Olszewski (2007) napr. uvádzajú projekty infraštruktúry geopriestorových dát (GEOSS, GMES, INSPIRE), kataster nehnuteľností, registre geografických názvov a hraníc, systémy krízového manažmentu a systémov včasného varovania, meteorologická služba, systémy protipovodňovej ochrany, systémy manažmentu chránených území, mestské a regionálne systémy geografických informácií, lokalizačné a navigačné služby, systémy v pôdohospodárstve, poisťovníctvo, odpadové hospodárstvo, územné plá-

novanie, logistické systémy, geomarketingové systémy, systémy manažmentu a monitoringu dopravnej infraštruktúry, vizualizáciu a tvorbu elektronických máp. Výzvou je riešenie otázky dopadov geografických technológií na decíziu a edukačnú sféru. Požiadavky na technické zručnosti a využívanie geografických technológií (GIS) a metód globálnej i lokálnej priestorovej štatistiky významne rastú. Ak geografická komunita nebude venovať dostatočnú pozornosť ich správnej aplikácii a následnej diseminácii dobrých praxí, potom môžeme očakávať zvýšené riziko, že tieto technológie budú verejným a súkromným sektorom využívané nesprávne a neadekvátne. (Rediscovering...1997).

Pri úvahách o limitoch geografického potenciálu pre aplikácie sa často uvádza vzťah medzi teoretickým, resp. základným a aplikovaným výskumom. Staeheli a Mitchell (2005, s. 365) zistili, že viacerí bádatelia upozornili na to, že teoretický výskum odpútava pozornosť od riešenia praktických problémov, ba dokonca sa objavili aj názory, že vysoké teoretizovanie len zakrýva zmätené myslenie alebo nedôsledne realizovaný empirický výskum. Je nepochybné, že základný výskum poskytuje bázu pre aplikovaný výskum a teda ho nie je možné zanechať. Na druhej strane si to vyžaduje voľbu primeranej komunikačnej stratégie vedcov podľa charakteru publika. Pri komunikácii s odberateľmi z praxe je potrebné zvoliť zrozumiteľný spôsob, ktorý ich neodradí od spolupráce. Staeheli a Mitchell (2005, s. 365) poukázali aj na fenomén akademického podceňovania aplikovaného výskumu a popularizácie vedy, ktoré sú považované za menej seriózne aktivity. Vedci, ktorí sa prednostne venujú aplikovanému výskumu a popularizácii vedy, môžu naraziť na prekážky pri plnení kritérií pre kariérny postup. Unwin (2006, s. 123) zistil, že mnohí z nich sa cítili byť marginalizovaní v rámci geografickej komunity. Tieto praxe nie sú cudzie ani slovenskému akademickému prostrediu. V niektorých prípadoch je možné tieto výhrady považovať za opodstatnené. Kým výstupy základného výskumu sú zväčša uverejňované v renomovaných (tzv. impaktovaných) časopisoch s náročným recenzovaným pokračovaním, výsledky aplikovaného výskumu patria do kategórie tzv. „prchavej“ literatúry, ktorá náročnému recenznému konaniu zväčša nepodlieha a nedostáva sa do bibliografických databáz a citačných indexov. Na druhej strane akademické elitárstvo v extrémnom vydaní, odmietajúce kooperáciu s praxou, je prekonané. Odstup od aplikovaného výskumu do istej miery súvisí s výhradami „čistých“ vedcov ku komercializácii vedy. V tomto prípade sa do istého konfliktu dostávajú heuristický a aplikačný aspekt relevancie. Podľa niektorých autorov (napr. Krinsky 2006, s. 24) sa prelínanie sfér výskumu a biznisu prejavuje kontinuálnou eróziou etických štandardov výskumu a znižuje dôveru verejnosti k jeho výsledkom. V geografii sa to však neprejavuje natoľko vypuklým spôsobom ako napr. v biomedicíne. Naopak, rastúca konku-

rencia na trhu vzdelávania a výskumu a nové modely financovania univerzít a výskumu pôsobia stimulačne vo vzťahu k aplikovanému výskumu. Príkladom môžu byť slovenské strategické vládne dokumenty, ktoré určujú vecné priority výskumu a vývoja. Podľa dlhodobého zámeru štátnej vednej a technickej politiky do r. 2015 boli 12 vecnými prioritami: zdravie - kvalita života, progresívne materiály a technológie, biotechnológie, znalostné technológie s podporou informačných a komunikačných technológií, infraštruktúra spoločnosti, energia a energetika, civilizačné výzvy, kultúrne a umelecké dedičstvo Slovenska, bezpečnosť a obrana, využívanie, ochrana a reprodukcia biologických zdrojov, ochrana životného prostredia a využitie domácich surovinných zdrojov. Slovenská geografia so svojim širokospektrálnym záberom je schopná bádateľsky participovať na riešení projektov v drvivej väčšine z uvedených vecných priorít.

Posilnenie heuristickej a následne i aplikačnej relevancie možno očakávať od širšieho a hlbšieho rozpracovania integrálneho (syntetického) prístupu v geografii. Sľubnou agendou, ktorá sa teraz vynára je dopyt po hlbšom rozpracovaní, operacionalizácii a implementácii komplexného teritoriálneho prístupu v lokálnom a regionálnom rozvoji. Tento prístup sa ujíma v Kanade (Bradford 2005). Z pohľadu slovenskej geografie je však dôležité, že v rámci realizovaných diskusií o kohéznej politike Európskej únie v programovacom období 2014-2020 (bližšie Blažek 2010) zazneli názory o potrebe upustení od doposiaľ dominujúceho sektorového prístupu a jeho nahradení komplexným teritoriálnym prístupom (Barca 2009). Podľa F. Barcu (2009 in Matlovič, Matlovičová 2012, s. 41) je to jediný vhodný model kohéznej politiky v aktuálnom štádiu vývoja Európskej únie. Podpora a financovanie by malo mať podobu balíkov šitých na mieru špecifických potrieb konkrétneho miesta (regiónu). Tvorba a implementácia takejto politiky by vyvolala potrebu sústrediť a permanentne aktualizovať poznatky o jednotlivých miestach (regiónoch) a preferenciách ľudí v nich žijúcich a pracujúcich (Bradford 2005, s. 3). Na to by bolo potrebné vytvoriť miestne (regionálne) personálne a inštitucionálne kapacity. To by samozrejme nebolo možné bez využitia a posilnenia expertného potenciálu geografov (Matlovič, Matlovičová 2012, s. 39-41). Inou vynárajúcou sa agendou pre aplikáciu geografických poznatkov je servisná veda (angl. *service science*) a jej prienik s teritoriálnym marketingom (rámček 22), ktorá môže produktívne využiť poznatky relačnej geografie.

RÁMČEK 22 – Veda o systémoch služieb (*Service Systems Science*): vynárajúca sa agenda aplikácie geografických poznatkov

Veľmi sľubnou vynárajúcou sa oblasťou potenciálneho využitia geografických poznatkov je Veda o systémoch služieb (*angl. Service systems science - SSS*). Ide o koncept, ktorý vznikol v spoločnosti IBM, pôvodne označovaný ako „Service Science“ (SS), prípadne „Service science, management, and engineering“ (SSME). Ide o transdisciplinárny prístup k štúdiu, dizajnu, manažmentu a implementácii servisných systémov, teda komplexných systémov v zmysle „dynamických konfigurácií ľudí, technológií, organizácii a zdieľaných informácii a znalostí, ktoré tvoria a odovzdávajú hodnotu zákazníkovi, poskytovateľovi a ďalším stakeholderom“ (IBM 2007). Iniciatíva založiť a rozvíjať novú vednú disciplínu vzišla od spoločnosti IBM Research Service Research Department v r. 2004, konkrétne od Henryho Chesbrougha a Jima Spohrera. Išlo o reakciu na naliehavú potrebu nových špecialistov, ktorí v tom čase absentovali na trhu práce. Táto potreba bola vyvolaná prechodom od tovarovo orientovanej logiky marketingu (*angl. goods dominant logic*) na servisne orientovanú logiku marketingu (*angl. service dominant logic*). Spoločnosti zaoberajúce sa vysokými technológiami si uvedomili, že si nevystačia len s úzko špecializovanými odborníkmi na informačno-komunikačné technológie, ale potrebujú špecialistov s ďaleko širším rozsahom poznatkov a skúseností, najmä z oblasti ekonomiky, manažmentu, psychológie, práva, sociológie a ďalších disciplín. Ideálni pracovníci, by teda mali byť multidisciplinárne vzdelaní, s dôrazom na prepájanie tzv. technických a netechnických znalostí a zručností, ktoré firma IBM označila ako „*T-shaped people*“. Veda o systémoch služieb je definovaná ako novo-tvoriaca sa vedná disciplína, zameraná na služby a fenomén koprodukcie hodnoty produktu v globálne integrovanom a prepojenom svete, ktorá má potenciál napredovať, pretože je živovaná dopytom zo strany stále väčšieho počtu firiem, prehodnocujúcich vnímanie svojich produktov ako služby. Zástancovia konceptu SS ho považujú za základ pre uľahčenie vytvorenia pomyslenej „zóny voľného obchodu“ medzi akademickými disciplínami (Gorman 2010). Takáto „zóna voľného obchodu“ vytvorí priestor pre komunikáciu špecialistov z odlišných oblastí, hovoriacich iným jazykom a tým im umožní zdieľať myšlienky či realizovať nové nápady (Spohrer et al. 2015). SSS vytvára priestor pre vzájomne produktívne interakcie odborníkov z rozličných oblastí a uľahčuje im prístup k poznatkom z iných oblastí (Matlovičová 2015, Spohrer et al. 2015).

Z pohľadu geografie je zaujímavá idea, že za servisné systémy môžu byť považované aj územia, ktoré sú mimoriadne dynamické, teda vytvárané, prevárané, ale i deštruované (Maglio a Spohrer 2008). Táto myšlienka má výrazný súvis s koncepciou území ako produktov v teritoriálnom marketingu, ktoré sú chápané ako „vzájomne prepojené siete značiek“ (*angl. relational network brands*) (Hankinson 2004). Warnaby a Medway (2014) naznačili, že produktívne prepojenie týchto dvoch konceptov vedie k predstave území ako systémov služieb, teda vnútorne komplikovane poprepájaných a vzájomne interagujúcich elementov – tzv. územných systémov služieb (*angl. PSS - place service systems*). PSS podľa Warnabyho a Medwaya (2014) tvorí PSS šesť elementov: a) ľudia, b) strate-

gické siete, c) územný kontext, d) spoločné využívanie zdrojov, e) organizačné kapacity systému a f) technológia.

Každý územný produkt bude mať špecifickú, nenapodobiteľnú štruktúru rozmanitých aktérov, tvorených jednotlivcami a skupinami. Títo aktéri, či už na individuálnej alebo skupinovej úrovni, budú vzájomne interagovať a vytvárať tak jedinečný PSS. Jednotlivé PSS sa teda budú vyznačovať svojou vlastnou, špecifickou kombináciou ľudí, ktorí sú jeho súčasťou (miestni obyvatelia, turisti, zamestnanci, manažéri zodpovední za jeho správu a marketing a pod.). Ľudia teda spoluvytvárajú jedinečný charakter územného produktu.

Osobitný význam majú strategické siete (angl. *strategic networks*), pod ktorými sa rozumejú prepojení kľúčoví aktéri územia, ktorí sú zodpovední za jeho manažment/marketing územia. Aktéri strategickej siete sú považovaní za koordinátorov systému služieb. Spájajú ich osobné a inštitucionálne väzby na báze rozličnej organizačnej príslušnosti, ktoré sú považované za kľúčové v rozhodovacích procesoch, pretože určujú smerovanie väčšiny aktivít spojených s územím. Veľké množstvo stakeholderov, tak z privátneho sektora, verejného sektora ale aj z radov dobrovoľníkov, ktorých aktivity sú spojené s územím a vytvárajú strategickú sieť územia, predstavujú hlavné špecifikum produktu územia. Títo aktéri totiž neraz sledujú protichodné ciele resp. sledujú vzájomne konkurenčné agendy, čo predstavuje výzvu v oblasti jednotného manažmentu územia. Preto sa neraz v súvislosti s produktom územia zdôrazňuje potreba konsenzuálneho a inkluzívneho prístupu k stratégii územného marketingu.

Chandler a Vargo (2011) zdôrazňujú význam špecifického územného kontextu v PSS a rozumejú pod ním súbor unikátnych aktérov s jedinečnými recipročnými väzbami v danom čase na danom území. V tomto smere zohráva úlohu veľkosť a heterogenita, pretože väčší počet a heterogénna skladba aktérov s recipročnými väzbami vytvára úplne odlišný územný kontext ako menšie a homogénnejšie usporiadanie. Kontext územnej heterogenity ovplyvňuje významne účinnosť mobilizácie zdrojov. Územný kontext je teda mnohostupňová štruktúra aktérov početných výmen od služby k službe (angl. *service-for-service exchanges*).

Spoločné využívanie zdrojov sa považuje za determinant efektivity celého PSS. Kľúčovým faktorom pre marketing a manažment územného produktu bude následne privlastňovanie a zdieľanie informácií i kompetencií medzi entitami zodpovednými za PSS. Maglio a Spohrer (2008) identifikovali v tejto súvislosti štyri dimenzie zdieľania: zdieľanie informácií (angl. *information-sharing*), zdieľanie práce (angl. *work-sharing*), zdieľanie rizika (angl. *risk-sharing*) a zdieľanie tovarov a služieb (angl. *goods-sharing*). Pre úplnosť je potrebné dodať, že okrem toho že systém služieb je konfiguráciou zdrojov aj on sám o sebe je zdrojom (Maglio, Spohrer 2008). Zdroje územia sú teda vlastnené alebo prenajímané početným aktérom za účelom uľahčenia interakcií medzi nimi a maximalizácie z nich plynúcich benefitov. Efektivita zdieľania zdrojov vyplýva z úspory nákladov, plynúcej z koncentrovanej lokalizácie zdrojov (aglomeračné úspory, úspory z roz-

sahu), resp. zo zdieľania inštitucionálnej podpory a verejne dostupných zdrojov, tzv. urbanizačné úspory. To implikuje nevyhnutnosť sieťovej spolupráce, ktorej význam narastá najmä v oblastiach využívajúcich limitované zdroje (Warnaby, Medway 2014; Chandler, Vargo 2011).

Ak k územiu pristupujeme ako k systému služieb, tak potom pre koncipovanie a implementáciu produktu územia do praxe budú rovnako ako dobré myšlienky, nápady dôležité aj organizačné procesy s týmto spojené. Význam organizovania kapacít podľa Van der Berga a Brauna (1999) je potrebné vidieť v schopnosti primerane a na vhodnej priestorovo-ekonomickej úrovni anticipovať, odpovedať a vyrovnať sa s meniacimi sa intra a inter-metropolitnými vzťahmi, ku ktorým dochádza v dôsledku interných a externých procesov zmeny. Organizačné kapacity možno teda definovať ako schopnosť získať všetkých aktérov, ktorí by mohli prispieť novými myšlienkami a svojou aktivitou v systéme služieb k udržateľnému rozvoju územia. V územnom marketingu predstavuje schopnosť zapojenia čo možno najväčšieho počtu aktérov pôsobiacich v danom území veľkú výzvu. Povaha organizačných mechanizmov spolu s ich vysokým stupňom ich vzájomnej interakcie evidentne uľahčuje výmenu a zdieľanie zdrojov. Sú však aj zdrojom možného napätia a prípadných konfliktov v rámci strategických sietí – partnerstiev. Mestské prostredie a jeho inštitúcie, predstavujú fórum, v rámci ktorého komunikujú urbánni stakeholderi s cieľom dosiahnuť konsenzus ohľadne budúceho rozvoja. No v prípadoch prílišnej diverzity a stretu viacerých protichodných zámerov dohoda nie je možná. Navyše potenciálne napätie a konflikt sa môže objaviť aj medzi osobami zodpovednými za územný marketing (t. j. v rámci strategickej siete) a medzi zodpovednými mimo nich (napríklad rezidentmi, biznismenmi a ďalšími skupinami atď.), ktorí sa nemôžu zúčastňovať rozhodovacích procesov. Manažovanie takéhoto potenciálneho konfliktu, pokiaľ ide o dosiahnutie čo možno najvýraznejšieho konsenzu ako je len možné je kľúčovým elementom územného manažmentu a marketingu. (Warnaby, Medway 2014)

Posledným prvkom PSS je technológia, ktorá môže mať dvojaký charakter – materiálny (napr. technologické vybavenie) alebo koncepčný (angl. *codified conceptual*) (napr. zdieľané informácie). Technológia umožňuje vlastniť a poskytnúť prístupové práva k zdieľaným informáciám a tým umožní hodnotovú výmenu vedúcu k vytvoreniu územného „produktu“ jednotlivých zoskupených prvkov. (Warnaby, Medway 2014). V kontexte územného marketingu predstava integrácie zdrojov a spoluvytvárania hodnoty, ktoré sú fundamentálnym aspektom PSS, môže byť s využitím technológie výrazným spôsobom uľahčená. Napríklad využitie interaktivity na báze Web 2.0, môže umožniť získať spätnú väzbu v reálnom čase a následne prispieť k zvýšeniu flexibility riešenia aktuálnych problémov a zasiahnuť do plánovacích procesov (Warnaby, Medway 2014).

8.1.3 Edukačná relevancia

Edukačná relevancia odráža zabezpečenie reprodukcie a šírenie geografických poznatkov, zručností a geografického myslenia. V terminológii Staeheliho a Mitchella (2005, s. 367) ide o relevanciu pre učenie. Indikátorom úspešnosti je postavenie geografie v kurikulárnej štruktúre edukácie na všetkých stupňoch vzdelávania, existencia geografických vzdelávacích inštitúcií (katedrií či ústavov na univerzitách). Prostredníctvom edukácie má vedecká komunita možnosť ovplyvňovať postoje verejnosti k otázke spoločenskej relevancie vednej disciplíny.

V tejto súvislosti je možné poukázať na Kantov koncept synopsie ako syntetizujúcej vlastnosti ľudskej mysle (Wilczyński 2003, s. 53) a ďalšie poznatky psychologických a neurobiologických výskumov, z ktorých vyplynulo, že geografia ako integrálna oblasť vedy je zdrojom poznatkov najviac zodpovedajúcich ľudskej psychickej štruktúre a teda aj najviac zodpovedajúcich intelektuálnym a praktickým potrebám edukácie. Na význam príbuznosti medzi psychicou štruktúrou žiaka a štruktúrou vednej disciplíny na efektivitu edukácie upozornil aj W. Wilczyński (2009, s. 141) odvolávajú sa na základnú didaktickú axiómu nemeckého pedagóga Kerschensteinerja. V dnešnej informačnej dobe, produkujúcej enormné množstvo informácií, má veľký význam schopnosť selekcie relevantných poznatkov. V opačnom prípade hrozia dve patologické situácie – osoby buď trpia nadmierou informácií (IOP – *Information Overloaded Persons*) alebo príliš hlbokými poznatkami, ale iba v rámci veľmi úzkej špecializácie (NAM- *Narrow Minded*) (Kozielecki 1985 in Wilczyński 2009, s. 134-135). Vzhľadom na komplexnosť sveta má veľký význam schopnosť premosťovať poznatky získané prírodovedným skúmaním a poznatky získané humanistickým bádaním. Geografia pritom dlhodobo kultivuje know-how v oblasti integrácie poznatkov odvetvových vedných disciplín (bližšie Matlovič 2006). Má unikátnu schopnosť využívať a selektovať výsledky ostatných vedných disciplín (fyziky, geológie, meteorológie, pedológie, sociológie, ekonómie, kulturológie, politológie, psychológie a pod.) a integrovať ich do vlastnej kognitívnej schémy a čo je najdôležitejšie, nachádzať medzi nimi súvislosti (Kolejka, Kirchner, 2010, s. 107). Podľa Wilczyńského (2009, s. 142) práve zásluhou svojej schopnosti selektovať to, čo je dôležité v každodennom živote na lokálnej, regionálnej i globálnej úrovni pôsobí geografia preventívne voči patológii typu IOP. Na druhej strane vďaka Kantovej epistemologickej koncepcii geografie, opierajúcej sa o koncept synopsie, geografia pôsobí preventívne voči patológii typu NAM. Wilczyński (2009, s. 142) na základe toho formuluje záver, že žiadna iná disciplína sa nemôže porovnávať s geografiou z hľadiska edukačného potenciálu.

Ak sa geografia dostane do centrálnejšej pozície v rámci vzdelávania počnúc najnižšími a končiac najvyššími úrovňami vzdelávania, môže to pomôcť konsolidovať pozíciu disciplíny v rámci vzdelávacích inštitúcií a môže zabezpečiť prežitie geografie. Lepšie učenie by pravdepodobne zdokonalilo geografické znalosti politikov a lídrov biznisu ako aj celej populácie. Niektorí autori tvrdia, že to možno dosiahnuť iba ak väčší dôraz budeme venovať na technicko-orientované učenie (Staehele, Mitchell 2005, s. 368).

V súčasnosti je táto otázka geografickej edukácie aktuálna aj z toho dôvodu, že prebieha kurikulárna transformácia vzdelávania a taktiež diskusia o novej Medzinárodnej charte geografického vzdelávania, ktorá by mala byť prijatá na IGC v Pekingu v r. 2016. Veľmi dôležité je udržať prítomnosť geografie v školách. Ak sa geografia vytratí alebo stratí v kurikulu základných a stredných škôl, začne bojovať o svoje prežitie aj na univerzitách (Johnston 2005, s. 19). Veľkou výzvou je chystaná implementácia Európskeho kvalifikačného rámca pre celoživotné vzdelávanie. Jeho úlohou by malo byť prepojenie národných kvalifikačných systémov do spoločného európskeho systému ôsmich referenčných úrovní, zastrešujúcich celú škálu kvalifikácií od základnej (úroveň 1) až po doktorandskú (úroveň 8). Očakáva sa, že tento nástroj bude mať veľký vplyv na vzdelávacie systémy, systémy odborného vzdelávania a na trh práce (Európsky..., 2009, s. 4). Referenčné úrovne kvalifikačného rámca slúžia na to, aby podrobne opísali výstupy vzdelávania (angl. *learning outcomes*), čiže vedomosti, zručnosti a kompetencie, ktoré absolvent po ukončení vzdelávania nadobudne. Ide teda o podrobný opis teoretických a faktických vedomostí, kognitívnych a praktických zručností, teda schopností tieto vedomosti uplatňovať pri plnení úloh a riešení problémov a dokázaných schopností používať vedomosti, zručnosti a osobné schopnosti v rozličných pracovných alebo životných situáciách. Implementácia európskeho kvalifikačného rámca je príležitosťou dosiahnuť legislatívne vymedzenie profesie geografia v jej viacerých variantoch. Na Slovensku máme zatiaľ explicitne vymedzenú len pozíciu učiteľa geografie. V tejto súvislosti je nevyhnutné, v koordinácii s ostatnými európskymi partnermi jasne vymedziť výstupy vzdelávania v geografii na jednotlivých referenčných úrovniach a rozpracovať variantné vymedzenie geografických profesií. Určitou inšpiráciou môže byť profesionálna akreditácia geografa (angl. *Chartered Geographer*), ktorú realizuje Royal Geographical Society vo Veľkej Británii. Pri riešení tejto otázky je inšpiráciou Haggettova klasifikácia prístupov v geografii, ktorými sú priestorová analýza, ekologická analýza a komplexná regionálna analýza (P. Haggett 2001, s. 764 in Matlovič, Matlovičová 2012, s. 43).

Inou výzvou pre posilnenie edukačnej relevancie geografie sú internacionalizačné procesy univerzitnej edukácie v globalizujúcom sa svete, ktoré

reflektujú aj viaceré východiská postkoloniálnej teórie. Inšpiratívny v tomto smere je koncept „univerzity ako školy mentálnej kartografie“, ktorý prezentoval na zasadnutí Európskej asociácie univerzít (EUA) v r. 2009 v Giessene Dzul kifli Abdul Razak. Poukázal na potrebu vyváženej internacionalizácie univerzít a zahrnutie interkultúrnej a globálnej dimenzie do cieľov a vlastného uskutočňovania vysokoškolského vzdelávania. Od univerzitnej edukácie si to bude vyžadovať ponúknuť vyváženú paletu perspektív. V prípade európskych univerzít sa očakáva ponúknuť okrem eurocentrizmu aj iné perspektívy vnímania dnešného sveta (Abdul Razak 2009 in Matlovič, Matlovičová 2012, s. 43). Geografia môže nepochybne v tomto úsilí zohrať kardinálnu úlohu. Vyžadovať si to bude rozšírenie ponuky geografických študijných predmetov na slovenských univerzitách. Okrem tradičných kurzov z kultúrnej geografie, regionálnej geografie a politickej geografie by bolo užitočné do univerzitných ponúk zaradiť aj geografiu myslenia (bližšie Nisbett 2003), či geografiu etických a estetických hodnôt (Matlovič, Matlovičová 2012, s. 43).

8.1.4 Morálna relevancia

Morálna relevancia odráža povinnosť aktívnej participácie geografov na presadzovaní určitých hodnôt. V terminológii Deara (1999) ide o záväzok. Indikátorom úspešnosti je miera spoločenskej participácie a angažovania geografov na presadzovaní hodnôt. Tento aspekt teda súvisí s motiváciou realizovať ciele výskumného programu. V tejto súvislosti sa vynára dualizmus medzi deskriptívnymi a preskriptívnymi prístupmi. Vo vývoji geografického myslenia sme sa stretli s dôrazom na deskriptívne prístupy, ktoré charakterizujú prúdy geografického myslenia vychádzajúce z pozitivizmu, kritického racionalizmu a kritického realizmu. Tento dôraz na deskriptívne prístupy čelil novej výzve v 70. rokoch 20. storočia, keď sa objavila marxistická (radikálna) geografia (Couper 2015, s. 193-4). Motivácia výskumu v tomto konkrétnom prípade odrážala záväzok, resp. povinnosť prispieť k riešeniu sociálnej nespravodlivosti. Zdrojom záväzku, resp. povinnosti je spravidla určitý etický rámec reprezentovaný normatívnymi hodnotami, ktorých koreňmi môže byť spirituálna viera, ideologická či politická doktrína. Relevancia ako záväzok sa prejavuje ako oddanosť k určitému objektu, určitému súboru hodnôt, k určitému politickému výsledku – alebo k určitej kombinácii týchto prvkov (Staeheli a Mitchell, 2005, s. 364). Iným príkladom záujmu o hodnoty sa stala humanistická geografia, sústredzujúca pozornosť na morálne hodnoty. Začiatkom 90. rokov 20. stor. sa v súvislosti s kultúrnym obratom a vplyvom postmodernistického, postštrukturalistického, feministického a postkoloniálneho myslenia čoraz výraznejšie dostá-

vajú do ohniska záujmu geografov otázky morálky (Couper 2015, s. 194). Ako východiská slúžia viaceré koncepcie etiky a morálnej filozofie – napríklad deontologická etika Immanuela Kanta, ktorá sa zamerala na dôvody (motiváciu) konania, či utilitarizmus Jeremy Benthamu orientovaný na dôsledky konania. Inou inšpiráciou je Aristotelova etika šťastia, skúmajúca možnosti dosiahnutia šťastia jednotlivca v rámci spoločnosti. Uvedomenie si týchto diferencovaných etických prístupov umožňuje geografii hodnotiť udalosti a situácie z rozličných perspektív a teda aj identifikovať rozličné spôsoby riešenia morálnych problémov (Couper 2015, s. 204-5).

Skúsenosti s oddanosťou ideologickým a politickým cieľom totalitného komunistického režimu mala naša geografia v období r. 1948-1989. Príkladom určitej ideologickej oddanosti v súčasnej geografii sú aktivity radikálnych geografov na pôde iniciatívy „*The People's Geography Project*“. V tomto prípade ide o ideologickú oddanosť marxizmu a neomarxizmu. Podobné znaky môžeme identifikovať v prípade feministického prúdu či postkoloniálneho prúdu humánnej geografie. Iným príkladom záväzku angažovať sa v prospech zachovania životného prostredia sú aktivity geografov v rámci paradigmy trvalo udržateľného rozvoja.

Teoretickú diskusiu, týkajúcu sa praktizovania spoločensko-vedného výskumu v kontexte jeho morálnej relevancie, obohatila a významne posunula už spomínaná teória nereprezentatívnosti N. Thrifta (2000, s. 556). Epistemológia geografie sa podľa Thrifta (2000) zásadne mení a stáva sa politická (vyžaduje si zainteresovanie a aktívnu participáciu so svetom) a partiálna (nemá za cieľ uchopenie celého sveta). Záväzok angažovanosti bádateľa v súčasnom svete sa podľa Thriftovej teórie stáva imanentnou črtou geografickej epistemológie. Geografické písanie (vedecké texty) sú podľa teórie nereprezentatívnosti tiež prejavom. Nie sú len vonkajším interpretovaním reality, ale ich autor zakotvený v sociálnych vzťahoch (verejnosť, kolegovia, vydavateľ, redakčná rada, grantová agentúra a pod.), sám formuje realitu, čiže nielen o svete píše, ale ho aj tvorí (Blažek, Rochovská, 2006 in Matlovič, Matlovičová 2012, s. 44-5) .

8.2 BRANDING GEOGRAFIE

V úvode sme naznačili, že geografická komunita musí preukázať schopnosť v dostatočnej miere o svojom prínose presvedčiť ostatných aktérov v spoločnosti. To si vyžaduje využívanie adekvátnych komunikačných stratégií a taktík. Kľúčové je vhodné nastavenie komplexnej politiky spoločenskej relevancie geografie. Na jej potrebu už poukázali napr. Staeheli a Mitchell (2005, s. 368). Komplexnosť tejto politiky by mala odrážať štyri

prediskutované aspekty. Pri úvahách o metodologických východiskách stratégie tejto politiky je potrebné vychádzať z charakteru dnešného sveta vedy. V dnešnom globalizujúcom sa svete dominuje americká obchodná kultúra. Kľúčovú úlohu v nej zohrávajú financie, technológie a marketing (Olins, 2009, s. 10). Najlepšie technológie sú v podstate k dispozícii všetkým vedným disciplínam. Prístup k nim limitujú disponibilné finančné zdroje a absorpčná schopnosť vedeckej komunity. Geografia rivalizuje o limitované finančné zdroje s inými vedami na trhu vzdelávania a výskumu. Pri konkurentoch, ktorí sú rovnako dobrí, o úspechu často rozhoduje imidž (reputácia) (Olins, 2009, s. 10). V politike relevancie geografie je preto nevyhnutné využiť viaceré užitočné koncepty, ktoré sa doposiaľ využívali hlavne v komerčnej sfére. K účinným prístupom sa zaraďujú marketingové nástroje. Za jedno zo strategických aktív, ktoré zohráva v konkurencii určitých entít na trhu dôležitú úlohu je značka. Značka slúži pre identifikáciu a odlíšenie sa na aréne trhovej konkurencie. Značka môže mať podobu mena, slovného spojenia, znaku, symbolu, môže byť stvárnená do podoby obrazu, hudobnej kompozície alebo byť multimediálnou kombináciou všetkých uvedených prvkov (Kotler, Armstrong 2004, in Matlovičová 2008, s. 200). Význam značiek už prekročil ich komerčný pôvod a ich sociálny a kultúrny vplyv je obrovský (Olins, 2009, s. 14). V tejto súvislosti je zaujímavé otvoriť diskusiu o možnom budovaní, rozvíjaní a manažovaní značky geografie. Na tento účel bude potrebné prepracovať klasický teoretický rámec budovania značky produktov (angl. *branding*). Značkou všeobecne rozumieme súbor vzájomne prepojených asociácií spojených s objektom ktorý reprezentuje, vychádzajúcich z vizuálneho, verbálneho a behaviorálneho odrazu objektu, ktorý je vyjadrený v cieľoch, komunikácii, hodnotách a všeobecne v kultúre jej stakeholderov (osobnosti geografie a manažéri) ako aj jej celkovou štruktúrou. Budovanie značky geografie ako vednej disciplíny úzko súvisí s jej imidžom a identitou. Dobrá komunikácia značky geografie vzhľadom k cieľovým skupinám (uchádzači o štúdium, predstavitelia iných vedných disciplín, politici, verejná správa, podnikateľský sektor, mimovládne organizácie, bežní občania) znamená, že si geografiu všimnú, rozpoznajú a vytvoria si určité asociácie, čo napokon vedie k formovaniu uceleného imidžu geografie. Analýza a diferenciacia značiek (v našom prípade vedných disciplín) je podkladom pre segmentáciu trhu (napr. rozdelenie finančných prostriedkov na výskumné projekty pre jednotlivé oblasti poznania). Značky a ich imidž umožňujú čiastočne vypovedať aj o ich kvalite. Pre vednú disciplínu má veľký význam definovať, analyzovať a napokon aj komunikovať svoj imidž, pretože ak to vedecká komunita podcení, môžu sa tejto aktivity ujať silnejší hráči na trhu. V tomto prípade ide o nálepkovanie (angl. *labeling*) – napr. aktivity iných vedných disciplín majúce za cieľ marginalizovať geografiu. Labeling je veľmi často spojený so šíre-

ním negatívneho imidžu, čo môže mať nežiadúce dôsledky pre budúci vývoj geografie (Matlovičová 2008). Z tohto dôvodu je v súčasnosti nevyhnutné venovať brandingu geografie primeranú pozornosť.

Strategické riadenie značky geografie zahŕňa tvorbu a implementáciu širokej palety marketingových programov, ktorých účelom je vybudovanie, meranie a riadenie hodnoty značky. Celkovo je tento proces možné podľa K. Kellera (2007, s. 72) rozdeliť do štyroch základných krokov:

- a) identifikácia a určenie pozície, kalibru (znalosť značky), validity (diferenciačného efektu) a hodnoty (finančnej a nefinančnej) značky (geografie),
- b) plánovanie a implementácia marketingových programov geografie,
- c) meranie a interpretácia výkonnosti geografie,
- d) zvyšovanie a udržiavanie hodnoty geografie.

V slovenskej geografii sa doposiaľ neuplatňovali tieto nástroje politiky spoločenskej relevancie. Intuitívne alebo i cieľavedome sa však využívajú viaceré parciálne aktivity, ktoré majú súvislosť s procesom budovania značky geografie. Jej komplexná stratégia sa zatiaľ neobjavuje ani v literatúre zahraničnej proveniencie. Nachádzame však prípady riešenia niektorých parciálnych problémov. I. Hay a M. Israel (2001) upozornili na možnosti komunikácie geografie prostredníctvom médií. Učebnicovým príkladom premyslenej marketingovej stratégie je spoločnosť National Geographic. Jedným z vhodných nástrojov budovania značky vedy sú špeciálne ocenenia pre najlepších vedcov. Je známe, že najprestížnejším ocenením práce fyzikov, chemikov, ekonómov, či medicínskych odborníkov je Nobelova cena. V geografii sa od r. 1991 udeľuje Medzinárodná geografická cena Vautrina Luda (franc. *Prix International de Géographie Vautrin Lud*), ktorá je najvyšším ocenením získateľným v oblasti geografie. Cena je každoročne udeľovaná na medzinárodnom geografickom festivale v Saint-Dié-des-Vosges vo Francúzsku. Tento festival je pozoruhodnou aktivitou, ktorú je možné spájať s budovaním značky geografie. Jeho účelom je pomáhať, aby verejnosť pochopila princípy geografie ako vednej disciplíny. Vedné disciplíny komunikujú výsledky svojich bádateľských snáh na veľkých medzinárodných kongresoch. Svetová geografická komunita sa na svojich kongresoch stretáva od r. 1871, keď sa konal prvý kongres v Antverpách. Odvtedy sa konalo celkovo 32 kongresov, naposledy v r. 2012 v Kolíne nad Rýnom. Najbližší kongres sa bude konať v r. 2016 v Pekingu. V r. 1922 vznikla v Bruseli Medzinárodná geografická únia (IGU – *International Geographical Union*), ktorej prvým cieľom sa stala podpora, podnecovanie a propagácia štúdia geografických problémov. V rámci Európy vznikla v r. 1994 Asociácia európskych geografických spoločností (EUGEO). V súčasnosti združuje členské spoločnosti z 21 kra-

jín. EUGEO zatiaľ usporiadala päť európskych kongresov - v Amsterdame (2007), Bratislave (2009), Londýne (2011), Ríme (2013) a Budapešti (2015). Veľkou príležitosťou dostať vedy o Zemi a v rámci nich i geografiu do širšieho povedomia verejnosti bolo rozhodnutie valného zhromaždenia OSN z decembra 2005 vyhlásiť triénium 2007-2009 za Medzinárodný rok planéty Zem (IYPE). Britská kráľovská geografická spoločnosť venuje tiež veľké úsilie propagácii geografie (rámček 23).

RÁMČEK 23: Strategický plán Royal Geographical Society (RGS) na obdobie 2012-2016.

Britská kráľovská geografická spoločnosť si určila šesť strategických cieľov na obdobie rokov 2012-2016:

1. **Geografia: propagácia a udržateľnosť životaschopnosti disciplíny**
Reprezentovať, propagovať a obhajovať geografiu ako jej pozíciu medzi poprednými disciplínami, aby bola v očiach verejnosti vnímaná ako prítlačivá a užitočná, a udržať jej silnú pozíciu vo vzdelávaní, výskume, v terénnych a expedičných aktivitách a oblasti formovania verejnej politiky a podnikania.
2. **Poznatky a ich správne využívanie: napomáhať vytváraniu lepšie informovaného sveta.** *Pomáhať objasňovať a šíriť geografické poznatky v ich komplexnosti (ako ucelené), tak aby geografické poznatky mohol svet lepšie chápať a aby boli na prospech ľuďom a komunitám na celom svete a aby ich mohli väčšej miere využívať a aby im pomáhali nielen v práci ale aj vo voľnočasových aktivitách.*
3. **Geografia v praxi: vytvoriť priestor pre odborníkov a študentov, ktorý by bol nápomocný pri vzájomne prospešnom prepájaní potrieb geografov v praxi a študentov a tým, prispievať k životaschopnosti, odbornej príprave a všeobecnej akceptovateľnosti geografickej komunity profesionálov a k vysokému dopytu trhu práce po absolventoch geografie.**
4. **Zvyšovanie našej reputácie: budovanej na tradícii, suverenite a aktuálnej relevancii.** *Pokračovať v budovaní silnej pozície a dobrej reputácie RGS,, posilňovať a oboznamovať verejnosť na národnej, medzinárodnej a medzinárodnej úrovni s úlohou RGS ako lídra medzi vedeckými spoločnosťami a potenciálneho partnera pre spoluprácu.*
5. **Posilňovať našu (RGS) členskú základňu: dôležitá podmienka existencie, zdroje a entuziazmus.** *Získať a zaangažovať nových priaznivcov, i podporovateľov, zachovať entuziazmus a erudíciu existujúcich spolupracovníkov a členov, v rámci celej Veľkej Británie a za jej hranicami, pracovať na posilňovaní a rozširovaní členskej základne tak z radov profesionálov ako aj nadšencov a fanúšikov ochotných podporovať naše aktivity.*
6. **Zaistenie budúcnosti: ako jednej z najväčších a najaktívnejších akademických geografických spoločností vo svete.** *Vytvoriť predpoklady pre*

stabilnú budúcnosť Spoločnosti (RGS), prostredníctvom udržateľného nárastu príjmov, efektívnym využívaním technológií a posilňovaním personálnych kapacít (RGS 2011, s. 2).

Dokument obsahuje najdôležitejšie výsledky RGS za obdobie 2001-2011, z ktorých je možné uviesť:

- a) zvýšenie reputácie ako uznávanej a jednej z najvplyvnejších geografických spoločností vo svete;
- b) modernizácia imidžu RGS ako otvorenej, inkluzívnej, pre verejnosť otvorenej, priateľskej a veľkorysej organizácie s dobrým vybavením, ktoré je doplnené excelentnou pozíciou;
- c) vytvorenie vyváženej a neustále sa zvyšujúco integrovanej organizácie podporujúcej výskum, vzdelávanie, expedičnú činnosť a terénny výskum, a obhajujúcej geografiu v spoločnosti a v procesoch tvorby politík;
- d) zvýšenie reputácie geografie prostredníctvom obhajoby a presadzovania jej záujmov prostredníctvom propagácie geografie ako aj zvýšenia porozumenia zásadných geografických otázok;
- e) propagácia, podpora a diseminácia prístupu k novým vedeckým poznatkom cez zabezpečenie prístupu k najlepšie hodnoteným svetovým časopisom;
- f) organizované konferencie a výskumné skupiny;
- g) zdvojnásobenie poskytnutých grantov cez každoročnú podporu 90 terénnych výskumných projektov v 45 krajinách;
- h) vytvorenie Londýnskeho prednáškového programu (London lecture programme) s publikom v počte 500-750 ľudí týždenne;
- i) spolupráca s vládou na presadení požiadaviek, plánu na získanie a samotné získanie 3,8 milióna libier na podporu Akčného plánu na podporu geografie (angl. *Action Plan for Geography*) pre posilnenie vyučovania a štúdia geografie v školách;
- j) vytvorenie a spustenie programu ambasádorov geografie v školách (*Ambassadors for Geography*), s viac ako tisíckou každoročných návštev v jednotlivých školách po celej Veľkej Británii;
- k) prehlbenie dlhodobého dôrazu na terénne zručnosti, prostredníctvom podpory partnerstiev a zachovania exkurzií, expedícií a terénnych cvičení;
- l) rozšírenie verejnej aktívnej pomoci a nových priaznivcov, prostredníctvom zlepšenia regionálnych programov, zlepšenia webovej prezentácie, prístupu verejnosti k zbierkam spoločnosti, nová štruktúra členskej základne, nové projekty na prítiahnutie verejnosti ku geografii prostredníctvom cestovania, vychádzok a diskusií;
- m) zavedenie profesionálnej akreditácie pre pracovnú pozíciu Geograf (*Chartered Geographer* – autorizovaný geograf), pre uznanie relevantného prínosu geografických poznatkov a zručností ako plnohodnotne a prínosnej pracovnej pozície;
- n) organizovanie výstavy „2010 – *Britain from the Air*“, ktorú videlo takmer 4 miliónov návštevníkov (RGS 2011, s. 16-17).

Popularizácii geografie je potrebné venovať zvýšené úsilie aj na Slovensku. V najbližšom období by sa slovenská geografická komunita mali orientovať na cieľavedomú politiku budovania značky geografie. Jednotná prezentácia značky geografie môže zabrániť nebezpečným dezintegračným tendenciám a oslabovaniu vnútornej koherencie geografie, ktorá v konečnom dôsledku môže viesť k strate identity a rozpusteniu sa v iných vedných disciplínach. Na druhej strane branding a permanentné potvrdzovanie spoločenskej relevancie geografie vo všetkých štyroch aspektoch (heuristickom, aplikačnom, edukačnom a morálnom) je zárukou zachovania vitality geografie ako vednej disciplíny.

9 ZÁVER

V úvodnej časti publikácie sme avizovali jej cieľ, a síce poskytnúť základnú orientáciu a klasifikáciu jednotlivých prúdov geografického myslenia. Vychádzali sme z viacerých úrovní generalizácie, ku ktorým patria najmä metafyzická a filozofická báza a afinita k určitej sociálnej teórii. Z nášho prehľadu je zrejmé, že geografia sa vyznačuje multiparadigmatickým charakterom. Ako uvádza Haggett (2004, s. 972) – prínos geografie spočíva práve v jej pozícii na rozhraní viacerých vedeckých tradícií a nie vnútri nich. Táto skutočnosť má pozitívne i negatívne dôsledky.

K pozitívnym je možné zaradiť veľkú otvorenosť geografie vo vzťahu k ostatným vedným disciplínam a filozofickému mysleniu, čo nesmierne obohacuje jej teoreticko-metodologickú bázu. Teoretická a metodologická pluralita a intenzívne diskusie medzi predstaviteľmi rozličných prúdov geografického myslenia nesú v sebe značný heuristický potenciál a je len na geografoch ako sa s touto výzvou, vyžadujúcou si veľký intelektuálny vklad, popasujú. Ak budú úspešní, môžeme očakávať vznik nových, originálnych ideí a teda i obohatenie ľudského poznania.

Negatívnym dôsledkom je neustále sa objavujúci problém identity geografie ako vednej disciplíny a jej zaradenia do systemizácií vied, ktoré nie sú dostatočne senzitívne k hybridným, či komplexným vedám integrujúcim viaceré bádateľské optiky. Na druhej strane rigidné demarkácie vedných disciplín sa ukazujú ako obsolentné a čoraz viac sa zdôrazňuje potreba interdisciplinárneho, či transdisciplinárneho prístupu. Geografia má potenciál tieto podnety kreatívne uchopiť.

Z nášho genealogického prehľadu geografického myslenia sa výrazne ukazuje jeden dôležitý trend. Veľmi často sa geografi inšpirovali rozličnými prúdmi filozofického a sociálno-teoretického myslenia, ktoré následne tvorivo adaptovali v rámci vlastného bádateľského úsilia. Disruptívne inovácie v oblasti filozofie a sociálnej teórie teda často predchádzali paradigmatickým zmenám v geografickom myslení. V súčasnej filozofii naďalej dominujú postmodernistické a postštrukturalistické prístupy. Mnohé ich podnety ešte nedokázala geografia plnokrvne absorbovať. V tejto súvislosti je azda možné očakávať ďalšie spresňovanie teoretických prístupov, resp. ich aplikáciu na nové prípady, či prekonávanie rozporných stanovísk prostredníctvom hľadania kompromisov (Daněk 2013, s. 141). V oblasti relačnej geografie vidíme ešte značný potenciál v ďalšom rozpracovaní teórie aktér-sieť (ANT) v geografickom výskume. V posthumanistickej geografii je možné očakávať

posun k adaptácii konceptov transhumanizmu a postupný prechod k transhumanistickej geografii, ktorá môže adekvátne reagovať na nástup postinformačného veku. Viaceré zaujímavé podnety pre geografiu, najmä v rámci štúdia emergencie a nelineárnej dynamiky komplexných systémov, môže ponúknuť rodiaca sa koncepcia ontologického stratalizmu.

Pokračujúca tradícia kritickej geografie bude zrejme vytrvalo hľadať premostenia medzi novými alternatívami spoločenského usporiadania a majoritnou kapitalistickou spoločnosťou. Z hľadiska geografie sú atraktívne najmä koncepty zdôrazňujúce autonomizáciu lokálnych a regionálnych komunít (bioregionalizmus, globalizácia, komplexný teritoriálny prístup, lokálna ekonomika, lokálne meny, lokálne technológie a pod.).

Zatiaľ v geografickom myslení neobjavenou oblasťou je recentivizmus, ktorého myšlienky by mohli byť reflektované v rámci diskusií o antropocéne a riešení aktuálnych problémov pozdĺž globálno-lokálneho kontinua. Geografia v kontexte jej morálnej relevancie má záväzok svojou expertízou prispievať k ich riešeniu. Recentivizmus prináša model človeka *Homo recens*, ktorý žije aktuálne „vždy iba bezprostredne – teraz“ (Dupkala 2008, s. 129). Parafrázujúc Dupkalu (2008, s. 129) môžeme tento recentivistický pohľad aplikovať na geografiu a geografov. Sackov model *Homo geographicus* je tu augmentovaný na model *Homo geographicus recens*. Geografi by nemali rezignovať na prítomnosť, dokonca ani v mene „najšťastnejšej budúcnosti“. Geografi rezignujúci na prítomnosť prehrávajú zápas s okolnosťami aktuálneho bytia vo svete, vzdávajú sa svojich aktuálnych možností, zahadzujú šancu na prejavenie sa a potvrdenie svojho aktuálneho heuristického, aplikateľného i edukačného potenciálu, teda obetujú svoju existenciu na úkor toho, čo aktuálne nejestvuje. Jediným pevným bodom je teda „skala prítomnosti“, je to jediná oblasť neustále prebiehajúceho procesu stávania sa sveta. Ak geografia nebude riešiť aktuálne problémy našej planéty Zem – jediného domova ľudstva – teraz, v budúcnosti už môže byť neskoro. Robme teda geografiu teraz.

10

ZOZNAM LITERATÚRY

- ABRISZEWSKI, K., 2010. Splatając na nowo ANT. Wstęp do Splatając na nowo to, co społeczne. In Latour, B., *Splatając na nowo to, co społeczne. udsd do teorii aktora-sieci*. Kraków: Universitas, s. V-XXXVI. ISBN 978-83-242-0986-6.
- ABRISZEWSKI, K., 2012. *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*. Kraków: Universitas. 394 s. ISBN 978-83-242-1700-7.
- ACKERMAN, E. A., 1945. Geographic Training, Wartime Research and Immediate Professional Objectives. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 34, č. 4, s. 121-143
- AGNEW, J., 2012. Of canons and fanons. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 2, č. 3, s. 321-323. ISSN 2043-8206.
- AITKEN, S., 2009. Movies and Films, Analysis of. In: Kitchin, R., Thrift, N., eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*. 7., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 196-200. ISBN: 978-0-08-044911-1.
- AITKEN, S., VALENTINE, G., eds., 2006. *Approaches to Human Geography*. 1. Vyd. London: SAGE. 349 s. ISBN 978-0-7619-4263-4.
- ALBET, A., ZUSMAN, P., 2009. Spanish Language Geography. In: Kitchin, R., Thrift, N., eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*. 10., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 296-301. ISBN: 978-0-08-044911-1
- ALGRA, K., 1994. *Concepts of space in Greek thought*. 1. vyd. Leiden-New York-Köln: Brill., 367 s. ISBN 90-04-101721.
- ALLEN, P.M., 1997. *Cities and regions as self-organising systems. Models of complexity*. 1. vyd. Amsterdam: Gordon and Breach Science Publishers. 277 s. ISBN 90-5699-070-5.
- ANDERSON, B., 2008. For Space (2005): Doreen Massey. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine, G., eds. *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. s. 225-233. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- ANUČIN, V.A., 1960. *Teoretičeskoje problemy geografii*. 1. vyd. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo geografičeskoj literatury. 264 s.
- BAHNA, V., 2010. Vysvetlenie kultúrneho vývoja z hľadiska evolučnej teórie: možnosti a obmedzenia. In *Slovenský národopis*, roč. 58, č. 1, s. 5-23. ISSN 1335-1303.
- BARNES, T.J., 1996. *Logics of Dislocation: Models, Metaphors, and Meanings of Economic Space*. 1. vyd. New York: Guilford Press. 292 s. ISBN 1-57230-039-6.
- BARNES, T.J. , 2004. The rise (and decline) of American regional science. In *Journal of Economic Geography*, roč. 4, č. 2, s. 107-129. ISSN 1468-2702.

- BARNES, T.J., 2014. What's old is new, and new is old: History and geography's quantitative revolutions. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 4, č. 1, s. 50-53. ISSN 2043-8206.
- BARROWS, H., 1923. Geography as Human Ecology. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 13, č. 1, s. 1-14.
- BAŠOVSKÝ, O., PAULOV, J., IRA, V., 1981. Ekonomický rozvoj Bratislavy a problémy životného prostredia. In *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Formatio et Protectio Naturae*, č. 6, s. 1-21.
- BAŠOVSKÝ, O., LAUKO, V. 1990. *Úvod do regionálnej geografie*. 1. vyd. Bratislava: SPN. 118 s. ISBN 80-08-00278-6.
- BENKO, G., DESBIENS, C., 2009. Francophone Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*. 4., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 271-276. ISBN: 978-0-08-044911-1
- BENNETT, R.J., CHORLEY, R., 1978. *Environmental systems: philosophy, analysis and control*. 1. vyd. London: Methuen. 624 s.
- BENNETT, D., 2009. Positivism/Positivist Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*. 8., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 295-311. ISBN: 978-0-08-044911-1
- BERRY, B. J.L., 1964. Approaches to regional analysis: a synthesis. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 54, s. 2-11.
- BEZÁK, A., 1987. Sociálno-priestorová štruktúra Bratislavy v kontexte faktorovej ekológie. In *Geografický časopis*, roč. 39, č. 3, s. 272-292. ISSN 0016-7193.
- BEZÁK, A., 1993. Problémy a metódy regionálnej taxonómie. In *Geographia Slovaca*, č. 3, Bratislava: Geografický ústav SAV. 96 s. ISSN 1210-3519.
- BEZÁK, A., 2000. Funkčné mestské regióny na Slovensku. In *Geographia Slovaca*, č. 15, Bratislava: Geografický ústav SAV. 89 s. ISSN 1210-3519.
- BEZÁK, A., 2008. Quo vadis kvantitatívna geografia? In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, roč. 50, s. 79-94.
- BIELIK, F., 2012. Abduktívny model (vedeckého) vysvetlenia. In *Organon F*, roč. 19, s. 5-19.
- BLACKMORE, S., 2002. *Maszyna memowa*. 1. vyd. Poznań: Dom wydawniczy Rebis. 387 s. ISBN 83-7301-267-2.
- BLAHA, L., 2009. Späť k Marxovi ? (sociálny štát, ekonomická demokracia a teórie spravodlivosti). 1. vyd. Bratislava: Veda. 526 s. ISBN 978-80-224-1077-9.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D., 2011. *Teorie regionálního rozvoje. Nástin, kritika, implikace*. 2. vyd. Praha: Karolinum. 342 s. ISBN 978-80-246-1974-3.
- BLAŽEK, M., ROCHOVSKÁ, A., 2006. *Feministické geografie*. 1. vyd. Bratislava: Geografika. 188 s. ISBN 80-969338-7-6.
- BOKES, F., 1943. *Slovenský životný priestor v minulosti a dnes*. 1. vyd. Bratislava: Čas. 151 s.

- BOSCO, F.J., 2006. Actor-Network Theory, Networks, , and Relational Approach in Human Geography. In Aitken, S., Valentine, G., eds. *Approaches to Human Geography*. 1. vyd. London: SAGE., s. 136-146. ISBN 978-0-7619-4263-4.
- BURKE, P., 2007. *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*. 1. čes. vyd. Praha: Karolinum, 304 s. ISBN 978-80-246-1319-2.
- BOWEN, M. J., 1981. *Empiricism and geographical thought: from Francis Bacon to Alexander von Humboldt*. 1. vyd. Cambridge: The Cambridge University Press, 351 s. ISBN 0-521-23653-3.
- BREITBART, M.M., 2009. Anarchism/Anarchist Geography. In: Kitchin, R., Thrift, N., eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*. 1., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 108-115. ISBN: 978-0-08-044911-1
- BROCKMAN, J., 2008. *Třetí kultura. Za hranice vědecké revoluce*. 1. vyd. Praha: Academia, 429 s. ISBN 978-80-200-1545-7.
- BRUNET, R., 2011. *Sustainable Geography*. 1. vyd. London: Wiley. 393 s. ISBN 978-1-84821-192-6.
- BUCHER, S., 2012. *Samosprávne kraje na Slovensku - formovanie identity a inštitucionalizácia v kontexte integrácie do Európy regiónov* : dizertačná práca. Školiteľ: R. Matlovič. Prešov: Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied. 225 s.
- BUNGE, W., 1979. Fred K. Schaefer and the science of geography. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 69, č. 1, s. 128-132.
- BUTTNER, A., 1971. *Society and Milieu in the French Geographic Tradition*. In Monograph Series of the Association of American Geographers. č. 6. 1. vyd. Chicago: Rand McNally. 226 s.
- BUTTNER, A., 1974. *Values in Geography*. In Commission of College Geography Resource Paper, č. 24. Washington D.C.: Association of American Geographers. 58 s.
- BUTTNER, A., 1993. *Geography and the Human Spirit*. 1. vyd. Baltimore: John Hopkins University Press. 285 s. ISBN 0-8018-7255-3.
- CADMAN, L., 2009. Non-Representational Theory/Non-Representational Geographies. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 7. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 456-463. ISBN 978-0-08-044911-1.
- CASTREE, N., 2008. The Limits to Capital (1982): David Harvey. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine, G., eds. *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. s. 61-70. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- CASTREE, N., 2011. David Harvey. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 234-241. ISBN 978-1-84920-102-5.
- CASTREE, N., 2011b. Neil Smith. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 374-379. ISBN 978-1-84920-102-5.

- CLARK, G., 2011. Alan Wilson. In In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 477-482. ISBN 978-1-84920-102-5.
- CLIFFORD, N., HOLLOWAY, S.L., RICE, S.P., VALENTINE, G., eds., 2009. *Key Concepts in Geography*, 2. vyd.. London: SAGE. 480 s. ISBN-10: 1412930227, ISBN-13: 978-1412930222.
- CLOKE, P., PHILO, Ch., SADLER, D., 1991. *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. 1. vyd. New York: The Guilford Press. 240 s. ISBN 0-89862-490-8.
- COUPER, P., 2015. *A Student's Introduction to Geographical Thought. Theories, Philosophies, Methodologies*. 1. vyd. London: SAGE Publications. 256 s. ISBN 978-1-4462-8296-0.
- CRESSWELL, T., 2004. *Place – a short introduction*. 1. vydanie. Oxford: Blackwell, 153 s., ISBN 978-1-4051-0672-7.
- CRESSWELL, T., 2009. Place. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 8. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 169-177. ISBN 978-0-08-044911-1.
- CRESSWELL, T., 2013. *Geographic Thought: a critical introduction*. 1. vyd., Oxford: Wiley-Blackwell, 290 s. ISBN 978-1-4051-6939-4.
- CRUTZEN, P.J., STOERMER, E.F., 2000. The Anthropocene. In *IGHP Global Change Newsletter*, roč. 41, s. 17-18.
- CUMBERS, A., 2009. Marxism/Marxist Geography I. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 6. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 461-473. ISBN 978-0-08-044911-1.
- ČECH, V., DRDOŠ, J., 2009. *Geoekológia a environmentalistika I*. Prešov: Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied. 181 s. ISBN 978-80-8068-981-0.
- ČERNÍK, V., VICENÍK, J., 2011. *Úvod do metodológie spoločenských vied*. Bratislava: Iris. 386 s. ISBN 978-80-89256-79-2.
- DANĚK, P., 2008. Vývoj moderního geografického myšlení. In Toušek, V., Kunc, J., Vystoupil, J. a kol. *Ekonomická a sociální geografie*. 1. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, ISBN 978-80-7380-114-4, s. 9-40.
- DANĚK, P., 2013. *Geografické myšlení: úvod do teoretických přístupů*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita. 171 s. ISBN 978-80-210-6694-6.
- DEAR, M., 1999. The relevance of postmodernism. In *Scottish Geographical Journal*, roč. 115, č. 2, s. 143-150.
- DEMEK, J., 1987. *Úvod do štúdia teoretickej geografie*. Bratislava: SPN. 242 s.
- DIJST, M., 2009. Time Geographic Analysis. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 11. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 266-279. ISBN 978-0-08-044911-1.
- DIKSHIT, R.D., 1997. *Geographical thought: a contextual history of ideas*. 1. vyd. New Delhi: Asoke K. Ghosh, Prentice Hall. 301 s. ISBN 81-203-1182-5.

- DŁUGOSZ, Z., 2001. *Historia odkryć geograficznych i poznania Ziemi*. 1. vyd. Warszawa: PWN. 287 s. ISBN 978-83-01-13522-5.
- DRÁPELA, M., STACHOŇ, Z., TAJOVSKÁ, K., 2014. *Dějiny kartografie*. Multimedialní učebnice. Brno: Geografický ústav MU. Dostupné na internete: <http://oldgeogr.muni.cz/ucebnice/dejiny/obsah.php>. Stiahnuté: 26.4.2014.
- DRDOŠ, J., ed., 1984. *Matej Bel – slovenský geograf*. 1. vyd. Bratislava: Veda. 201 s.
- DRDOŠ, J., OŤAHEL, J., 2007. Prínos fyzickej geografie k rozvoju krajiny ekológie na Slovensku. In *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis, Folia Geographica*, roč. 46, č. 11, s. 60-128. ISSN 1336-6157.
- DRDOŠ, J., KOZOVÁ, M., 2008. Krajinná ekológia: stav vedy a jej smerovanie. In *Acta Environmentalistica Universitatis Comenianae*, roč. 16, č. 1, s. 5-20. ISSN 1335-0285.
- DRGOŇ, V. - KRAMÁREKOVÁ, H. - DUBCOVÁ, A., 1994. Mobilita chodcov v centrálnej časti mesta Nitra. In *Geografické štúdie*, č. 3, s. 97-137.
- DUNCAN, J.S., 1990. *The City as a Text: The Politics of Landscape Interpretation in the Kandy Kingdom*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press. 229 s. ISBN 0-521-35305.
- DUPKALA, R., 2008. Recentivizmus J. Baňku ako „filozofovanie s duchom času“. In *Filozofia*, roč. 63, č. 2, s. 122-130.
- DZIADKOWIEC, J., 2015. *Warstwowa struktura przyrody. Zarys stratalizmu ontologicznego*. 1. vyd. Lublin: Wydawnictwo KUL. 273 s. ISBN 978-83-7702-952-7.
- ELDEN, S., 2009. Reassessing Kant's Geography. In *Journal of Historical Geography*, roč. 35, č. 1, s. 3-25. ISSN 0305-7488.
- FAJKUS, B., 2005. *Filosofie a metodologie vědy*. 1. vyd. Praha: Academia, 339 s. ISBN 80-200-1304-0.
- FARINELLI, F., 2003. *Geografia. Un'introduzione ai Modelli del Mondo*. 1. vyd. Torino: Einaudi. 237 s. ISBN 978-8-80616-020-3.
- FEBRVE, L., 1922. *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*. 1. vyd. Paris: La Renaissance du Livre. 475 s.
- FILČÁK, R., 2012. *Spoločnosť trhu a environmentálna politika: aktéri a konflikty*. 1. vyd. Bratislava: Veda. 302 s. ISBN 978-80-224-1216-2.
- FILIPP, K., 1992. *Geographia Teutonica – prolegomena k emancipaci vědní disciplíny*. 1. vyd. Praha: IRIS, 141 s.
- FISHELOV, D., 2010. *Dialogues with/and Great Books: the Dynamics of Canon Formation*. 1. Vyd. Eastbourne: Sussex Academic Press, 256 s. ISBN 979-1-8451-9368-3.

- FLOWERDEW, R., 2009. Hägerstrand T. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *The International Encyclopedia of Human Geography*. 5., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 4-8. ISBN: 978-0-08-044911-1
- FLOWERDEW, R., 2011a. Torsten Hägerstrand. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 199-204. ISBN 978-1-84920-102-5.
- FLOWERDEW, R., 2011b. Peter Haggett. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 205-210. ISBN 978-1-84920-102-5.
- FOOTE, K., AZARYAHU, M., 2009. Semiotics. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *The International Encyclopedia of Human Geography*. 10., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 89-95. ISBN: 978-0-08-044911-1
- FOUCAULT, M., 2000. *Slová a veci. Archeológia humanitných vied*. Bratislava: Kalligram. 400 s. ISBN 80-7149-664-2.
- FRANTÁL, B., KLAPKA, P., SIWEK, T., 2012. Lidská chování v prostoru a čase: teoreticko-metodologická východiska. In *Sociologický časopis*, roč. 48, č. 5, s. 833-857.
- FRÄNZLE, O., 2001, Alexander von Humboldt's holistic world view and modern inter- and transdisciplinary ecological research. In *Northeastern Naturalist*, roč. 8, č. 1, s. 57-90.
- FRENKEL, S., 1994. Old Theories in New Place ? Environmental Determinism and Bioregionalism. In *Professional Geographer*, roč. 46, č. 3, s. 289-295.
- FRIEDMAN, S.W., 2004. *Marc Bloch, sociology and geography. Encountering changing disciplines*. 2. vyd. Cambridge: The Cambridge University Press. 259 s. ISBN 0-521-61215-2.
- GANDHI, L., 2008. *Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne*. 1. vyd. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 194 s. ISBN 978-83-7177-564-2.
- GIDDENS, A., 1999. *Sociologie*. 1. vyd. Praha: Argo. 595 s. ISBN 80-7203-124-4.
- GILBERT, D., 2008. Social Formation and Symbolic Landscape (1984): Denis Cosgrove. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine, G., eds. *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. s. 90-108. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- GINN, F., 2015. Post-humanism. In Richardson, D., Castree, N., Goodchild, M., Liu, W., Kobayashi, A., Marston, R., eds. *The International Encyclopaedia of Geography: People, The Earth, Environment and Technology*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwells. In Press.
- GLACKEN, C.J. 1967. *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in the Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*. 1. vyd. Berkeley: University of California Press, 1967. 763 s. ISBN 0-520-02367-6.
- GOLLEDGE, R., 2008. Behavioral Geography and the Theoretical/ Quantitative Revolution. In *Geographical Analysis*, roč. 40, s. 239-257. ISSN 0016-7363.

- GOODCHILD, M.F., 1992. Geographical Information Science. In *International Journal of Geographical Information Systems*, roč. 6, č. 1, s. 31-45.
- GOODCHILD, M.F., 2008. Theoretical Geography (1962): William Bunge. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine, G., eds. *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. S. 9-16. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- GOODCHILD, M.F., JANELLE, D.G., 2004. Thinking spatially in the social sciences. In Goodchild, M.F., Janelle, D.G., eds. *Spatially Integrated Social Science*. 1. Vyd. New York: Oxford University Press. s. 3-22.
- GOTLIB, D., IWANIAK, A., OLSZEWSKI, R., 2007. *GIS. Obszary zastosowań*. 1. vyd. Warszawa: PWN, 250 s. ISBN 978-83-01-15354-0.
- GOULD, P., 1979. Geography 1957-1977: The Augean Period. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 69, č. 1, s. 139-151.
- GRAHAM, E., 1997. Philosophies underlying human geography research. In Flowerdew, R., David, M. eds., *Methods in Human Geography: A Guide for Students Doing Research Projects*. Edinburgh: Longman, s. 6-30. ISBN 0-582-47321-7.
- GRAHAM, M., SHELTON, T., 2013. Geography and the future of big data, big data and the future of geography. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 3, č. 3, s. 255-261.
- GRAVES, N.J., 1981. Can geographical studies be subsumed under one paradigm or are a plurality of paradigms inevitable ? In *Terra*, roč. 93, č. 3, s. 85-90. ISSN 0040-3741.
- GREGORY, D., 1994. *Geographical Imaginations*. Cambridge MA: Wiley-Blackwell. 442 s. ISBN 0-6311-8329-9.
- GREGORY, D., 2000. Kantianism. In Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M., eds. *The Dictionary of Human Geography*. 4. vyd. Oxford: Blackwell, s. 410-412. ISBN 0-631-20561-6.
- GREGORY, D., 2000b. Structuration theory. In Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M., eds. *The Dictionary of Human Geography*. 4. vyd. Oxford: Blackwell, s. 798-801. ISBN 0-631-20561-6.
- GRENZ, S. J., 1997. *Úvod do postmodernismu*. 1. vyd. Praha: Návrat domů, 199 s. ISBN 80-85495-74-0.
- GUELKE, L. T., 1974. An idealist alternative in human geography. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 64, č. 2, s. 193-202.
- GUELKE, L.T., 1982. *Historical understanding in geography. An idealist approach*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press. 109 s. ISBN 978-0-521-24678-1.
- HAGGETT, P., 2001. *Geography. A Global Synthesis*. 1. vyd. Harlow: Prentice Hall. 833 s. ISBN 0-582-32030-5.
- HAGGETT, P., 2004. Geographical Futures: Some Personal Speculations. In Douglas, I., Huggett, R., Robinson, M., eds. *Companion Encyclopedia of*

- Geography: The Environment and Humankind*. 2. vyd. London: Routledge. s. 965-973. ISBN 0-415-07417-7.
- HALL, S., 2011. Linda McDowell. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 307-314. ISBN 978-1-84920-102-5.
- HAMPL, M., 2000. Sociální geografie: hledání předmětu studia. In *Geografický časopis*, ISSN 0016-7193, roč. 52, č. 1, 2000, s. 33-40.
- HAMPL, M., 2008. Nomotetická nebo idiografická geografie: alternativnost nebo komplementarita ? In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, roč. 50, s. 19-32.
- HAMPL, M., BLAŽEK, J., ŽÍŽALOVÁ, P., 2008. Faktory-mechanizmy-procesy v regionálním vývoji: aplikace konceptu kritického realizmu. In *Ekonomický časopis*, roč. 56, č. 7, s. 696-711.
- HANKINSON, G., 2004. Relational network brands: Towards a conceptual model of place brands. In *Journal of Vacation Marketing*, roč. 10, č. 2, s. 109-121.
- HART, J.F., 1982. The highest form of the geographer's art. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 72, č. 1, s. 1-29.
- HARTSHORNE, R., 1939. *The Nature of Geography. A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past*. 1. vyd. Lancaster: Association of American Geographers, 29, s. 171-645.
- HARTSHORNE, R., 1955. „Exceptionalism in Geography“ Re-examined. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 45, č. 3, s. 205-244.
- HARTSHORNE, R., 1958. The Concept of Geography as a Science of Space, from Kant and Humboldt to Hettner. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 48, č. 2, s. 97-108.
- HARTSHORNE, R., 1959. Perspective on the nature of geography. Chicago: RandMcNally. 220 s.
- HARVEY, D., 1972. Revolutionary and counter-revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation. In *Antipode*, roč. 6, č. 2, s. 1-13.
- HARVEY, D., 1973. *Social Justice and the City*. 1. vyd. Baltimore: John Hopkins University Press. 336 s.
- HARVEY, D., 1989. *The Condition of Postmodernity*. 1. vyd. Cambridge MA: Blackwell. 379 s. ISBN 0-631-16294-1.
- HARVEY, D., 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. 1. vyd. Oxford: Wiley-Blackwell. 468 s. ISBN 978-1-55786-681-3.
- HARVEY, D., 2012. *Záhada kapitálu. Přežije kapitalismus svou poslední krizi?* Praha: Rybka Publishers. 263 s. ISBN 978-80-87067-28-4.
- HARVEY, F., WARDENGA, U., 1998. The Hettner-Hartshorne connection: reconsidering the process of reception and transformation of a geographic concept. In *Finisterra-Revista Portuguesa de Geografia*, roč. 38, č. 65, s. 131-140. ISSN 0430-5027.

- HARVEY, M.E., HOLLY, B.P., 1981. Paradigm, philosophy and geographical thought. In Harvey, M.E., Holly, B.P., eds. *Themes in geographic thought*. New York: St Martin's Press, s. 11-37. ISBN 0-7099-01887.
- HASSAN, I., 1987. *The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture*. 1.vyd. Columbus: Ohio University Press, 288 s. ISBN 978-0814-204283.
- HAY, A., 2000. System analysis. In Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M., eds. *The Dictionary of Human Geography*. 4. vyd. Oxford: Blackwell, s. 819. ISBN 0-631-20561-6.
- HAY, I., ISRAEL, M., 2001. Newsmaking geography: communicating geography through the media. In *Applied Geography*, roč. 21, č. 2, s. 107-125.
- HEFFERNAN, M., 2003. Histories of Geography. In Holloway, S.L., Rice S.P., Valentine, G., eds., *Key Concepts in Geography*. 1. Vyd. London: SAGE, s. 3-22. ISBN 0-7619-7389-3.
- HEJWOSZ, D., 2010. *Edukacja uniwersytetska i kreowanie elit społecznych*. 1. vyd. Kraków: Impuls, 332 s. ISBN 978-83-7587-271-2.
- HELLER, M., 2006. *Filozofia i wszechświat*. 1. vyd. Kraków: Universitas. 544 s. ISBN 83-242-0542-X.
- HESS, M., 2009. German-Language Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *The International Encyclopedia of Human Geography*. 4., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 481-486. ISBN: 978-0-08-044911-1
- HETTNER, A., 1932. Das länderkundliche Schema. In *Geographischer Anzeiger*, roč. 33, s. 1-6.
- HEYLIGHEN, F., CILLIERS, P., GERSHENSON, C., 2007, Complexity and Philosophy. In Bogg, J., Geyer, R., eds. Complexity, science and society. Oxford: Oxford University Press. s. 117-134.
- HOFIERKA, J., 2012. Geoinformatika ako interdisciplinárna vedná oblasť a jej vzťah ku geografii. In *Geografický časopis*, roč. 64, č. 2, 2012, s. 121-132. ISSN 0016-7193.
- HOLLOWAY, S.L., RICE, S.P., VALENTINE, G. eds. 2003. *Key Concepts in Geography*. 1. vyd. London: SAGE Publications, 2003, 342 s. ISBN 0-7619-7389-3.
- HOLT-JENSEN, A. 1999. *Geography. History&Concepts*. 3. vyd. London: SAGE, 1999. 228 s. ISBN 0-7619-6180-1.
- HOLUBEC, S., 2009. *Sociologie světových systémů. Hegemonie, centra, periferie*. 1. vyd. Praha: Slon. 206 s. ISBN 978-80-7419-014-8.
- HROMÁDKA, J., 1943. *Všeobecný zeměpis Slovenska*. In Novák, L., ed. Slovenská vlastiveda. I. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení. s. 83-332.
- HUBA, M., 2006. Trvalo udržateľný rozvoj spoločnosti ako predmet výskumu na Geografickom ústave SAV. In *Geografický časopis*, roč. 58, č. 4, s. 329-351.

- HUBA, M., IRA, V. 1996. O koncepcii trvalej udržateľnosti vo vzťahu k niektorým geografickým aspektom vývoja Slovenska. In *Geografický časopis*, roč. 48, č. 3-4, s. 285-299. ISSN 0016-7193.
- HUBA, M., ŠEBO, D., 2010. O integrovaných výskumoch v geografii. In: Fňukal, M., Frajer, J., Hercik, J., eds. *50 let geografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci*. Olomouc: UP, s. 317-325.
- HUBBARD, Ph., KITCHIN, R., BARTLEY, B., FULLER, D., 2002. *Thinking Geographically*. 1. Vyd. New York: Continuum. 275 s. ISBN 0-8264-7771-2.
- HUDSON-SMITH, A., CROOKS, A., 2014. Renesance geografických informací: neogeografie, hry a virtuální prostředí. In Lin, H., Batty, M., eds. *Virtuální geografická prostředí*. 1. české vydanie. Brno: Masarykova univerzita, 2014, s. 25-36. ISBN 978-80-210-6990-9.
- HUXLEY, M., 2009. Foucauldianism. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 4. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 255-262. ISBN 978-0-08-044911-1.
- HYNEK, A., HYNEK, N., 2004. Geografické myšlení: jádro současných geografii. In Wahla, A., ed. *Geografie a proměny poznání geografické reality*. 1 vyd., Ostrava: Ostravská univerzita, s. 68-77, 10 s. ISBN 80-7042-788-4.
- CHANDLER J. D., VARGO, S.L. 2011. Contextualization and value-in-context: how context frames exchange. In *Marketing Theory*, roč. 11, č. 1, s. 35-49.
- CHARLTON, M., 2008. Locational Analysis in Human Geography (1965): Peter Haggett. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine G., eds. *Key Texts in Human Geography*. 1. vyd. London: SAGE, s. 17-24. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- CHISHOLM, M., 1967. General System Theory and Geography. In *Transactions of the Institute of British Geographers*, roč. 42, s. 45-52.
- CHOJNICKI, Z., 1988. Basic philosophical and methodological problems of space and time. In Chojnicki, Z., ed. *Concepts and Methods in Geography*, roč. 3, s. 9-23.
- CHORLEY, R.J., KENNEDY, B.A., 1971. *Physical Geography: a System Approach*. London: Prentice-Hall. 370 s.
- CHRISTOPHERSON, S., MICHIE, J., TYLER, P., 2010. Regional resilience: theoretical and empirical perspectives. In *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, č. 3, s. 3-10.
- IBM, 2007. *Succeeding through service innovation. Developing a service perspective on economic growth and prosperity*. IBM: Cambridge, 25 s. ISBN: 978-1-902546-59-8.
- INKPEN, R., WILSON, G. 2013. Science, Philosophy and Physical Geography. 2. vyd. London: Routledge. 256 s. ISBN 978-0-415-67966.
- IRA, V., PAULOV, J., 1976. Die Bewertung der Umweltqualität von Bratislava mittels Expertenschätzung. In Sborník IV. medzinárodného sympózia o problémoch ekologického výskumu krajiny. Bratislava: Ústav experimentálnej biológie a ekológie. s. 263-267.

- IRA, V., 2001. Geografia času: prístup, základné koncepty a aplikácie. In *Geografický časopis*, roč. 53, č. 3, s. 231-246.
- IRA, V., 2006. Každodenné aktivity človeka z pohľadu geografie času. In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, č. 47, s. 57-66.
- IRA, V., LACIKA, J., eds., 2009. Slovak Geography at the Beginning of the 21st Century. In *Geographia Slovaca*, č. 26, 274 s.
- IRA, V., MADAJOVÁ, M., CHRENKA, B., FACUNOVÁ, R. 2014. Časovo-priestorový kontext činností človeka: prípadová štúdia obyvateľov marginálneho horského územia. In *Geografický časopis*, roč. 66, č. 4, s. 341-362. ISSN 0016-7193.
- ISAČENKO, A. G. 1971. *Razvitije geografičeskich idej*. 1. vyd. Moskva: Mysl', 1971. 415 s.
- IŠTOK, R., 2003. *Politická geografia a geopolitika*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied. 392 s. ISBN 80-8068-191-0.
- IVANIČKA, K., ed., 1963a. Teoretické problémy geografie. In *Acta Geologica et Geographica Universitatis Comenianae*, Geographica, č. 3, Bratislava: SPN, 232 s.
- IVANIČKA, K., 1963b. Ekonomická geografia. In Ivanička, K., ed. Teoretické problémy geografie. *Acta Geologica et Geographica Universitatis Comenianae*, Geographica, č. 3, Bratislava: SPN, s. 11-27).
- IVANIČKA, K., ed., 1972. Príspevky k exaktnému poznávaniu geosféry. In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, č. 11. Bratislava: SPN. 246 s.
- IVANIČKA, K., 1988. *Synergetika a civilizácia*. 1. vyd. Bratislava: Alfa. 350 s.
- IVANIČKA, K. 2002. *Globalistika*. 1. Vyd. Banská Bystrica: FPVMV UMB, 2002. 138 s. ISBN 80-8055-738-1.
- IZAKOVIČOVÁ, Z., 2005. Integrovaný manažment krajiny – príklad implementácie na lokálnej úrovni. In *Acta Environmentalica Universitatis Comenianae*, roč. 13, č. 1, s. 47-58.
- JAMES, P.E., MARTIN, G.J., eds. 1981. *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*. 2. vyd., New York: John Wiley & Sons, 508 s. ISBN 0195168704.
- JAMESON, F., 1984. Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism. In *New Left Review*, č. 1/146, s. 53-92.
- JĘDRZEJCZYK, D., 1997. *Antropogeografia polska XIX i XX wieku*. 1. vyd. Warszawa: Wydawnictwo WGiSR Uniwersytetu Warszawskiego. 171 s. ISBN 83-85785-44-2.
- JĘDRZEJCZYK, D., 2001. *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*. 1. vyd. Warszawa: Wydawnictwo WGiSR Uniwersytetu Warszawskiego. 143 s. ISBN 83-85785-82-5.
- JELEČEK, L., 2004. An Outline of Czech Geography Evolution since the Second Half of the 19th Century until 1980's. In Drbohlav, D., Kalvoda, J., Voženílek, V. eds. *Czech Geography at the Dawn of the Millenium*. Olomouc:

- Palacky University and Czech Geographic Society, s. 11-22. ISBN 80-244-0858-9.
- JEŽKOVÁ, V., 2013. Genealogie diagnostiky Michel Foucault a zrození kliniky. In *Studia Philosophica*, roč. 60, č. 3, s. 113-128.
- JÓHANNESSON, G.T., BAERENHOLDT, J.O., 2009. Actor-Network Theory/Network Geographies. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 1. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 15-19. ISBN 978-0-08-044911-1.
- JOHNSON, L.C., 2009. Feminism/Feminist Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 4. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 44-58. ISBN 978-0-08-044911-1.
- JOHNSTON, R.J., 1978. Paradigms and revolutions or evolution ? Observations on human geography since the second world war. In *Progres in Human Geography*, č. 2, s. 189-206.
- JOHNSTON, R.J., 1986. *Philosophy and Human Geography. An Introduction to Contemporary Approaches*. 2. vyd. London: Arnold. 178 s. ISBN 0-7131-6490-5.
- JOHNSTON, R.J., 2006. The politics of changing human geography's agenda: textbooks and the representation of of increasing diversity. In *Transactions of the Institute of British Geographers*, roč. 31, č. 3, s. 286-303. ISSN 00202754.
- JOHNSTON, R.J., 2008. Explanation in Geography (1969): David Harvey. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine G., eds. *Key Texts in Human Geography*. 1. vyd. London: SAGE, s. 25-32. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- JOHNSTON, R.J., 2009. Spatial Science. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 10. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 384-395. ISBN 978-0-08-044911-1.
- JOHNSTON, R.J., SIDAWAY, J.D., 2004. *Geography & Geographers. Anglo-American Human Geography since 1945*. 6. vyd. London: Arnold. 527 s. ISBN 0-340-80860-8.
- JOHNSTON, R. et al., 2014. Mutual misunderstanding and avoidance, misrepresentations and disciplinary politics: spatial science and quantitative analysis in (United Kingdom) geographical curricula. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 4, č. 1, s. 3-25. ISSN 2043-8206.
- JONAS, A., 1988. A New Regional Geography of Localities ? In *Area*, roč. 20, č. 2, s. 101-110.
- JONES, O., 2009. Nature-Culture. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 7. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 309-323. ISBN 978-0-08-044911-1.
- JONES, R., 2009. Ansi Paasi. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 8. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 63-65. ISBN 978-0-08-044911-1.

- JONES, R., 2011. Ansi Paasi. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 315-320. ISBN 978-1-84920-102-5.
- KANOVSKÝ, M., 2004. *Kultúrna a sociálna antropológia. Osobnosti a teórie*. 1. vyd. Bratislava: Chronos. 249 s. ISBN 80-89027-10-5.
- KAROLA, J., 1996. Postmodernismus. In Vodáková, A., ed. *Sociologické školy, směry, paradigmata*. Praha: Slon, s. 207-210.
- KASALA, K., 1994. Philosophy of the Relation Between Man and Nature. In *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, č. 34, s. 190-201.
- KASALA, K., 2003. Porozumenie ako cieľ regionálnogeografického prístupu. In *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, č. 42, s. 41-51.
- KASALA, K., 2005. Regionálna geografia – zmeny paradigmy v 20. storočí a nová paradigma. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, Suppl. č. 3, s. 247-253.
- KASALA, K., 2008. Teoreticko-metodologické východiská výskumu identity lokality. In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, č. 50, s. 155-168.
- KASALA, K., 2012. Meniaca sa identita lokalít Slovenska. In *Geographia Cassoviensis*, roč. 6, č. 1, s. 33-36.
- KASALA, K. a kol., 2009. *Ekonomická, kultúrna a sociálna transformácia vybraných lokalít Slovenska. Teoreticko-metodologická báza a aplikácie*. 1. vyd. Bratislava: Kartprint. 194 s. ISBN 978-80-88870-79-1.
- KEIGHREN, I., ABRAHAMSSON, Ch., della DORA, V., 2012a. On canonical geographies. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 2, č. 3, s. 296-312. ISSN 2043-8206.
- KEIGHREN, I., ABRAHAMSSON, Ch., della DORA, V., 2012b. We have never been canonical. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 2, č. 3, s. 341-345. ISSN 2043-8206.
- KELLER, J., 2004. *Dějiny klasické sociologie*. 1. vyd. Praha: Slon. 529 s. ISBN 80-86429-34-2.
- KELLER, K. L., 2007. *Strategické řízení značky*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, Praha, 793 s. ISBN 978-80-24714813.
- KISH, G., 1978, ed. *A source book in geography*. 1. vyd. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978, 458 s. ISBN 0-674-82270-6.
- KITCHIN, R., 2011. Reginald Golledge. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 185-191. ISBN 978-1-84920-102-5.
- KITCHIN, R., 2013. Big Data and Human Geography: Opportunities, Challenges and Risk. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 3, č. 3, s. 262-267. ISSN 2043-8206.

- KLINEC, I., 2013. Transhumanizmus – filozofia človeka v 21. storočí. In Rusko, M., Kollár, V., Klinec, I., eds. *Globálne existenciálne riziká*. 1. vyd. Žilina: Strix/Edícia ESE-15. s. 8-37. ISBN 978-80-89281-91-6.
- KOBAYASHI, A., 2009. Peet, R. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 8. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 114-115. ISBN 978-0-08-044911-1.
- KOELSCH, W.A., 2012, *Geography and the Classical World: Unearthing Historical Geography's Forgotten Past*. London: I.B.Tauris & Co Ltd. 352 s. ISBN: 9781780760643.
- KOLLÁR, D., 1992. Sociálna geografia a problematika výskumu priestorového správania človeka. In *Geografický časopis*, roč. 44, s. 149-161.
- KOLLÁR, D., 1994. Importance of perception and evaluation of environment in spatial behaviour of man. In *Geografický časopis*, roč. 46, s. 205-218.
- KOPCZEWSKA, K., 2008. *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*. 1. vyd. Warszawa: Cedewu, 190 s. ISBN 978-83-7556-088-6.
- KORČÁK, J., 1941. Přírodní dualita statistického rozložení. In *Statistický obzor*, roč. 22, s. 171-222.
- KOREC, P., 2015. *Teória a metodológia humánnej geografie (vybrané problémy)*. Učebné texty. [online]. Dostupné na internete: <www.humannageografia.sk/uploadext/TG%202015%20EXTERNISTI.doc> [cit. 2015-07-23].
- KÖSZEGI, M., BOTTLIK, Z., TELBISZ, T., MARF, L., 2015. Human-environment relationships in modern and postmodern geography. In *Hungarian Geographical Bulletin*, roč. 64, č. 2, s. 87-99. ISSN 2064-5031.
- KRAFT, V., 1914. Gegenstand, Aufgaben und Methoden der Geographie als Wissenschaft. In Kende, O., ed. *Handbuch der geographischen Wissenschaften*, 1st part. Berlin: Vossische Buchhandlung [= Sammlung wissenschaftlicher Handbücher für Studierende I], s. 1-8.
- KRAFT, V., 1929. Die Geographie als Wissenschaft. In Lampe, F., ed. *Enzyklopädie der Erdkunde*, 1.: Methodenlehre der Geographie. Leipzig / Vienna: Franz Deuticke, s. 1-22.
- KRCHO, J., 1968. Přírodní část geosféry ako kybernetický systém a jeho vyjadrenie v mape. In *Geografický časopis*, roč. 20, č. 2, s. 115-139.
- KRIMSKY, S., 2006. *Nauka skorumpowana ? O niejasnych związkach nauki i biznesu*. 1. vyd. Warszawa: PIW, 366 s. ISBN 83-06-02996-8.
- KROPOTKIN, P., 1885. What Geography Ought to Be. In *The Nineteenth Century*, roč. 18, s. 940-956.
- KUHN, T.S., 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. 1. vyd. Praha: Oikonmenh, 209 s. ISBN 80-86005-54-2.
- LAM, N.S., 2009. Fractal Analysis. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 4. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 263-270. ISBN 978-0-08-044911-1.

- LATHAM, A., 2009. Soja Ed. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 10. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 227-229. ISBN 978-0-08-044911-1.
- LATHAM, A., 2011. Allan Pred. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 321-328. ISBN 978-1-84920-102-5.
- LATHAM, A., 2011b. Edward Soja. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 380-386. ISBN 978-1-84920-102-5.
- LATOUR, B., 1999. *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. 1. vyd. Cambridge, MA: Harvard University Press. 336 s. ISBN 978-0-6746-5336-8.
- LAUKO, V., 2000. Transformácia regionálnej geografie. In *Miscellanea Geographica Universitatis Bohemiae Occidentalis*, č. 7, s. 24-31.
- LAUKO, V., 2006. Transformácia slovenskej geografie, jej dôsledky a problémy. In *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis, Folia Geographica*, roč. 9, s. 44-55. ISSN 1336-6157.
- LAUKO, V., KASALA, K., 2009. *Teória a metodológia regionálnej geografie*. 1. Vyd. Bratislava: Kartprint. 95 s. ISBN 978-80-88870-80-7.
- LEFEBVRE, H., 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell. 454 s. ISBN 0-631-14048-4.
- LEHOTSKÝ, M., 2003. Postmoderna a epistemológia krajinného priestoru s akcentom na fluválne geosystémy. In Herber, V. ed. *Fyzickogeografický zborník 1. Fyzická geografia – vzdelávanie, výskum, aplikácie*. Brno: Přírodovedecká fakulta MU, s. 146-151.
- LEHOTSKÝ, M., NOVOTNÝ, J., 2006. Metodológia konceptuálneho modelu vývoja morfológie rieky. In Smolová, I. ed. *Geomorfologické výzkumy v roce 2006*. Olomouc: Vydavatelství UP, s. 154-159.
- LEHOTSKÝ, M., NOVOTNÝ, J. GREŠKOVÁ, A., 2008. Complexity and landscape. In *Geografický časopis*, roč. 60, č. 2, s. 95-112.
- LEHRER, K., 1999. *Teória poznania*. 1. vyd. Bratislava: Infopress. 171 s. ISBN 80-8540-2343.
- LENNTROP, B., 2008. Innovation Diffusion as Spatial Process (1953): Törsten Hägerstrand. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine G., eds. *Key Texts in Human Geography*. 1. vyd. London: SAGE, s. 1-8. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- LEWIS, S.L., MASLIN, M.A., 2015. Defining the Anthropocene. In *Nature*, č. 519, s. 171-180.
- LILLEY, K. D., 2009. Medieval Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 7. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 20-31. ISBN 978-0-08-044911-1.
- LILLEY, K.D., 2009b. Cosgrove, D. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 2. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 305-306. ISBN 978-0-08-044911-1.

- LILLEY, K.D., 2011a. Geography's medieval history. A neglected enterprise ? In *Dialogues in Human Geography*, roč. 1, č. 2, s. 147-162. ISSN 2043-8206
- LILLEY, K.D., 2011b. Quid sit mundus ? Making space for „medieval geographies“. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 1, č. 2, s. 191-197. ISSN 2043-8206.
- LISOWSKI, A., 1996. Tendencje dezintegracyjnej i integracyjnej w współczesnej geografii człowieka. In *Przegląd Geograficzny*, roč. 68, č. 3-4, s. 317-333. ISSN 0033-2143.
- LISOWSKI, A., 2003. *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*. 1. vyd. Warszawa: WGiSR UW. 198 s. ISBN 83-89502-05-4.
- LISOWSKI, A., 2011. Geography and Social Sciences in Transdisciplinary Science. In *Miscellanea Geographica*, roč. 15, s. 9-40. ISSN 0867-6046.
- LISÝ, J. a kol., 2003. *Dejiny ekonomických teórií*. 1. vyd. Bratislava: Iura Edition. 386 s. ISBN 80-89047-60-2.
- LIVINGSTONE, D. 1992. *The Geographical Tradition*. 1. vyd. London: Wiley-Blackwell Publishing, 1992. 444 s. ISBN 0-631-18535-6.
- LONGLEY, P., GOODCHILD, M., MAGUIRE, D., RHIND, D., 2006. *GIS. Teoria i praktyka*. 1. vyd. Warszawa: PWN, 2006, 519 s. ISBN 978-83-01-14904-8.
- LORENZ, M., 2005. *K problémům memetiky a informační vědy*: rigorózná práca. Praha: Filozofická fakulta Karlovy univerzity. 153 s.
- LORIMER, J., 2009. Posthumanism/Posthumanistic Geographies. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 8. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 344-354. ISBN 978-0-08-044911-1.
- LOSSAU, J., 2009. Antropogeography (after Ratzel). In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 1. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 140-147. ISBN 978-0-08-044911-1.
- LUKNIŠ, M., 1968. Profesor Jan Hromádka zomrel. In *Geografický časopis*, roč. 20, č. 4, s. 313-317.
- LYOTARD, J.F., 1993. *O postmodernismu. Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Praha: FÚ AV ČR, 206 s.
- LYOTARD, J.F., 1997. *Hrobka intelektuála a jiné články*. Bratislava: Archa, 65 s.
- LYOTARD, J. F., 1998. *Fenomenológia*. Bratislava: Sofa. 131 s, ISBN 80-85752-34-4.
- MACKINNON, D., 2009. Regional Geography II. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 9. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 228-235. ISBN 978-0-08-044911-1.
- MADAJOVÁ, M., ŠVEDA, M. 2013. Geografia času pod vplyvom informačno-komunikačných technológií. In *Geografie: Sborník České geografické společnosti*, roč. 118, č. 2, s. 179-203. ISSN 1212-0014.
- MADRELL, A., 2009. History of Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 4. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 415-428. ISBN 978-0-08-044911-1.

- MAGLIO P. P., SPORHER, J., 2008. Fundamentals of service science. In *Journal of the Academy of Marketing Science*. roč. 36, č. 1, s. 18-20.
- MAHTANI, M., 2011. Gillian Rose. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 329-336. ISBN 978-1-84920-102-5.
- MAIR, A., 1986. Thomas Kuhn and understanding geography. In *Progress in Human Geography*, ISSN 0309-1325, roč. 10, č. 3, s. 345-369.
- MALANSON, G.P., 2011. Ecosystems. In Agnew, J. A., Livingstone, D.N., eds. *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*. 1. vyd. London: SAGE. s. 452-464. ISBN 978-1-4129-1081-1.
- MALIK, A., 2014. Thomas Kuhn and Changing Paradigm in Geography: Critical Review. In *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, ISSN 2348-7186, roč. 2, č. 4, s. 41-46.
- MARADA, R., 1999. Bergerův a Luckmannův existenciální humanizmus. In Berger, P., Luckmann, T.: *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury. s. 202-214. ISBN 80-85959-46-1.
- MARSTON, S., JONES III, J.P., WOODWARD, K., 2005. Human Geography without Scale. In *Transactions of the Institute of British Geographers*, roč. 32, č. 1, s. 116-125.
- MASSEY, D., 1997. A Global Sense of Place. In: Barnes, T., Gregory, D., eds. *Reading Human Geography*. London: Arnold. s. 315-323.
- MATHEWSON, K., 2006. Alexander von Humboldt. Is image and Influence in the North American Geography, 1804-2004. In *The Geographical Review*, roč. 96, č. 3, s. 416-438. ISSN 1931-0846.
- MATHEWSON, K., 2011. Landscape versus region. Part II. In Agnew, J., Duncan, J., eds. *The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography*. 1. vyd. Oxford: Wiley-Blackwell. s. 130-145. ISBN 978-1-405-18989-7.
- MATLOVIČ, R., 1992. Behaviorálna geografia, geografia percepcie a výskum vnútornej štruktúry mesta. In Drgoňa, V., ed. *Regionálne systémy životného prostredia*. Nitra-Wien: Slovenská geografická spoločnosť pri SAV, s. 139-143.
- MATLOVIČ, R., 1996. Sociálno-ekologická orientácia geografického bádania intraurbánnych štruktúr a jej slovenské reflexie. In *Geografický časopis*, roč. 48, č. 3-4, s. 271-284. ISSN 0016-7193.
- MATLOVIČ, R., 1998. *Geografia priestorovej štruktúry mesta Prešov*. In Geografické práce, roč. 8, č. 1. Prešov: FHPV Prešovskej univerzity, 261 s. ISBN 80-88885-33.
- MATLOVIČ, R., 1999. Postmodernistické reflexie v urbánnej geografii. In *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis, Folia Geographica*, č. 3, s. 45-53. ISSN 1336-6157.
- MATLOVIČ, R., 2001. *Geografia relígií. Náčrt problematiky*. 1. vyd. Prešov: FHPV PU, 375 s. ISBN 80-8068-062-0.

- MATLOVIČ, R., 2006. Geografia – hľadanie tmelu (k otázke autonómie a jednoty geografie, jej externej pozície a inštitucionálneho začlenenia so zreteľom na slovenskú situáciu). In *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis, Folia Geographica*, roč. 44, č. 9, s. 6-43. ISSN 1336-6157
- MATLOVIČ, R., 2006b. K problematike hľadania platformy symbiózy idiografického a nomotetického spôsobu produkcie geografických poznatkov. In *Geografická revue*, roč. 2, č. 2, s. 25-39.
- MATLOVIČ, R., 2007. Hybridná idiograficko-nomotetická povaha geografie a koncept miesta s dôrazom na humánnu geografiu. In *Geografický časopis*. ISSN 0016-7193, 2007, roč. 59, č. 1, s. 3-23.
- MATLOVIČ, R., 2009. K problematike novej systemizácie regionálnogeografických poznatkov. In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, ISSN 1338-6034, 2009, roč. 53, s. 11-18.
- MATLOVIČ, R., 2010. Teórie regionálneho rozvoja. In Michaeli, E., Matlovič, R., Ištók, R.. a kol. *Regionálny rozvoj pre geografov*. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, s. 90-170. ISBN 978-80-555-0065-2.
- MATLOVIČ, R., MATLOVIČOVÁ, K., 2007. Koncept miesta vo vývoji geografického myslenia. In Kraft, S., Mičková, K., Řypl, J., Švec, P., Vančura, M., eds. *Česká geografie v evropském prostoru*. České Budějovice: Jihočeská univerzita. ISBN 978-80-7040-986-2., s. 181-190.
- MATLOVIČ, R., NESTOROVÁ-DICKÁ, J., 2009. The city of Košice in the context of postsocialist transformation. In *Quaestiones Geographicae*, roč. 28B, č. 2, s. 45-56, ISSN 0137-477X.
- MATLOVIČ, R., MATLOVIČOVÁ, K., 2012. Spoločenská relevancia a budovanie značky geografie. In *Geografie – The Czech Journal of Geography*, ISSN 1212-0014, roč. 117, č. 1, s. 33-51.
- MATLOVIČOVÁ, K., 2007. Place as overlap between the Interest of Regional Geography and Marketing. In *Revija za geografijo*, roč. 2, č. 2, s. 53-62. ISSN 54-665X.
- MATLOVIČOVÁ, K., 2008. Place marketing process – theoretical aspects of realization. In *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis, Folia Geographica*, č. 12, s. 195-224. ISSN 1336-6157.
- MATLOVIČOVÁ, K., 2011. Analýza percepcie urbánneho prostredia ako základ marketingovej stratégie orientovanej na rezidentov. Prípadová štúdia mesta Prešov. In Ježek J., Kaňka L. eds. *Konkurenceschopnost a udržitelný rozvoj malých měst a venkovských regionů v České republice*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni. s. 169-196. ISBN 978-80-261-0094-2.
- MATLOVIČOVÁ, K., 2015. *Značka územia*. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. V tlači.
- MATOUŠEK, R., 2013. Jaké metody pro jakou geografii ? K přínosu geografie a inspiraci z jiných disciplin. In *Informace ČGS*, roč. 32, č. 1, s. 16-24.

- MATOUŠEK, R., 2014. Nová výstavba obecního bydlení, rozhodování a rizika segregace: případová studie Rudoltice. In *Sociologický časopis*, roč. 50, č. 2, s. 211-232.
- MATOUŠEK, R., OSMAN, R., eds., 2014. *Prostor(y) geografie*. 1. vyd. Praha: Karolinum. 309 s. ISBN 978-80-246-2733-5.
- MAYER-SCHÖNBERGER, V., CUKIER, K., 2014. *Big data. Revoluce, která změní způsob, jak žijeme, pracujeme a myslíme*. 1. české vydanie. Brno: Computer Press. 256 s. ISBN 978-80-251-4119-9.
- MAYHEW, R. J., 2007. From Hackwork to Classic: The English Editing of the *Geographia Generalis*. In Schuchard, M., ed., *Bernhard Varenius 1622-1650*. Brill's Studies of Intellectual History, vol. 159. Leiden: Brill, s. 239-258. ISBN 978-90-04-16363-8.
- MAZÚR, E., LUKNIŠ, M., 1978. Regionálne geomorfologické členenie SSR. In *Geografický časopis*, roč. 30, č. 2, s. 101-125.
- McCORMACK, D.P., 2009. Becoming. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 1. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 277-281. ISBN 978-0-08-044911-1.
- McEWAN, C., 2009. Postcolonialism/Postcolonial Geographies. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 8. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 327-333. ISBN 978-0-08-044911-1.
- McGINNIS, M.V. , ed., 1999. *Bioregionalism*. 1. vyd. London: Routledge. 235 s. ISBN 0-415-15444-8.
- MELS, T., 2011. Anne Buttimer. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 91-97. ISBN 978-1-84920-102-5.
- MERCIER, G., 1995. La région et l'État selon Friedrich Ratzel et Paul Vidal de la Blache. In *Annales de Géographie*, roč. 104, č. 583, s. 211-235.
- MIČIAN, L., 1999. Geografia, fyzická geografia, krajinná ekológia, geoekológia: ich interpretácie a funkcie. In *Geografický časopis*, roč. 51, č. 4, s. 331-345. ISSN 0016-7193.
- MICHAELI, E., IVANOVÁ, M., 2015. *Geografická tektológia - metageografia*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita. 252 s. ISBN 978-80-555-1302-7.
- MICHALKO, M. 2013. Kritická regionálna politika. Hľadanie pozície geografa. In *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis, Folia Geographica*, roč. 55, č. 21, s. 67-83. ISSN 1336-6157.
- MICHALKO, M., 2014. Diskurz a neoliberalizmus v regióne. Kriticko-geografický prístup. In *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis, Folia Geographica*, roč. 56, č. 2, s. 41-55. ISSN 1336-6157
- MINÁR, J., 2009. Geografické polia a priestorová organizácia krajiny (pokus o vyjasňovanie základných konceptov). In *Geografický časopis*, roč. 61, č. 3, s. 179-198.

- MINCA, C., 2009. Postmodernism/Postmodern Geography. In: Kitchin, R., Thrift, N., eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*. 8., Boston-London: Elsevier Ltd., s. 363-372. ISBN: 978-0-08-044911-1
- MITCHELL, D., 2011. Peter Jackson. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 257-263. ISBN 978-1-84920-102-5.
- MONTELLO, D.R., 2009. Cognitive Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 2. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 160-166. ISBN 978-0-08-044911-1.
- MORRILL, R., 1969. Geography and the transformation of society. In *Antipode*, roč. 1, č. 1, s. 6-9.
- MORRILL, R., 1981. *Political Redistricting and Geographical Theory*. Washington D.C.: Association of American Geographers. 76 s. ISBN 978-0-892-91159-2.
- MORRILL, R., 2009. Garrison, William. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 4. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 294-295. ISBN 978-0-08-044911-1.
- MULDER, E.F.J., NIELD, T., DERBYSHIRE, E., 2006. The International Year of Planet Earth (2007-2009): Earth Sciences for Society. *Episodes*, roč. 29, č. 2, s. 82-86.
- MURDOCH, J., 1997a. Inhuman/Nonhuman/Human: actor-network theory and the prospects for a nondualistic and symmetrical perspective on nature and society. In *Environment and Planning, D*, roč. 15, s. 731-756.
- MURDOCH, J., 1997b. Towards a geography of heterogenous associations. In *Progress of Human Geography*, roč. 21, s. 321-337.
- NAYAK, A., JEFFREY, A. 2011. *Geographical Thought. An Introduction to Ideas in Human Geography*. 1. vyd. Harlow: Pearson Education Limited, 337 s. ISBN 978-0-13-222824-4.
- NESTOROVÁ-DICKÁ, J., 2013. *Sociálno-demografické dimenzie postsocialistického mesta Košice*. 1. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika. 176 s. ISBN 978-80-81520-96-9.
- NIKISCHER, R., 2013. Teritoriálna identita obyvateľov Česka a Slovenska. In *Geografie*, roč. 118, č. 3, s. 243-264.
- NISBETT, R.E. 2003. *The Geography of Thought*. 1. vyd. New York: Free Press, 2003. 263 s. ISBN 978-0-7432-1646-3.
- NIŽNANSKÝ, B., 1993. Mentálne schopnosti vo vzťahu ku krajine a mape. In *Kartografické listy*, roč. 1, s. 37-45.
- NUNN, P.D., 2003. Revising ideas about environmental determinism: human-environment relations in the Pacific Islands. In *Asia Pacific Viewpoint*, roč. 44, č. 1, s. 63-72.
- OLINS, W., 2009. O značkách. 1. vyd. Praha: Argo, 253 s. ISBN 978-80-7363-261-8.

- ONDOŠ, S., KOREC, P., 2006. Súčasný dimenzie sociálno-demografickej priestorovej štruktúry Bratislavy. In *Sociológia*, roč. 38, č. 1, s. 49-82. ISSN 1336-8613.
- ONDREJKOVIČ, P., 2011. Sociálny a kultúrny kapitál ako sociálne hodnoty, normy a ciele vo výchove a vzdelávaní. In *Pedagogika*, roč. 2, č. 4, s. 228-246.
- OSMAN, R., 2014. Sociální prostor. In Matoušek, R., Osman, R., eds. *Prostor(y) geografie*. 1. vyd. Praha: Karolinum. s. 33-58. ISBN 978-80-246-2733-5.
- O'KEEFE, P., O'BRIEN, G., GADEMA, Z., SWORDS, J., 2009. Geographers and Geography: making waves for the wrong reasons. In *Area*, roč. 42, č. 3, s. 258-261.
- O'SULIVAN, D., 2009. Complexity Theory. Nonlinear Dynamic Spatial Systems. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 2. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 294-295. ISBN 978-0-08-044911-1., s. 239-244.
- PACHMANOVÁ, M., 2001. *Věrnost v pohybu. Hovory o feminizmu, dějinách a vizualitě*. Praha: One Woman Press. 238 s. ISBN 80-86356-10-8.
- PATERSON, J.L., 2014. *David Harvey's Geography*. 2. vyd. New York: Routledge. 240 s. ISBN 978-0-415-73348-9.
- PATTISON, F. 1964. The Four Traditions of Geography. In *The Journal of Geography*, 63. ISSN 0022-1341, 1964, roč. 63, s. 211-216.
- PAULOV, J., 1966. Niektoré problémy a aspekty exaktizačného procesu v geografii. In *Geografický časopis*, roč. 17, č. 4, s. 252-268.
- PAULOV, J., 1968. Snahy o premenu teoreticko-metodologického modelu geografie. In *Filozofia*, roč. 23, s. 55-68.
- PAULOV, J., 1969. Syntetizačno-integračné úsilie v geografii a exaktné postupy. In *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, roč. 74, s. 127-140.
- PAULOV, J., 1986. Spory o pozitivizmus v súčasnej západnej geografii. In *Geografický časopis*, roč. 38, č. 1-2, s. 260-273.
- PAULOV, J., 1993. Entropia v urbánnej a regionálnej analýze: konceptuálny rámec a základy aplikácie. In *Geographia Slovaca*, č. 2. Bratislava: Geografický ústav SAV. 70 s. ISSN 1210-3519.
- PAULOV, J., 1996. Situation in Regional Geography: Some Open Questions. In *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, č. 38, s. 9-16.
- PAULOV, J., 1997. Postmodern Geography: A Brief Characterization. In *Acta Universitatis Carolinae, Geographica*, č. XXXII., s. 45-50.
- PAULOV, J., 2000. K vývoju kvantitatívnej a teoretickej geografie. In *Geografický časopis*, roč. 52, č. 1, s. 4-14.
- PAULOV, J., 2002. Komplexita a geografia. In *Geografický časopis*, roč. 54, č. 4, s. 393-398.

- PAULOV, J., 2008. Je geografia idiografická, nomotetická alebo idiograficko-nomotetická veda ? In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, roč. 50, s. 5-18.
- PAULOV, J., 2009. Theoretical and quantitative geography in Slovakia: a brief account. In Ira, V., Lacika, J., eds. *Slovak Geography at the Beginning of the 21st Century*. Geographia Slovaca, č. 26, s. 7-16. ISSN 1210-3519.
- PAULOV, J. 2012. Základné paradigmy v rozvoji geografie ako vedy: pokus o stručnú identifikáciu. In *Geografický časopis*. ISSN 0016-7193, 2012, roč. 64, č. 2, s. 111-120.
- PAULOV, J., 2014. Regionálna a priestorová koncepcia v geografii. Pokus o stručnú charakteristiku. In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, roč. 58, č. 1, s. 3-10.
- PAVLÍNEK, P., 1993. Anglo-americká geografie ve dvacátém století. In Sýkora, L., ed. *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Praha: KSGRR PF UK, s. 9-29.
- PEAKE, L., SHEPPARD, E., 2014. The emergence of radical/critical geography within North America. In *International E-Journal for Critical Geographies*, roč. 13, č. 2, s. 305-327.
- PEET, R., 1969. A New Left Geography. In *Antipode*, roč. 1, č. 1, s. 3-5.
- PEET, R., 1985. The social origins of environmental determinism. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 75, č. 3, s. 309-333.
- PEET, R., 1998. *Modern Geographical Thought*. 1. Vyd. Oxford: Blackwell. 342 s. ISBN 1-55786-206-0.
- PEET, R., 2009. Radical Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 9. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 73-82. ISBN 978-0-08-044911-1.
- PEET, R., HARTWICK, E., 2009. *Theories of Development. Contentions, Arguments, Alternatives*. 2. vyd. New York: The Guilford Press. 324 s. ISBN 978-1-60623-065-7.
- PHILLIPS, J.D., 2003. Sources of nonlinearity and complexity in geomorphic systems. In *Progress in Physical Geography*, roč. 27, č. 1, s. 1-23.
- PHILLIPS, M., 2008. Uneven Development (1984): Neil Smith. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine, G., eds. *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. s. 71-81. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- PHILO, Ch., SÖDERSTRÖM, O., 2004. Social geography: looking for society in its spaces. In Benko, G., Strohmayer, U., eds. *Human Geography. A History for the 21st Century*. 1. vyd. London: Arnold, s. 105-138. ISBN 0-340-75932-1.
- PIXOVÁ, M., 2014. Alternativní prostory. In Matoušek, R., Osman, R., eds. *Prostor(y) geografie*. 1. vyd. Praha: Karolinum. s. 59-79. ISBN 978-80-246-2733-5.

- POSPÍŠILOVÁ, L., POSPÍŠILOVÁ, K., 2014. Feministické prostory. In Matoušek, R., Osman, R., eds. *Prostor(y) geografie*. 1. vyd. Praha: Karolinum. s. 99-122. ISBN 978-80-246-2733-5.
- PRATT, G., 2000. Feminist Geographies. In Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M., eds. *The Dictionary of Human Geography*. 4. vyd. Oxford: Blackwell, s. 259-262. ISBN 0-631-20561-6.
- PRATT, A.C., 2011. Andrew Sayer. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 352-358. ISBN 978-1-84920-102-5.
- PRED, A., 1984. Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 74, č. 2, s. 279-297.
- PROFANT, M., 2011. Novokantovství mezi teorií poznání a filosofií dějin. In Demjančuk, N., Profant, M., Podhajský, J., eds. *O povaze vědy: novokantovství*. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita a Epocha, s. 43-84. ISBN 978-80-261-0045-4.
- RADLER, J., 2008. Victor Kraft und die Geographie. In M.Fürst et al. eds. *Analysen, Argumente, Ansätze*. Beiträge zum 8. Internationalen Kongress der Österreichischen Gesellschaft für Philosophie in Graz, II. Frankfurt (Main): Ontos, s. 65-75. ISBN 978-3-86838-015-6.
- RANA, L., 2008. *Geographical Thought: a systematic record of evolution*. 1. vyd. New Delhi: Ashok Kumar Mittal. 497 s. ISBN 978-81-8069-536-0.
- RANA, L., 2013. *Evolution of modern geographical thinking and disciplinary trends in India*. Delhi: The Association for Geographical Studies, Study Material Series, Paper č. VII., 35 s. Dostupné na internete: http://ags.geography.du.ac.in/Study%20Materials_files/Lalita%20Rana%20SC2.pdf, Stiahnuté 17.4.2015.
- Rediscovering Geography: new relevance for science and society*. 1. vyd. Washington D.C.: Rediscovering Geography Committee, National Research Council, 248 s. ISBN 978-0-309-07679-1.
- RELPH, E., 1976. *Place and placelessness*. 1. vyd. London: Pion. 156 s.
- REMBOWSKA, K., 2013a. Paul Vidal de la Blache a współczesne badania lokalności. In Suliborski, A., ed. *Geografia w ujęciu humanistycznym*. 1. vyd. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. s. 145-153. ISBN 978-83-7525-952-0.
- REMBOWSKA, K., 2013b. Współczesny humanizm i jego wpływ na przemiany w obrębie geografii. In Suliborski, A., ed. *Geografia w ujęciu humanistycznym*. 1. vyd. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. s. 73-88. ISBN 978-83-7525-952-0.
- RGS, 2011. *Strategic Plan 2012-2016*. London: Royal Geographical Society. 20 s.
- RIEDLOVÁ, M., DEMEK, J., PECH, J. 1980. *Úvod do studia geografie a dějiny geografie*. 1. vyd. Praha: SPN, 1980. 159 s. ISBN 14-633-80.

- ROBINSON, L.J. 1976. New Look at the Four Traditions of Geography. In *The Journal of Geography*, ISSN 0022-1341, 1976, roč. 75, 9, s. 520-530.
- ROCHOVSKÁ, A., 2005. *Vybrané aspekty chudoby na Slovensku s bližším zreteľom na ženy*. Dizeračná práca. Bratislava: Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského.
- ROCHOVSKÁ, A., BLAŽEK, M., SOKOL, M., 2007. Ako zlepšiť kvalitu geografie: o dôležitosti kvalitatívneho výskumu v humánnej geografii. In *Geografický časopis*, roč. 59, č. 4, s. 323-358.
- ROLLER, D.W. 2010. *Erathostenes' Geography. Fragments Collected and Translated, with Commentary and Additional Material*. 1. vyd. Princeton: Princeton University Press, 2010. 304 s. ISBN 978-0-691-14267-8.
- RUSNÁK, J., 2012. Komplexita a ekonomická geografia. In *Geografický časopis*, roč. 64, č. 2, s. 181-198.
- RUSNÁK, J., ONDOŠ, S., BELUŠÁK, L., 2014. Priestorové koncepty a poznávanie geografickej reality. In *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, roč. 58, č. 1, s. 81-120.
- SACK, R.D., 1972. Geography, geometry and explanation. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 62, s. 61-78.
- SACK, R.D., 1997, *Homo Geographicus. A Framework for Action, Awareness and Moral Concern*. 1. vyd. Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press, 1997. 292 s. ISBN 0-8018-5553-5.
- SAUER, C., 1971. The Formative Years of Ratzel in the United States. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 61, č. 2, s. 245-254.
- SAYER, A., 1991. Behind the Locality Debate: Deconstructing Geography's Dualisms. In *Environment and Planning A*, roč. 23, č. 2, s. 283-308.
- SCOTT, H.V., 2009. Representation, Politics of. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 9. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 351-356. ISBN 978-0-08-044911-1.
- SEAMON, D., SOWERS, J., 2008. Place and placelessness (1976): Edward Relph. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine, G., eds. *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. s. 43-51. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- SEMOTANOVÁ, E., 2006. *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri, 264 s., ISBN 80-7277-078-0
- SHEPPARD, E., 2011. Geography, nature, and the question of development. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 1, č. 1, s. 46-75. ISSN 2043-8206.
- SHIELDS, R., 2011. Henri Lefebvre. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 279-285. ISBN 978-1-84920-102-5.
- SCHAEFER, F.K., 1953. Excepcionalism in geography: a methodological examination. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 43, č. 3, s. 226-249.

- SCHWANITZ, D., 2013. *Vzdělanost jako živý dialog s minulostí*. 1. vyd. Praha: Prostor. 551 s. ISBN 978-80-7260-273-5.
- SIMMIE, J., MARTIN, R. 2010. The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach. In *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, č. 3, s. 27-43.
- SIOH, M., 2009. Natures, Postcolonial. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 7. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 337-342. ISBN 978-0-08-044911-1.
- SIMON, H., 1957. *Models of man: social and rational: mathematical essays on rational human behavior in a social setting*. London: Chapman & Hall. 592 s.
- SIWEK, T., 2011. *Percepce geografického prostoru*. 1. vyd. Praha: Česká geografická společnost. 164 s. ISBN 978-80-904521-7-6.
- SLOUKOVÁ, D., 1998. *Filosofie v postmoderní situaci. 1. část*. Sešity k dějinám filosofie XII. 1. vyd. Praha: Vysoká škola ekonomická. 108 s. Dostupné na internete: www.filosofie.cz/files/sou-casfil/pm1.doc. Stiahnuté: 9.3. 2015.
- SLOUKOVÁ, D., 2000. *Filosofie v postmoderní situaci. 2. část*. Sešity k dějinám filosofie XII. 1. vyd. Praha: Vysoká škola ekonomická. 123 s. Dostupné na internete: www.filosofie.cz/files/sou-casfil/pm2.doc. Stiahnuté: 9.3. 2015.
- SMITH, J. M., 2009. Humanism/Humanistic Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 5. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 239-250. ISBN 978-0-08-044911-1.
- SMITH, N., 1987. „Academic War over the Field of Geography“: The Elimination of Geography at Harvard, 1947-1951. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 77, č. 2, s. 155-172.
- SOJA, E., 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. 1. vyd. Oxford: Blackwell. 334 s.
- SPEDDING, N., 2008. The geographical tradition (1992): David Livingstone. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine G., eds. *Key Texts in Human Geography*. 1. vyd. London: SAGE, s. 153-161. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- SPIVAK, G.C., 1988. Can the Subaltern Speak? Speculations on widow sacrifice. In Nelson, C., Grossberg, L., eds. *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan. s. 271-313.
- SPOHRER, J., DEMIRKAN, H., LYONS, K., 2015. Social Value: A Service Science Perspective, In Kijima K., ed. *Service Systems Science*. Dordrecht:, Springer, s. 3-36. ISBN 978-4-431-54266-7.
- SPRINGER, S., 2014. Why a radical geography must be anarchist. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 4, č. 3, s. 249-270. ISSN 2043-8206.
- STAEHELI, L. A., MITCHELL, D. 2005. The Complex Politics of Relevance in Geography. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 95, č. 2, s. 357-372.

- STASZAK, J.F., 1995. Geography before Geography: Pre-Hellenistic Meteors and Climates. In Benko, G., Strohmayr, U., eds. *Geography, History and Social Sciences*. Dordrecht: Kluwert, s. 57-69. ISBN 0-7923-2543-5.
- STODDART, D.R., 1981. The paradigm concept and the history of geography. In Stoddart, D.R., ed. *Geography, ideology and social concern*. Oxford: Blackwell, s. 70-80. ISBN 0-38920207-X.
- STODDART, D.R., 1986. *On Geography and its History*. 1. vyd. Oxford: Blackwell. 335 s. ISBN 0-6311-3488-3.
- SÝKORA, L. ed., 1993. *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. 1. vyd. Praha: PF UK, 201 s.
- SÝKORA, L., 2008. Idiografická nebo nomotetická koncepce v geografii: kontraproduktivní spor o povahu a podstatu poznání. In *Geografický časopis*, roč. 60, č. 3, s. 299-315.
- ŠPELDA, D., 2009. *Proměny historiografie vědy*. 1. vyd. Praha: Filozofia. 343 s. ISBN 978-80-7007-310-0.
- ŠUBRT, J., 2007. Anthony Giddens: Teorie strukturace, teorie modernity. In Šubrt, J. a kol. *Soudobá sociologie I*. Praha: Univerzita Karlova. s. 138-177. ISBN 978-80-246-1275-1.
- ŠUŠKA, P., 2014. *Aktívne občianstvo a politika premien mestského prostredia v postsocialistickej Bratislave*. In *Geographia Slovaca*, č. 29. Bratislava: GÚ SAV. 145 s. ISBN 978-80-89580-09-5.
- TAYLOR, P.J., 1976. An interpretation of the quantification debate in British geography. In *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS 1, č. 2, s. 129-142.
- THRIFT, N., 2000. Actor-network theory. In Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M., eds. *The Dictionary of Human Geography*. 4. vyd. Oxford: Blackwell, s. 4-6. ISBN 0-631-20561-6.
- TIBENSKÝ, J., URBANCOVÁ, V., 2003. *Slovensko očami Európy 900-1850*. 1. Vyd. Bratislava: Academic Electronic Press. 327 s. ISBN 80-89104-23-1.
- TKADLEC, E., 2011. *Strategie a metody vědecké práce v přírodních vědách*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého. 195 s. ISBN 978-80-244-2675-4.
- TOBLER, W., 1970. A computer movie simulating urban growth in the Detroit region. In *Economic Geography*, roč. 46, č. 2, s. 234-240.
- URBAN, P., ed., 2011. *Fenomenologie tělesnosti*. In *Filosofický časopis*, č. 7, mimoriadne číslo, 221 s. ISSN 0015-1831.
- UNWIN, T., 2006. 100 Years of British Geography: The Challenge of Relevance. In *Inforgeo*, č. 18/19, s. 103-126.
- URBÁNEK, J., 1968. Zosuny a teória systémov. In *Geografický časopis*, roč. 20, č. 1, s. 18-33.
- URBÁNEK, J., 2001. Hypotéza v slovenskej geomorfológii. In *Geografický časopis*, roč. 53, č. 3, s. 199-209.

- UTRILLA, P., MAZO, C., SOPENA, M. C., MARTÍNEZ-BEA, M., DOMINGO, R. 2009. A palaeolithic map from 13,660 calBP: engraved stone blocks from the Late Magdalenian in Abauntz Cave (Navarra, Spain). *Journal of Human Evolution*, 57, 2, 99-111.
- VAN DEN BERG L., BRAUN, E., 1999. Urban competitiveness, marketing and the need for organising capacity. In *Urban Studies*, roč. 36, č. 5-6, s. 987-999.
- VICENÍK, J., 1999. Thomas S. Kuhn: Struktura vědeckých revolucí. Oikonmenh, Praha 1997. Recenzia. In *Organon F*, roč. 6, č. 3, 312-316. ISSN 1335-0668.
- WALLERSTEIN, I. 2006. *European Universalism. The Rhetoric of Power*. 1. vyd. New York: The New Press, 87 s. ISBN 978-1595580610.
- WALMSLEY, D.J., LEWIS, G., 1997. Geografia człowieka. Podejścia behawioralne. 1. polské vydanie. Warszawa: PWN. 301 s. ISBN 83-01-12198-X.
- WARF, B., 2011. Derek Gregory. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 192-198. ISBN 978-1-84920-102-5.
- WARF, B., 2011b. Nigel Thrift. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., eds. *Key Thinkers on Space and Place*. London: SAGE, s. 407-413. ISBN 978-1-84920-102-5.
- WARF, B., ARIAS, S., 2009. Introduction: the reinsertion of space into the social sciences and humanities. In Warf, B., Arias, S., eds. *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. 1. vyd. London-New York: Routledge. s. 1-10. ISBN 978-0-415-77573-1.
- WARNABY, G. , MEDWAY, D., 2014. Rethinking the Place Product from the Perspective of the Service-Dominant Logic of Marketing. In Kavaratzis M., Warnaby G., Ashworth G. J., eds. *Rethinking Place Branding: Comprehensive Brand Development for Cities and Regions*. 1 vyd. Dordrecht: Springer., s. 33-50. ISBN 978-3-319-12424-7.
- WARNTZ, W., 1989. Newton, The Newtonians, and the Geographia Generalis Varenii. In *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 79, č. 2, s. 165-191.
- WERLEN, B., 2009. Structurationist Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 11. 1. vyd. Oxford: Elsevier, s. 50-58. ISBN 978-0-08-044911-1.
- WILCZYŃSKI, W. 1996. *Idea przyrody w historii myśli geograficznej*. 2. vyd. Kielce: Jedność, 1996. 296 s. ISBN 83-85957-17-0.
- WILCZYŃSKI, W. 2003. *Autonomia i jedność geografii. Studium Metodologiczne*. 1. vyd. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 2003. 74 s. ISBN 83-87749-63-X.
- WILCZYŃSKI, W., 2009. Edukacyjny potencjał geografii. In Janicki, G., Łanczont, M., eds. *Geografia i wartości*. 1. vyd. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 133-142.

- WILCZYŃSKI, W. 2011. *Ideowe źródła i tożsamość geografii*. 1. wyd. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011. 235 s. ISBN 978-83-7271-674-3.
- WILLIAMS, M., 2009a. Berkeley school. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 1. 1. wyd. Oxford: Elsevier, s. 300-304. ISBN 978-0-08-044911-1.
- WILLIAMS, M., 2009b. Carl Sauer. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 10. 1. wyd. Oxford: Elsevier, s. 15-18. ISBN 978-0-08-044911-1.
- WILSON, O. E. 2002. *Konsiliencja. Jedność wiedzy*. 1. wyd. Warszawa: Zysk i S-ka, 486 s. ISBN 83-7150-811-5.
- WINLOW, H., 2009. Darwinism (and Social Darwinism). In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 3. 1. wyd. Oxford: Elsevier, s. 4-11. ISBN 978-0-08-044911-1.
- WITHERS, Ch. W. J., LIVINGSTONE, D.N., 1999. Introduction: On Geography and Enlightenment. In Withers, Ch.W.J., Livingstone, D.N., eds., *Geography and Enlightenment*. 1. wyd., Chicago: The Chicago University Press, s. 1-28. ISBN 0-226-48721-0.
- WITHERS, Ch.W., 2009. Enlightenment Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 3. 1. Vyd. Oxford: Elsevier, s. 471-486. ISBN 978-0-08-044911-1.
- WOODHOUSE, I., 2013, Seeing academic disciplines as brands. In *University World News*, 255, 19.1.2013. ISSN 1756-297X. Dostępne na internet: <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20130116124025145>. Stiahnuté: 9.3. 2015.
- WOODWARD, K., JONES III, J.P., 2008. The Condition of Postmodernity (1989): David Harvey. In Hubbard, Ph., Kitchin, R., Valentine, G., eds. *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. s. 125-134. ISBN 978-1-4129-2261-6.
- WOODWARD, K., JONES III, J.P., 2009. Harvey, David (1935-). In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 5. 1. wyd. Oxford: Elsevier, s. 24-27. ISBN 978-0-08-044911-1.
- WRIGHT, J.K., 1925. *The Geographical Lore of the Time of the Crusades; a Study in the History of Medieval Science and Tradition in Western Europe*. New York: American Geographical Society. 563 s.
- WYLY, E., 2014. The new quantitative revolution. In *Dialogues in Human Geography*, roč. 4, č. 1, s. 26-38.
- ŽIGRAJ, F., 1999, The search for geographic identity. In *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica, Supplementum*, č. 2/1, s. 305-318.

- ŽIGRAI, F., 2011. Spoločensko-vedecká relevancia geografie ako odraz jej teoreticko-aplikačného a edukačného rozvoja (vybrané metavedné aspekty). In *Geographia Cassoviensis*, roč. 5, č. 1, s. 138-145.
- ŽIGRAI, F., HUBA, M. , 2004. Some mateascientific remarks concerning the sustainable development of the society and the environment. In *Ekológia* (Bratislava), roč. 23, s. 403-413.

Geografické myslenie

- Autori: prof. RNDr. René Matlovič, PhD.
 Katedra geografie a aplikovanej geoinformatiky,
 Fakulta humanitných a prírodných vied,
 Prešovská univerzita v Prešove
- RNDr. Kvetoslava Matlovičová, PhD.
 Katedra geografie a aplikovanej geoinformatiky,
 Fakulta humanitných a prírodných vied,
 Prešovská univerzita v Prešove
- Vydal: Prešovská univerzita v Prešove
 Fakulta humanitných a prírodných vied
- Vydanie: prvé
- Rozsah: 321 strán
- Náklad: 100 ks
- Tlač: GRAFOTLAČ PREŠOV, s. r. o.

ISBN 978-80-555-1416-1